

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

***TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ
VE
HÂŞİYETÜ MUHYİDDİN ŞEYHZÂDE ‘ALÂ TEFSİRİ’L-KÂDÎ
EL-BEYZÂVÎ ÖRNEĞİ***

Doktora Tezi

ŞÜKRÜ MADEN

İstanbul, 2013

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ
VE
HÂŞİYETÜ MUHYİDDİN ŞEYHZÂDE ‘ALÂ TEFSİRİ’L-KÂDÎ
EL-BEYZÂVÎ ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

ŞÜKRÜ MADEN

Danışman: PROF. DR. ÖMER ÇELİK

İstanbul, 2013

TEZ ONAY BELGESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

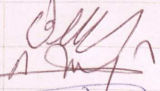
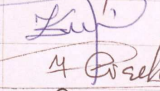
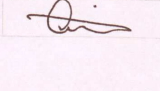
TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi
ŞÜKRÜ MADEN'nin TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ VE HÂŞİYETÜ MUHYİDDİN
ŞEYHZÂDE 'ALÂ TEFSİRİ'L-KÂDÎ EL-BEYZÂVÎ ÖRNEĞİ adlı tez çalışması, Enstitümüz
Yönetim Kurulunun 20.11.2013 tarih ve 2013-44/8 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy
birliği / oy çokluğu ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 13/12/2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. ÖMER ÇELİK	
2. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ABDULAZİZ HATİP	
3. Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZİYA KAZICI	
4. Jüri Üyesi	Prof. Dr. YAKUP ÇİÇEK	
5. Jüri Üyesi	Doç. Dr. CELİL KİRAZ	

ÖZET

Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde ‘alâ Tefsîri’l-Kâdî

el-Beyzâvî Örneği

Bu çalışmada tefsir alanında oluşmuş hâşiye geleneği genel olarak konu edinilmekte ve özelde de bu edebiyatı en iyi temsil eden örneklerden biri olarak Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin (v. 950/1543) Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiye incelenmektedir. Çalışmada tefsir hâşiyelerinin tarihi, telif sebepleri, tesmiyesi, şekil, dil ve üslup özellikleri, kapsamaları ve muhtevaları hakkında bilgiler verilmiştir. Şeyhzâde'nin söz konusu hâşiyesi de önce hâşiye yöntemi açısından değerlendirilerek yazarın tefsire hangi yönlerden açıklama getirdiği ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmiştir. Ardından da yazarın Kur'an ilimleriyle ilgili görüşleri ve nasıl bir tefsir anlayışına sahip olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca eserin sonunda tefsirler üzerine kaleme alınan şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerden oluşan literatüre yer verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Tefsir, Hâşiye, Şerh, Talik, Beyzavi, Envaru't-Tenzil, Şeyhzade, Muhyiddin, Kocevi.

ABSTRACT

Postscript Tradition in Commentary and a Sample: Hashiyetu Muhyiddin Şeyhzade ala Tafsir el-Kadı el-Baidawi

In this research, it was studied on hashiya tradition which generating in area of tafsir in generally. In particular, hashiya, which was presented as a best sample in literature, was written by Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin (v. 950/1543) on Baidawi's tafsir was called *Anwar al-tanzil ve asrar at-ta'vil* was determined. In this study, it was informed about history, reasons, naming, form, language and wording features, content and context of tafsir hashiyas. Firstly, analysed expressions of tafsir from which aspects accounted for hashiya was written by Şeyhzâde in detail according to hashiya method then, studied on opinions of author with related to Quran Sciences and his tafsir percept. In addition, at the end of the piece allowed for literature of şerh, hâşiye and ta'lîk types.

Key Words: Quran, Commentary, Tafsir, Hashiya, Şerh, Taliq, Baidawi, Anwar al-Tanzil, Şeyhzade, Muhyiddin, Kocevi.

ÖNSÖZ

Kur'an tefsirleri üzerine yapılan araştırmalar bir hayli zenginleşmesine karşın, yüzlerce örneğiyle 8-9 asırlık bir gelenek olan tefsir hâşiyeciliği, en az incelenmiş alanlarından biri olarak kalmıştır. Bu literatür muhteva, yöntem ve etkileri açısından araştırılmayı beklemektedir. Bu konuda doktora seviyesinde bir tezin olmayışı bizi bu alandaki boşluğu doldurmaya, en azından giriş mesabesinde mütevazı bir katkı sunmaya sevk etmiştir. Bu sâikle çalışmada Kur'an tefsirlerine yazılan şerh, hâşiyeye ve ta'lik türü eserler ana hatlarıyla konu edinilmiş ve özelde de bu literatürü en iyi temsil eden örneklerden biri olan Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin (v. 950/1543) Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiyeye yöntem ve muhteva açısından incelenmiştir.

Bu çalışmanın hazırlanışını baştan sona dikkatle takip eden muhterem hocam ve danışmanım Sayın Prof. Dr. Ömer Çelik Bey'e çok kıymetli tavsiye, teşvik ve destekleri için büyük şükran borçluyum. Prof. Dr. Abdülaziz Hatip ve Prof. Dr. Ziya Kazıcı hocalarımın da katkılarını şükranla ifade etmeliyim. Ayrıca bu konu hakkındaki birikiminden çokça istifade ettiğim Yrd. Doç. Dr. Muhammed Abay hocama buradan teşekkürlerimi arz ederim. Yine Süleymaniye ve İSAM Kütüphaneleri çalışanlarına, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda görev yapan aziz mesai arkadaşlarıma ve bu güne değin beni yetiştiren, dua ve emeğini esirgemeyen başta anne ve babam olmak üzere bütün aileme ve hocalarıma da bu çalışma vesilesiyle medyûnu şükrân olduğumu belirtmek isterim. Son olarak çalışmamın okunması dahil her türlü desteğini, sevgi ve sabrını eksik etmeyen eşim Esmâ Nur Hanım'a ve kızım Hale Betül'e teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Şükrü MADEN
İstanbul

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY BELGESİ	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR	XII

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE YÖNTEMİ	1
2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ.....	7
2.1. Tefsir Hâşiyeleriyle İlgili Kaynaklar	7
2.1.1. Ana Kaynaklar	7
2.1.1.1. Tefsir Hâşiyeleri	7
2.1.1.2. Bibliyografya Kitapları	17
2.1.2. Tâlî Kaynaklar	21
2.1.2.1. Kitaplar	21
2.1.2.2. Tezler	22
2.1.2.3. Makale Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri	23
2.2. Şeyhzâde'nin Hayatıyla İlgili Kaynaklar.....	27

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ

1. TEFSİR VE HÂŞİYE KAVRAMLARI.....	32
1.1. Tefsir	32
1.1.1. Sözlük Anlamı	32
1.1.2. Terim Anlamı.....	33
1.2. Hâşiye	34
1.2.1. Sözlük Anlamı	34
1.2.2. Terim Anlamı.....	36
1.2.3. Bir Telif Türü Olarak Hâşiye.....	38
1.2.3.1. Hâşiye Geleneğinin Tarihi	38
1.2.3.2. Hâşiye Telifinin Sebepleri	39
1.2.3.3. Muhteva ve İşlevleri Bakımından Hâşiye.....	42
1.2.3.4. Şekil Bakımından Hâşiye.....	43

1.2.4. Hâşiye ile Yakın Anlamalı Kavramlar	44
1.2.4.1. Şerh	44
1.2.4.2. Ta'lik.....	46
1.2.4.3. Tefsir	48
1.2.4.4. Te'vil.....	48
2. TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİNİN TARİHİ SEYRİ.....	50
3. TEFSİR HÂŞİYELERİNİN YAZILMA SEBEPLERİ.....	64
4. TEFSİR HÂŞİYELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ	71
4.1. Tefsir Hâşiyelerinde İsimlendirme	71
4.2. Şekil Dil ve Üslup Bakımından Tefsir Hâşiyeleri	75
4.3. Kapsamları Bakımından Tefsir Hâşiyeleri	78
4.3.1. Tam Hâşiyeler.....	78
4.3.2. Eksik Hâşiyeler	79
4.3.3. Sûre Hâşiyeleri.....	80
4.3.4. Âyet Hâşiyeleri	84
4.3.5. Dîbâce/Hutbe Hâşiyeleri.....	85
4.3.6. Tefsir Hâşiyelerine Yazılan Hâşiyeler.....	85
4.4. Muhtevaları Bakımından Tefsir Hâşiyeleri	86
4.4.1. Gramer ve Belâgatla İlgili Açıklamalar.....	87
4.4.2. Kavramsal Açıklamalar	93
4.4.3. Müfessirin Maksudını Tespit Etmeye Yönelik Açıklamalar	96
4.4.4. Hadis-i Şerifler ve Şiirlerle İlgili Açıklamalar	101
4.4.5. Âyetin Tefsiriyle İlgili Başka Görüşler	105
4.4.6. Hâşiye Yazarının Değerlendirmeleri	108
4.4.7. Hâşiye Yazarına Ait Tefsirler	114
4.4.8. Müfessire Yöneltilen Eleştiriler.....	118

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYHZÂDE'NİN HAYATI VE ESERLERİ

1. ŞEYHZÂDE'NİN HAYATI.....	124
1.1. İsmi ve Nesebi	124
1.2. Doğum Tarihi ve Yeri.....	126
1.3. Tahsil Hayatı Mesleği ve Şahsiyeti	127
1.4. Vefatı	131

1.5. Kabri	131
1.6. Vakıfları	134
2. ŞEYHZÂDE’NİN ESERLERİ.....	135
2.1. Şeyhzâde’nin Envâru’t-Tenzîl’e Yazdığı Hâşiye	135
2.2. Şeyhzâde’nin Diğer Eserleri	139
2.2.1. Tefsir ve Kıraatle İlgili Eserleri	139
2.2.2. Fıkıhla İlgili Eserleri	140
2.2.3. Hadisle İlgili Eseri	141
2.2.4. Arap Edebiyatıyla İlgili Eserleri	141
2.2.5. Tasavvufla İlgili Eseri.....	142
2.3. Şeyhzâde’ye Nispet Edilen Eserler	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYHZÂDE’NİN HÂŞİYE YÖNTEMİ

1. ESERİN YAZILIŞ SEBEBİ.....	145
2. ESERİN KAYNAKLARI.....	146
2.1. Tefsir ve Kıraat Kaynakları	147
2.2. Lügat Sarf Nahiv ve Belâgat Kaynakları.....	151
2.3. Kelâm Kaynakları	153
2.4. Fıkıh Kaynakları	154
2.5. Hadis Kaynakları	155
3. ESERİN ŞEKİL VE ÜSLUBU.....	156
3.1. Şekil	156
3.2. Üslup	158
3.2.1. Maksadı Belirlemeye Yönelik İfadeler Kullanma	158
3.2.2. Soru ve Cevap Üslubu	161
3.2.3. Dikkat Çekmeye Yönelik İfadeler Kullanma	162
3.2.4. Konuyu Kısımlarına Ayırarak Açıklama	165
3.2.5. Ayrıntılı veya Kısa Açıklamalar Yapma	167
3.2.6. Atıf Yapma	168
3.2.6.1. Envâru’t-Tenzîl’e Atıf	168
3.2.6.2. Başka Kaynaklara Atıf.....	169
3.2.7. Beyzâvî’nin Üslubunun Şeyhzâde’nin Üslubuna Etkisi.....	169

4. BEYZÂVÎ'NİN İFADELERİNİN LAFZÎ OLARAK ANLAŞILMASINA YÖNELİK AÇIKLAMALAR 172

4.1. Gramerle İlgili Açıklamalar	172
4.1.1. Sarfla İlgili Açıklamalar	172
4.1.2. Nahivle İlgili Açıklamalar	173
4.2. Kavramsal Açıklamalar	175
4.2.1. Garîb Kelimelerle İlgili Lügavî Açıklamalar.....	175
4.2.2. Terimlerle İlgili Açıklamalar	176
4.2.3. Özel İsimlerle İlgili Açıklamalar	177
4.3. Nüsha Farklarıyla İlgili Açıklamalar	178

5. BEYZÂVÎ'NİN MAKSADININ ANLAŞILMASINA YÖNELİK AÇIKLAMALAR 180

5.1. Maksadı Tespit Etme	180
5.2. Maksadın Ne Olmadığını Belirtme.....	181
5.3. Metnin Arkasındaki Sebebe İşaret Etme	182
5.4. Metni Delillendirme.....	185
5.5. Örneklendirme ve Örnekleri Çoğaltma.....	188
5.6. Hadisleri Tahric ve Şerh Etme.....	190
5.7. Şiirleri Şerh etme	192
5.8. Kısa ve Öz İfadeleri Açma.....	194
5.9. Anlamı Kapalı İfadeleri Açıklama.....	200
5.10. Müşkil İfadeleri Vuzûha Kavuşturma.....	201
5.11. Geniş İfadeleri Özetleme	203
5.12. Başka Tefsirlerden Nakillerle Müfessiri Destekleme	204

6. KUR'AN'IN ANLAŞILMASINA YÖNELİK AÇIKLAMALAR..... 206

6.1. Kendi Tefsirlerine Yer Verme	206
6.2. Müfessiri Eleştirme.....	211
6.3. Başka İhtimal ve Görüşleri Zikretme.....	214
6.4. İlave Bilgiler Verme	216

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂŞİYE'NİN KUR'AN İLİMLERİ VE TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. KUR'AN İLİMLERİ	219
1.1. Kur'an Tarihi	219

1.1.1. Vahiy.....	219
1.1.2.1. Vahyin Geliş Yolları.....	219
1.1.2.2. Vahyin Cebrâil'e İntikâli	221
1.1.2.3. Vahyin Hz. Peygamber'e İnzâli.....	221
1.1.2.4. Kelâmullah'ın Mahiyeti.....	223
1.1.2.5. Kur'an'ın Nüzûlü.....	224
1.1.2. Kur'an	225
1.1.3. Âyet.....	225
1.1.4. Sûre	226
1.1.5. Yedi Harf Meselesi	226
1.2. Mekkî ve Medenî	227
1.3. Nesih	228
1.4. Muhkem ve Müteşâbih	232
1.5. Hurûf-ı Mukattaa	234
1.6. İ'câzü'l-Kur'an	237
1.7. Müşkilü'l-Kur'an	239
1.8. Münâsebâtü'l-Kur'an.....	244
1.9. Garîbü'l-Kur'an	248
1.10. İ'râbü'l-Kur'an.....	251
1.11. Fezâilül-Kur'an.....	252
2. TEFSİR.....	254
2.1. Tefsir ve Te'vil Kavramları	254
2.1.1. Tefsir.....	254
2.1.2. Te'vil.....	256
2.2. Tefsir Yöntemi	258
2.2.1. Rivâyet Tefsiri	258
2.2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri.....	258
2.2.1.2. Kur'an'ın Sünnet'le Tefsiri.....	263
2.2.1.3. Kur'an'ın Sahâbe Kavliyle Tefsiri.....	270
2.2.1.4. Kur'an'ın Tâbiîn Kavliyle Tefsiri.....	273
2.2.1.5. Kıraatlerden Yararlanma.....	275
2.2.1.6. Arap Şiirinden Yararlanma.....	277

2.2.1.7. Nüzûl Sebeplerinden Yararlanma	278
2.2.1.8. İsrâiliyat	281
2.2.2. Dirâyet Tefsiri	283
2.2.2.1. Dille İlgili Değerlendirmeler	283
2.2.2.1.1. Sarfla İlgili Değerlendirmeler	283
2.2.2.1.2. Nahivle İlgili Değerlendirmeler	284
2.2.2.1.3. Belâgatla İlgili Değerlendirmeler	285
2.2.2.2. Fıkḥî Değerlendirmeler	287
2.2.2.3. Kelâmî Değerlendirmeler	293
2.2.2.4. Tasavvufî Değerlendirmeler	295
2.2.2.5. Bilimsel ve Felsefî Değerlendirmeler	299
SONUÇ	301
KAYNAKÇA	307
Yazma Eserler	307
Matbû Eserler	308
Arşiv Belgeleri	319
Tezler	319
Makale Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri	320
Elektronik Kaynaklar	326
EKLER	327
EK-1. TEFSİRDE ŞERH HÂŞİYE VE TA‘LİK BİBLİYOGRAFYASI	327
1. Mâtürîdî’nin Te’vîlâtü’l-Kur’ân’ına Yazılan Şerh ve Hâşiye	327
2. Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân’ına Yazılan Hâşiye	327
3. İbn Sînâ’nın İhlâs ve Felak Sûreleri Tefsirlerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler	327
4. Begavî’nin Me‘âlimü’t-Tenzîl’ine Yazılan Hâşiye	328
5. Zemahşerî’nin el-Keşşâf’ına Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta‘lîkler	328
5.1. el-Keşşâf’a Yazılan Hâşiyeler	328
5.2. el-Keşşâf’a Yazılan Ta‘lîkler	333
5.3. el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta‘lîkler	334
5.3.1. Teftâzânî’nin Hâşiye ale’l-Keşşâf’ına Yazılan Hâşiyeler	334
5.3.2. Cürçânî’nin Hâşiye ale’l-Keşşâf’ına Yazılan Hâşiyeler	335
5.3.3. Diğer el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta‘lîkler	335
6. Râzî’nin Mefâtîhu’l-Gayb’ına Yazılan Hâşiye ve Ta‘lîka	336

7. Necmeddin Dâye'nin Aynu'l-Hayât (Bahru'l-Hakâik)'ına Yazılan Şerh	336
8. Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Ta'lik.....	336
9. Sadreddin Konevî'nin İ'câzü'l-Beyân fî Keşfi Ba'dı Esrâri Ümmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Hâşiye	337
10. Beyzâvî'nin Envâru't-Tenzîl'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler	337
10.1. Envâru't-Tenzîl'e Yazılan Hâşiyeler	337
10.2. Envâru't-Tenzîl'e Yazılan Ta'likler	357
10.3. Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler	359
10.3.1. Sa'dî Çelebi'nin Hâşiye alâ Envârî't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler.....	359
10.3.2. İsmüddin'in Hâşiye alâ Envârî't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler.....	359
10.3.3. Diğer Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler	360
11. Nesevî'nin Medârikü't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler	361
12. Kâşânî'nin Te'vîlât'ına Yazılan Şerh	361
13. Alâüddin Türkmânî'nin et-Tefsîr'ine Yazılan Hâşiye.....	362
14. İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm'ine Yazılan Şerh ve Hâşiye.....	362
15. Mahallî ve Süyûtî'nin Tefsîru'l-Celâleyn'ine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler	362
16. Ebussuûd'un İrşâdü'l-Akli's-Selîm'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler	364
17. Muhammed b. Murtaza Kâşânî'nin Tefsîru's-Sâfî'sine Yazılan Hâşiye.....	365
18. Fevzi Efendi'nin Kudsü'l-Mesnevî'sine Yazdığı Hâşiye	365
EK-2. ŞEYHZÂDE HÂŞİYESİ'NİN YAZMA VE MATBÛ NÜSHALARINDAN ÖRNEKLER	366
EK-3. ARŞİV BELGELERİ	368

KISALTMALAR

A.MKT.MHM.	Sadâret Mektubî Kalemi Mühime Kalemi Evrakı
a.mlf.	aynı müellif
a.s.	Aleyhisselâm
b.	bin (oğlu)
bk.	bakınız
BOA	<i>Başbakanlık Osmanlı Arşivi</i>
c.	cilt
çev.	çeviren
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
E1 ²	<i>The Encyclopaedia of Islam (new edition)</i>
GAL	<i>Geschichte der Arabischen Litterature</i>
HAT.	Hatt-ı Hümayûn
haz.	hazırlayan
HRT.	Harita
İ.DH.	İrade Dahiliye
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Ktp.	Kütüphane, Kütüphanesi
MF.MKT.	Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrakı
MVL.	Meclis-i Vâlâ Riyâseti Evrakı
nr.	numara
nşr.	neşreden
s.	sayfa
sy.	sayı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	tahkik, tahkik eden
trc.	tercüme, tercüme eden
ts.	tarihsiz
TT.d.	Tapu Tahrir Defterleri
v.	vefat tarihi
vr.	varak
yy.	yayım/baskı yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU AMACI VE YÖNTEMİ

Müslümanlar'ın, Hz. Peygamber ve sahâbe döneminden günümüze kadar kesintisiz devam eden Kur'an'ı anlama çabaları hicrî VI. yüzyıldan itibaren hâşîye literatüründe de kendini göstermeye başlamıştır. Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*ı üzerine yazılan hâşiyelerle birlikte iyice yaygınlaşan bu tür gayretler Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-tenzîl* isimli tefsirini esas alan yoğun bir hâşîye literatürünü ortaya çıkarmıştır. Yine başka tefsirler de hâşîye yazımı açısından ilgiye mazhar olmuştur.

Bu çalışma, tefsirler üzerine yazılmış hâşîye türü eserleri genel olarak konu edinmekte ve özelde de bu literatürü en iyi temsil eden örneklerden biri olan Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî (v. 950/1543) tarafından Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazılan hâşiyeyi ele almaktadır.

VI/XII. asırdan bu yana hiçbir asırda eksik olmamak üzere yüzlerce tefsir hâşiyesinin kaleme alınmış olması bu literatürü dikkate almayı zorunlu kılmaktadır. Bu hâşiyelerin kelime kelime, satır satır inceledikleri tefsirlerin hakkıyla değerlendirilebilmesine yapacakları katkı da işin bir başka mühim yönüdür. Yine bu eserlerin sadece tefsirleri şerh etmekle yetinmedikleri, âyetlerin tefsirine dair açıklama ve yorumlar içerdikleri bilinen bir husustur. Bu sebeple tefsir hâşiyeciliği Kur'an'ın anlaşılması açısından da ilgiyi hak etmektedir.

Modern dönemde tefsir hâşiyelerine karşı bir takım eleştirilerin yapıldığı görülmektedir. Bu eleştirileri dile getirenlerin çoğu VI/XII. yüzyılda bilimin gerilediği fikri ile şerh ve hâşîye türü eserlerin bu dönemden sonra yaygınlaşması arasında bir

sebeup-sonuç ilişkisi kurmuşlardır. Bunlardan birine göre Tefsir ilmi, VI/XII. asırda en yüksek mertebesine ulaşmış ve bundan sonra şerh ve hâşiyeler dönemiyle birlikte aşağıya doğru bir iniş başlamıştır.¹ Yine tefsir hâşiyelerinin en yoğun biçimde görüldüğü Osmanlı dönemi müfessirleri üzerine kaleme alınan bir makalede hiçbir tefsir hâşiyesi zikredilmez.² Aslında bu eleştirel tavır sadece tefsir alanıyla sınırlı değildir. Genel olarak şerh ve hâşiyelerin yaygın olduğu VI/XII. asır sonrası ilmî faaliyetlere karşı bir tenkit söz konusudur. Bu tezi savunanlar arasında en önde yer alanlardan biri olan Fazlur Rahman'ın tenkitleri gayet ağırdır:

“Aslında ortaçağ tefsirlerinin büyük bir kısmı sadece gramer tahlillerinden ibarettir. Beyzavî'nin (ö. 1286) medreselerde Kur'ân'ı öğretmek için devamlı okutulan meşhur tefsiri bile bu türden bir tefsirdir. İşte böylece insanı sarsan ve inkılapçı bir özelliği olan Kur'ân dini bir kitap, gramer ve hitabet süprütüleri altında gömülü kalmaya mahkum edilmiştir. Çok gariptir ki; Kur'ân bizzat kendi başına hiçbir zaman medreselerde tedrisat konusu olmamıştır. (...)

Ortaçağ İslam eğitim sisteminde öğrenim düzeyini olumsuz yönde etkileyen en önemli bir gelişme de, yüksek öğretimde ders kitabı olarak kullanılan özgün kelâm, fıkıh, felsefe vs. kitaplarının, şerhleri ve hâşiyeleri ile değiştirilmesidir. Şerhler üzerinde çalışma, kılı kırk yaran ayrıntılarla uğraştırıp, ilmin asıl meselelerine çözüm getirici çabaların önlenmesine sebep olmuştur. (...)

Sırf açıklama amacı ile şerh yazma alışkanlığı ve özgün fikir üretme çabalarının istikrarlı bir şekilde yavaşlaması ile İslam dünyası, tam anlamıyla ansiklopedik bilgi sahibi olan, fakat bir meselede söyleyeceği hiçbir şeyi olmayan bir âlim tipiyle karşı karşıya gelmiştir.”³

Görüldüğü gibi şerh ve hâşiyeler literatürü İslâmî ilimlerde gerilemeyi temsil eden, değerlendirmeye alınmayı hak etmeyen, ayrıntılarla uğraştırıp, ilmin asıl meselelerine çözüm getirici çabaları önleyen, ansiklopedik bilgi sahibi olan fakat bir meselede söyleyeceği hiçbir şeyi olmayan bir âlim tipi ortaya çıkaran eserler olarak değerlendirilmektedir.⁴ Ne var ki bu görüşlerin dile getirildikleri bağlama bakıldığında

¹ İsmail Cerrahoğlu'nun Mehmet Refii Kileci'nin *Risâle-i Nur'da Kur'an Mucizesi* (İz Yayıncılık, İstanbul 1998) isimli eserine yazdığı takriz, s. 20.

² Bk. Süleyman Ateş, “Osmanlı Müfessirleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. VIII, s. 143-162.

³ Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, (çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbaoğlu), Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 91-93.

⁴ Şerh ve hâşiyeler telifine yönelik daha başka eleştiriler hakkında bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 57; Taftazânî (v. 792/1390), *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, (nşr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999, s. 79, 81, 84, (neşreden giriş yazısı.); Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi-Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981, s. 34, 35, 36, 126; M. Sait Yazıcıoğlu, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 185; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Osmanlı'da Belağat İlmi”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, c. VIII, s. 207; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 15-16; Bahattin Dartma, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine*

herhangi bir metin incelemesinin ardından değil, delilleri zikredilmeyen bir takım genellemeler halinde ortaya konuldukları görülmektedir. Bazı müellifler haklı olarak şerh ve hâşiye telifine yönelik bu hükümlerin hangi ilmi delillere ve araştırmalara dayandığı belli olmayan, ciddi bir tahlil ve ta'lilden yoksun ve sadece bir önkabüle dayanan iddialar olduklarını dile getirmişler⁵ ve bu hususta İslam dünyasında ve Batı'da yapılan çalışmaların sekiz asırlık bir dönem hakkında böyle bir hüküm vermeye yeterli olmadığına ve bu iddialarda bulunanların büyük ölçüde subjektif davrandıklarına dikkat çekmişlerdir.⁶ Bununla birlikte öncekilerin aksine eğitimde tedricilik ve hoca-talebe ilişkisinin bir uzantısı olarak bilgi edinme, bilgiyi aktarma ve bilgiyi sürekli kılma yöntemi olarak şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerin değerli olduğunu vurgulayan görüşler de bulunmaktadır. Buna göre bu tür eserler doğru ve yerinde anlamayı, ilmin muhafazasını ve devamlılığını sağlayan, esas aldığı metni yeniden kuran ve onu zamana uyarlayan metinlerdir. Bu açıdan şerh ve hâşiye literatürüne toptan karşı çıkılmak yerine bu eserlerin başarılı olup olmadıkları ayrı ayrı değerlendirilmelidir.⁷ Bu sebeple İsmail Kara şerh ve hâşiye literatürünün tamamını başarısız gören bakış açısına karşı şu önemli soruyu sormaktadır:

Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV), Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 87-88, 94, 95.

⁵ Dücane Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmiyât*, c. II, sy. 4, (1999), s. 57; Harun Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, *Dergâh*, c. VII, sy. 76, (1996), s. 12-13; İsmail Kara, “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XV, sy. 28, (2010/1), s. 34.

⁶ Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, s. 12.

⁷ Şerh ve hâşiye geleneğinin önemine vurgu yapan bazı görüşler hakkında bk. Abdullah b. Uveykıl es-Selmî, “el-Mütûn ve’ş-şurûh ve’l-havâşî ve’t-takrîrât fi’t-te’lîfi’n-nahvî”, *el-Mecelletü’l-Ahmediyye*, sy. 4, Dubai (1420/1999), s. 267-270; Abdü’l-İlâh Nebhân, “eş-Şurûh ve’l-Havâşî fi’t-Türâsî’l-Arabiyyi’l-İslâmiyyi”, *et-Türâsü’l-Arabî*, sy. 106, Dimeşk, 1428/2007, s. 107, 115; İsmail Kara, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002, s. 145-146; a.mlf., “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, sy. 28, (2010/1), s. 1-67; Cündioğlu, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, s. 58; Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, s. 12-13; Sedat Şensoy, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 556; Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 193-194; Bedreddin Çetiner, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri” isimli tebliğin müzakeresi, s. 108-109 (*Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012.)

“Şerh ve hâşiye literatürü vazgeçilmez bir alan olarak kabul edilmeden İslam klasikleri gerçekten tanımlanabilir, İslam ilim mirası doğru ve derinliğine okunabilir ve kendi ağırlığında anlaşılabilir mi?”⁸

Şerh ve hâşiye geleneği hakkındaki tartışma bu minvalde olmakla birlikte mevcut iddiaların tasdiki için bu eserlerin yeterince incelenmiş olması gerekmektedir. Özellikle akademik çalışmalar açısından tefsir hâşiyeleri hakkında büyük bir meçhul alan söz konusudur. Bu meçhul alanı en azından “tasavvur” düzeyinde mâlûma çevirip idrak etmeden bu eserlerin önemli veya önemsiz olduklarını “tasdik” etmek pek doğru görünmemektedir.⁹ Mâkul olan, eserlerin isimlerinden yola çıkarak sonuç çıkarmakta acele etmek yerine bu alan hakkında bilgi verebilecek eserleri ayrıntılı bir şekilde inceledikten sonra hükümler vermektir. Bu nedenle çalışmamızda iki temel amaç güdülmüştür. Bunların ilki, tefsir hâşiyeciliğini genel hatlarıyla tasvir etmektir. Diğeri de bir tefsir hâşiyesi örneği olarak Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî’nin *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî* ismiyle anılan eserini hangi sebeplerle ve nasıl bir yöntem izleyerek kaleme aldığını tespit etmek ve aynı zamanda onun Kur’an ilimleri ve tefsir anlayışını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışmamızda aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır: Tefsir hâşiyeciliğinin tarihi seyri nasıl gelişmiştir? Şimdiye kadar hangi tefsirlere hangi hâşiyeler yazılmıştır? Bir tefsire hâşiye yazılmasına neden olan âmiller nelerdir? Tefsir hâşiyelerinin tefsir tedrisatıyla bir ilişkileri söz konusu mudur? Bu eserler nasıl bir muhteva ve işleve sahiptir? Şeyhzâde’ye bu hâşiyeyi yazdıran sebep nedir? Şeyhzâde hangi kaynaklardan istifade etmiştir? Hâşiye, herhangi bir metottan yoksun mudur yoksa eserde bir takım şekil, üslup, yöntem ve teknikler kullanılmış mıdır? Kullanıldıysa bu yöntem ne kadar sistemlidir? Esas alınan metin muhteva ve yöntemi belirleyen bir etken midir? Şeyhzâde takip ettiği tefsirin anlaşılamayan kısımlarını açıklamakla mı yetinmiş yoksa gerektiği yerlerde onlara eleştiriler yöneltmiş midir? Mezhebî yönü tercihlerini etkilemekte midir? Okurun tefsirden istifadesinin artması

⁸ Kara, “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, s. 4.

⁹ Tasavvur ve tasdik kavramları bir mantık terimi olarak şöyle tarif edilmektedir: “**Tasavvur** yalnız bir mefhumu *idrâke* ve **tasdik** dahî bir mefhumu mefhum-i âhare *sübût* ve *nefy* ile *bilmeye* derler. Ma’lûmdur ki, bir şey tasavvur olunmadıkça ya’nî üzerine bir *mikdâr* bilinmedikçe, üzerine bir şey-i âharla hükm terettüb etmez. Ya’nî “Bu şey filan şeydir” denilemez. Bu sûretle ibtidâ *ma’lûmâtın zihinde husûlünden* sonra bir diğere icâben veya selben “Bu şey odur” veya “Bu şey o şeye müte’allıktır” veya “O değil” diye *nisbet-i hükmiyye*, ya’nî *irtibat* verilerek sûret-i tasdîkiyye **kazıyye** yapıp ba’dehû **kıyas** ya’nî **delîl** tertib olunur.” (Ahmed Hamdi Şirvânî, “Muhtasar Mantık”, *Mantık Metinleri I*, (haz. Kudret Büyükcoşkun), İşaret Yayınları, İstanbul ts., s. 35.)

noktasında hâşiyenin kayda değer bir katkısı söz konusu mudur? Müellifin Kur'an bilgisi ne düzeydedir? Kur'an tefsirine katkısı sadece tefsirin anlaşılmasına yardımcı olmak şeklinde midir ya da bizzat âyetler de bu eserde tefsir edilmekte midir? Son tahlilde bu tefsir hâşiyesi tefsir addedilebilir mi? Müellifi hâşiyeye yazarı olmanın yanında bir müfessir midir? Şeyhzâde nasıl bir tefsir anlayışına sahiptir?

Araştırmamız konu itibariyle ikiye ayrılmaktadır. Birincisi genel özellikleriyle tefsirde hâşiyeye geleneği, ikincisi de Şeyhzâde'nin *Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî* adlı eseridir. Biz bu iki konuyu dört ana bölümde incelemeyi uygun gördük. İlk bölümde tefsirde hâşiyeye geleneğini ele aldık. Burada önce tefsir ve hâşiyeye kavramları hakkında bilgi verdik. Hâşiyenin yazım türü yönüne daha etraflıca değindik. Ardından da tefsir hâşiyelerinin tarihi, telif sebepleri, tesmiyesi, şekil, dil ve üslup özellikleri, kapsamaları ve muhtevaları hakkında tanıtıcı bilgiler vermeye çalıştık. Ancak çalışmanın erken aşamalarından itibaren ayrıntılı bir tefsir hâşiyeleri bibliyografyası oluşturmadan bu konuda ilerlemenin gerçekleşmeyeceği anlaşıldı. Bunun için tabakât ve bibliyografya kitapları yoluyla bir tefsir hâşiyeleri bibliyografyası oluşturduk ve bu bölümde değindiğimiz pek çok hususu bu literatüre dayandırdık. Bibliyografyayı tezin akışını bozmaması için ekler kısmına koymayı tercih ettik. Tefsir hâşiyeye literatürü tespit edilirken ise tefsirler üzerine yazılmış hâşiyeye, şerh ve ta'lik türü eserler esas alınmıştır. Şerh ve ta'lik diye isimlendirilen eserlerin niçin hâşiyeye kapsamında ele alındığı "Tefsir Hâşiyelerinde İsimlendirme" başlığı altında etraflıca değerlendirilmiştir. Tefsirler üzerine yazılan hadis tahrirleri, şevâhid şerhleri, ihtisârlar, telhisler, tekmile ve zeyiller ile ulûmü'l-Kur'ân ve tefsir usûlü şerhleri ve ihtisarları ise bu çalışmaya dahil edilmemiştir. Ayrıca şuna dikkat çekmeliyiz ki bu çalışma, ilk bölümü ve oluşturulan tefsir hâşiyeciliği bibliyografyası itibariyle tefsir hâşiyeciliğine dair her şeyi kuşattığı iddiasını taşımamaktadır. Zira bu iddiayı taşıyan bir çalışmanın başarıyla yapılabilmesi için öncelikle bu alandaki eserlerin önemli bir kısmı üzerine müstakil çalışmalar yapılmış olmalıdır. Ayrıca kütüphane kataloglarında tefsir hâşiyesi olarak kayıtlı eserlerin birer birer tetkik edilmesi gerekmektedir. Yine birçok risâlenin birlikte ciltlenmesi sonucu içinde onlarca risâle barındıran eserlerin de gözden geçirilmesi zarûrîdir. Zira genelde kütüphane kataloglarında bu risâlelerin bir iki tanesi kayıtlıdır.

Çalışmanın ikinci bölümünde Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu konudaki kaynaklar eleştirel olarak kullanılmış, bazı bilgilerin yanlışlığına işaret edilmiştir. Ayrıca arşiv belgeleri yoluyla Şeyhzâde'nin ailesi, vakıfları ve kabri hakkında bir takım yeni bilgilere ulaşılmıştır. Şeyhzâde'nin eserleri ise yazma nüshalarından tanıtılmış, Şeyhzâde'ye nispet edilen eserlerin gerçekten ona ait olup olmadığı incelenmiştir.

Sonraki bölümlerde ise Şeyhzâde'nin Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiye ele alınmaktadır. Önce eser "Müellif bu eseri niçin ve nasıl telif etti?" sorusu zihinde tutularak okunmuş ve ortaya çıkan malzeme bu doğrultuda tasnif edilmiştir.

Üçüncü bölümde eser, hâşiye yöntemi açısından değerlendirilerek Şeyhzâde'nin Beyzâvî'nin ibarelerine hangi yönlerden açıklama getirdiğine dair bilgiler verilmiştir.

Son olarak dördüncü bölümde ise eser Kur'an ilimleri ve tefsir açısından incelenmiştir. Bu bölümde Şeyhzâde'nin belli başlı Kur'an ilimleriyle ilgili görüşleri ve nasıl bir tefsir anlayışına sahip olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu tespitler Şeyhzâde'nin Beyzâvî'den ayrı olarak bizzat âyetlerin tefsiriyle ilgili ifadeleri esas alınarak yapılmış, müfessiri şerh etmek için yaptığı açıklamalar büyük oranda dışarı da tutulmuştur.

Çalışmada imlâ ve kaynaklara atıflarda çoğunlukla *DİA*'nın kuralları uygulanmıştır. Ayrıca âyet meâllerinde heyet tarafından hazırlanan TDV'nin yayınladığı meâlden¹⁰ istifade edilmiştir.

Çalışmanın genelinde tanıtıcı ve tasviri bir anlatım ön plandadır. Fakat gerekli yerlerde tenkit ve değerlendirmelere de yer verilmiştir. Ayrıca çalışma içerik olarak bizzat tefsir hâşiyelerine dayanmaktadır. Çalışma boyunca tefsir hâşiyelerinin muhtevası hakkında daha doyurucu bilgi verebilmek için bol ve çeşitli örnek üzerinden açıklama yapmaya gayret gösterilmiştir.

¹⁰ *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (haz. Ali Özek-Hayrettin Karaman-İbrahim Kafi Dönmez-Mustafa Çağrıncı-Sadrettin Gümüş-Ali Turgut), TDV, Ankara 2000.

2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Tefsir Hâşiyeleriyle İlgili Kaynaklar

2.1.1. Ana Kaynaklar

2.1.1.1. Tefsir Hâşiyeleri

Aşağıda bilgi verileceği üzere araştırmada tefsir hâşiyeleri ele alınırken tam hâşiyelerin yanında sûre hâşiyeleri, âyet hâşiyeleri, hutbe/mukaddime/dîbâce hâşiyeleri ve hâşiyetü'l-hâşiyelerin her birinden kaynaklar kullanılmıştır.

a) Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (v. 333/944) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsiri üzerine yazılan bu eser; Mâtürîdî'ye âlimlerinden Ebü'l-Mu'în en-Nesefî'nin (v. 508/1115) *Te'vîlât*'ı okuturken yaptığı açıklamaların talebesi Alâüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî es-Semerkandî (v. 539/1144) tarafından metin haline getirilmesiyle oluşmuştur.¹¹ Eser tam olmayıp tefsirin başından Kehf sûresine kadar olan bölümü kapsamaktadır.¹² Eserin isminde şerh tabiri geçmekle beraber eserin bütün ifadeleri değil, muğlak lafız ve müphem anlamların olduğu belirli bölümler açıklanmıştır.¹³ Eser, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ın anlaşılması açısından son derece faydalıdır. Tefsirin bazı tahkiklerinde bu şerhten fazlaca istifade edildiği görülmektedir.¹⁴ Aynı zamanda eser Hanefîlik ve Mâtürîdîlik çizgisinde fikhî ve kelâmî bilgiler içermektedir.¹⁵ Yazma halinde bulunan bu eserin birçok yazma nüshası mevcuttur.¹⁶ Çalışmamız

¹¹ Eser hakkında bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâtürîdî (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, (thk. Ahmed Vanlıoğlu ve diğerleri; müracaa Bekir Topaloğlu), Dâru'l-mîzân, İstanbul 2005, I, 57 (neşredenin mukaddimesi); İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Hedîyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951-1955, II, 92; Abdülhamid Birışık, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 558; Hacı Mehmet Günay, “Semerkandî Alâeddin”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 471; Bekir Topaloğlu, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 33; Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: (Kuruluştan X/XVI. Asrın sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 41-42.

¹² Alâüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî es-Semerkandî (v. 539/1144), *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176, vr. 1-879.

¹³ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 1b.

¹⁴ Bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâtürîdî (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-XVIII, (thk. Ahmed Vanlıoğlu ve diğerleri; müracaa Bekir Topaloğlu), Dâru'l-mîzân, İstanbul 2005-2010.

¹⁵ Topaloğlu, “Te'vîlâtü'l-Kur'ân”, XLI, 33.

¹⁶ Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176, Carullah, nr. 51, 230, Esad Efendi, nr. 48, Şehid Ali Paşa, nr. 283; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 140; Topkapı Sarayı Ktp., Medine, nr. 179

açısından *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân*'ın en önemli tarafı tespitlerimize göre ilk tefsir hâşiyesi olmasıdır.

b) İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*

İbnü'l-Müneyyir lakabıyla bilinen Ebu'l-Abbas Nâsiruddin Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-İskenderî (v. 683/1284) tarafından kaleme alınmış olan *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* isimli bu eser, *el-Keşşâf* üzerine yazılmış, reddiye ağırlığında eleştiriler içeren bir hâşiyedir. İbnü'l-Müneyyir bu eserinde, Zemahşerî'yi Kur'an âyetlerini mezhebî telakkîleri doğrultusunda tefsir ettiği ve mu'tezilî fikirlerinin teyidi için âyetleri kullandığından dolayı eleştirmektedir.¹⁷ İbnü'l-Müneyyir'in bu eserdeki eleştirileri sadece mu'tezilî tavra değildir. Zemahşerî'yi fikhî görüşleri, kaynakları, üslubu ve dille ilgili konularda da tenkit etmiştir.¹⁸ Eser *el-Keşşâf*'ın yanında (hâmiş, dipnot) birçok kez basılmıştır.

Eserin *el-Keşşâf*'a yazılan birçok hâşiyeyi etkilemiş olması Tefsir hâşiyeciliği bakımından önemlidir. Nitekim Abdülkerîm Alemüddin el-İrâkî (v. 704/1305) *el-İnsâf mine'l-İntisâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve İbni'l-Müneyyir* isimli önemli bir çalışma kaleme almış¹⁹ ve bu eseriyle Zemahşerî ve İbnü'l-Müneyyir arasındaki ihtilafli konularda bir tür hakemlik yapmıştır.²⁰ Cemâlüddin Abdullah b. Yûsuf (v. 762/1360) da *Muhtasarü'l-İntisâf ve'l-İnsâf min Tefsîri'l-Keşşâf*²¹ ismiyle İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf*'ı ile Alemüddin el-İrâkî'nin *el-İnsâf*'ını biraz ilaveler yaparak özetlemiştir.²²

¹⁷ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 266; Mehmet Emin Maşalı, "Tefsir'de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", *Marife*, sy. 3, (2005), s. 62. İbnü'l-Müneyyir'in âyetleri mu'tezilî prensibe göre tefsir ettiği için Zemahşerî'yi eleştirdiği örnekler için bk. Ahmed el-İskenderî İbnü'l-Müneyyir (v. 683/1284), *el-İntisâf*, I, 26-27, 48, 144 (Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûnî'l-ekâvîl*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrût 1424/2002'nin dipnotlarında.)

¹⁸ Polat, *Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, s. 138-186.

¹⁹ Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe Kâtib Çelebi (v. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübî ve'l-fünûn*, Dâru ihyâi't-türâsî'l-Arabî, Beyrut ts., II, 1477; Carl Brockelmann (v. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature: Supplement*, E. J. Brill, Leiden 1973, I, 509; Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemü şâmilî'l-esmâi'l-kütübî'l-meşrûha fî't-türâsî'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*, I-III, el-Mecma'u's-Sekafî, Ebûzabî 1425/2004, III, 1455; Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008, II, 471.

²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Celâlüddin Abdurrahman es-Süyûtî (v. 911/1505), *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr: Hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Câmi'atü ümmî'l-kurâ Külliyyetü'd-da've ve usûlî'd-dîn, Suûd 1424/2005, I, 10.

²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456-1457.

²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, I, 10.

c) Tîbî, Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb

Şerefüddin Hasan b. Muhammed et-Tîbî'nin (v. 743/1343) bu eseri *el-Keşşâf*'ın en yetkin hâşiyelerinden kabul edilmektedir.²³ Tefsirin tamamını kapsamaması açısından ayrıca önemlidir. Tîbî *el-Keşşâf*'taki izaha muhtaç ibareler hakkında gramer,²⁴ lügat ve terimlerle ilgili açıklamalar yapmış,²⁵ kıraat vecihlerini izah etmiş, hadislerin ve rivâyetlerin sıhhat derecelerini belirtmiş²⁶ ve bazı âyetlerin tefsirine dair kendi görüşlerine yer vermiştir.²⁷ Tîbî, Zemahşerî'yi i'tizâlî görüşlerinden dolayı da eleştirmiştir.²⁸ Bu hâşiye ayrıca hem *el-Keşşâf*'a hem de Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine yazılan hâşiyelere kaynaklık etmiştir.²⁹ Eserin kütüphanelerde birçok yazması bulunmaktadır.³⁰

d) Teftâzânî, Hâşiye ale'l-Keşşâf

Kendisinden sonrakiler üzerinde önemli bir etkisi olmuş çok yönlü bir âlim olan Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî'nin (v. 792/1389) *el-Keşşâf*'a yazdığı bu hâşiye tamam olmayıp bir kısmı baştan Fetih sûresine kadardır. Bir parça da Sâd sûresinin başından Kamer sûresine kadar yazılmıştır.³¹ Teftâzânî, hâşiyesinde *el-Keşşâf*'taki bazı ibareler hakkında lügat,³² gramer ve belâgat³³ açısından açıklama ve değerlendirmeler yapmıştır. Yine Zemahşerî'nin maksadının ne olduğu konusunda tefsire izahlar

²³ Serkez Orpilyan-Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, 1. kısım, Asaduryan Şirket-i Mürettebiye Matbaası, İstanbul 1308, s. 93; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 549; Halit Özkan, "Tîbî" *DİA*, TDV, İstanbul 2012, XLI, 126.

²⁴ Şerefüddin Hasan b. Muhammed et-Tîbî, (v. 743/1343), *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, I-III, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 88, vr. 42a.

²⁵ Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, vr. 38b, 39a-39b, 42b.

²⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 549.

²⁷ Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, vr. 38b.

²⁸ Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, vr. 40a, 41b.

²⁹ Örneğin Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli *Envâru't-tenzîl* hâşiyesinde sürekli olarak Tîbî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeye atıflar yapmaktadır. Bk. Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*.

³⁰ Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 88, İbrahim Efendi, nr. 117, Kadızade Mehmed, nr. 63, Laleli, 338; Süleymaniye, nr. 184.

³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 576.

³² Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (v. 792/1389), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim, nr. 166, vr. 15a.

³³ Teftâzânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 19a-19b.

getirmiş, i'tizâli fikirler karşısında okuru uyarmıştır.³⁴ Ayrıca hâşiyenin ilk kısımlarında Tefsir ilmi hakkında bazı tarif ve yorumlara yer verilmiştir.³⁵

Özellikle Cürcânî'nin tenkitlerine konu olduktan sonra Teftâzânî'nin bu hâşiyesi üzerine bazı hâşiyeler yazılmıştır. Teftâzânî'nin talebesi Haydar b. Muhammed el-Herevî (v. 830/1427), torunu Ahmed b. Yahya b. Sa'diddin et-Teftâzânî (v. 887/1482) ve Ali Kuşcu (v. 879/1474) Teftâzânî'nin hâşiyesine birer hâşiyeye yazarak Cürcânî'nin bu eleştirilerine cevaplar vermişlerdir.³⁶ Yine Muhammed b. Yûsuf b. Ömer es-Senûsî (v. 895/1489) de hâşiyeyi ihtisâr etmiştir.³⁷ Eserin kütüphanelerde çok sayıda nüshası mevcuttur.³⁸

e) Cürcânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*

Ebü'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Hüseynî el-Cürcânî'nin (v. 816/1413), bu hâşiyesi Fatıha sûresi ile Bakara sûresinin ilk 25 âyetini kapsamaktadır.³⁹ Yazar tefsirin anlaşılması noktasında lûgat ve gramerle ilgili izahlar yapmış,⁴⁰ Zemahşerî'nin bazı ifadelerle ne amaçladığı konusunda okuru bilgilendirmiştir.⁴¹ Ayrıca müfessirden ayrı olarak sûrelerin nüzülü, ismi ve içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴² Yine Cürcânî bu hâşiyede isim vermeden Teftâzânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyedeki bazı fikirlere de itirazlarda bulunmuştur.⁴³ Cürcânî'nin bu hâşiyesi Abdülkerîm er-Rûmî (v. 874/1470), Alâüddin Ali el-Bistâmî (v. 875/1471), Alâüddin Ali et-Tûsî (v. 877/1472), Seyyid Ahmed Kırımî (v. 879/1474), Hasan Çelebi b. Muhammed el-Fenârî (v. 891/1486), Hatîbzâde Muhyiddin Kastamonî (v. 901/1496), Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), Şehülislam İbn Kemâl Paşa (v. 940/1533),

³⁴ Teftâzânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, vr. 3a.

³⁵ Teftâzânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, vr. 6a.

³⁶ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479, 1482; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

³⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

³⁸ Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim, nr. 166, Ayasofya, nr. 364, 365; Nuruosmaniye, nr. 557, Hacı Selim Ağa, nr. 133; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 717, 721, 723, Veliyyüddin Efendi, nr. 321; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 163-165; Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 189-191.

³⁹ Cürcânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 207.

⁴⁰ Ebü'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Hüseynî el-Cürcânî (v. 816/1413), *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 207, vr. 13a-13b.

⁴¹ Cürcânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, vr. 4a, 5a-5b.

⁴² Cürcânî, *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*, vr. 20a-21a;

⁴³ Sadreddin Gümüş, "Cürcânî ve Hâşiyeye ale'l-Keşşâf'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 179; Ali Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, TDV, Ankara 2002, XXV, 330.

İsâmüddin el-İsferâyînî (v. 945/1538), Pîr Muhammed el-Kirmânî (v. 951/1544) ve Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde'nin (v. 968/1560) yazdıkları hâşiyeler ile üzerine en fazla hâşiyeye yazılan *el-Keşşâf* hâşiyesi olmuştur.⁴⁴ Eser *el-Keşşâf*'ın hâmişinde *el-Hâşiyetü'l-fâika zâdi'l-me'âni'l-bâhira* ismiyle basılmıştır (Beyrut ts.). Kütüphanelerde de pek çok yazma nüshası vardır.⁴⁵

f) Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*

Nûruddin Hamza b. Mahmûd el-Karamanî er-Rûmî'nin (v. 871/1466) bu eseri Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* isimli tefsirinin Fatiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleri kısmını kapsayıp *Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl fi'z-Zehrâveyn, Tefsîru't-Tefsîr* ve *Takşîru't-Tefsîr* gibi isimlerle de anılmaktadır.⁴⁶ Eserde ağırlıklı olarak gramer, belâgat ve kıraat vecihleri üzerinde durulmuş,⁴⁷ müfessirin muradının iyice anlaşılması için açıklamalar yapılmış,⁴⁸ tefsirin nüshaları arasındaki farklılıkların anlama etkisi belirtilmiştir.⁴⁹ Karamanî gerekli gördüğü yerlerde de âyetler hakkında kendi değerlendirmelerini sunmuştur.⁵⁰ Eser gayet faydalı olup yazma halindedir.⁵¹

g) İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*

İbnü't-Temcîd Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî el-Hanefî'nin (v. 880/1475) bu eseri, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* isimli tefsirinin tam hâşiyelerinden biri olması hasebiyle önemlidir. Eser, İsmâil Konevî'nin (v. 1195/1781) aynı tefsire yazdığı hâşiyeye birlikte 7 ve 20 cilt halinde basılmıştır.⁵² İbnü't-Temcîd *Envâru't-tenzîl*

⁴⁴ Cürcânî'nin *Hâşiyeye ale'l-Keşşâf*'ı üzerine yazılan hâşiyeler için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479-1481; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459-1462, 1470; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 375-377.

⁴⁵ Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 68, Aşir Efendi, nr. 354, Carullah, nr. 170, 207, 209, 222, Çorlulu Ali Paşa, nr. 77, Damad İbrahim, nr. 175-178; Beyazıd Dvlet Ktp., Beyazıd, nr. 733, 740, Veliyyüddin Efendi, nr. 333.

⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı Mehmed Tahir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333-1342, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

⁴⁷ Nûruddin Hamza el-Karamanî (v. 871/1466), *et-Tefsîr alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 55, vr. 17b.

⁴⁸ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, vr. 21a.

⁴⁹ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, vr. 17b. Eser hakkında bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 370-371.

⁵⁰ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, vr. 25b.

⁵¹ Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 154, 188, Kadızade Mehmed, nr. 55, Süleymaniye, nr. 165, Yazma Bağışlar, nr. 1150.

⁵² *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, (I-VII, Dersaadet, İstanbul ts.; I-VII, Matbaatü'l-âmire, Kâhire 1286; I-XX, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1422/2001.)

üzerine yazılmış birçok hâşiyeyi tetkik ettikten sonra kendi açıklama ve değerlendirmelerini özet bir şekilde bu eserle ortaya koymuştur. Cevdet Bey, bu açıdan esere “Umdetü’l-havâşî” denilebileceğini söylemektedir.⁵³ İbnü’t-Temcîd, Beyzâvî’nin ifadelerinin kapalı, kısa, çeşitli ihtimallere ve yanlış anlaşılmaya açık olduğu durumlarda gramer ve kavramsal açıklamalar yapmış,⁵⁴ müfessirin asıl demek istediği şeye işaret etmiştir.⁵⁵ Yazar yer yer kendi tefsirlerine de hâşiyede yer vermiştir.⁵⁶ Ayrıca eserde başka kaynaklardan da çeşitli görüşler aktarılmıştır.⁵⁷

h) Hafîdü’t-Teftâzânî, *Hâşîye alâ Hâşiyeti’l-Keşşâf li’t-Teftâzânî*

Bu hâşîye Ahmed b. Yahya b. Sa’diddin et-Teftâzânî el-Herevî’nin (887/1482), dedesi Sa’düddin et-Teftâzânî’nin *el-Keşşâf*’a yazdığı hâşiyenin üzerine yazılmış bir hâşîye olmasının yanı sıra Seyyid Şerîf Cürcânî’nin *Hâşîye ale’l-Keşşâf* isimli eserinde dedesi Teftâzânî’ye yönelttiği eleştirilere cevap vermek için telif edilmiştir. Eserde قال سيد ibareleriyle Cürcânî’nin eleştirilecek ifadelerine ve ona verilen cevaplara işaret edilmiştir.⁵⁸ Hâşiyede sadece hâşiyeye hâşiyeler değil, tefsire de hâşiyeler bulunmaktadır.⁵⁹ Bu açıdan Hafîdü’t-Teftâzânî’nin hâşiyesi hem *el-Keşşâf*’ın hem de Teftâzânî ve Cürcânî’nin *el-Keşşâf*’a yazdıkları hâşiyelerin anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından önemlidir.

i) Süyûtî, *Nevâhidü’l-ebkâr ve şevâridü’l-efkâr*

Celâlüddin Abdurrahman es-Süyûtî (v. 911/1505), *Hâşiyetü’s-Süyûtî alâ Tefsîri’l-Beyzâvî* adıyla da anılan bu eserin mukaddimesinde *Envâru’t-tenzîl*’i başından Hûd sûresine kadar on sene zarfında okutup iyice incelediğini ve onun gizli kalan yerlerini çözmek için de bir hâşîye yazmaya başladığını belirtir.⁶⁰ Süyûtî, bu hâşiyesinde bazı *el-Keşşâf* hâşiyelerinden mühim meseleleri özetlemiş, başka

⁵³ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1927, s. 127.

⁵⁴ İsmâüddîn İsmail b. Muhammed el-Hanefî (v. 1195/1781), İbn Temcîd Muslihiddîn Mustafa b. İbrahim er-Rûmî el-Hanefî (v. 880/1475), *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî ve me’ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2001, XIII, 247.

⁵⁵ İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, VIII, 5, 15, XX, 325-326.

⁵⁶ İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, VIII, 11, XI, 436.

⁵⁷ İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, XIII, 255.

⁵⁸ Seyfüddîn Ahmed b. Yahya el-Herevî Hafîdü’t-Taftâzânî (v. 887/1482), *Hâşîye alâ Hâşiyeti’l-Keşşâf li’t-Taftâzânî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 261, vr. 1-137.

⁵⁹ Hafîdü’t-Taftâzânî, *Hâşîye alâ Hâşiyeti’l-Keşşâf li’t-Taftâzânî*, vr. 8a, 13a.

⁶⁰ Süyûtî, *Nevâhidü’l-ebkâr ve şevâridü’l-efkâr*, I, 14.

kaynaklardan onu tamamlayacak ve güzelleştirecek hoş şeyleri eklemiş, müşkil ve ihtilaflı konuların çözümü için doyurucu açıklamalar yapmıştır.⁶¹ Tefsirde yer verilen hadislerin tahriri ve sıhhat derecelerine dair önemli değerlendirmelerde bulunmuştur.⁶² Süyûtî ayrıca Beyzâvî'yi Zemahşerî'nin etkisinde kalarak bazı hususlarda i'tizâle kapılmakla eleştirmiştir. Süyûtî'nin talebesi Muhammed b. Ali b. Yûsuf eş-Şâmî es-Sâlihî (v. 942/1535) de bu eleştirileri *el-İthâf bi-temyîzi ma tebi'a fîhi'l-Beyzâvî sâhibe'l-Keşşâf* adıyla bir risâle halinde derlemiştir.⁶³

j) Kâzerûnî, *Hâşîye alâ Envârî't-tenzîl*

Ebü'l-Fazl el-Kureşî es-Sıddîkî el-Kâzerûnî'nin (v. 945/1539) bu hâşiyesi muhtasar ve faydalı bir eserdir. Hâşiyede tefsirdeki müşkil ifadeler çözülmüş,⁶⁴ müfessirin muradı açıklanmış,⁶⁵ gerekli yerlerde ustaca değerlendirmeler yapılmıştır.⁶⁶ Kâzerûnî bazen de Beyzâvî ile Zemahşerî arasında mukayeseler yapmış, bir takım nüktelere işaret etmiştir.⁶⁷ Eser *Envâru't-tenzîl*'in hâmişinde basılmıştır.⁶⁸

k) Şeyhzâde, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*

Çalışmamızın ana konularından biri olan bu eser ileride detaylı bir şekilde değerlendirilecektir. Burada çalışma boyunca Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin *Hâşîye*'sinin 8 cilt halinde Muhammed Abdülkâdir Şahin tarafından tahkik edilen basımının kullanıldığını belirtmekle yetiniyoruz.⁶⁹

⁶¹ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, I, 18-20.

⁶² Bk. Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, III, 482, 486, 490, 493, 496, 498

⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 342. Müellif bu eserde Süyûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli hâşiyede bazı îtizâlî konularda Zemahşerî'ye tâbi olduğuna dair Beyzâvî'ye yönelttiği eleştirileri bir araya toplamıştır. Eser hakkında bk. Mustafa Erkekli, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kiraz, "Süyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaşâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", s. 155-185; a.mlf, "Süyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaşâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", s. 29-57.

⁶⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 639.

⁶⁵ Kâzerûnî, *Hâşîye alâ Envârî't-tenzîl*, I, 4.

⁶⁶ Ebü'l-Fazl el-Kureşî es-Sıddîkî el-Kâzerûnî (v. 945/1539), *Hâşîye alâ Envârî't-tenzîl*, I, 2, 5 (el-Kâdî Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Dâru'l-kütübi'l-arabiyyeti'l-kübrâ, Mısır ts.'nin hâmişinde.)

⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 639.

⁶⁸ I-IV, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, Mısır ts.

⁶⁹ Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-Kocevî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, I-VIII, (thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1999.

l) Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te‘âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa‘îr*

Hayreddin Hızır b. Muhammed el-Merzifonî el-Atûfî’nin (v. 948/1541) bu eseri bir âyet hâşiyesidir. Atûfî, hâşiyeyi bazı talebelerin kendisinden Beyzâvî’nin “fe-suhkan li-ashâbi’s-sa‘îr”⁷⁰ âyetinin tefsirine dair ifadelerini şerh etmesini istemeleri üzerine kaleme aldığını ifade etmiştir.⁷¹ Atûfî, bu hâşiyede âyeti sûre içindeki bağlamıyla beraber değerlendirerek âyetin önceki âyetle irtibatını kurmuştur. Ayrıca Beyzâvî’den bağımsız olarak âyeti rivâyet metoduyla tefsir etmiştir. Hâşiyede Atûfî’nin فان قيل - قلنا üslubuyla birçok farklı ihtimale değinerek müfessirin ne demek istediğini ortaya koymaya çalıştığı görülmektedir. Hâşiyelerin genelinin aksine bu hâşiyede sarf, nahiv, belâgat ve lügata dair tahlillere çok az yer verilmiştir.⁷²

m) Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su‘ûd*

Zeyrekzâde Muhammed b. Muhammed (v. 1003/1595) bu hâşiyeyi Ebussuûd Efendi’nin (v. 982/1574) *Îrşâdü’l-akli’s-selîm* adlı tefsirinin sadece dîbâce bölümü üzerine kaleme almıştır. Dîbâce hâşiyelerinin genelinde olduğu gibi Zeyrekzâde bu eserde ağırlıklı olarak kavramsal açıklamalar yapmış, tefsirle ilgili bazı terimler hakkında bilgiler vermiştir.⁷³ Yine eserde müfessirin ifadeleri sarf ve nahiv açısından değerlendirilmiş,⁷⁴ ne demek istediği belirtilmiştir.⁷⁵ Tefsirlerin mukaddimesinde müfessirin Kur’an’a bakış açısı, tefsirin muhtevası, metodu ve kaleme alınış serüveni hakkında bilgiler bulunması sebebiyle bu hâşiye hâşiyeleri önemlidir.

n) Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*

Abdülhakim b. Muhammed el-Hindî el-Pencâbî es-Siyalkûtî (v. 1067/1656) rağbet gören bu hâşiyesini yazmasına sebep olarak Beyzâvî tefsirinin ibarelerinin veciz olmasını ve bir takım işaretler ihtiva etmesini gösterir ve kendi eseri sayesinde tefsirin

⁷⁰ Mülk 67/11.

⁷¹ Hayreddin Hızır b. Muhammed Merzifonî el-Atûfî (v. 948/1541), *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te‘âlâ fe-Suhkan li-Ashâbi’s-Sa‘îr*, Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100, vr. 1b.

⁷² Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te‘âlâ fe-Suhkan li-Ashâbi’s-Sa‘îr*, Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100, vr. 1b-7a.

⁷³ Bk. Zeyrekzâde Muhammed b. Muhammed (v. 1003/1595), *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su‘ûd*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi, nr. 249, vr. 27b, 30b.

⁷⁴ Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ Dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su‘ûd*, vr. 26b.

⁷⁵ Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ Dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su‘ûd*, vr. 27b, 30b.

karışık, anlaşılmaz ve müşkil yerlerinin keşfedilebileceğini söyler.⁷⁶ Siyalkûtî hâşiyede lügat, sarf, nahiv ve belâgatla ilgili açıklamalar yapmış,⁷⁷ müfessirin bazı ifadelerinin arkasında yatan suallerden bahsetmiş,⁷⁸ tefsirde geçen hadislerin sıhhat derecelerini incelemiş,⁷⁹ kıraat vecihlerine değinmiştir.⁸⁰ Siyalkûtî kendi görüşlerine de hâşiyede yer vermiştir.⁸¹ Eser matbûdur.⁸²

o) Hafâcî, *Înâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*

Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî el-Mısırî el-Hanefî'nin (v. 1069/1659) *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı bu hâşiyeye *Hâşiyetü's-Şihâb* ismiyle de anılmaktadır. Eser birçok açıdan *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerinin en önde gelenlerinden biridir. Tefsirin tamamını kapsamakta, bir şerh gibi hemen her ibareyi ele almaktadır. Muhaşşî Hafâcî bu eserde sarf, nahiv ve belâgatla ilgili izahlar yapmış,⁸³ garîb kelimelerin anlamlarını açıklamış,⁸⁴ hadislerin kaynaklarını ve sıhhat durumlarını belirtmiş,⁸⁵ nüsha farklılıklarına işaret etmiş,⁸⁶ tefsirde yer almayan başka görüşleri eklemiştir.⁸⁷ Hafâcî bazı durumlarda da Beyzâvî'yi eleştirmiş⁸⁸ ve âyetler hakkındaki kendi görüşlerini zikretmiştir.⁸⁹ Eser birkaç kez 8 cilt halinde basılmıştır.⁹⁰

p) Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî*

Envâru't-tenzîl'e yazılan en kapsamlı ve ayrıntılı hâşiyeyi İsmâüddin İsmâil b. Muhammed el-Hanefî el-Konevî (v. 1195/1781) kaleme almıştır. Eser bir hâşiyeden çok şerh özelliği taşımaktadır. Konevî İsmâil Efendi hâşiyeyi, talebelerine okuturken tuttuğu

⁷⁶ Abdülhakim b. Muhammed el-Hindî el-Pencâbî es-Siyalkûtî (v. 1067/1656), *Hâşiyetü'l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*, Dâru't-Tıbbâti'l-âmire, İstanbul, 1270, s. 2.

⁷⁷ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, 6, 16.

⁷⁸ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, s. 13.

⁷⁹ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, s. 62.

⁸⁰ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, s. 79-80.

⁸¹ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, s. 23.

⁸² Dâru't-tıbbâti'l-âmire, İstanbul 1270.

⁸³ Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Mısırî el-Hanefî el-Hafâcî (v. 1069/1659), *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-VIII, Dâru sâdır, Beyrut ts., IV, 261, 265, 271, 289-290, 292.

⁸⁴ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 260, 295

⁸⁵ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 251, 280-281, 293, 295.

⁸⁶ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 261, 270, 283, 286, 293.

⁸⁷ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 253, 259, 290-291, 294,

⁸⁸ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 290.

⁸⁹ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 253, 292.

⁹⁰ İstanbul 1271; Bulak, Kâhire 1283; Dâru Sâdır, Beyrut ts.

notlardan oluşturduğunu ifade etmiştir.⁹¹ Konevî İsmâil Efendi bu hâşiyede *Envâru't-tenzîl*'in müşkil yerlerini, muğlâk ibarelerini açıklamış, i'râb türleri, beyân ve me'ânî konularında açıklamalar yapmış, önceki çalışmalardan bir hayli yararlanmış, kendi fikirlerini hâşiyeye ilave etmiş ve hatta tefsirin bazı kısımlarını red ve iptale kalkışmıştır.⁹² Konevî hadislerin tahriri⁹³ ve şerhine⁹⁴ de büyük önem vermiştir. Birçok yerde de bizzat kendisi âyetleri tefsir etmiştir.⁹⁵ Eserin İbn Temcîd hâşiyesiyle birlikte 7 ve 20 cilt halinde baskıları yapılmıştır.⁹⁶

r) Abdülhak, *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*

Hindistanlı âlim Muhammed Abdülhak el-Hanefî'nin (v. 1333/1915-16) *el-İklîl* isimli hâşiyesi Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (v. 741/1341) *Medârikü't-tenzîl*'ine yazılan hâşiyelerin en meşhurlarındandır.⁹⁷ Müellif tefsirdeki muğlak ifadeleri açıklamış, konuyla ilgili çeşitli görüşleri ilave etmiş,⁹⁸ diğer hâşiyeleri gözden geçirmiş⁹⁹ ve yer yer âyetleri kendisi de tefsir etmiştir.¹⁰⁰ Eser 4 cilt hâlinde basılmıştır.¹⁰¹

s) Diğer Tefsir Hâşiyeleri

Bu çalışmada yukarıda bilgi verilen tefsir hâşiyelerinin dışında Atûfî'nin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının Nebe' sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar olan kısmını kapsayan hâşiyesi,¹⁰² Merzûkî'nin *el-Keşşâf* ile birlikte basılan *Hâşiyeye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*,¹⁰³ Sa'dî Çelebi'nin (v. 945/1539) *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyenin Mülk

⁹¹ İsmâüddin İsmâil b. Muhammed el-Hanefî (v. 1195/1781), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1422/2001, I, 3.

⁹² Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 147.

⁹³ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 9, XI, 430.

⁹⁴ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 9.

⁹⁵ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 28, VII, 7, XI, 438, XII, 314.

⁹⁶ I-VII, Dersaadet, İstanbul ts.; I-VII, Matbaatü'l-âmiriye, Kâhire 1286; I-XX, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1422/2001.

⁹⁷ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 268; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'u's-ş-şurûh ve'l-havâşî*, I, 616-617.

⁹⁸ Muhammed Abdülhak (v. 1333/1915-16), *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*, Medrese Kitâbevi, İstanbul ts., II, 3-5, 19.

⁹⁹ Abdülhak, *el-İklîl*, II, 2, 15.

¹⁰⁰ Abdülhak, *el-İklîl*, II, 10, 19.

¹⁰¹ Medrese Kitâbevi, İstanbul ts.

¹⁰² Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263.

¹⁰³ Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002.

sûresi kısmı,¹⁰⁴ İbn Sînâ'nın (v. 428/1037) İhlâs ve Felâk sûresi tefsirlerine Ebu'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman'ın yazdığı hâşiye,¹⁰⁵ Kâşânî'nin (v. 736/1335) *Te'vîlât* isimli tefsirinin "Besmele" kısmına Dâvûd-ı Kayserî (v. 751/1350) tarafından yazılan şerh,¹⁰⁶ Muhammed Kara Çelebi'nin (v. 965/1557) *Envâru't-tenzîl*'in En'âm sûresinin 158. âyetiyle ilgili bölümüne yazdığı hâşiye,¹⁰⁷ Fîrûzâbâdî'nin (v. 817/1415) *el-Keşşâf*'ın hutbe/mukaddimesine yazdığı şerh¹⁰⁸ ve İbn Kemâl Paşa'nın Cürcânî'nin *el-Keşşâf* üzerine kaleme aldığı hâşiyeye yazdığı hâşiyeden¹⁰⁹ de istifade edilmiştir.

2.1.1.2. Bibliyografya Kitapları

a) Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*

Abdullah Muhammed Habeşî'nin bu bibliyografik eserinin tam ismi *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemü şâmilî'l-esmâi'l-kütübi'l-meşrûha fî't-türâsi'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*'dır. Eser İslam dünyasındaki şerh, hâşiye, ta'lik, ihtisar, zeyl, tekmile, tahrîc vb. teliflerin isimleri, müellifleri, kütüphane kayıtları ve haklarında bilgi bulunan kaynaklarla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, üzerine bu tür telifler yapılan ana kitapların isimlerinin alfabetik sıralanmasıyla oluşmuştur. Eserde önce başlık olarak ana kitabın ismi verilmekte, ardından da o eser üzerine telif edilen şerh, hâşiye vb. eserlerin listesi verilmektedir. Bunlar zikredilirken ise önce müellifinin vefat tarihine göre şerh, hâşiye ve ta'liklere daha sonra da diğer eserlere yer verilmektedir. Müellif eserlerin şerh, hâşiye, ihtisar, matbû veya yazma olduğunu ifade etmek için bazı rumuz ve kısaltmalar kullanmakta ve bunlar hakkında eserin başında bilgi vermektedir. Üç cilt halinde matbû olan¹¹⁰ bu eser şerh, hâşiye vb. literatür üzerine yapılmış en kapsamlı bibliyografik çalışma olması açısından tefsir hâşiyelerinin tespiti konusunda çalışmamızın ana kaynaklarından birisi olmuştur.

¹⁰⁴ Süleymaniye Ktp., Osman Hülâdi Öztürkler, nr. 27.

¹⁰⁵ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali Belhî İbn Sînâ (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felâk (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman)*, Delhi 1311.

¹⁰⁶ *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşâniyye*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2061.

¹⁰⁷ *Yevme Ye'tî Ba'zı Âyâtî Rabbik Âyetinin Tefsirine Dair Bir Risâle*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 224.

¹⁰⁸ *Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3712.

¹⁰⁹ *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ evâilî'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 335.

¹¹⁰ *el-Mecma'u's-Sekâfî*, Ebûzabî 1425/2004.

b) Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*

Hacı Halîfe Mustafa b. Abdillâh Kâtib Çelebi (v. 1067/1657) tarafından yazılmış olan bu eser kapsamlı bir bibliyografya ve ilimler ansiklopedisi mahiyetindedir. Müellif eserini çeşitli şehirlerin sahaf ve kütüphanelerini inceleyerek 20 yılda tamamlamıştır.¹¹¹ *Keşfü’z-zunûn*’da 15000’e yakın kitap ve risâle, 10000 kadar müellif adı geçmekte, 300’den fazla ilim dalı hakkında bilgi verilmektedir.¹¹² Eserlerin isimleri alfabetik sıraya göre verilmiştir. Eser adından sonra yazarının adı ve vefat tarihi verilmiş, daha sonra da o eser üzerine yazılmış olan şerh, hâşiye, ta’lîka vs. türünde eserler müellifleriyle birlikte yine alfabetik olarak zikredilmiştir. Kâtib Çelebi, eserin başında ilmin tanımı, kısımları ve menşei ile telif, telif türleri ve telif sebepleri gibi konulardan bahsetmiştir.¹¹³

Keşfü’z-zunûn, Habeşî’nin *Câmi’u’s-şürûh ve’l-havâşî* adlı eserinden sonra tefsirler üzerine yazılmış olan hâşiye, ta’lîk türünde eserler hakkında bilgi veren en kapsamlı eserdir. Kâtib Çelebi, tefsir isminden sonra müellifin hayatı hakkında bilgi vermekte, ardından da o tefsire yazılmış şerh, hâşiye, ta’lîk, ihtisâr, zeyl ve tahrîc türünde eserleri müellifleriyle birlikte zikretmektedir. Bazılarının da içeriğinden bahsetmiştir.

c) İsmâil Paşa el-Bağdâdî, *Îzâhü’l-meknûn fi’z-zeyl alâ Keşfi’z-zunûn*

Bağdatlı İsmail Paşa’nın (v. 1338/1920) bu eseri, Kâtib Çelebi’nin *Keşfü’z-zunûn*’una yazılmış en meşhur zeyldir. Bu zeylde müellif, Kâtib Çelebi tarafından görülmeyen kitaplar ile ondan sonra telif edilmiş olan eserleri zikretmiştir. Bağdatlı İsmail Paşa eserlere yer verirken Kâtib Çelebi ile aynı usûlü takip etmiştir.¹¹⁴ Birçok tefsir hâşiyesinin bilgisine bu eser yoluyla da ulaşmak mümkündür.

d) Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*

Bursalı Mehmed Tahir (v. 1344/1925) bu biyografik ve bibliyografik eserinde Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan 1925’e kadarki dönemde yetişmiş şeyh, âlim, şâir, edebiyatçı, tarihçi, tabib, matematikçi ve coğrafyacılardan oluşan 1691 Osmanlı

¹¹¹ İlhan Kutluer, “Keşfü’z-Zunûn”, *DİA*, TDV, Ankara 2002, XXV, s. 321.

¹¹² Kutluer, “Keşfü’z-Zunûn”, *DİA*, XXV, s. 322.

¹¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, I, 5-58.

¹¹⁴ İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Îzâhü’l-meknûn fi’z-zeyl alâ Keşfi’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut ts.

müellifinin tercüme-i hâline yer vermektedir. Bursalı, hal tercümelerini ihtisas ve mesleklere göre tasnif ederek ait oldukları fasıl içinde alfabetik olarak ve her harfi de vefat tarihi kronolojisine göre zikretmiştir. Eserde hal tercümeleri verilen zâtların eserleri de yer almaktadır. Bu şekilde *Osmanlı Müellifleri*'nde adı geçen eser sayısı 9000'den fazladır. Bursalı, bu eserini telif edebilmek için memuriyetleri sırasında Balkanlar'dan Konya'ya kadar birçok kütüphaneyi dolaşmış, İstanbul kütüphanelerini elden geçirmiştir. Ayrıca bazı özel şahısların kütüphanelerinden istifade etmiş, gidemediği eserler hakkında mektuplaşarak bilgi toplamıştır. Bu şekilde bilinmeyen birçok müellif ve eserini ortaya çıkarmıştır.¹¹⁵

Bursalı Mehmed Tahir Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin hal tercümesini verdikten sonra "Tefsîr-i Kâdî Beyzâvî'ye Hâşiye Yazan Ulemâ-yı Osmâniye'den Bazıları" başlığı altında 46 hâşiye, 25 ta'îka müellifinin ismini zikretmiştir.¹¹⁶

e) Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litterature (GAL)*

Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann'ın (v. 1375/1956) bu biyografik ve bibliyografik eseri, İslam dünyasında Arapça eser yazmış müellifler ve eserleri hakkında kaleme alınmış en önemli başvuru kaynaklarından birisidir. Eser 2 cilt ve 3 ekten (*supplement*) oluşmaktadır. Brockelmann bu eserini bibliyografya kitapları ve kütüphane kataloglarından yararlanarak meydana getirmiştir. I. cilt Emevîler ve Abbâsîler dönemini kapsayacak şekilde iki bölüme ayrılmıştır. II. cilt ise üç bölümde ele alınmıştır. İlk bölümde Moğol hâkimiyeti ile Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethi arasındaki dönem, ikinci bölümde Mısır'ın fethinden İngilizlerin işgaline kadar olan dönem ve üçüncü bölümde de Mısır'ın işgalinden sonraki zaman diliminde Arapça telif vermiş müellifler ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Esere sonradan yapılan eklerden ilk ikisi yine aynı tertibe göre düzenlenmiştir. III. ek ciltte ise şiir, roman, hikâye ve drama türündeki eserlerle filoloji, tarih ve siyaset üzerine yazılmış eserlerden bahsedilmiştir. Kitapta genel olarak yazarların hayatları hakkında bilgi verildikten sonra bu bilgilerin kaynakları ve o şahıs hakkında modern dönemde yapılmış çalışmalar zikredilmiştir. Hal tercümesi verilen kişinin eserleri, yazma ise kütüphane kayıtları,

¹¹⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 1-6; Ömer Faruk Akgün, "Bursalı Mehmed Tahir", *DİA*, TDV, İstanbul 1992, VI, 458-459.

¹¹⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, s. 332-334.

matbû ise baskı yeri ve tarihleri kaydedilmiştir. Ayrıca bu eserler üzerine yazılan şerh, hâşîye vb. telifler de aynı usûl ile burada sıralanmıştır.¹¹⁷ Bu açıdan tefsirler üzerine yazılmış literatürü kütüphane kayıtlarıyla birlikte tespit etmede çokça istifade edilebilecek bir eserdir.

f) Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*

Ömer Nasuhi Bilmen'in (v. 1391/1971) bu eseri iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım bir tefsir usûlü olup burada Kur'ân-ı Kerîm, tefsir, te'vil, tercüme, müfessirler, Kur'an ilimleri ve müfessirler arasındaki ihtilaflar hakkında bilgiler verilmektedir. İkinci kısımda ise "Büyük Tefsir Tarihi: Tabakatü'l-Müfessirîn" adı altında önce müteaddid tefsirler yazılmasının hikmetlerinden ve dokuz meslek halinde müfessirlerin yöntemlerinden bahsedilmiştir. Bilmen daha sonra da mümtaz tabaka diyerek önce ashabın müfessirlerini ele almış, geri kalan müfessirleri de tâbiünden itibaren kronolojik şekilde 14 tabakaya ayırmıştır.¹¹⁸ Bu eser tefsir hâşiyeleri hakkında en geniş bilgi ihtiva eden eserlerden biridir. Ayrıca Bilmen'in Tefsir tarihine dair bu kitabını modern dönemde telif etmiş olmasına rağmen tefsirlere şerh, hâşîye, ta'lik türünde eserler yazanları da müfessir olarak zikretmiş olması önemlidir.

g) Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası"

Muhammed Abay bu makalesinde¹¹⁹ Osmanlı döneminde telif edilmiş matbû veya yazma halde bulunan 403 adet tefsir, hâşîye, ta'lik, cüz/sûre tefsiri ve tefsir çevirisine yer vermektedir. Eserler yazarlarının meşhur isimlerine göre alfabetik olarak sıralanmıştır. Makalede yazarların vefat tarihi, tam ismi ve hakkında bilgi bulunabilecek kaynaklar da zikredilmiştir. Eser eğer yazma halindeyse kütüphane kaydı, basıldıysa baskı yeri ve yılı belirtilmiştir. Ayrıca eser üzerine herhangi bir tez, kitap, makale vs. bir çalışma yapılmış ise bunlar da zikredilmiştir.¹²⁰ Makalenin başında Osmanlı Tefsir

¹¹⁷ Mehmet Kanar, "Geschichte der Arabischen Litteratur", DİA, TDV, İstanbul 1996, XIV, 36.

¹¹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen (v. 1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, Ravza, İstanbul 2008.

¹¹⁹ Muhammed Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân: İlmi Araştırmalar*, c. I, sy. 6, (1999), s. 249-303.

¹²⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 256-257.

geleneğinin bilgi kaynakları ve belli başlı tefsir çalışmaları hakkında önemli bilgiler ihtiva eden 9 sayfalık bir giriş yazısı bulunmaktadır.¹²¹

2.1.2. Tâlî Kaynaklar

2.1.2.1. Kitaplar

a) Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*

Demir, büyük emek mahsulü olduğu hemen göze çarpan bu eserinde milâdî XIII-XVI. asırlar arasında yaşamış Osmanlı müfessirleri ve tefsirleri hakkında bilgi vermiştir. Eserin giriş bölümünde başlangıçtan Osmanlı dönemine kadar Tefsir ilminin tarihçesi verilmekte, tâbî oldukları devletlere göre müfessirler ve tefsirlerinden bahsedilmektedir. Eserin birinci bölümünde ise Osmanlı medreselerinde tefsirin yeri, Osmanlı tefsir hareketini etkileyen kaynaklar, hâşiye geleneği, huzur dersleri ve tefsir tercümeleri ele alınmaktadır. İkinci bölümde de bu dönemde tam tefsir, sûre veya âyet tefsiri, tefsir hâşiyesi ve tefsir tercümesi yazmış olan müfessirler ve eserleri tanıtılmaktadır. Yazar bu bölümde birçok yazma eser hakkında ilk elden orijinal bilgiler vermekte, eserleri üslup, muhteva ve tefsir metodu açısından değerlendirmektedir.¹²² Bizim çalışmamız bakımından eserin önemli tarafı 28 tane tefsir hâşiyesinin tanıtılmış olmasıdır. Demir'in bu eseri Osmanlı tefsir edebiyatına yönelik mevcut eserler içinde müstağnî kalınamayacak bir çalışmadır.

b) İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*

Doğan bu eserinde Osmanlı döneminde yaşamış müfessirlerin hal tercümeleri ve tefsirle ilgili olanlar başta olmak üzere eserleri hakkında bilgiler vermiştir. Yazar müfessir adına göre alfabetik olarak eserini tasnif etmiştir. Çalışmanın sonunda ayrıca müfessirlerin kronolojik olarak sıralandığı bir liste bulunmaktadır. Yine son kısımda “Kur’ân Çalışmaları” başlığı altında bu dönemde Kur’an üzerine yazılmış eserleri topluca zikredilmekte ve bu eserlerin bir kısmı kısaca tanıtılmaktadır. Eserde bu dönemde telif edilmiş tefsirle ilgili 336 eser tespit edilmiştir.¹²³ Çalışma, tefsir

¹²¹ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 249-257.

¹²² Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: (Kuruluştan X/XVI. Asrın sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.

¹²³ İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

hâşiyelerinin de dikkatle kaydedilmiş olmasından ötürü önemlidir. Eserin faydalı bir başka yönü ise eserler hakkında yapılan akademik çalışmalara yer verilmesidir.

c) Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*

Kitabın tam ismi *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri* şeklindedir. Polat, İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf fî mâ tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl* isimli eseri üzerine kaleme aldığı bu eserde İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yönelttiği tenkitleri tefsir yöntemi, Kur'an tarihi, Kur'an ilimleri ve Mu'tezile'nin beş prensibi açısından detaylı bir şekilde incelemiş ve bu eleştirilerin haklı ve haksız taraflarını ayrıca değerlendirmiştir.¹²⁴

d) Diğer Kitaplar

Bu çalışmada yine bazı tefsir hâşiyeleri ve yazarları hakkında bilgi veren Cevdet Bey'in *Tefsir Tarihi*¹²⁵ ile Burhan Baltacı'nın -bazı âyet tefsiri hâşiyelerini de içine alan- Kastamonu Kütüphanesi'nde yazma halindeki âyet tefsirlerini incelediği *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-* isimli kitabından¹²⁶ istifade edilmiştir.

2.1.2.2. Tezler

a) Abdullah Emin Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*

Çimen bu yüksek lisans tezinde Tâhir el-Cezâirî'nin (v. 1338/1920) hayatı hakkında bilgi vermiş ve tefsirle ilgili temel eseri olan *Envâru't-tenzîl* hâşiyesini dil, muhteva, yöntem, kaynakları ve Tefsir ilmi açısından tafsilatlı bir şekilde incelemiştir.¹²⁷

b) Hasan Yücel, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta'lika Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdulazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lika alâ Mevâdi'ı'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*

¹²⁴ Fethi Ahmet Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.

¹²⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1927.

¹²⁶ Burhan Baltacı, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, Giriş, Adana 2011.

¹²⁷ Abdullah Emin Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel bu doktora tezinde Mu‘îdzâde’nin Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı ile Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl*’i arasındaki ihtilaflar üzerine kaleme aldığı *Naklu’s-Sifâr* isimli risâlenin üslubu, metodu, içeriği ve kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, Mu‘îdzâde’nin bahsettiği ihtilaf noktalarını özetlemiştir.¹²⁸

c) Diğer Tezler

Bu çalışmada yararlanılan diğer tezler ise şunlardır: Mustafa Erkekli, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs’âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mehmet Selman Malkoç, *Nuğbetu’r-Raşşaf min Hutbeti’l-Keşşaf’ın Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Ömer Türker, *Seyyid Şerif Cürcanî’nin Te’vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Emine Taşçı, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sinâ Şarihlerinden Hadimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

2.1.2.3. Makale Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri

a) Sadreddin Gümüş, “Cürcânî ve Hâşîye ale’l-Keşşâf’ı”

Gümüş, makalesinde Seyyid Şerif Cürcânî’nin *Hâşîye ale’l-Keşşaf* adlı eserini lügat, i‘râb, belâgat, Kur’ân ilimleri, kelâm, İslam düşüncesi, Kur’ân’ın yaratılmış olması, Mu‘tezile’nin Kur’an’ın mahluk olması hakkındaki delilleri ve Mu‘tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki görüş farkları açısından açıklamıştır.¹²⁹

b) Mehmet Emin Maşalı, “Tefsir’de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü’l-Müneyyir Örneği”

Maşalı, bu makalesinde İbnü’l-Müneyyir’in *el-İntisâf fî mâ tedammenehü’l-Keşşâf* adlı eserindeki Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’taki i‘tizâlî görüşlerine yönelik tenkit

¹²⁸ Hasan Yücel, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta’lîka Kültürü (Mu‘îdzâde Muhammed b. Abdulazîz el-Mer‘aşî’nin (983/1575) Naklu’s-Sifâr’ı: Ta’lîka alâ Mevâdi’l-Hilâf beyne’z-Zemahşerî ve’l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹²⁹ Gümüş, “Cürcânî ve Hâşîye ale’l-Keşşâf’ı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 177-190.

noktaları hakkında bilgi vermiş, bazı örnek ve değerlendirmelerle eserin aynı zamanda bir Ehl-i Sünnet savunması olduğuna ayrıca dikkat çekmiştir.¹³⁰

c) Celil Kiraz “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”

Kiraz, Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin (v. 1145/1732) *Envâru’t-tenzîl*’deki felsefî yorumları eleştirmek için yazdığı *Desîsâtü’l-Beyzâvî* isimli hâşiyesini konu aldığı bu makalede Saçaklızâde’nin söz konusu tenkitlerini ele almış, haklı olup olmadığı noktaları belirlemeye çalışmıştır.¹³¹

d) Celil Kiraz, “Süyûtî’nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîzâde ve Zebîdî’nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ’tizâl Tartışmaları”

Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl* isimli tefsirini yazarken mu‘tezilî müfessir Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ından istifade ettiği mâlûmdur. Süyûtî (v. 911/1505) *Envâru’t-tenzîl* üzerine yazdığı hâşiyede Beyzâvî’yi Zemahşerî’nin etkisinde kalarak bazı hususlarda i’tizâl kapılmakla eleştirmiştir. Süyûtî’nin talebesi Şâmî (942/1536) de bu eleştirileri *el-İthâf fî Muâveneti’l-Kâdî ve’l-Keşşâf* adıyla bir risâle halinde derlemiştir. Osmanlı âlimi Hocaîzâde (v. hicrî XII asır) ise *İs’âfü’l-İthâf fî Muâveneti’l-Kâdî ve’l-Keşşâf*’ta Şâmî’nin bu eserini eleştirmiştir. ez-Zebîdî (v. 1205/1790) de *el-İnsâf fî’l-muhâkemeti beyne’l-İs’âf ve’l-İthâf* adıyla bir eser kaleme alarak bu son iki eseri karşılaştırmıştır. Bu makalede söz konusu eserler çerçevesinde *Envâru’t-tenzîl*’deki i’tizâlî etkiler incelenmektedir.¹³²

e) Mehmet Çiçek, Murat Sula, “Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta’lîkâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ ‘Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve’l-Hakk’ Adlı Risâlesi”

Makalede, Rodosîzâde (v. 1113/1701) tarafından Ebusuud Efendi’nin *İrşâdü’l-akli’s-selîm* isimli tefsirinin Bakara sûresi 91. âyetle ilgili kısmı üzerine *Ta’lîkât alâ Tefsîri kavlihi Teâlâ ‘ve yekfurûne bimâ verâehû ve hüve’l-hakk’* ismiyle kaleme alınan

¹³⁰ Mehmet Emin Maşalı, “Tefsir’de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü’l-Müneyyir Örneği”, *Marîfe*, sy. 3, (2005), s. 61-89.

¹³¹ Celil Kiraz “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 1, (2006), s. 319-367.

¹³² Celil Kiraz, “Süyûtî’nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîzâde ve Zebîdî’nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ’tizâl Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 2, (2010), s. 155-185.

risâlenin içeriği ve kaynakları hakkında bilgi verilmekte ve risâlenin tahkiki yapılmaktadır.¹³³

f) Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”

Abay’ın bu tebliği Osmanlı dönemiyle sınırlı olmakla beraber tefsir hâşiyelerini tarihi, telif sebepleri, yüz yıllara göre telif yoğunluğu, kapsamı, isimleri, muhteva ve yöntemi açısından ele alan önemli bir çalışmadır. Tebliğin girişinde birer telif türü olarak şerh, tefsir, hâşiyeye ve ta’lîk kavramları açıklanmış, üslubu bakımından hâşiyeye türlerinden bahsedilmiştir. Yine bu makalede hâşiyeye yazma gerekçeleri ve hâşiyelerin fonksiyonları hakkında da önemli bilgiler verilmiştir. Ayrıca tebliğde 9 tane tefsir hâşiyesi tanıtılmıştır. Tebliğin sonuç kısmında ise Osmanlı dönemi tefsir hâşiyelerinin tedrisat tarzıyla ilişkisi vurgulanmıştır.¹³⁴

g) Hakan Uğur, “Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Bazı Beydâvî Hâşiyeleri”

Uğur’un bu tebliğinde Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’nde yazma halinde bulunan Acem Sinan, Sa’dî Çelebi, Sadık Geylânî, Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî, Rûşenî ve Ali el-Kârî’nin *Tefsîru’l-Beyzâvî*’ye yazdıkları hâşiyeler tanıtılmaktadır. Yazar bu hâşiyelerin üslubu, telif sebebi ve içeriği hakkında bilgiler vermiş, tefsir hâşiyelerinin önemine dikkat çekmiştir.¹³⁵

h) Mehmet Çiçek, “Kur’an’ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”

Çiçek bu bildiride Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı üzerine Teftâzânî ve Cürçânî’nin yazdıkları hâşiyelerle ortaya çıkan tartışmaya, Teftâzânî’nin hâşiyesine bir hâşiyeye yazarak katılan Ali Kuşçu’nun hâşiyesine Abdülkerîm b. Abdilcebbar ed-Dımeşkî’nin bir ta’lîk yazmasıyla oluşan literatür hakkında bilgi vermiştir. Tebliğde eserler

¹³³ Mehmet Çiçek, Murat Sula, “Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta’lîkâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ ‘Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve’l-Hakk’ Adlı Risâlesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVI, sy. 1, (2012), s. 405-426.

¹³⁴ Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 167-194.

¹³⁵ Hakan Uğur, “Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Bazı Beydâvî Hâşiyeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 427-440.

arasındaki tartışmanın çok canlı olduğuna vurgu yapılarak şerh ve hâşiyelere yöneltilen “bilginin tekrar edilmesi” (hâsılı tahsîl) eleştirisinin doğru olmadığı belirtilmiştir.¹³⁶

i) Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*

Bu maddede hâşiye kavramının sözlük ve terim anlamı, şerh ve ta‘lik kavramlarıyla benzer ve farklı yönleri ile bir telif türü olarak hâşiyenin temel özelliklerinden bahsedilmektedir. Ayrıca Arap grameri ve belâgatı, kelâm, fıkıh, fıkıh usûlü, tefsir ve mantık olmak üzere İslâmî ilimlerde hâşiye telifinin yeri hakkında da bilgiler verilmiştir. Topuzoğlu hâşiyeciliğin tefsir tarihinde önemli bir yeri olduğuna dikkat çekerek *el-Keşşâf*, *Envâru’t-tenzîl*, *Medârikü’t-tenzîl* ve *el-Celâleyn* tefsirlerine yazılan belli başlı hâşiyelerin isimlerini zikretmiştir.¹³⁷

j) Abdülhamid Birışık, “Şerh”, *DİA*

“Şerh” maddesinin tefsirle ilgili bölümünü kaleme alan Birışık, şerh yazmak için hacimce büyük olmalarından ötürü tefsirlerin az sayıda şerhinin olduğunu, bunların da eserin tamamına değil, anlaşılması zor kısımları üzerine yazıldıklarını söylemiştir. Yazar ayrıca tefsirler üzerine yazılmış bazı hâşiyelerin şerh denilebilecek şekilde geniş izahlar içerdiklerine dikkat çekmiş ve bu hâşiyelere örnekler vermiştir. Maddede tefsir usûlü ve kıraat eserleri üzerine yazılan şerhlerden de örnekler zikredilmiştir.¹³⁸

k) Diğer Makale Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri

Bu çalışmada yukarıda zikredilenlerin dışında aşağıdaki makale, bildiri ve ansiklopedi maddelerinden de istifade edilmiştir: Mustafa Özel, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, (2002), s. 61.-96; a.mlf., “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XVI, (2002), s. 109-148; Ömer Dumlu, “Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî”, *Türk Kültüründe Tire II*, Tire 2008, s. 183-190; Celil Kiraz, “Suyûtî’nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîade ve Zebîdî’nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber’in İsmeti, Fazileti ve

¹³⁶ Mehmet Çiçek, “Kur’an’ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 315-328.

¹³⁷ Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, TDV, İstanbul 1997, XVI, 419-422.

¹³⁸ Birışık, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 558-559.

Şefaati Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57; Bahattin Dartma, “Osmanlı Döneminde Müstakil Dirâyet Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 79-106; Şükrü Maden, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi –Şeyhülislam Sa’dî Çelebi’nin (ö. 945/1539) Hâşiye-i Sûre-i Mülk ‘ale’l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 57-89; Sedat Şensoy, “Ta’lîkât”, *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 508-510.

2.2. Şeyhzâde’nin Hayatıyla İlgili Kaynaklar

a) Taşköprizâde, eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye

Taşköprizâde Ahmed Efendi’nin (v. 968/1561) Osmanlı ulemâ ve meşâyihine dair bu eserinin tam adı *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye fî ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye*’dir. Eser Osmanlı literatüründe toplu ulemâ biyografilerinin ilk derlemesi olma özelliğini taşımaktadır. *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*’de Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan eserin telif tarihi olan 965 (1558) yılına kadar her padişah dönemi “tabaka” başlığı altında ele alınmak sûretiyle bu dönemlerde yaşamış ulemâ ve meşâyih’in hal tercümeleri ve telifleri hakkında bilgiler verilmiştir. On tabakadan oluşan eserde 371 âlim ve 150 şeyhin hayatı anlatılmıştır.¹³⁹ Daha Taşköprizâde hayatta iken eser üzerine tercüme ve zeyl çalışmaları başlamıştır. Muhtesibzâde Mehmed Hâkî, Derviş Ahmed Efendi, Mehmed b. Sinâniddin, Âşık Çelebi, Seyyid Mustafa, İbrâhim b. Amâsî ve Mecdî eseri Türkçe’ye tercüme etmişlerdir. Mecdî’nin çevirisi bunların içinde en mükemmeli kabul edilmektedir. Yine Aşık Çelebi, Manık (Hısım) Ali Çelebi ve Atâî de *eş-Şekâik*’a birer zeyl/tekmile yazmışlardır.¹⁴⁰

Eserin çalışmamız açısından mühim yönü Şeyhzâde Muhyiddin Kocavî hakkındaki en güvenilir ve en eski bilgilerin bu eserde bulunmasıdır. Zira Taşköprizâde, Şeyhzâde’nin talebesidir. Taşköprizâde, Şeyhzâde’ye büyük bir muhabbet duyduğunu,

¹³⁹ Abdülkadir Özcan, “eş-Şekâiku’n-Nu‘mâniyye”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 485.

¹⁴⁰ Özcan, “eş-Şekâiku’n-Nu‘mâniyye”, *DİA*, XL, 485.

kadılık görevini onun tavsiyesi ile seçtiğini özellikle belirtmektedir.¹⁴¹ Taşköprizâde'nin Şeyhzâde hakkında verdiği bilgiler daha sonraki tabakât yazarları tarafından hemen hemen hiçbir yeni bilgi eklenmeksizin aynen tekrar edilmiştir.

b) Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*

Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591)'nin bu eseri *Hâdâiku's-Şekâik* adıyla da bilinir. Mecdî bu tercümesini III. Murad'a takdim etmiştir.¹⁴² Eser matbû olup¹⁴³ bir tercümeden çok telif-tercüme sayılır. *eş-Şekâik*'e pek çok ilaveler yapılmış, Farsça şiir ve terkipler yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Şeyhzâde'nin hayatı konusunda yararlandığımız bu eserde Şeyhzâde'nin vefat tarihi ve kabri hakkında *eş-Şekâik*'ten farklı bilgiler zikredilmektedir.¹⁴⁴

c) Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*

Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (1202/1788) tarafından kaleme alınmıştır. Dili Türkçe'dir. Eserde İstanbul'da vefat eden ve cenâze namazları Şeyhülislam tarafından kılınan 18 şeyhin hal tercümesi yer almaktadır. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de bunlardan birisidir.¹⁴⁵

d) Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*

Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (v. hicrî 11. yy) bu eserde 638 müfessirin hayatı ve tefsirinden bahsetmektedir. Yazar eserini yüzer senelik fasıllara ayırmış; müfessirlerin nesebi, künyesi, hangi ilim dalında meşhur oldukları, hocaları, talebeleri ve eserleri hakkında bilgiler vermiştir. Eser Medine'de Süleyman b. Sâlih el-Hazzî,¹⁴⁶ İzmir'de de Mustafa Özel ve Muammer Erbaş¹⁴⁷ tarafından yayınlanmıştır. Edirnevî'nin

¹⁴¹ Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561), *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Dârü'l-kütübî'l-Arabî, Beyrut 1395/1975., s. 245-246.

¹⁴² Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591), *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, Muhammed Recâî, İstanbul 1269, s. 13.

¹⁴³ Mecdî Mehmed Efendi (v. 999/1591), *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, Muhammed Recâî, İstanbul 1269; *Hâdâiku's-Şekâik (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, I-V, (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul 1989.

¹⁴⁴ Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 316, 410.

¹⁴⁵ Müstakimzâde Süleyman Sâdedin Efendi (v. 1202/1788), *Meşâyihnâme-i İslâm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716/1, vr. 4a-4b.

¹⁴⁶ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî (Ednevî) (v. hicrî 11. yy), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1417/1997.

¹⁴⁷ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (thk Mustafa Özel, Muammer Erbaş), Birleşik Matbaacılık, İzmir 2005.

Şeyhzâde ve eserleri hakkında zikrettiği bilgiler eş-Şekâik ve Keşfü’z-zünûn’daki bilgilerin özeti halindedir.

e) Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâire*

Necmüddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî’nin (v. 1061/1651) bu eserinde hicrî X. asırda yaşamış âlimlerin hal tercümeleri yer almaktadır. Müellif eserini 3 cilt halinde her birini kendi içinde alfabetik sıraya göre tasnif etmiştir. X. asırda yaşamış âlimleri hicri 901-933 arasında vefat edenler birinci tabaka, hicrî 934-966 arasında vefat edenler ikinci tabaka ve hicrî 967-1000 arasında vefat edenler de üçüncü tabaka olmak üzere üç tabakaya ayırmıştır. Üç cildin her biri bir tabakayı ihtiva etmektedir. Her bir tabakaya dahil olan âlimler kendi içinde alfabetik olarak dizilmiş, ancak Gazzî “Muhammed” ismine sahip olanları en başta zikretmeyi uygun görmüştür.¹⁴⁸ Gazzî, Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî’yi de bu asırda yaşadığından dolayı eserine dahil etmiştir.¹⁴⁹

f) İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*

İbnü’l-İmâd Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed’in (v. 1089/1679) kaleme aldığı bu biyografi türündeki eserin tam ismi *Şezerâtü’z-zeheb fî ahhâri men zeheb*’dir. İbnü’l-İmâd hicrî 1. sene ile 1000 senesi arasındaki her bir seneyi müstakil olarak ele alarak o sene içinde gerçekleşen önemli hâdiseler ile vefat eden ulemâ ve önemli şahsiyetlerin hal tercümeleri ve eserleri hakkında bilgi vermiştir.¹⁵⁰ Eserde Şeyhzâde’ye de yer veren İbnü’l-İmâd kendisinden önceki bilgileri bu eserinde nakletmiştir.¹⁵¹

g) Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*

Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (v. 1250/1834) tarafından kaleme alınan eserin tam adı *el-Bedru’t-tâli‘ bi-mehâsini men ba‘di’l-karni’s-sâbi*’dir. Eser hicrî VII. asırdan sonra da müctehidlerin yaşamış olduğunu anlatmak gayesiyle kaleme alınmıştır. Eser alfabetik olarak tertib edilmiş olup 598 hal tercümesi ihtiva

¹⁴⁸ Necmüddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (v. 1061/1651), *el-Kevâkibü’s-sâire bi-a’yâni*, I-III, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1418/1997.

¹⁴⁹ Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâire*, II, 58.

¹⁵⁰ İbnü’l-İmâd Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed’in (v. 1089/1679), *Şezerâtü’z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, I-X, (thk. Abdülkadir Arnaût, Mahmûd Arnaût), Dâru İbn Kesir, Beyrut 1414/1993.

¹⁵¹ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, X, 409.

etmektedir.¹⁵² Şevkânî, Şeyhzâde ve *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiye hakkında bilgi verirken, Taşköprizâde ile Kâtib Çelebi'nin zikrettiği bilgileri vermektedir.¹⁵³

h) BOA, TT.d. 251.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 251 numaralı *Tapu Tahrir Defteri*'nde İstanbul'un on üç nahiyesindeki vakıflar kaydedilmiştir. Nahiyeleer câmi ve sur kapılarına göre belirlenmiştir: Ayasofya Câmii, Mahmud Paşa Câmii, Ali Paşa Câmii, İbrahim Paşa Câmii, Bâyezid Câmii, Şeyh Ebu'l-Vefâ Câmii, Sultan Mehmed Han (Fatih) Câmii, Sultan Selim Han Câmii, Davud Paşa Câmii, Mustafa Paşa Câmii, Top Kapı, Ali Paşa Câmii (Çukurbostan). Bu nâhiyelerin altında ise mahalleler vardır. Bu mahalleler de ekseriyetle mescidlerin adıyla adlandırılmıştır. Mahalle başlığının altında ise vakıf sahibinin adıyla vakfedilen mallar ve vakıf şartlarıyla ilgili bilgiler kaydedilmiştir. Bu defter Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından transkribe edilerek yayınlanmıştır. Bu yayında metnin altına hâşiye biçiminde, bilhassa vakıfların şehir içindeki yerlerinin tayini açısından son derece faydalı bilgiler verilmiştir.¹⁵⁴

Defterde Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin vakıflarıyla ilgili iki kayıt bulunmaktadır. Sultan Mehmed Han (Fatih) Câmii Nâhiyesi içindeki bu vakıf kayıtları sayesinde Şeyhzâde'nin ailesi, mal varlığı ve bunları nerelere vakfettiğiyle ilgili çok önemli bilgilere ulaşabiliyoruz.

i) Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*

Öngören bu kitabında XVI. asırda Anadolu'daki tarîkatlar ve müntesipleri hakkında tafsilatlı bilgiler vermekte, meşâyih sınıfının devlet ricâli ve ulemâ ile ilişkisinden bahsetmektedir. Eserin dikkat çeken yönlerinden biri zengin bir literatüre dayanması ve bu kaynakların eleştirel bir bakış açısıyla kullanılmış olmasıdır.¹⁵⁵ Bu eser aslında bir doktora tezinin yayımlanmış halidir. Öngören'in bu çalışmada takip

¹⁵² Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (v. 1250/1834), *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karni's-sâbi'*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.

¹⁵³ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 269.

¹⁵⁴ *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi) İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.

¹⁵⁵ Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

ettiği yöntem kendisinden sonra tasavvuf alanında yapılan akademik çalışmalar için de yol gösterici olmuştur.

Öngören, Nakşibendiyye tarîkatı hakkında bilgi verirken Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Efendi'den de bahsetmiştir. Öngören'in Şeyhzâde'nin kimin halifesi olduğu konusundaki değerlendirmeleri önemlidir.¹⁵⁶

j) Erdoğan Baş, “Şeyhzâde”

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)'nin ilgili maddesinde Şeyhzâde'nin hayatı nesebi, tahsili, görevleri, ahvâl-i şahsiyesi ve 13 eseri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Maddede Şeyhzâde'nin hayatı ve eserleriyle ilgili bazı ihtilaf noktalarına ise değinilmemiştir.¹⁵⁷

k) Diğer Kaynaklar

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin hayatı hakkında buraya kadar değerlendirilen kaynaklar dışında aşağıdaki kaynaklardan da önemli bilgiler elde edilmiştir: Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayvansarayî (v. 1201/1787), *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I-II, (haz. Ali Satı'), Matbaa-i âmire, İstanbul 1281; İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951-1955; Bursalı Mehmed Tahir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333-1342; Yusuf Elyan Serkis (v. 1351/1932), *Mu'cemü'l-matbû'âti'l-Arabiyye ve'l-mu'arrebe*, I-II, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire ts.; Carl Brockelmann (v. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature*, E. J. Brill, Leiden 1943, *Supplement*, 1973; Hayreddin Zirikî (v. 1396/1976), *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim*, I-VIII, Dâru'l-ilmî'l-melâyin, Beyrut 2002; Ömer Rızâ Kehhâle (m. 1987), *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1414/1993; Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdir*, I-II, Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, Beyrut 1409/1988.

¹⁵⁶ Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 144-145.

¹⁵⁷ Erdoğan Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, TDV, İstanbul, 2010, XXXIX, 97-98.

BİRİNCİ BÖLÜM

TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİ

1. TEFSİR VE HÂŞİYE KAVRAMLARI

1.1. Tefsir

1.1.1. Sözlük Anlamı

Tefsir kelimesi “fesr” (فسر) veya onun taklîb tarîkıyla “sefr” (سفر) kökünden gelen tef’îl vezninde bir mastar olup açıklamak ve beyan etmek demektir. “Fesr”, sözlükte bir şeyi açıklamak, beyan etmek, üzeri örtülü bir şeyi açmak, doktorun hastalığı tespit etmek için bir suyu veya idrarı incelemesi gibi manalara gelir.¹⁵⁸ “Sefr” sözcüğünün ise aydınlatmak, açmak, ayırmak, süpürmek, düşmek (rüzgârla ağacın yapraklarının düşmesi sonucu ağacın dallarının açığa çıkması gibi), dağıtmak (rüzgârın gökyüzündeki bulutları dağıtması ile gökyüzünün açığa çıkması gibi) vb. manalarda kullanıldığı görülmektedir.¹⁵⁹ Mesela Araplar kadın yüzündeki örtüyü açtığında “sefr” fiilini kullanarak سفرت المرأة وجهها “Kadın yüzünü açtı” derler.¹⁶⁰ Râgıb İsfahânî (v. 502/1108) de “fesr” kökünün akledilebilen bir mananın açıklanmasını, “sefr” kökünün ise gözle görülebilen bir şeyin açığa çıkarılmasını ifade ettiğini söylemiştir.¹⁶¹

¹⁵⁸ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî (v. 400/1009), “fsr”, *es-Sihâh tâcü’l-lüga ve sıhâhi’l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülğafur Attâr), Dârü’l-ilm li’l-melâyin, Beyrut 1404/1984, II, 781; Ebü’l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısırî İbn Manzûr (v. 711/1311), “fsr”, *Lisânü’l-Arab*, Dâru sâdır, Beyrut ts., V, 55; Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya’kûb eş-Şirâzî el-Fîrûzâbâdî (v. 817/1415), “fsr”, *el-Kâmûsü’l-muhît*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1426/2005, s. 456; es-Seyyid Muhammed Murtazâ Hüseyinî ez-Zebîdî (v. 1205/1790), “fsr”, *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, (thk. Mustafa Hicâzî), et-Türâsü’l-Arabî, Kuveyt 1422/2001, XIII, 323.

¹⁵⁹ Cevherî, “sefr”, *es-Sihâh*, II, 686-687; İbn Manzûr, “sfr”, *Lisânü’l-Arab*, IV, 369; Zebîdî, “sfr”, *Tâcü’l-arûs*, XII, 37, 40, 46.

¹⁶⁰ Cevherî, “sfr”, *es-Sihâh*, II, 686; İbn Manzûr, “sfr”, *Lisânü’l-Arab*, IV, 369-370; Fîrûzâbâdî, “sfr”, *el-Kâmûsü’l-muhît*, s. 407; Zebîdî, “sfr”, *Tâcü’l-arûs*, XII, 41.

¹⁶¹ Ebü’l-Kâsım er-Râgıb el-İsfahânî (v. 502/1108), *Mukaddimetü câmi’i’t-tefâsîr*, (thk. Hasan Ferhad), Dâru’d-da’ve, Kuveyt 1405/1984, s. 47.

1.1.2. Terim Anlamı

Tefsir faaliyeti genel anlamda “Müşkil lafızdan murad edilen manayı keşfetmek”,¹⁶² “Garîb lafızların delâlet ettikleri şeyleri tarif etmek”¹⁶³ ve “Sözdeki anlaşılmazlık ve kapalılığı açıklığa kavuşturmak”¹⁶⁴ gibi çeşitli şekillerde tanımlanabilir.

Bir İslamî ilim olarak ise tefsir; “Allah’ın muradına delâlet etmesi bakımından Kur’ân-ı Kerîm’i insan gücü nispetinde araştıran ilim” demektir.¹⁶⁵

Tefsir ilmi için daha başka tarifler de yapılmıştır. Örneğin Teftâzânî ve Cürcânî tefsiri, “Allah Teâlâ’nın kelâmının hallerini muradına delâlet etmesi bakımından araştıran ilimdir” diye tarif ederler.¹⁶⁶ Teftâzânî’nin bu tanımına çeşitli eleştiriler getiren Molla Fenârî’ye (v. 834/1431) göre ise tefsir; “Kur’an olması ve Yüce Allah’ın muradı olduğu bilinen veya zannedilene delâleti bakımından, Allah kelâmının hallerini insan gücü nispetinde bilmektir.”¹⁶⁷ Molla Fenârî’nin talebesi Kâfiyeci (v. 879/1474) de tefsiri “Kur’an’ın manalarını açıklamak ve murad edileni beyan etmek” olarak tarif eder.¹⁶⁸ Taşköprizâde ve Kâtib Çelebi’nin tariflerine göre ise “İnsan gücü ve Arab

¹⁶² İbn Manzûr, “fsr”, *Lisânü’l-Arab*, V, 55; Fîrûzâbâdî, “fsr”, *el-Kâmûsü’l-muhît*, s. 456; Zebîdî, “fsr”, *Tâcü’l-arûs*, XIII, 323.

¹⁶³ Zebîdî, “fsr”, *Tâcü’l-arûs*, XIII, 323.

¹⁶⁴ Muhammed Ali et-Tehânevî (v. 1158/1745), “et-Tefsîr”, *Mevsû’âtü keşşâfi istilâhâtü’l-fünûn ve’l-ulûm*, (thk. Ali Dahrûc), Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996, I, 492.

¹⁶⁵ Muhammed Abdülazim ez-Zerkânî, *Menâhil’ül-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Matba’atü İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire ts., II, 3; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1424/2003, I, 14.

¹⁶⁶ Teftâzânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 6a; Cürcânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, nr. 207, vr. 13a. Cürcânî’nin tefsir hakkında “Âyetin manasını, durumunu, kıssasını ve iniş sebebini açık bir şekilde delâlet edecek lafızla açıklamaktır” biçiminde bir tarifi daha bulunmaktadır. (Ebü’l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Hüseyinî el-Cürcânî (v. 816/1413), “et-Tefsîr”, *Kitâbü’t-ta’rîfât*, (thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar’aşlî), Dâru’n-nefâis, Beyrut 1424/2003, s. 126.)

¹⁶⁷ Şemseddin Muhammed b. Hamza Fenârî (v. 834/1431), *Aynu’l-âyân: Tefsîru sûreti’l-Fâtîha*, Dersâadet, İstanbul 1325, s. 5. Fenârî’nin Teftâzânî’nin bu tanımına yaptığı itirazlar için bk. *Aynu’l-âyân*, s. 4-5.

¹⁶⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Süleyman el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Kitâbü’t-teysîr fî gavâidi ilmi’t-Tefsîr*, (nşr. İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1989, s. 4. Tefsir hakkında daha başka tarifler için bk. Bedreddin Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî (v. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru’l-fikr, Beyrut 1408/1988, II, 163-164; Celâleddin Abdurrahman es-Süyûtî (v. 911/1505), *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1422/2002, II, 1189-1191.

dilinin verdiği imkân nispetinde Kur'an metninin manasını araştıran ilme" tefsir denir.¹⁶⁹

Kur'an âyetlerinin açıklanması ve yorumlanması bağlamında tefsir faaliyeti bu şekilde tarif edilmekle birlikte, bu konuda yazılan eserlerin ortak adı olarak da "tefsir" tabiri kullanılmıştır.¹⁷⁰ Biz de bu çalışmamızda tefsir ile tefsir faaliyetinin neticesi olarak ortaya çıkan tefsir eserlerini kastetmekteyiz.

1.2. Hâşiye

1.2.1. Sözlük Anlamı

Hâşiye (حاشية) kelimesi "haşv" (حشو)¹⁷¹ mastarından türetilmiş bir isim olup sözlük anlamı itibariyle küçük-genç deve, elbisenin bir parçası-kenarı, yan-kenar, gereğinden fazla söylenen söz, sayfa kenarındaki boşluğa yorum veya not yazmak, dolmak, doldurmak, kesik kesik konuşmak/solumak, bir erkeğin bakımını üstlendiği kimseler/ailesi gibi anlamlara gelir.¹⁷² Çoğulu ise "hâvâşî" (حواشي)'dir.¹⁷³

Bu kökten türetilen çeşitli kullanımlara örnek verecek olursak; "el-haşv" (الحشو); genç (küçük, bir veya iki yaşındaki) deve, gereğinden fazla söylenen faydasız söz, 'meselâ' diyerek ilave bir söz söyleme, yastığı veya minderi pamuk vb. bir şey ile doldurma demektir.¹⁷⁴ Örneğin كثير الحشو في كلامه ifadesi "Sözünde gereksiz çok şey

¹⁶⁹ Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561), *Mevzû'âtü'l-ulûm*, Dersâdet: İkdâm Matbaası, İstanbul 1303, I, 509; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 427.

¹⁷⁰ Abdülhamit Bırışık, Mehmet Suat Mertoğlu, "Tefsir", *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 281.

¹⁷¹ Lügat müelliflerinin bir kısmı bu kelimeye "hşv" (حشو), bazıları da "hşe" (حشا) maddesi altında yer vermiştir. "Hşe" (حشا) maddesi altında ele alanlara bakıldığında hâşiye sözcüğünün birbirlerine çok yakın anlamlar ifade eden haşv (حشو) ve haşy (حشي) masdarlarının her ikisinden de türetilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. (Cevherî, "hşe", *es-Sihâh*, VI, 2313-2315; İbn Manzûr, "hşe", *Lisânü'l-Arab*, XIV, 178-183; Fîrûzâbâdî, "hşv" ve "hşy", *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 1273-1274; Zebîdî, "hşv" ve "hşy", *Tâcü'l-arûs*, XXXVII, 430-434.)

¹⁷² Cevherî, "hşe", *es-Sihâh*, VI, 2313; İbn Manzûr, "hşe", *Lisânü'l-Arab*, XIV, 178-183; Fîrûzâbâdî, "hşv" ve "hşy", *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 1273; Zebîdî, "hşv" ve "hşy", *Tâcü'l-arûs*, XXXVII, 434; Edward William Lane, "hşv" md, *An Arabic-English Lexicon*, Mektebetu Lübnan (Librairie du Liban), Beyrut 1968, II, 577-578; Muhammed Başa, *el-Kâfi*, eş-Şerîketü'l-matbûât li't-tevzî ve'n-neşr, Beyrut 1992, s. 351.

¹⁷³ Cevherî, "hşe", *es-Sihâh*, VI, 2313; İbn Manzûr, "hşe", *Lisânü'l-Arab*, XIV, 178; Fîrûzâbâdî, "hşv" ve "hşy", *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 1274; Zebîdî, "hşv" ve "hşy", *Tâcü'l-arûs*, XXXVII, 430.

¹⁷⁴ Cevherî, "hşe", *es-Sihâh*, VI, 2313; Vankulî Muhammed b. Mustafa el-Vanî (v. 1000/1592), "hşe", *Lügat-i Vankulî tercüme-i Sihah-i Cevherî*, Dâru't-tubâa-i hâssa-i ilmiye, İstanbul 1218, II, 618; İbn Manzûr, "hşe", *Lisânü'l-Arab*, XIV, 180; Fîrûzâbâdî, "hşv", *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 1273; Asım Ahmed Efendi (v. 1000/1529), "hşv", *Terceme-i Kâmûs: el-Okyanûsü'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûs*, yy. 1305, III, 792; Zebîdî, "hşv", *Tâcü'l-arûs*, XXXVII, 431; Lane, "hşv" md, *An Arabic-English Lexicon*, II, 577.

vardır” manasına gelir.¹⁷⁵ “el-Haşy” (الحشى) de حُشِيَ الرجل غيظا وكبرا “Adam gazab ve kibir ile dolduruldu” cümlesinde olduğu gibi dolmak manasındadır.¹⁷⁶ İsm-i mef’ûl kullanımları olan “el-mahşüvv” (المَحْشُوءُ) ve “el-mahşiy” (المَحْشِيُّ) ise doldurulmuş demektir.¹⁷⁷ Yine “el-haşıyye” (الحَشِيَّة) ve “el-mihşâ” (المَحْشَى) içi doldurulmuş yastık, yatak anlamına gelir.¹⁷⁸ “İhteşâ” (إِحتشَى) dolu oldu, doldu demektir; إحتشَى من الطعام sözü “Yiyecek (karnı) doldu” demektir.¹⁷⁹ “el-Huşve/el-hışve” (الحُشْوَة) yerdeki işe yaramayan çalı çırpı,¹⁸⁰ “el-hâşiyetân” (الحاشيتان) bir ve iki yaşında iki deve,¹⁸¹ “el-ihtişâ” (الاحتشاء) kadının hayız kanını durdurmak için bez koyması,¹⁸² “el-mihşâ” (المَحْشَى) da kadınların büyük görünmek için vücutlarının yan kısımlarına sıkıştırdıkları yastık vb. şey anlamlarına gelir.¹⁸³ “Hâşâ” (حَاشَا) ise istisna etmek, hariç tutmak demektir. Mesela ضربتهم حاشا زيدا ifadesi “Zeyd hariç onları dövdüm” anlamındadır.¹⁸⁴

Kur’ân-ı Kerim’de bu kökten türeyen sadece “hâşe” (حَاشَ) kelimesi geçmektedir. Yûsuf sûresi 31. ve 51. âyetlerde Allah’ı tenzih etme, hariç tutma, Allah’a sığınma ve taaccüb etme anlamında¹⁸⁵ “حَاشَ لِلَّهِ” ifadesi yer almıştır.

¹⁷⁵ Asım Ahmed Efendi, *Terceme-i Kâmûs*, III, 792.

¹⁷⁶ Lane, “hşv” md, *An Arabic-English Lexicon*, II, 577.

¹⁷⁷ Lane, “hşv” md, *An Arabic-English Lexicon*, II, 577. “el-Mahşiy” (المَحْشَى) kullanımının hatalı olduğu ifade edilmiştir. (Bk. Salahaddin Za‘belâvî, “hşe”, *Mu‘cemü ahtâi’l-küttâb*, (thk. Muhammed Mekkî el-Hasenî, Mervân el-Bevvâb), Dâru’s-sekâfe ve’t-türâs, Dimeşk 1427/2006, s. 125.)

¹⁷⁸ İbn Manzûr, “hşe”, *Lisânü’l-Arab*, XIV, 179-180; Zebîdî, “hşv”, *Tâcü’l-arûs*, XXXVII, 431; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, “hşv” md, II, 577.

¹⁷⁹ İbn Manzûr, “hşe”, *Lisânü’l-Arab*, XIV, 179; Zebîdî, “hşv”, *Tâcü’l-arûs*, XXXVII, 431; Lane, “hşv” md, *An Arabic-English Lexicon*, II, 577.

¹⁸⁰ Fîrûzâbâdî, “hşv”, *el-Kâmûsü’l-muhîd*, s. 1273; Zebîdî, “hşv” md, *Tâcü’l-arûs*, XXXVII, 432.

¹⁸¹ Cevherî, “hşe”, *es-Sihâh*, VI, 2313.

¹⁸² Cevherî, “hşe”, *es-Sihâh*, VI, 2313; İbn Manzûr, “hşe”, *Lisânü’l-Arab*, XIV, 179-180; ez-Zebîdî, “hşv” md, *Tâcü’l-arûs*, XXXVII, 432.

¹⁸³ Cevherî, “hşe”, *es-Sihâh*, VI, 2313.

¹⁸⁴ Cevherî, “hşe”, *es-Sihâh*, VI, 2314; İbn Manzûr, “hşe”, *Lisânü’l-Arab*, XIV, 181; Zebîdî, “hşv” md, *Tâcü’l-arûs*, XXXVII, 432.

¹⁸⁵ Bk. Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî (v. 209/824), *Mecâzü’l-Kur’ân*, (thk. Muhammed Fuâd Sezgin), Mektebetü’l-hancî, Kâhire ts., I, 310; Ebû Ca‘fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (v. 310/923), *Tefsîru’t-Taberî: Câmi‘u’l-beyân an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Dâru hicr, Kâhire 1422/2001, XIII, 139; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes‘ûd el-Begavî (v. 516/1122), *Tefsîru’l-Begavî: Me‘âlimü’t-tenzîl*, (thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri), Dâru Tayyibe, Riyâd 1409, IV, 238, 248; Ebû’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî (v. 538/1144), *Tefsîru’l-keşşâf an hakâiki gavâmidü’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl*, (thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin), Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002, II, 448, 460; el-Kâdî Nâsiruddin Ebû Saîd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Beyzâvî (v. 685/1286), *Tefsîru’l-Beyzâvî: Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*, Dersaadet, İstanbul ts., 482, 487; Ziyâeddin Ömer Muhammed Fahreddin er-Râzî (v. 606/1209), *Tefsîru’l-kebîr: Mefâtihu’l-gayb*, Dâru’l-fikr, Beyrût 1401/1981, XVIII, 131; Ebû’l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (v. 710/1310), *Tefsîru’n-Nesefî: Medârikü’t-tenzîl ve hakâiku’t-te’vîl*, (thk.

Hadis-i şeriflerde ise hâşiye kelimesi ve bazı iştikakları; حَاشِيَّةُ/حَاشِيَّةُ بُرْدٍ/حَاشِيَّةُ الرَّدَاءِ “Necran malı, kalın burda”,¹⁸⁶ “elbisenin yanı, kenarı, bir tarafı”,¹⁸⁷ حَاشِيَّةُ الْمَقَامِ “makamın yanı”,¹⁸⁸ حَاشِيَّةُ الْمَطَافِ “tavaf alanının yanı”,¹⁸⁹ حَاشِيَّةُ حُشْيٍ بِهْ جُرْحُ رَسُولِ اللَّهِ “İlim ve hikmetle dolduruldu.”,¹⁹⁰ حَاشِيَّةُ حُشْيٍ بِهْ جُرْحُ رَسُولِ اللَّهِ “Bir (hasır alınıp) yakıldı. Sonra Hz. Peygamber’in (a.s.) yarası onunla dolduruldu”,¹⁹¹ حَاشِيَّةُ حُشْيٍ بِهْ جُرْحُ رَسُولِ اللَّهِ “mallarının ne iyisi ne kötüsü orta hallisi”¹⁹² gibi ifadelerde görüldüğü üzere bir şeyin bir tarafı, yanı, bir şeyin orta halli olanı ve bir şeyi bir şey ile doldurma gibi anlamlarda kullanılmıştır.

Verilen örneklerde görüldüğü üzere “hâşiye” kelimesinin sözlük anlamında “küçük şey, bir şeyin kenarı, bir şeyi bir şey ile doldurma ve fazladan söylenen söz” gibi anlamlar öne çıkmaktadır. Anlaşılan o ki, “hâşiye” sözcüğünün bu manaları daha sonra ‘yazılı bir kağıd’a nispetle düşünülmüş ve son olarak da ‘kitaplar’ için kullanılarak terim anlamıyla yazım türü olan “hâşiye” ortaya çıkmıştır.

1.2.2. Terim Anlamı

Terim olarak hâşiye kavramı çeşitli şekillerde tarif edilmiştir. Altuncu, hâşiyeyi iki şekilde tanımlamaktadır. Birincisine göre hâşiye, yazarın metne fazladan olarak eklemek istediği yorumlardır. İkinci olarak ise manalarının açıklanmasına ihtiyaç olan bazı meşhur kitaplar üzerine yazılan kitaplara hâşiye denir.¹⁹³

Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru’l-kelimi’t-tayyib, Beyrut 1419/1998, II, 107-108, 117; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî (v. 982/1574), *Tefsîru Ebi’s-Su’ûd: İrşâdû’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-Kitâbi’l-kerîm*, (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Mektebetü’r-Riyadî’l-hadîsiyye, Riyad ts., III, 156-157; Şihâbüddin es-Seyyid el-Âlûsî el-Bağdâdî (v. 1270/1854), *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîri’l-Kur’ânî’l-azîm ve’s-seb’i’l-mesânî*, Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, Beyrut ts., XII, 259; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru’t-tahrîr ve’t-tenvîr*, ed-Dâru’t-Tunusiyye, Tunus 1984, XII, 263-290.

¹⁸⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil el-Buhârî el-Cu’fî, (v. 256/870), *Sahîhu’l-Buhârî*, (nşr. Mustafa Dîb el-Boğa), Dâru’l-ulûmi’l-insânîyye, Dimeşk 1413/1993, Humus 19, Edeb 68, Fezâilü’s-Sahâbe 41, Libâs 17.

¹⁸⁷ Buhârî, Edeb 68, Libas 17.

¹⁸⁸ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî (v. 303/915), *Kitâbü’s-süneni’l-kübrâ*, (haz. Hasan Abdülmün’im Şelbî), Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1421/2001, Kible 9.

¹⁸⁹ Nesâî, Menâsikü’l-Hac 162.

¹⁹⁰ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî (v. 279/892), *el-Câmi’u’s-sahîh: Sünenü’t-Tirmizî*, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1388/1968, Tefsîrû’l-Kur’ân 83.

¹⁹¹ Buhârî, Cihad 160.

¹⁹² Buhârî, Fezâilü’s-Sahâbe 74.

¹⁹³ Muhammed Altuncu, “Hâşiye”, *el-Mu’cemü’l-mufasssal fi’l-edeb*, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 1999, I, 342.

Topuzoğluna göre de hâşiye, “sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” manasındadır.¹⁹⁴

Muhsin Demirci de hâşiyeyi “Bir yazının veya kitap sayfasının kenarına yazılan açıklama, hâmiş, derkenâr, dipnot veya mektubun altına düşülen not. Bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitap” şeklinde iki aşamada tanımlamaktadır.¹⁹⁵

Çakan ise hâşiyenin, “bir metin veya şerhin muğlak yerlerini izah etmek için “Kavlühû” ifadesiyle başlayan açıklamalardan oluşan kitap” anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁹⁶

Bu tanımlar da gösterdiği üzere “hâşiye” kavramını genel ve özel olarak iki aşamada tanımlamak daha doğru görünmektedir. Buna göre; **genel olarak** bir yazının veya kitap sayfasının satır aralarına, altına ya da kenarına yazılan açıklama, değerlendirme veya eksikleri tamamlaya yönelik bilgilere; **özel olarak da** bir eserin anlaşılması zor olan kısımlarını açıklamak maksadıyla kaleme alınan kitaplara hâşiye denir.

Aynı kökten gelen “tahşiye” (تحشية) hâşiye yazmak, “muhaşşî” (محشي) de hâşiye yazan demektir. Hâşiyeli eserlere de “muhaşşâ” (محشى) ismi verilir. Hâşiye, hâmiş (هامش) ve derkenar kelimeleriyle eş anlamlıdır.¹⁹⁷ Ancak hâmiş hâşiyeden farklı mana verenler de bulunmaktadır. Bunlara göre hâşiye sayfanın altına veya metnin içine, hâmiş ise etrafına, dört tarafına yazılır.¹⁹⁸

Bu tanımların da gösterdiği üzere hâşiye, önceleri bir eser hakkındaki kısa açıklayıcı bilgilerden ibaret iken daha sonra müstakil kitapların ortaya çıkmasını sağlayan bir telif türüne dönüşmüştür.

¹⁹⁴ Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 419.

¹⁹⁵ Muhsin Demirci, “Hâşiye”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009, s. 82.

¹⁹⁶ İsmail Lütfi Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 1997, s. 182.

¹⁹⁷ Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 419; F. Rosenthal, “Hashiya”, *The Encyclopaedia of Islam (E1²)*, E. J. Brill, Leiden, 1971, III, 268; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 182.

¹⁹⁸ Altuncu, “Tahşiye”, *el-Mu’cemü’l-mufasssal fi’l-edeb*, I, 229.

1.2.3. Bir Telif Türü Olarak Hâşiye

1.2.3.1. Hâşiye Geleneğinin Tarihi

Bir metne genel anlamda açıklama yazma geleneğinin kutsal kitapların yorumuyla başladığı düşünülmektedir. Çünkü ilâhî mesaj ne kadar açık ve anlaşılır olursa olsun insanların bilgi ve kültür düzeyleri farklı olduğundan herkesin onu aynı şekilde anlaması mümkün değildir.¹⁹⁹ Hâşiye telifinin de İslam düşüncesinin doğuşundan itibaren görülen bir edebiyat geleneği olduğu ve hatta İslam düşüncesinin doğuşundan önce başka milletler arasında da görüldüğü ifade edilmiştir.²⁰⁰

Hız. Peygamber'in Kur'an'daki bazı meseleleri tefsir etmesi, garîb lafızları açıklaması bu geleneğin ilk örnekleri kabul edilebilir. Aynı şekilde Tefsir ilminin de şerh ve hâşiye geleneğine örneklik teşkil ettiği söylenebilir.²⁰¹ Zira tefsirlerde âyetlerin açıklanmasında uygulanan yöntem diğer dinî ve gayr-i dinî metinlerin açıklanmasında etkili olmuştur.²⁰² Yine belâgat ve fıkıh gibi ilimlerin de şerh ve hâşiye türü eserlerde dikkat çekici bir teorik zeminin oluşmasında katkılarının olduğu ifade edilmektedir.²⁰³

Sayfa kenarındaki not anlamıyla hâşiye tabirinin kullanımı müstakil eser anlamından daha öncedir. Çünkü açıklamalarda bulunmak için sayfa kenarlarını kullanmak İslamî dönemde icad edilmiş bir şey değildir.²⁰⁴ Bizzat terim anlamıyla ise hâşiye yazma geleneği en yaygın şekliyle Memlûkler devrinde başlamış, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında çok geniş kitleler tarafından bir telif türü olarak tercih edilmiştir.²⁰⁵

Bir yazım türü olarak hâşiye; ta'lîka ve şerhe²⁰⁶ kıyasla daha geç bir dönemde ortaya çıkmıştır. Ta'lîka ve şerhlerin ilk örneklerine hicrî III. ve IV. yüzyıllarda

¹⁹⁹ Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 420.

²⁰⁰ Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", s. 13.

²⁰¹ Habeşî, *Câmi'u's-ş-şurûh ve'l-havâşî*, I, 7.

²⁰² M. A. Yekta Saraç, "Şerhler", *Türk Edebiyatı Tarihi*, (ed. Talat Said Hamlan ve diğer.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, II, 124; Hakan Yekbaş, "Metin Şerhi Geleneği Çerçevesinde Şârihlerin Divan Şiirine Yaklaşımları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, (2008), s. 191.

²⁰³ Rafiye Duru, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 191.

²⁰⁴ Rosenthal, "Hashiya", *EI*², III, 268.

²⁰⁵ Selmî, "el-Mütûn ve's-ş-şurûh ve'l-havâşî ve't-takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", s. 246; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 44; Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 556.

²⁰⁶ Şerh ve ta'lîka ve hakkında ileride geniş açıklama yapılacaktır.

rastlamak mümkün iken²⁰⁷ hâşiyeler hicrî VI. ve VII. yüzyıllarda görülebilmektedir. Hadis şerhleri hicrî III. asırda görülmeye başlamış,²⁰⁸ belirgin olarak IV. asırda yaygınlık kazanmıştır.²⁰⁹ Fıkıh şerhlerinin de hicrî IV. asrın başında ortaya çıktığı ifade edilmektedir.²¹⁰ Hâşiyeler söz konusu olduğunda ise fıkıh alanında kaleme alınan hâşiyelerin izine VII/XIII. yüzyılda rastlanmakta, VIII/XIV. yüzyılda da bu eserler yaygın bir hale gelmektedir.²¹¹ Yine Arap edebiyatında hâşiye türü çalışmalar Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaşmıştır.²¹² Kelâm ilminde de hâşiyeler hicrî VIII. asırdan sonra sıkça telif edilmiştir.²¹³ Tefsir ilminde ise hâşiyelerin ilk örneği VI/XII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış, ancak yaygınlık kazanması VIII/XIV. ve IX/XV. yüzyıllarda gerçekleşmiştir.²¹⁴

1.2.3.2. Hâşiye Telifinin Sebepleri

Hâşiye telifinin ortaya çıkışı ve bir yazım tarzı olarak benimsenip yaygınlaşmasını sağlayan bir takım sebepler olmalıdır. Öncelikle hâşiyeler de bir telif türü olduğu için bir eser telif etmenin sebepleri ile bir esere hâşiye yazmanın sebepleri arasında bazı ortak noktalar vardır. İbn Haldun (v. 808/1406) bir eser telif etmenin yedi sebebi olduğunu söylemektedir:

“Birincisi: Bir ilmin mevzuunu ortaya koymak, bablarını ve fasıllarını tertip etmek, meselelerini tettebbu etmek veya bir takım mesele ve bahisleri ortaya koymaktır ki muhakkik bir âlim bunlarla karşılaşmış (bunları keşfetmiş) ve bunlara dair olan fayda umûmî olsun diye onları başkalarına da ulaştırmaya heveslenmiş, o yüzden belki sonradan gelenler bu faydaya vakıf olurlar diye onu kitap sayfalarının arasına tevdi etmiştir. (...) **İkincisi:** (Araştırmacı bir âlim) önceki âlimlerin sözlerine, teliflerine vakıf olur. Bunların anlaşılmasını muğlak olarak bulur. Bunları anlama hususunda Allah kendisine bir zihin açıklığı verir. Belki bu hususlar başkalarına da muğlak ve anlaşılmaz gelir diye diğeri için onları beyan etmeye heves eder. Tâ ki fayda buna müstahak olana vasıl olsun. (...) **Üçüncüsü:** Sonradan gelen bir âlim, ifadesi itibarıyla her tarafa nam salan ve fazileti cihetinden ünlü olan evvelki âlimlerden birinin sözleri arasında bir hataya ve galata rastlar. Hiçbir şüpheye yer vermeyen apaçık bir burhana dayanarak bunun hata

²⁰⁷ Bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası Hristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek, İstanbul 2004, s. 186; Sedat Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 508.

²⁰⁸ Mehmed Efendioğlu, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 559.

²⁰⁹ Zişan Türkan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 282.

²¹⁰ Eyyüp Said Kaya, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 561.

²¹¹ Kaya, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 560.

²¹² Selmi, “el-Mütûn ve’s-şurûh ve’l-havâşî ve’t-takrîrât fi’t-te’lîfi’n-nahvî”, s. 245-249.

²¹³ Şerâfettin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam: Tarihi-Ekoller-Problemler*, Tekin Dağıtım, Konya 2001, s. 70.

²¹⁴ Bk. “Tefsirde Hâşiye Geleneğinin Tarihî Seyri” başlığı.

olduğunu kesinlikle tevsik ve ispat eder. Sonra bu hususu kendinden sonrakilere de ulaştırmak arzusunda bulunur. (...) **Dördüncüsü:** Konusunun kısımlara ayrılması itibariyle bir fennin bir takım meseleleri ve fasılları eksik olabilir. Buna muttali olan âlim, o fende söz konusu edilen eksik meseleleri tamamlamak ister. Meselelerinin ve fasıllarının ikmal edilmesiyle o fen tamamıyet kazanır. Onun için artık bu fende kayda değer eksik bir şey kalmamış olur. (...) **Beşincisi:** (Bir telifteki) ilmin meseleleri, bablar itibariyle tertipsiz ve intizamsız bir halde bulunur. Buna vâkıf olan bir âlim, o meseleleri tertip ve tanzim eder. Her meseleyi ait olduğu bölüme yerleştirmek ister. (...) **Altıncısı:** Bir ilme ait meselelerin diğer ilimlere ait bablarda dağınık bir halde bulunması ve fazilet sahibi âlimlerden birinin sözü edilen fennin mevzuunu ve (dağınık halde bulunan) meselelerinin derlenmesi lüzumunu fark etmesi üzerine buna girişmesidir. Bu sayede (yeni) bir fen ortaya çıkmış olur. Araştırmacı, bu ilmi düzenleyerek insanların üzerinde düşündükleri ve uğraştıkları ilimlerin arasına ve sırasına koyar. (...) **Yedincisi:** Fenlerin ana kaynaklarından olan bir telifin fazla uzun ve usandırarak kadar geniş olmasıdır. Âlim, muhtasar ve veciz bir şekilde bu türlü eserleri telhis eder. Şâyet varsa tekerrürleri çıkarır. İlk müellifin maksadına halel getirmemek için var olması zarûri olan ifadeleri hafzetmekten sakınır.”²¹⁵

Hâşîye türü eserlerde İbn Haldun’un zikrettiği bu yedi sebebin tamamının hâşîye müellifi tarafından dikkate alındığını ve gerektiği yerlerde uygulandığını görmek mümkündür. Ancak bilhassa buradaki ikinci ve üçüncü sebep doğrudan hâşîyelerin kaleme alınma sebeplerini ifade etmektedir. Burada da zikredildiği üzere daha önce yazılmış bir eserdeki kapalı ve anlaşılamayan ifadelerin açıklanması, hatalara karşı okurun uyarılması, eserde fark edilen bir takım eksikliklerin ikmalî sûretiyle eserden istifade edilebilmesini sağlamak, eseri daha muhkem hale getirmek ve esere tamamıyet kazandırmak hâşîyelerin yazılma sebepleri arasındadır.²¹⁶

Kâtib Çelebi de üç durumdan ötürü bir eserin açıklanma (şerh) ihtiyacının olabileceğini söyler. Birinci olarak eserin müellifi üstün maharet, zekâ ve zarif bir üsluba sahip olduğu için maksadını veciz bir kelâmıla yeterli bir şekilde ifade etmesine rağmen her okuyucu aynı seviyede olmadığından dolayı bir takım gizli manaların ortaya çıkarılmasına, bazı ifadelerin açıklanmasına ihtiyaç duyulur. İkinci olarak da diğer bir ilmin alanına girmesi nedeniyle eserde bazı bilgilere yer verilmediği, bazılarının tertibinin ihmal edildiği veya bazı hükümlerin illetleri belirtilmediği için eserin bu

²¹⁵ İbn Haldun (v. 808/1406), *Mukaddime*, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2004, II, 973-974.

²¹⁶ Telif sebepleriyle ilgili bir başka yedili taksim şu şekildedir: “Emr-i te’lîfât yedi kısma inkisâm eder. (Kısm-ı evvel) Sâbikan te’lîf olunmamış olan mesâilin birinci def’a olarak cem’ ve te’lîf olunmasıdır. (Kısm-ı sâni) Nâkıs olan bir kitabın itmâm ve ikmâl edilmesidir. **(Kısm-ı sâlis) İbârât ve mesâili muğlak ve mübhem olan bir kitab için şerh yazılmasıdır.** (Kısm-ı râbi’) Bir büyük kitabın me’ânîsi ihlâl edilmeksizin ihtisâr haline konulmasıdır. (Kısm-ı hâmis) Mesâili müteferrikanın cem’ ve zabtıdır. (Kısm-ı sâdis) Mesâil-i muhtelifenin tertîb ve tezhîbidir. (Kısm-ı sâbi’) Sehv ü hatası görülen bir kitabın islâhıdır.” [Vurgu bize ait.] (Orpilyan, *Mahzenü’l-ulûm*, s. 59.)

eksikliklerinin giderilmesi gerekir. Üçüncü olarak ise mecazî ifadelerin kullanılması, bazı ibarelerin birden çok manaya ihtimalinin olması ve bir takım hata, düşüklük ve tekrarlar açıklamalar yapma ve okuru uyarma ihtiyacını doğurur.²¹⁷

Hâşiyelerin yaygınlaşması ve bir telif türü olarak benimsenmesi ile ilim tedrisi arasında da sıkı bir bağ vardır. Şerh ve hâşîye metodunun İslâm dünyasında kullanılan geleneksel öğretim metodu haline gelmesinde Nizâmiye Medreseleri'nin etkili rol oynadığı söylenmiştir.²¹⁸ Çünkü medrese eğitiminde ders kitapları olarak üzerlerine pek çok şerh ve hâşîye yazılmış meşhur kitaplar tercih edilmiştir.²¹⁹ Aynı şekilde müderrislerin bu eserlere yazdıkları şerh ve hâşiyeler ders kitabı veya yardımcı kitap olarak medreselerde takip edilmiştir.²²⁰ Bunlarla birlikte bazo hâşîye türünde eserler hocanın dersi takriri eserin kenarına düştüğü hâşiyelerin veya talebelerin tuttuğu ders notlarının düzenlenmesiyle meydana gelmiştir.²²¹ Ayrıca Osmanlı medreselerinde müderrislerin bir medreseden diğer bir medreseye yükselmeleri için okutacakları bir eserin bir bölümünün şerhine dair bir risâle yazmalarının şart koşulması bu tür eserlerin gelişmesini sağlayan bir etken olmuştur.²²² Yine Teftâzânî ve Cürçânî'nin çoğu şerh ve hâşîye türünde olan eserlerinin²²³ medreselerde hem yoğun bir biçimde okutulmuş olması hem de bu iki âlim medreselerde verilen icâzet zincirlerinin en önemli halkalarından kabul edilmesi²²⁴ bu tür eserler ile medrese eğitiminin ilişkisini ifade etmesi açısından önemlidir. Nâsiruddîn-i Tûsî'nin (v. 672/1273) *Tecrîdü'l-*

²¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 36-37.

²¹⁸ Mehmet Köroğlu, *Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61.

²¹⁹ Mehmet İpşirli, “Medrese” md, *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 329.

²²⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 20-31; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, İFAV, İstanbul 2005, I, 87-90, 121-127; Cevad İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, I, 71-108; İpşirli, “Medrese” md, *DİA*, XXVIII, 329. Fahri Unan, 1470 ile 1730 yılları arasında Fatih medresesi müderrisleri tarafından telif olunan eserler hakkında istatistikî değerlendirmeler yapmaktadır. Bk. “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmi Verim”, *Koomduk İlimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek (2003), sy. 5, s. 26-32.

²²¹ Topuzoğlu, “Hâşîye”, *DİA*, XVI, 420.

²²² Saraç, “Şerhler”, s. 123.

²²³ Teftâzânî ve Cürçânî'nin eserleri için bk. Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 304-307; Sadreddin Gümüş, “Cürçânî Seyyid Şerîf”, *DİA*, TDV, İstanbul 1993, VIII, 136.

²²⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 77; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 116; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 56; Mehmet İpşirli, “Osmanlı Uleması”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, 72-73; Sadreddin Gümüş, *Seyyid Şerif Cürcani*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1984, s. 106-112; Mefahil Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 1, (2008), s. 41.

İ'tikâd/Kelâm ismindeki eserine Cürcânî tarafından yazılan hâşiyenin okutulduğu Osmanlı medreselerinin söz konusu hâşiyeye atıfla 'Hâşiyeye-i Tecrîd Medreseleri' diye anılması da hâşiyeler ile tedrisat arasındaki irtibatı gösteren bir başka husustur.²²⁵ Görüldüğü üzere özellikle medrese kurumu ile bu yazım türü karşılıklı olarak birbirlerinin gelişimlerinde etkili olmuşlardır. Hem talebeler bu tür eserler yoluyla yetiştirilmiş, hem de medresede yetişenler bu tarzda telifler vermişlerdir.

1.2.3.3. Muhteva ve İşlevleri Bakımından Hâşiyeye

Şerh ve hâşiyeye türü eserlerde takip edilen ana metnin dil, muhteva ve yapısı usûl ve içerik üzerinde etkili olmaktadır. Ana metin eğer manzum bir eser ise metnin açıklanması önde gelmekte, kelime ve gramer açıklamalarına pek yer verilmemektedir. Mensur bir eser olduğunda da ağırlıklı olarak filolojik izahlar yapılmaktadır.²²⁶ Hâşiyeye yazılan metin özel bir alana dair ise okuyucunun metin ile ilgili bazı noktalarda yetersiz kaldığı düşünülerek bazı özel isim ve terimler, garîb kelimeler ve muğlak ifadelerle yönelik açıklamalar yoğun olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu eserlerde bilgilendirme öne çıkmaktadır.²²⁷ Hâşiyelerde bunlardan başka olarak metinsel karşılaştırmalar ve varyantlı okumalar gerçekleştirilerek metnin nüshaları arasındaki farklar belirtilmekte, ilave delil, örnek ve kaynaklar verilmek sûretiyle metinde yazarların gerekçeleri ve ayrıntılarına işaret edilmektedir. Ayrıca gerekli görülen yerlerde okur hatalara karşı uyarılarla düzeltmeler yapılmakta, noksanlar giderilmekte ve yazarın görüşü eleştirilmektedir.²²⁸

Hâşiyelerin muhtevalarına bağlı olarak bir takım işlevlerinden söz edilebilir. Öncelikle hâşiyelerde metinde geçen bazı ifadelerin gramer yapısı, söz sanatları ve bir

²²⁵ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 19. George Makdisi ise medreselerin önce Şafîîler ve Hanefîler sonra Hanbelîler ve en az ölçüde Mâlikîlerce benimsenmesi ile Fıkıh alanında ta'likânın Şafîîler ve Hanefîler tarafından geliştirilmiş, Hanbelîler tarafından daha sonra benimsenmiş ve Mâlikîlerin bu alanda eser yazmamış olması arasındaki benzerliğin dikkat çekici olduğunu söylemektedir. Yine ona göre ta'lika medreselerin gelişiminden önceki dönemde teşekkül etmiş, daha sonra başarılı bir ders kitabı olarak medreselerde tercih edilmiştir. (Makdisi'nin ta'lika hakkındaki değerlendirmeleri için bk. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 184-199.)

²²⁶ Saraç, "Şerhler", s. 124-125.

²²⁷ Saraç, "Şerhler", s. 124.

²²⁸ Hâşiyelerin muhtevası hakkındaki bazı açıklamalar için bk. Selmî, "el-Mütûn ve's-şurûh ve'l-havâşî ve't-takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", s. 249, 260, 263; Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-havâşî fi't-türâsî'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi", s. 107; Altuncu, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I, 342; Rosenthal, "Hashiya", *E1*², III, 269; Topuzoğlu, "Hâşiyeye", *DİA*, XVI, 420; İ. Hakkı Aksoyak, "Metin Şerhi", *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2002, s. 284.

takım kavramların lügat anlamları hakkında bilgi verilerek metnin lafzî anlamının anlaşılması sağlanır. Ayrıca hâşiye müellifleri, metindeki maksadı ortaya koymak için metin yazarının yargılarını delillendirmeye, kaynaklar ve delillerle irtibatlarını kurmaya çalışarak söz konusu yargının alt yapısının ve dayanaklarının okur tarafından anlaşılmasına yardımcı olurlar. Hâşiyelerde konuyla ilgili diğer görüşler de gündeme getirilerek konu daha geniş bir bakış açısıyla okura sunulur. İlgili tartışma ve yorumlardan okurun haberdar olması sağlanır. Bunlarla birlikte hâşiye müellifinin metin yazarına itirazlarda bulunması ve kendi görüşlerine yer vermesiyle de mesele daha ileri bir noktaya taşınmış olmaktadır.²²⁹ Ayrıca tasavvufî şerhlerde görüldüğü gibi bu tür eserlerin bazıları sâliklere rehberlik etmekte ve tasavvufî erkânı öğretmektedir.²³⁰

1.2.3.4. Şekil Bakımından Hâşiye

Hâşiyeler önceleri bir kitabın sayfa kenarlarına yazılan notlardan ibaret iken daha sonra izaha ihtiyaç duyulan bazı meşhur kitaplar üzerine kaleme alınan hâşiye türünde kitaplar ortaya çıkmıştır.²³¹ Bu tür hâşiyelerin ise şekil bakımından şerhlerle bazı ortak özellikleri taşıdığı söylenebilir. Bazı hâşiyelerde metne “kâle” (قال), hâşiyeye de “ekûlü” (اقول) diyerek işaret edilir. Bu tür hâşiyelerde metne bazen tamamen, bazen de şerhin/tefsirin içinde geçmesi sebebiyle kısmen yer verilir. Bazı hâşiyelerde de “kavlühû” (قوله) ibaresiyle sadece hâşiye yazılan kısma işaret edilir. Bazılarında da her iki metin bir arada verilmiştir. Bunlarda bazen metnin tamamı ya hâmişte ya sayfa başında ya da satır aralarında verilmiştir. Bazı hâşiyelerde ise metnin üzerine bir çizgi çekilerek ya da ilgili kısım parantez içine alınarak metin ile hâşiye birbirinden ayrılır.²³² Metinden daha hacimli hâşiyeler söz konusu olduğunda bazı matbû eserlerde metne sayfa kenarlarında, hâşiyeye ise orta kısımda yer verilebilmektedir. Ayrıca bir eser üzerinde şerh, hâşiye veya ta’lîk bir arada verilecekse sayfalar çizgi ile bölünerek baş

²²⁹ Rosenthal, “Hashiya”, *EI*², III, 269; Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 420; Anay, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, s. 13.

²³⁰ İsmâil Hakkı Bursevî'nin şerhleriyle ilgili değerlendirmeler için bk. Duru, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî*, s. 123, 164. Şem'î Efendi (v. 1011/1602-1603) de Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin (v. 672/1273) *Mesnevî*'sine yazdığı şerhte (*Şerh-i Mesnevî-i Şerîf*), *Mesnevî*'yi bir seyr ü sülûk rehberi olarak görmüş ve bu minvalde açıklamalar yapmıştır. (Bk. Şeyda Öztürk, *Şem'î Efendi ve Mesnevî Şerhi*, İSAM, İstanbul 2011, s. 261-466.)

²³¹ Altuncu, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I, 342.

²³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 37.

tarafa metin, sonra şerh, daha aşağıya da hâşiye ve ta'lik yazılmaktadır.²³³ Bazı şerh ve hâşiyeler ise soru cevap şeklinde kaleme alınmıştır. Hâşiye yazarı önce esas aldığı metne dair bir soru sormakta sonra da onu geniş bir şekilde cevaplandırmaktadır.²³⁴

1.2.4. Hâşiye ile Yakın Anlamalı Kavramlar

1.2.4.1. Şerh

Şerh sözlükte; eti kesmek, keşfetmek, izah etmek, tefsir etmek, açmak, genişletmek, anlamak, beyan etmek ve manadaki kapalılığı gidermek gibi anlamlara gelir.²³⁵

Terim olarak ise genel olarak kapalı bir sözü, metni veya düşüncüyü açıklamaya ve özel olarak da bir eserin daha geniş bir biçimde açıklanması amacıyla yazılmış kitapları ifade eden telif türüne şerh denir.²³⁶

Şerhler genellikle bir ilim dalında meşhur olmuş muhtasar metinler üzerine kaleme alınan ve bunlardaki kapalı ifadeleri açıklayan, eksik bırakılan yönleri tamamlayan, yer yer hatalara işaret eden, örnekleri çoğaltan eserlerdir. Bununla birlikte geniş hacimli eserler üzerine de önemleri ve anlaşılmayan kısımlarının bulunması sebebiyle şerhler yazılmıştır. Şerhler genellikle bir eserin genelini açıklamak amacıyla kaleme alınır. Fakat sadece önemli görülen kısımlarını açıklayan şerhler de bulunmaktadır. Öte yandan şerh üzerine şerhler de kaleme alınmıştır. Şerh müellifleri genellikle metin müelliflerinden farklı olmakla beraber bazı metin yazarlarının kendi metinlerini şerh ettiği de görülmektedir.²³⁷

²³³ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, 157; Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 420; Altuncı, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I, 342.

²³⁴ Nebhân, “eş-Şurûh ve'l-havâşî fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi”, s. 108.

²³⁵ İbn Manzûr, “şrh”, *Lisânü'l-Arab*, II, 498; Fîrûzâbâdî, “şrh”, *el-Kâmûsü'l-muhît*, s. 226; Zebîdî, “fsr”, *Tâcü'l-arûs*, VI, 502-503; Ebü'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî (v. 502/1108), “şrh”, *el-Müfredât fi garîbil'l-Kur'ân*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1422/2001, s. 261; Başa, *el-Kâfi*, s. 579.

²³⁶ Altuncı, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, II, 548; Demirci, “şerh”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 226; Şensoy, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 555.

²³⁷ Şensoy, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 555. Sadeddin Teftazanî, Ömer Neseffî'nin (v. 537/1142) *Metnü'l-Akâid*'i üzerine yazdığı şerhte neler yaptığından ve nasıl bir yöntem izlediğinden şöyle bahsetmiştir: “Mücmel konuları tafsil ederek, anlaşılmasında sıkıntı olan yerleri açıklayarak, dürülü kısımlarını açarak, gizli yönlerini açığa çıkararak şerh etmeye çalıştım. Bununla birlikte gözden geçirirken kelâmı maksadına yönlendirdim. Açıklamalarda esas gayeye dikkat çektim. Meseleleri belirledikten sonra araştırdım, delilleri ortaya koyup inceledim. Maksatları belirledikten sonra izah ettim. Gereksiz şeyleri atarak faydaları çoğalttım. Uzatıp usandırmadan sözü kısa kestim. Çok kısa, çok uzun ve karmakarışık şekilde

Şekil bakımından şerhler üç gruba ayrılır. Birincisi metne “kâle” (قال), şerhe de “ekûlü” (اقول) diyerek işaret eden şerhlerdir. Bu tür şerhlerde metne bazen tamamen bazen de şerhin içinde geçmesi sebebiyle kısmen yer verilir. Teftâzanî’nin *Şerhu’l-Makâsıd*’ı buna örnektir. İkincisi ise “kavlühû” (قوله) ibaresiyle sadece şerh edilen kısma işaret edilen şerhlerdir. Bunlarda ise bazen metnin tamamı ya hâmişte ya da sayfa başında veya satır aralarında verilir. İbn Hacer el-Askalânî’nin (v. 852/1449) Buhârî’nin (v. 256/870) *el-Câmi‘u’s-Sahîh*’i üzerine yazdığı şerh bu şekildedir. Üçüncü tür şerhlerde ise metin ve şerh mezc edilmiştir. Bu eserlerde mîm (م) ve şın (ش) harfleri ile ya da çoğunlukla tercih edildiği üzere metnin üzerine bir çizgi çekilerek metin ile şerh birbirinden ayrılır. Ancak bu tür uygulamalarda karışıklık ve hatadan emin olmak zordur.²³⁸ Sonraki dönemlerde ise metni parantez içine alma usûlü geliştirilmiştir. Matbaa imkânlarının gelişmesi ile de metin ve şerhi farklı karakterlerde harflerle yazma yoluna gidilmiştir. Bu usûl eski şerhlerin yeni baskılarında da uygulanmaktadır. Yine kısa şerh ve açıklamaların dipnot şeklinde sayfa altına verilmesi de modern dönemde yaygınlaşmıştır. Ayrıca bir eser üzerinde şerh, hâşiye veya ta‘lîk bir arada verilecekse sayfalar çizgi ile bölünerek baş tarafa metin, sonra şerh, daha aşağıya da hâşiye ve ta‘lîk yazılmaktadır.²³⁹

Şerh ve hâşiye benzer karaktere sahiptir. Her ikisi de temelde bir söz, metin veya düşünce üzerine yapılan açıklamaları ifade eder. Her ikisi de gramer tahlilleri, garîb lafızların tanımlanması, ikmallerde bulunma, tashihler yapma, eleştiri, genişletme, istinsah hatalarına ve nüsha farklılıklarına değinme gibi ortak yöntem ve muhtevalara sahiptir. Hatta müellifleri tarafından hâşiye diye adlandırılan bazı eserler şerh literatürüne dahil edilebilecek muhteva, dil ve kompozisyon özelliklerine sahiptir.²⁴⁰ Yani hâşiye de bir nevî şerhtir. Fakat onu şerhten ayıran özellik şerh ettiği metnin de bir

yazmaktan sakındım.” (Sa‘deddin Mes‘ûd b. Ömer et-Teftâzânî (v. 792/1390), *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiyye*, (thk. Muhammed Adnan Derviş), yy. ts., s. 51-52.) Yine Hattâbî (v. 388/998), Ebû Dâvûd’un (v. 275/889) *es-Sünen*’i üzerine yazdığı, ilk hadis şerhi olarak kabul edilen *Me‘âlimü’s-Sünen* isimli eserinin mukaddimesinde eserin tefsiri, eserdeki müşkil lafızların izahı, manası kapalı ifadelerin şerhi, hükümlerin vecihlerinin beyanı, hadislerden yapılan istinbatların delâleti ve hadislerin içinde gizli olan fikhî mananın keşfine dair dostlarının taleplerinden bahsederek eserde neler yaptığını işaret etmiştir. (Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî el-Büstî (v. 388/998), *Me‘âlimü’s-Sünen: Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, (nşr. Muhammed Râgıb ed-Dabbâh), Matbaatü’l-ilmiyye, Halep 1932, I, 2.)

²³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 37.

²³⁹ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 157.

²⁴⁰ Kaya, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 560.

şerh olmasıdır. Yani şerh bir ana metni şerh ederken, hâşiye bir ana metni şerh eden bir eseri şerh etmektedir. Tefsirler de Kur'an metnini şerh eden eserler oldukları için tefsir kitaplarını açıklayan eserler için "şerh" yerine daha çok "hâşiye" tabiri kullanılmaktadır.²⁴¹ Yine şerh, hâşiyeye göre daha kapsamlı bir telif türü olup eserin bütününe dair daha geniş izahları ihtiva eden kitaplar için kullanılır. Şerhler genellikle esas aldıkları metni kesintisiz bir şekilde takip ederler. Hâşiyeler ise metnin belli bölümleri hakkında kaleme alınır. Bununla beraber bilhassa VIII/XIV. yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil eserlere hâşiye de denilmiştir. Bunlara hâşiye adı verilmesinin sebebi, şerh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan eklerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz ilâveler olduğu şeklindeki düşüncedir.²⁴²

Genellikle hacimli olan tefsirler hakkında yazılacak şerhler hacmi daha da arttıracığı için tefsirler üzerine yapılmış şerh çalışmaları oldukça azdır. Bunlar ise çoğu vakit eserin tamamıyla değil, dil ve ifade bakımından anlaşılması zor olan kısımları ile ilgilidir. Tefsir şerhlerine örnek verecek olursak; Fîrûzâbâdî, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının mukaddimesi üzerine *Nuğbetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf* adıyla kısmî bir şerh risâlesi yazmıştır. Tefsir usûlüne dair eserler üzerine de şerhler yazılmıştır. Muhammed b. Sâlih el-Useymin, İbn Teymiye'nin (v. 728/1328) *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* isimli tefsir usûlü eserine *Şerhu mukaddimetî't-tefsîr* isimyle bir şerh yazmıştır. Mustafa b. Abdirrahman b. Muhammed İzmirî, *Umdetü'l-irfân fî tahrîri evcehi'l-Kur'ân* isimli eserini yine kendisi *Bedâi'ü'l-burhân alâ umdeti'l-irfân* isimyle şerh etmiştir.²⁴³

1.2.4.2. Ta'lik

Ta'lik/ta'lîka (تعليق/تعلیق) sözlük anlamı itibariyle kan pıhtısı, asılı olmak, ilişmek, yapışmak anlamlarına gelen "alak" (علق) kökünden türemiş olup ilişirme, iliştirilen nesne ve eklenen not demektir.²⁴⁴ Terim olarak ise; bir eserdeki bazı ifade ve

²⁴¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 169.

²⁴² Kaya, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 560; Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 420.

²⁴³ Birişik, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558.

²⁴⁴ Cevherî, "alk", *es-Sıhâh*, IV, 1539; İbn Manzûr, "alk", *Lisânü'l-Arab*, X, 261; Zebîdî, "alk", *Tâcü'l-arûs*, XXVI, 181; Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ (İbn Fâris) (v. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-lûga*, (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Dâru'l-fikr, Beyrut 1399/1979, s. 125-126.

görüşleri açıklama, onlara tenkit, tashih ve ilavede bulunma gibi maksatlarla sayfa kenarlarına veya altlarına yazılan veya müstakil bir eserde toplanan notlar manasına gelir. Çoğulu “ta‘lîkât” (تعليقات) veya “te‘âlîk” (تعاليق)’dir.²⁴⁵ Bir esere düşülen notlar anlamında ta‘lîk kelimesi ilk defa h. III. asırda kullanılmıştır. Ayrıca bir öğrencinin hocasının anlattığı derste tuttuğu notlar ile bir âlimin kendi görüş ve düşüncelerini ders verirken kullanmak üzere notlar halinde topladığı risâle ve kitaplara da ta‘lîka denilmiştir.²⁴⁶

Bu tür eserler daha çok başka müelliflerin kitaplarına yazılan, bazen doğrudan metin, bazen şerh, bazen de hâşiyeler üzerine düşülen notları ihtiva etmektedir. Ta‘lîk ve hâşiyeyi zaman zaman birbirinden ayırt etmek güç olmakla birlikte ta‘lîklerin hâşiyeye göre daha az olduğu söylenebilir.²⁴⁷ Ta‘lîkler daha çok hâşiyeler üzerine yazılmıştır.²⁴⁸ Bazen de şerh ve hâşiyeye müellifleri eserlerine tevâzû olarak ta‘lîk demişlerdir.²⁴⁹

Ta‘lîkât türü eserlerin bir kısmı esas aldıkları eserin tamamı üzerine kaleme alınırken bazıları da bir bölümünü kapsamaktadır. Ta‘lîkler bir eserin anlaşılmayan kısımlarını açıklamak şeklinde olabildiği gibi konuyu daha etraflıca anlatmak, metin üzerinde eleştirilerde bulunmak, eksiklikleri tamamlamak, bir takım tashihler yapmak gayesiyle de kaleme alınabilmektedir. Bazı ta‘lîklerde ilgili ifadenin üzerine rakam veya harf yazılmakta ve sayfa kenarında aynı işaret altında ilgili açıklamalar yapılmaktadır.²⁵⁰

Ta‘lîk türü eserler Tefsir alanında da sıkça görülmektedir. Özellikle Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı ve Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl*’i üzerine pek çok ta‘lîkât kaleme alınmıştır.²⁵¹

²⁴⁵ Demirci, “ta‘lîka”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 236; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 183; Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, XXXIX, 508; F. Rosenthal, “Ta‘lîk”, *The Encyclopaedia of Islam (E1²)*, E. J. Brill, Leiden, 1971, X, 165; Başa, *el-Kâfî*, s. 705.

²⁴⁶ Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 181, 184, 197; Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, XXXIX, 508.

²⁴⁷ Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, XXXIX, 509; F. Rosenthal, “Ta‘lîk”, *E1²*, X, 165.

²⁴⁸ Şensoy, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 555.

²⁴⁹ Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 183.

²⁵⁰ Topuzoğlu, “Hâşiyeye”, *DİA*, XVI, 420; Şensoy, “Ta‘lîkât”, *DİA*, XXXIX, 508-509; Başa, *el-Kâfî*, s. 705.

²⁵¹ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 190, 192-193, II, 1481; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-336; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533-534; Habeşî, *Câmi‘u’s-ş-şurûh ve’l-havâşî*, I, 311, 316, 319, 321, 327-328, 332-333, 337, 339, III, 1461-1462, 1465.

1.2.4.3. Tefsir

Tefsir hakkında daha önce yapılan açıklamalardan anlaşılacağı üzere örfî manada Tefsir ilminin konusu Kur’ân-ı Kerim’dir. Ancak tefsir faaliyeti hem ilâhî kitaplar hem de bunların dışındaki metinler için söz konusu olup²⁵² en temel anlamıyla metindeki anlaşılma ve kapalılığı gidererek onu açıklamak ve beyan etmek demektir. Bu açıdan tefsir, *hâşiye* kavramına benzemektedir. Çünkü her ikisinde de esas alınan bir metin vardır ve bu metindeki anlaşılma ifadeler açıklanmaktadır. Nitekim *hâşiye* kavramını bilhassa Tefsir ilmi ile ilişkilendirerek tanımlayanlar olmuştur.²⁵³

Aslında bir metne açıklama yazma geleneğinin kutsal kitapların yorumuyla başladığı düşünülmektedir.²⁵⁴ Bu bakımdan tefsir geleneğinin şerh, *hâşiye* ve ta’lîk çalışmalarına öncülük ettiği söylenebilir.²⁵⁵

Ayrıca bu çalışmada ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere *hâşiyeciliğin* tefsir tarihinde önemli bir yeri vardır. Zemahşerî’nin (v. 538/1144) *el-Keşşâf*’ı ve Beyzâvî’nin (v. 685/1286) *Envâru’l-tenzîl*’i başta olmak üzere bazı tefsirler üzerine pek çok *hâşiye* yazılmıştır.²⁵⁶

1.2.4.4. Te’vil

Te’vil, sözlük anlamı itibariyle rücû etmek, dönmek, anlamına gelen “evl” (اول) kökünden “tef’îl” vezninde bir mastar olup döndürmek, belli bir şeyi varacağı yere vardırmak, demektir.²⁵⁷ Te’vil kelimesinin yönetmek, hükmetmek anlamındaki “iyâle” (إيالة) mastarından alındığı da söylenmiştir.²⁵⁸

²⁵² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV, Ankara, 2003, s. 215.

²⁵³ Bk. Stephan and Nandy Ronart, “Hashiyah”, *Concise Encyclopedia of Arabic Civilisation*, Djambatan N.V. Amsterdam 1959, s. 210.

²⁵⁴ Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 420.

²⁵⁵ Habeşî, *Câmi’u’s-şûrûh ve’l-havâşî*, I, 7.

²⁵⁶ Topuzoğlu, “Hâşiye”, *DİA*, XVI, 420.

²⁵⁷ İbn Manzûr, “evl”, *Lisânü’l-Arab*, XI, 32-34; Fîrûzâbâdî, “evl”, *el-Kâmûsü’l-muhît*, s. 963; Zebîdî, “evl”, *Tâcü’l-arûs*, XXVIII, 31-32; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 33; Cürçânî, “et-te’vîl”, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, s. 112.

²⁵⁸ İbn Manzûr, “evl”, *Lisânü’l-Arab*, XI, 34.

Te'vil terim olarak ise; “*Meşrû bir sebep veya delil sebebiyle âyeti zâhirî manasından alıp kendisinden önceki ve sonraki âyete mutâbık, Kitap ve sünnete uygun manalardan biriyle açıklamaktır.*”²⁵⁹

Te'vilin sahih ve makbul olabilmesi için bazı şartları taşıması gerekir. Öncelikle lafız te'vili kabul eden bir durumda olmalıdır. Öbür yandan lafzın te'vil edildiği mana, o lafzın muhtemel bulunduğu ve mecaz yoluyla bile olsa kendisine delâlet ettiği manalardan olmalıdır. Ayrıca te'vil için lafzın ilk akla gelen zâhirî manasından alınarak başka bir manaya çekilmesine elverişli şer'î bir delil bulunmalıdır. Yapılan te'vil sarîh bir nassa da aykırı olmamalıdır.²⁶⁰

Te'vil kavramının “sözü tefsir etmek, onun manasını beyan etmek”²⁶¹ anlamı da bulunmaktadır ki bu açıdan genel itibariyle tefsir kavramına benzer. Ancak aralarında bir takım farklar olduğu ifade edilmiştir. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye (v. 333/944) göre Kur'an'ın nüzûlüne şahit oldukları için sadece Hz. Peygamber ve sahâbenin âyetler hakkındaki açıklamaları tefsirdir ve kesindir. Başkalarının açıklamaları ise ancak te'vildir. Te'vil ise kesinlik ifade etmez. Çünkü tefsirde tek bir mana, te'vilde çeşitli manalar söz konusudur.²⁶² Bir başka deyişle tefsir rivâyetle, te'vil ise dirâyetle ilgilidir. Tefsirde ittibâ, te'vilde istinbât vardır.²⁶³ Ayrıca tefsir te'vilden daha genel bir kavramdır. Tefsir çoğunlukla lafızlarda, te'vil ise manalarda kullanılır. Te'vil ise daha çok dini metinlerde, tefsir ise dini olmayan metinlerde de kullanılır.²⁶⁴

Te'vil hakkındaki bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere hâşiye de bir söz veya metin üzerine yapılan açıklama ve yorum faaliyeti olması hasebiyle te'vile benzemektedir.

²⁵⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 1191; Demirci, “te'vîl”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 263. Te'vîle ilgili olarak “Kelâmı zâhirine uygun muhtemel manalarından birine döndürmektir”, “Âyeti muhtemel manalarından birine sarf etmektir” şeklinde tanımlar da yapılmıştır. Bk. Zebîdî, “evl”, *Tâcü'l-arûs*, XXVIII, 33; Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 164.

²⁶⁰ Abdülkerîm Zeydan, *el-Vecîz fî usûli'l-Fıkh*, Müessesetü Kurtuba, Beyrut 1987, s. 341-342; Zekiyyüddin Şa'ban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh*, (trc. İbrâhim Kâfi Dönmez), TDV, Ankara 2003, s. 377.

²⁶¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 15.

²⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, I, 3. Mâtürîdî büyük ihtimalle bu düşünceden hareketle kendi tefsirine *Te'vilâtü'l-Kur'ân (Te'vilâtü Ehli's-Sünne)* adını vermiştir. Yine İbn Kuteybe (v. 276/889) tefsire dair kaleme aldığı eserine *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân*, Taberî (v. 310/923) de *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân* ismini vermişlerdir.

²⁶³ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 165.

²⁶⁴ Râgıb İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, s. 47.

2. TEFSİRDE HÂŞİYE GELENEĞİNİN TARİHİ SEYRİ

Geçtiğimiz kısımda tefsir ve hâşiye kavramları üzerinde duruldu. Burada ise tefsir hâşiyelerinin ilk defa ne zaman ortaya çıktığı, yaygınlaşması, en yoğun olarak görüldüğü dönemler, hangi tefsirlerin hâşiye yazımı için tercih edildiği gibi tefsir hâşiyelerinin tarihî seyri hakkında açıklamalar yapılacaktır.²⁶⁵

Üzerine ilk defa hâşiye yazılmış olan tefsir tespit edebildiğimiz kadarıyla Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ıdır. Bu eserin en önemli özelliği, müellifinin Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu olması ve dirâyet metoduyla yapılan bu genişlikteki ilk tefsir olmasıdır.²⁶⁶ Tefsirde ilk hâşiye Mâtürîdiyye âlimlerinden Ebü'l-Mu'în en-Nesefî'nin (v. 508/1115) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'ı okuturken yaptığı açıklamaların talebesi Alâüddin Ebû Bekir es-Semerkandî (v. 539/1144) tarafından *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (*Şerhu't-Te'vîlât*) adıyla derlenmesiyle oluşmuştur. Eserin tertibi ve ifadesi Nesefî'nin *Te'vîlât* derslerine katılan Semerkandî'ye aittir.²⁶⁷ Bu eserin isminde şerh tabiri geçmekle beraber eserde şerhler gibi metnin tamamına yönelik açıklama, yorum ve ilavelerden ziyade metnin belirli bölümleri açıklanmıştır.²⁶⁸ Semerkandî, eserin mukaddimesinde tefsirde muğlak lafızların ve müphem manaların bulunduğundan bahsetmiş ve âlimlerin çoğunun bunları çözmekten aciz olduğunu, bunları usûlü'd-dîn, usûl-i fikh, söz sanatları ve lûgat bilgisiyle uğraşmakla ömrünü geçirmiş kimselerin anlayabileceğini söylemiştir.²⁶⁹ Ayrıca eserde müellifin mukaddimedede bahsettiği konularda yapılan açıklamaların yanında Hanefîlik ve Mâtürîdîlik çizgisinde ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ancak eser tam olmayıp tefsirin başından Kehf sûresine kadardır.²⁷⁰ Keza tefsir imlâ ve takrir yoluyla meydana getirilmiş olduğu için²⁷¹ tefsirin

²⁶⁵ Tefsir hâşiyelerinin tarihi seyri anlatılırken müelliflerin vefat tarihleri esas alınmıştır.

²⁶⁶ *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* hakkında bk. Talip Özdeş, *Mâtürîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 97; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 377; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *DİA*, XLI, 32-33.

²⁶⁷ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 1b; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I, 57 (neşredenin mukaddimesi); İsmâil Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifin*, II, 92; Birşık, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558; Günay, "Semerkandî Alâeddin", *DİA*, TDV, XXXVI, 471; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", *DİA*, XLI, 33; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 41-42.

²⁶⁸ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 1-879.

²⁶⁹ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 1b.

²⁷⁰ Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", XLI, 33.

²⁷¹ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 1b.

neşri sürecinde nüshalardaki bazı hatalar ile bir takım takdim ve tehirlerin düzeltilmesi noktasında bu şerhten istifade edilmiştir.²⁷²

Tefsir hâşiyeciliğinde en önemli aşama Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı kaleme almasından sonra gerçekleşmiştir. Çünkü tefsirde hâşiye telifinin ana damarını Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile bu tefsire benzer şekilde telif edilen Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*, Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*, Mahallî (v. 864/1459) ve Süyûtî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn* ve Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm* isimli tefsirlerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîkler oluşturmaktadır. Bunlardan *el-Keşşâf*, üzerine en çok hâşiye yazılan ikinci tefsirdir. Müellifi mu'tezilî olmasına rağmen tefsirin bu derece ilgi görmesinin başlıca nedenlerinden biri, belâgat konusunda yüksek seviyede bir eser olmasıdır. Zemahşerî Kur'an'ı meânî ve beyân açısından bir servet olarak görmüş, Kur'an'ın üslup güzelliğini ve nazımının kemâlini ortaya koymak için bütün gücüyle çalışmıştır.²⁷³ Ayrıca taassub derecesinde mu'tezilî olan Zemahşerî, tefsirinde kendi mezhebî görüşlerine de sık sık müracaat etmiştir.²⁷⁴ Kur'an kelimelerinin manalarını Mu'tezile'nin zaferi için aracı yapmış, kelimenin zâhirî manası mezhebî düşüncesine uygun değilse, bu manayı kaldırıp lügattaki diğer manayı kelimeye yüklemiştir. Lafzın zâhirine uzak görünen manaları öne çıkarabilmek için de mecaz ve temsillere başvurmuştur.²⁷⁵ *el-Keşşâf*'taki bu i'tizâlî meselelerin bazıları açık iken bazılarının herkesin fark edemeyeceği derecede kapalı olduğu ifade edilmiştir.²⁷⁶ Tefsirin bu özellikleri, üzerine birçok hâşiyenin yazılmasını sağlamış ve *Envâru't-tenzîl*'den sonra en fazla şerh, hâşiye ve ta'lîki olan tefsir *el-Keşşâf* olmuştur. Tefsirin telifinin hemen akabinde Tabersî'nin (v. 548/1144) *el-Kâfi eş-Şâfi min Kitâbi'l-Keşşâf*'ı²⁷⁷ ile başlayan bu çalışmalar mîlâdî XX. asır da dahil her dönemde görülmektedir.²⁷⁸ Bu tefsire yazılan hâşiyelerin diğer tefsirlere yazılanlardan en önemli farkı müellifinin mu'tezilî olması sebebiyle çok fazla eleştiri içermeleridir. Bunların en meşhuru İbnü'l-Müneyyir'in *el-*

²⁷² Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", XLI, 33.

²⁷³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 313; Muhammed Fâzıl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, Mecme'u'l-buhûsü'l-İslâmiyye, Kâhire 1417/1997, s. 73; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Fecr, Ankara 1996, I, 329.

²⁷⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 467; İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 70.

²⁷⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 315; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 468.

²⁷⁶ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 468.

²⁷⁷ İsmâil Bâşâ, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 280; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1454-1455, Mustafa Öz, "Tabersî" md, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 325.

²⁷⁸ Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîkler için bk. Ek-1.

İntisâf mine'l-Keşşâf ismiyle *el-Keşşâf*'a yazdığı reddiye içerikli hâşiyedir. İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin Kur'an âyetlerini mezhebî telakkîleri doğrultusunda tefsir ettiğini ve mezhebî fikirlerinin teyidi için âyetleri kullandığını söyleyerek onu ağır bir şekilde eleştirmiştir.²⁷⁹ Takıyyüddin es-Sübkî (v. 756/1356) de *Sebebü'l-inkifâf an kırâati'l-Keşşâf*'ında Zemahşerî'yi tenkit etmiş, *el-Keşşâf*'ı okumaktan niçin geri durulması gerektiğinin sebeplerini açıklamıştır.²⁸⁰ *el-Keşşâf*'ın en güzel hâşiyelerinden sayılan Şerefüddin et-Tîbî'nin *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*'ında ise kıraat vecihlerine, hadislerin ve rivâyetlerin doğru biçimlerine, kelimelerin anlamlarındaki nüktelere ve beyan ilmiyle ilgili inceliklere yer verilmiştir. Tîbî, Kur'an âyetlerindeki belâğî i'câzı ise Ehl-i Sünnet'e göre ele almıştır. Bazı âlimler tarafından Tîbî'nin hâşiyesinin birçok açıdan üst seviyede bir eser olduğu ifade edilmiştir.²⁸¹ Sa'deddin Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin hâşiyeleri de *el-Keşşâf* hâşiyelerinin en meşhurlarındandır. Cürcânî'nin hâşiyesinde Teftâzânî'yi eleştirmesi, daha sonraki yazarların tartışmayı devam ettirerek bu iki hâşiye üzerine hâşiyeler yazmalarının yolunu açmıştır.²⁸² Genel olarak bakıldığında ise *el-Keşşâf* üzerine en çok hâşiye IX/XV. ve X/XVI. yüzyıllarda kaleme alınmıştır. Modern döneme doğru ise bu hâşiyeler gittikçe azalmıştır.²⁸³

el-Keşşâf üzerine yazılanlarla birlikte tefsir alanında yaygınlaşmaya başlayan hâşiye yazımı Nâsirüddin Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî el-Kâdî el-Beyzâvî'nin ***Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*** isimli tefsirinin tarihe katılışından sonra bir geleneğe dönüşmüş ve tarihin her döneminde ve İslam dünyasının her bir coğrafyasında bu tefsirin tamamı, bir veya birkaç sûresi ya da belli bir âyeti ya da bir âyetin bir kısmı üzerine birçok şerh, hâşiye ve ta'lîk kaleme alınmıştır.²⁸⁴ Bu bakımdan Kur'an tefsirleri içinde hakkında en fazla hâşiye yazılmış tefsir Beyzâvî'nin *Envâru't-*

²⁷⁹ Polat, *Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, s. 266; Maşalı, "Tefsir'de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü'l-Müneyyir Örneği", s. 62.

²⁸⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456.

²⁸¹ Orpilyan, *Mahzenü'l-ulûm*, s. 93; Özkan, "Tîbî", *DİA*, XLI, 126.

²⁸² Bu iki hâşiye üzerine yazılan hâşiyeler için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479-1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458-1460, 1462, 1470; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 375-377.

²⁸³ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1475-1484; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508-509; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-471; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1454-1468.

²⁸⁴ Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'ine yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîkler için bk. Ek-1.

tenzîl'idir. *Envâru't-tenzîl*, dirâyet usûlü ile yazılmış orta hacimde bir tefsirdir.²⁸⁵ Beyzâvî tefsirinde nahiv yönünden ibareleri ele almış, garîb lafızları ve ifadeleri açıklamış, belâgatlı bir dil kullanmıştır.²⁸⁶ Bir Eş'arî ve Şafiî olarak kendi mezhebî görüşlerini önde tutmuştur.²⁸⁷ İtikâdî konulara ilişkin âyetleri tefsir ederken özellikle Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilâflara temas etmiş ve Ehl-i Sünnet'in görüşlerini isabetli bularak²⁸⁸ Mu'tezile mezhebinin görüşlerini şiddetli bir şekilde reddetmiştir.²⁸⁹ Beyzâvî, fesâhat, belâgat ve dil incelikleri yönünden Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından da bolca istifade etmiştir. Bu açıdan bazı müellifler *Envâru't-tenzîl*'i *el-Keşşâf*'ın özeti kabul etmişlerdir.²⁹⁰ Beyzâvî, Zemahşerî'yi kaynak olarak alırken onun mu'tezilî fikirlerini ayıklamışsa da bazen onun tesiri altında kaldığı söylenmiştir.²⁹¹ Beyzâvî, tefsirinde *el-Keşşâf*'ı o kadar sıkı takip etmiştir ki *Envâru't-tenzîl*'e yazılan bazı hâşiyeler *el-Keşşâf* hâşiyelerinden nakillerle doludur. Özellikle Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr* ve *şevâridü'l-efkâr* adıyla *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyede sürekli olarak, *el-Keşşâf*'a hâşiyeye yazan Tîbî'nin görüşlerini aktarmaktadır. Bu bakımdan *Envâru't-tenzîl*'e yazılan hâşiyeler, *el-Keşşâf*'a yazılan hâşiyelerle yakından irtibatlıdır. Diğer taraftan *Envâru't-tenzîl*'in üslubu kısa, öz; bazı bölümleri sadece üst seviyede kimselerin anlayabileceği şekilde avama kapalıdır. Beyzâvî meselelerin teferruatına girmeden mûciz bir şekilde faydalı yönlerini vermeye çalışmaktadır. Hatta bu bakımdan Beyzâvî, verdiği bazı bilgileri müphem bırakmakla itham edilmiştir.²⁹² Cerrahoğlu,

²⁸⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212; İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 111.

²⁸⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 211; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 270-271; Yûsuf Rahman, "Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil'inde Beyzavi'nin Hermenotiği", çev. İbrâhim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, (2001), s. 228.

²⁸⁷ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 110-111; İsmail Cerrahoğlu, "Kadi Beydâvî ve Tefsîri", *Diyanet Dergisi*, c. XIX, sy. 1, (1983), s. 8, 10; Rahman, "Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil'inde Beyzavi'nin Hermenotiği", s. 228; Yûsuf Şevki Yavuz, "Kâdî Beyzâvî", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 244.

²⁸⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212.

²⁸⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 276.

²⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481. Süyûtî de *Envâru't-tenzîl*'i *el-Keşşâf*'ın ihtisarlarının en iyisi olarak görmektedir. Süyûtî'ye göre Beyzâvî, *el-Keşşâf*'ı mükemmelleştirecek her türlü şeyi yapmış, ondan i'tizâlî düşüncüleri ayıklamış, tuzaklardan temizlemiş, ondaki mühim mevzûları kaydetmiş, onun eksiklerini tamamlamış ve böylece bir altın külçesi gibi ortaya çıkarak günün ortasındaki güneş gibi parlamıştır. Bazıları bütün vakitini onu okumaya hasretmiştir. Onu vassafedenler güzelliklerini dilinden düşürmemişler, ârifler onun inceliklerinin tadını tatmışlar, âlimler onu tedris etmeye ve incelemeye koyulmuşlardır. (Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr* ve *şevâridü'l-efkâr*, I, 13.)

²⁹¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 211; Cerrahoğlu, "Kadi Beydâvî ve Tefsîri", s. 13.

²⁹² Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 114; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 267; Cerrahoğlu, "Kadi Beydâvî ve Tefsîri", s. 6.

Beyzâvî için “Beyzavi bütün bilgisini bu eserinde göstermeye çalışır. Adeta okyanusu bir sürahiye sığdırmaya gayret gösterir. Beyzavi’nin tefsiri İslam kültür mirasının bir meyvesi olarak kabul edilebilir” demektedir.²⁹³ Bilmen de münakkahiyeti itibariyle eşsiz olduğu için *Envâru’t-tenzîl*’in ilim kürsülerinde tedrise pek elverişli bulunduğu dikkat çekmiştir.²⁹⁴ *Envâru’t-tenzîl* bu özellikleriyle hâşiye yazımında en çok tercih edilen tefsir olmuştur. Bilhassa X/XVI. ve XI/XVII. asırlar hem *Envâru’t-tenzîl* hem de Tefsir ilmi açısından hâşiyeciliğin zirve dönemleridir. Bu yüzyıllarda *Envâru’t-tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler nicelik ve nitelik itibariyle büyük bir yükseliş göstermiştir. Her iki asırda da sadece bu tefsir üzerine yüze yakın hâşiye kaleme alınmıştır. Sa’dî Çelebi, Kâzerûnî, Şeyhzâde, Molla İvaz (v. 994/1585), Samsunîzâde (v. 998/1589), Siyâlkûtî ve Şihâbüddin Hafâcî’nin hâşiyeleri gibi diğerlerine nazaran daha kapsamlı, ayrıntılı ve derinlikli diyebileceğimiz ve daha geniş kitlelerce okunmuş olan “tam hâşiyeler”in önemli bir kısmı da bu asırlarda telif edilmiştir. Yine İbnü’t-Temcîd ve Rûşenî Dede’nin (v. 892/1487) hâşiyeleri ile İsmâüddin İsferyânî’nin (v. 943/1536) üzerine hâşiyeler yazılan hâşiyesi de bu tefsire yazılan önemli hâşiyelerdendir.²⁹⁵ *Envâru’t-tenzîl*’e yazılan en kapsamlı ve ayrıntılı hâşiyeyi ise Konevî İsmâil Efendi kaleme almıştır. Bu hâşiye İbn Temcîd hâşiyesi ile birlikte 20 cilt halinde basılmıştır.²⁹⁶ Konevî İsmâil Efendi bu hâşiyede *Envâru’t-tenzîl*’in müşkil yerlerini, muğlâk ibarelerini açıklamış, i’râb türleri, beyân ve me’ânî konularında açıklamalar yapmış, önceki çalışmalardan bir hayli yararlanmış. Konevî kendi fikirlerini de hâşiyeye ilave etmiş ve hatta tefsirin bazı kısımlarını red ve ibtale kalkışmıştır.²⁹⁷ Bunların yanında *Envâru’t-Tenzil*’den Fâtîha, Zehrâveyn (Bakara ve Âl-i İmrân), En’âm ve İhlâs sûreleri ile bazı âyetlerin tefsirleri üzerine de çok sayıda hâşiye ve ta’lîk kaleme alınmıştır.

Ebü’l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî’nin ***Medârikü’t-tenzîl***’i de üzerine hâşiyeler yazılan tefsirlerdendir. Tefsirin en önemli kaynakları

²⁹³ Cerrahoğlu, “Kadi Beydâvî ve Tefsîri”, s. 6.

²⁹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 328.

²⁹⁵ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188-191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-335, II, 532; Brockelmann, *GAL*, I, 531-532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531-532; Habeşî, *Câmi’u’s-şûrûh ve’l-havâşî*, I, 312-313, 317-319, 321-322, 329, 337; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 321-346; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 295.

²⁹⁶ Konevî İsmâil Efendi, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî ve me’ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut 1422/2001.

²⁹⁷ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 147.

Envâru't-tenzîl ve *el-Keşşâf*'tır. Neseî de Beyzâvî gibi *el-Keşşâf*'taki i'tizâlî fikirleri bırakıp Ehl-i Sünnet'e uygun olan görüşleri tefsirine almıştır.²⁹⁸ *Medârikü't-tenzîl*'in öne çıkan diğer özelliği ise ahkâm âyetlerinin tefsirinde Hanefî mezhebine paralel hareket edilmiş olmasıdır.²⁹⁹ Yine bu eserde de dil, belâgat ve kıraatle ilgili açıklamalar önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki tefsirden dil ve kıraatle ilgili kısımlar çıkarılacak olsa geriye fazla bir şey kalmayacağı ifade edilmiştir.³⁰⁰ Üslup açısından ise tefsirin ibareleri öz, kısa ve kolaydır.³⁰¹ Ehl-i Sünnet muhitinde daha çok Hanefîler arasında şöhret bulmuş olan *Medârikü't-tenzîl*, itikadda Mâtürîdî, fıkıhta Hanefî mezhebine ait görüşlerin Kur'an'daki dayanaklarını anlaşılabilir bir üslubla ortaya koyması ve ne usandıracak kadar uzun ne de düşünceyi yoracak tarzda kısa olması sebebiyle birçok tefsire tercih edilmiş³⁰² ve üzerine hâşiyeler yazılmıştır. Bu tefsire yazılan ilk hâşiyeye Alâüddin b. Abdillâh el-Hanefî el-Ganpûrî'ye (v. 923/1517) aittir.³⁰³ Muhammed Abdülhak el-Hindî el-Hanefî'nin (v. 1333/1915-16) *el-İklîl* isimli hâşiyesi ise *Medârikü't-tenzîl* hâşiyelerinin en meşhurlarındandır.³⁰⁴ Yine Cemâlüddin b. Rüküddin el-Gücrâtî (v. 1114/1703), Abdülhakim el-Afgânî el-Kandehârî (v. 1326/1911), Mustafa b. Ahmed el-Hakîm el-Mısırî eş-Şâfiî (v. 1341/1925), İbrâhim b. İbrâhim el-Cenâcî el-Mısırî el-Mâlikî (v. 1352/1935), Abdülahad b. İshak el-Kandehârî ve Mustafa Muhammed el-Hadîdû et-Tayr da bu tefsire hâşiyeler yazmışlardır.³⁰⁵

Mahallî'nin yarım kalan tefsirini Süyûtî'nin tamamlamasıyla oluşan ***Tefsîru'l-Celâleyn*** ise *Envâru't-tenzîl* ve *el-Keşşâf*'tan sonra en fazla hâşiyesi olan tefsirdir. Tefsirin ne kadarının Mahallî'ye ne kadarının da Süyûtî'ye ait olduğu konusunda farklı

²⁹⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 216; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 539; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 284; Bedreddin Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, İFAV, İstanbul 1995, s. 52.

²⁹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 284; Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, s. 67, 77.

³⁰⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1641; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 119; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 218; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 284, 286; Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, s. 116-117, 125.

³⁰¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 217.

³⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1641; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 120; Mustafa Öztürk, "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâkiku't-Te'vîl", *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 293.

³⁰³ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 267; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616.

³⁰⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 268; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616-617.

³⁰⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 267; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616-617; Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsiri*, 50.

görüşler bulunmaktadır.³⁰⁶ İki ayrı müellif tarafından yazılmış olmasına rağmen dil, üslup ve ihtisar bakımından eser bir bütünlük arz etmektedir.³⁰⁷ Her iki müfessir de Şâfiî mezhebine mensub olduğu için ahkâm âyetlerinin tefsirinde Şâfiî mezhebi esas alınmıştır.³⁰⁸ Eserin veciz bir üslubu vardır; kısa ve öz ibarelerle yazılmıştır. Hacimce küçük ve muhtasar ama müfid bir eserdir. Tefsirlerin özü olarak değerlendirilmiş, çok rağbet görmüştür. Tefsir öğretimi için uygun bir metin olması dolayısıyla yaygınlık kazanan³⁰⁹ bu tefsire yazılan hâşiye ve ta'lik sayısı tespitlerimize göre otuz beştir. Muhammed b. Abdurrahman el-Alkamî'nin (v. 969/1562) *Kabesü'n-neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i, Ali b. Muhammed el-Kârî'nin (v. 1014/1606) *el-Cemâleyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i, Süleyman b. Ömer el-Cemel'in (v. 1204/1790) *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi-tevzîhi Tefsîri'l-Celâleyn li'd-dekâiki'l-hafîyye*'si bunlardan bazılarıdır.³¹⁰ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin (v. 1241/1826) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*'i de tasavvuf ağırlıklı bir hâşiyedir.³¹¹

Tefsir hâşiyeleri açısından diğer önemli bir eser Ebussuûd Efendi tarafından kaleme alınan ***İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitabi'l-Kerîm*** adlı tefsirdir. Ebussuûd Efendi'nin tefsirindeki en büyük hususiyetlerden birisi lügat ve nahve ehemmiyet vermesidir. Müellifin bu yönüyle Zemahşerî ve Beyzâvî'yi bir hayli geçtiği ifade edilmiştir.³¹² Ebussuûd Efendi tefsirinde Kur'an'ın belâgat ve i'câz yönünü ortaya koymak için büyük gayret sarf etmiştir.³¹³ Ahkâm âyetlerini ise Hanefî mezhebi açısından incelemiş, diğer mezhep imamlarının görüşlerini de zikretmiştir.³¹⁴ Bu vasıflarına rağmen *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl*'e kıyasla bu tefsire çok daha az sayıda hâşiye ve ta'lika kaleme alındığı görülmektedir. Ömer Nasuhi Bilmen, bu durumun

³⁰⁶ Bk. Ali Akpınar, "Celâleyn Tefsîri ve Müellifleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, sy. 2, (1998), s. 181-182.

³⁰⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 445; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 240; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 596; Akpınar, "Celâleyn Tefsîri ve Müellifleri", s. 181, 184.

³⁰⁸ Akpınar, "Celâleyn Tefsîri ve Müellifleri", s. 194; Abdurrahman Altuntaş, *Celaleyn Tefsiri ve Metodu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 91.

³⁰⁹ Ali Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, İstanbul 2011, LX, 294.

³¹⁰ *el-Celâleyn*'e yazılan hâşiye ve ta'likler için bk. Ek-1.

³¹¹ Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, LX, 294.

³¹² Abdullah Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 178.

³¹³ Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 237.

³¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 658; Aydemir, *Büyük Türk Bilgini Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, s. 155, 159.

Ebussuûd Tefsiri'nin ilmî faaliyetin eksildiği bir zamana rastlaması, açık bir tarzda yazılıp izahattan kısmen müstağnî bulunması, nispeten mufassal olduğu için tedrise pek elverişli olmaması ve *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerinin çoğu yerde bu tefsire hizmet edebilmesinden kaynaklandığını söylemektedir.³¹⁵ Tespitlerimize göre *İrşâdü'l-akli's-selim* üzerine 17 tane şerh, hâşiye ve ta'lîk kaleme alınmıştır.³¹⁶ Bunlardan Zeyrekzâde Mehmed b. Muhammed (v. 1003/1595) tefsirin sadece dîbâce kısmına bir şerh yazmıştır. Radyyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebillutf el-Makdisî'nin (v. 1028/1619) de *Envâru't-tenzîl*, *el-Keşşâf* ve *İrşâdü'l-akli's-selim*'in üçünü birden kapsayan hâşiyesi ile sadece *İrşâdü'l-akli's-selim*'e yazdığı bir ta'lîki vardır. Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî ise (v. 1041/1631) Rûm sûresinden Duhân sûresine kadar *İrşâdü'l-akli's-selim*'e bir hâşiye yazmıştır.³¹⁷

Sadece dirâyet tefsirlerine değil, az da olsa bazı **rivâyet tefsirlerine** de hâşiyeler yazılmıştır. Sa'lebî'nin (v. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*'ı ile İbn Kesîr'in (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*'inin ikişer, Begavî'nin (v. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*'inin de bir tane hâşiyesi bulunmaktadır. Bu tefsirlerden ***el-Keşf ve'l-beyân***, rivâyet ağırlıklı bir tefsirdir. Tefsirde âyetler başka âyetlerle, sahâbe ve tâbiünden gelen rivâyetlerle tefsir edilmektedir. Tefsirde ayrıca kıraat vecihlerine değinilmekte, fıkıh ve nahivle ilgili izahlar yapılmaktadır.³¹⁸ Ancak Sa'lebî, naklettiği rivâyetlerin sıhhatini araştırmaması, fezâilü'l-Kur'ân ile Hz. Ali (v. 40/661) ve Ehl-i Beyt'le ilgili Şî'a kaynaklı mevzû rivâyetlere yer vermesi, sık sık isrâiliyata müracaat etmesi ve tefsirinde asılsız kıssaların bulunması sebebiyle eleştirilmiştir.³¹⁹ İbnü'l-Esîr (v. 606/1210) *el-İnsâf fî'l-cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf* isimiyle Sa'lebî'nin *el-Keşf*'i ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ını bir araya getirme konusunda adaletli olmaya

³¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 656-657.

³¹⁶ *İrşâdü'l-akli's-selim*'e yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîkler için bk. Ek-1.

³¹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 65-66, 193-194; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147-148, 326, III, 1463; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 261, 299.

³¹⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 166; Mehmet Suat Mertoğlu, "Sa'lebî", *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 29.

³¹⁹ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 97; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 167; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 407;

çağırın bir eser kaleme almıştır.³²⁰ Yine Abdülkâdir b. Ebi'l-Kâsım el-İrâkî'nin (v. 1288/1872) de bu tefsire bir hâşiyesi bulunmaktadır.³²¹

Beğavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'i de bir rivâyet tefsiridir. Beğavî kullandığı rivâyetlerin neredeyse tamamının isnadını vermektedir, ta'likleri çok azdır.³²² Hz. Peygamber'e isnad edilen rivâyetlerin sıhhatini araştırmıştır.³²³ Beğavî, lügat, nahiv ve i'râbla ilgili açıklamalarda da bulunmuştur. Özellikle i'râb ve belâgata dair izahları içeren rivâyetlere çok önem vermiştir.³²⁴ Görüşler arasında tercihte bulunmuş, Ehl-i sünnet'in görüşüne uygun olanı seçmiştir.³²⁵ Mûciz, kolay bir üslup kullanmıştır.³²⁶ Rivâyet zenginliği yanında ictihadî görüşlere, akâid, fıkıh, nahiv ve dil gibi konularda yapılan açıklamalara bakıldığında hem rivâyet hem dirâyet tefsiri özelliği taşıdığı görülen³²⁷ bu tefsir üzerine Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (v. 855/1452) *Havâş alâ Tefsîri'l-Beğavî* isimli bir hâşiye kaleme almıştır.³²⁸

İbn Kesîr'in (v. 774/1373) *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*'i rivâyet tefsirlerinin en meşhurlarındandır. Bu açıdan Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ından sonra ikinci sırada bu tefsir kabul edilir.³²⁹ Müfessir önce âyeti başka âyetlerle tefsir etmekte daha sonra ise âyetle ilgili hadis-i şeriflere yer vermektedir. Ardından da sahâbe ve tâbiîn kavillerine geçmektedir. Tefsirin en önemli yönü müfessirin zikrettiği rivâyetleri sıhhat bakımından ele alması, bazılarını bazılarına tercih etmesidir.³³⁰ Yer verilen bir takım fikhî görüş ve değerlendirmeler³³¹ açısından dirâyet yönü de önemli olan bu tefsîre İsmâil Zer'î, *el-İlmü'l-gazîr fî tefsîri İbn Kesîr*³³² ismiyle bir hâşiye kaleme almıştır. Yine Abdülazîz b.

³²⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 41-42; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Kenan Seyithanoğlu, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, VI, 412; Ramazan Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti: (Hicri 569-589/Miladi 1174-1193)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 272.

³²¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 609.

³²² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 173.

³²³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 169.

³²⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 170; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 177.

³²⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 109; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 182.

³²⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 169.

³²⁷ Saffet Bakıcı, "Meâlimü't-Tenzîl", *DİA*, TDV, Ankara, 2003, XXVIII, 203.

³²⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1740.

³²⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 174.

³³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 175.

³³¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 176.

³³² <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

Abdillah b. Abdirrahman er-Râcihî'nin bu tefsir üzerine yaptığı derslerin ses kayıtları metin haline getirilerek *Şerhu Tefsîri İbn Kesîr*³³³ ismiyle yayınlanmıştır.

İbn Sînâ'nın *Tefsîru sûreti'l-İhlâs* ve *Tefsîru sûreti'l-Felak* risâlelerine de hâşiyecilik noktasında rağbet edildiği görülmektedir. Bu tefsirler yoğun bir şekilde felsefî ve kelâmî istilâhlar kullanılarak yazılmıştır. İbn Sînâ, İhlâs sûresinde Allah'ın bizâtihi Vâcibü'l-Vücûd olup mâhiyet ve hüviyeti başka bir varlığa bağlı olmayan mutlak varlık olduğunu, mümkünlerin varlığının ise lizâtihi (kendinden başkasına ihtiyaç duymayan) olmadığını, her şeyin Allah'a dayandığını ve ona muhtaç olduğunu, kendisinden mislinin sudûrunun imkansızlığını, hiçbir şekilde denginin ihtimal dahilinde olamayacağını ve Allah'ın 'ehad' lafzıyla vahdetin en son haddi olarak tarif edildiğini söylemektedir.³³⁴ İbn Sînâ'nın İhlâs sûresine yazdığı bu tefsir, kendisinden sonraki dönemde sûrenin felsefî ve kelâmî bakış açısıyla yorumlanmasını sağlamıştır. Bazı İslam âlimleri bu tefsir üzerine hâşiyeler yazmışlar, bazıları da İbn Sînâ gibi felsefî bakış açısıyla müstakil tefsirler kaleme almışlardır.³³⁵ İbn Sînâ Felak sûresinde ise lizâtihi vâcibü'l-vücûd olan Allah'ın varlığın nuru ile yokluğun karanlığını yardığını, Allah'ın şerri sadece yarattığını ve takdir ettiğini, şerrin ancak cisimlerden neşet ettiğini anlatmıştır.³³⁶ Celâlüddin ed-Devvânî (v. 908/1502), Ebû Sa'îd el-Hâdimî (v. 1176/1762), Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'aşî (v. 1165/1751) ve Hafız Sinobî İbn Sînâ'nın *Tefsîru sûreti'l-İhlâs*'ına hâşiyeler yazmışlardır.³³⁷ Ahmet Hamdi Akseki (v. 1370/1951) de bu eseri Türkçe olarak şerh etmiştir.³³⁸ Ayrıca Mevlânâ Ebu'l-Kâsım

³³³ <http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [18.09.2013]

³³⁴ İbn Sînâ, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak*, s. 2-16, 43-45, 50-52.

³³⁵ Ahmet Faruk Güney, *İbn Sîna'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42.

³³⁶ İbn Sînâ, *Tefsîru Sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak*, s. 65-67.

³³⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260; Güney, *İbn Sîna'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 48, 52, 56, 271.

³³⁸ *Selamet Dergisi*'nin 23 Mart 1949 yılı 11-79 sayısından itibaren "Kur'an'dan İlhamlar/İslam-Türk Filozofu İbn Sîna'nın İhlâs Tefsiri" başlığı altında tefrika edilmeye başlanan Ahmet Hamdi Akseki'nin bu çalışması çeşitli aralıklarla 2 Kasım 1949 sayı 36-104'e kadar neşredilmeye devam etmiştir. Ancak İbn Sîna'nın İhlâs sûresinin son âyeti ve faziletine dair açıklamalarıyla ilgili olan kısım yayımlanamamış, eksik kalmıştır. Bu eser hakkında bk. Güney, *İbn Sîna'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 61-62.

Muhammed Abdurrahman ise her iki sûrenin tefsirine birer hâşîye yazmış ve bu hâşîyeler bu iki sûrenin tefsiriyle birlikte basılmıştır.³³⁹

Hâşîyesi olan diğer tefsirlere göre daha tafsilatlı bir tefsir olan *Mefâtîhu'l-gayb* üzerine de kısmî hâşîyeler yazılmıştır. Râzî (v. 606/1209) bu tefsirde rivâyet ve dirâyet metodlarını birlikte kullanmıştır. Bir konuda vârid olan bütün fikirleri ortaya koymaya çalışmış, onların delillerini sunmuş, meseleyi tartışmış, tavzih ve tahliller yapmış, tercihlerde bulunmuş ve kendi görüşünü delilleriyle ortaya koymuştur.³⁴⁰ Râzî, tefsirinde tabîî bilimler, felsefe, ahlâk ve kelâmı ilgili görüşlere de bolca yer vermektedir.³⁴¹ İkna edici bir üslup kullanmakta, felsefi tartışmalara girmektedir. Kevnî ilimlere çok önem veren Râzî, ilgili âyetleri astronomi ilminin incelikleri ile izah etmeye çalışmaktadır.³⁴² Kelâm konularında istidlallerini Eş'arîlik üzerine kurmuştur. Tefsirinde kelâmî mücadelelerini bilhassa Mu'tezile ve Şî'a ile yapmış, onların akidelerini reddetmiştir.³⁴³ Râzî, ahkâmı ilgili âyetlerin tefsirinde ise mezheplerin görüşlerini tafsilatlıca açıklamış, delillerini ortaya koyarak Şâfiî mezhebini tercih etmiştir.³⁴⁴ *Mefâtîhu'l-gayb*'ın III. cildi üzerine Ayasluğ Çelebisi diye meşhur olan Muhammed b. Kâdî Ayasluğ tarafından bir hâşîye yazılmıştır.³⁴⁵ Molla İvaz b. Abdillâh el-Alâiyevî (v. 994/1585) de bu tefsirin En'âm sûresi kısmına *Ta'likât alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm min Mefâtîhi'l-gayb* ismiyle bir ta'lîka kaleme almıştır.³⁴⁶

Bunlardan farklı olarak üzerine hâşîye yazılan bazı tefsirlerin ortak noktası ise **tasavvuf** ağırlıklı bir muhtevaya sahip olmalarıdır. Bunlardan Necmeddin Dâye'nin (v. 654/1256) *Aynu'l-hayât*'ı; *Bahru'l-hakâik ve'l-me'ânî* ve *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* isimleriyle de anılan işârî bir tefsirdir. Necmeddin Dâye ömrü vefâ etmediği için Zâriyât sûresinin on sekizinci âyetine kadar gelebilmiştir. Tefsirin kalan kısmına ise Alâüddevle

³³⁹ İbn Sînâ, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman)*, Delhi 1311.

³⁴⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 490; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 220.

³⁴¹ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 89; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 209; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 491; Lütfullah Cebeci, "Mefâtîhu'l-Gayb", *DİA*, TDV, Ankara, 2003, XXVIII, 351.

³⁴² Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 220, 242.

³⁴³ İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 89; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 209-210; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 491; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 219, 226, 245, 251-252.

³⁴⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 210; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 491; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 246.

³⁴⁵ Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, I, 117.

³⁴⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 287.

Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Beyâbankî es-Simnânî (v. 737/1336) bir tekmile/zeyl yazmıştır.³⁴⁷ Abdullah b. Mahmud b. Şahfûr Necmeddin Dâye (v. 654/1257) de *Şerhu Aynî'l-hayât* adıyla bir şerh kaleme almıştır.³⁴⁸

Sadreddin Konevî'nin (v. 673/1274) *İ'câzü'l-beyân fî keşfi ba'dı esrâri ümmi'l-Kur'ân* isimli eseri ise Fâtiha sûresi hakkında yazılmış tasavvufî bir tefsirdir. Eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci kısımda müellif eserin muhtevası, üslubu ve bazı tasavvufi kavramlar ve meseleler hakkında bilgi vermektedir.³⁴⁹ İkinci bölümde ise Fâtiha sûresi tefsir edilmektedir. Burada önce besmelenin tefsiri yapılmış, daha sonra Hakka ait, kula ait ve hem Hakka hem de kula ait olmak üzere üç kısım halinde Fâtiha sûresi tefsir edilmiştir.³⁵⁰ Bu tefsir üzerine Atpazarî Osman Fazlı (v. ö. 1102/1691) *Mir'âtü esrâri'l-irfân alâ İ'câzi'l-beyân* isimli bir hâşiye kaleme almıştır.³⁵¹

Abdürrezzak Kâşânî'nin kaleme aldığı *Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye* de tasavvuf ağırlıklı bir tefsirdir. Tefsirde bütün âyetler değil, sûre sırası ile bazı âyetler tefsir edilmiştir. Âyetlerin zâhirî manaları açıklanmış, ondan sonra bu zâhirî manalara muhalif olmayacak şekilde bir takım işaret ve latifelere yer verilmiştir. Eserde genel olarak İbnü'l-Arabî'nin geliştirdiği kavram ve terimler kullanılmıştır.³⁵² Dâvûd-ı Kayserî, Kâşânî'nin bu tefsirindeki besmele ile ilgili açıklamaları üzerine *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye* ismiyle bir şerh yazmıştır.³⁵³ Dâvûd-ı Kayserî eserini beş mukaddime ve bir maksûd olarak tertip etmiş, Kâşânî'nin bahsettiği sûreti nev'iyeler ile Allah'ın genel ve özel rahmeti hakkında tasavvufî, kelâmî ve felsefî açıklamalar yapmıştır.³⁵⁴

³⁴⁷ Tefsir ve Simnânî'nin tekmilesi hakkında bk. Mehmet Okuyan, *Necmuddin Daye ve Tasavvufî Tefsiri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hamid Algar, "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî", *DİA*, TDV, İstanbul 1991, IV, s. 515-516.

³⁴⁸ Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, II, 1253.

³⁴⁹ Sadreddin Muhammed b. İshak b. Muhammed Sadreddin Konevî (v. 672/1273), *İ'câzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülkadir Ahmed Atâ), Dârü'l-kütübi'l-hadîse, Kâhire 1389/1969, s. 95-243.

³⁵⁰ Konevî, *İ'câzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân*, s. 244-538.

³⁵¹ Ziya Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1971), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 59.

³⁵² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 607; Süleyman Uludağ, "Kâşânî Abdürrezzâk", *DİA*, TDV, Ankara, 2002, XXV, 5.

³⁵³ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268.

³⁵⁴ Şerefeddin Dâvûd Mahmûd b. Muhammed Kayserî (v. 751/1350), *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2061, vr. 4b-5a.

Hâşiyesi olan tefsirlerden biri de Alâüddin Türkmânî'nin (v. 750/1349) garîbü'l-Kur'an ağırlıklı **et-Tefsir**'idir. Bürhânüddin İbrahim b. Mûsâ b. Bilal el-Kerkî (v. 853/1450), bu tefsire *Hâşiye alâ Tefsîri Alâiddin et-Türkmânî*³⁵⁵ diye adlandırılan bir hâşiye yazmıştır.

Tefsir hâşiyelerinin bir örneğini ise Şîa'da görmekteyiz. Şîî müfessir Molla Muhsin Muhammed b. Murtaza b. Mahmûd Feyz-i Kâşânî'nin (v. 1090/1679) **Tefsîru's-Sâfi** isimli tefsiri üzerine İmâmiye Şîası fakihlerinden Müfîd b. Muhammed Kâzım b. Abdinnebî b. Muhammed Müfîd b. el-Hüseyin eş-Şîrâzî (v. 1310/1893), *Hâşiye alâ Tefsîri Sâfi*³⁵⁶ ismiyle bir hâşiye kaleme almıştır.

Tefsir hâşiyeleri içinde en farklı olanı Edirne Müftüsü Fevzi Efendi'nin **Kudsü'l-mesnevî** adıyla bizzat kendisinin yazdığı kısa manzûm tefsirine yine kendisinin *el-Ünsü'l-ma'nevî fî şerhi Kudsi'l-mesnevî* ismiyle kaleme aldığı şerhtir. *Kudsü'l-mesnevî*, Farsça³⁵⁷ olarak kaleme alınmış manzûm bir eserdir. Eser 343 beyitten oluşmakta olup her üç beyit bir sûreye işaret etmektedir.³⁵⁸ Müellif bu eserini daha sonra kendisi Arapça olarak şerh etmiştir.³⁵⁹ Müellif bu şerhinde manzûmenin her üç beytinin Kur'an'ın hangi sûresine işaret ettiğini belirtmiş ve bu üç beytin anlamını açıklamıştır.³⁶⁰ Müellif şerhin mukaddimesinde eserin telifinde nasıl bir yöntem izlediğini de anlatmıştır. Lügat, i'râb ve sarfa dair açıklamalara yer vermediğini, Farsça bilmeyenler için manayı açıklamakla yetindiğini, sözü uzatmaktan çekinerek kısa tuttuğunu ifade etmiştir.³⁶¹ Fevzi Efendi yine mukaddime her üç beyti ele alırken şu 10 konuda açıklamalar yaptığını söylemiştir: (1) Beyitlerin manasını açıklamak, (2) her üç beyitin işaret ettiği sûreyi belirtmek, (3) sûrenin niçin o isimle anıldığını açıklamak, (4) âyetin veya sûrenin sebep-i nüzûlü hakkında bilgi vermek, (5) nerede nâzil olduğunu

³⁵⁵ el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 331; <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

³⁵⁶ <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

³⁵⁷ *DîA*'da sehven olsa gerek, eserin Arapça olduğu ifade edilmiştir. Bk. Mustafa Uzun, "Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü", *DîA*, TDV, İstanbul 1995, XII, 507.

³⁵⁸ Uzun, "Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü", *DîA*, XII, 507.

³⁵⁹ Bu şerh *DîA*'da ifade edildiği gibi manzum değil, nesir halinde yazılmış bir eserdir. Ayrıca Bk. Birişik, "Şerh", *DîA*, XXXVIII, 558.

³⁶⁰ Sabık Edirne Müftüsü İbn Abdullah er-Rûmî Mehmed Fevzi el-Edirnevî, (v. 1318/1900), *el-Ünsü'l-manevi fî şerhi Kudsi'l-mesnevi*, Bosnavî Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1299, s. 3.

³⁶¹ Mehmed Fevzi, *el-Ünsü'l-manevi fî şerhi Kudsi'l-mesnevi*, s. 3.

belirtmek, (6) âyetlerin, (7) kelimelerin ve (8) harflerin sayısı hakkında bilgi vermek, (9) sûrenin faziletine değinmek ve (10) daha sonra kısaca sûreyi tefsir etmek.³⁶²

Modern dönemde ise bazı tefsir hâşiyelerinin teknolojiden istifade edilerek meydana getirildiği görülmektedir. Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdîrrahman er-Râcihî'nin *Tefsîru İbn Kesîr*,³⁶³ Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdîrrahman b. Ahmed el-Hudayr'ın ise *Tefsîru'l-Celâleyn*³⁶⁴ ve *Tefsîru'l-Kurtubî*³⁶⁵ derslerinde tutulan ses kayıtları metin haline getirilerek elektronik ortamda yayınlanmıştır.

Tefsir hâşiyelerinin yaygın olduğu döneme baktığımızda bu eserleri kaleme alan müelliflerin önemli bir kısmının İstanbul ve Anadolu'da yetişmiş Osmanlı âlimleri olduğu göze çarpmaktadır.³⁶⁶ Abay, Osmanlı ulemâsının yazdığı tefsirle ilgili eserlerin % 40'ının hâşiyeye ve ta'lîk tarzındaki çalışmalar olduğunu söylemektedir.³⁶⁷ Bu bakımdan Osmanlı âlimleri Kur'an'ın anlaşılması yolundaki çabalarının önemli bir kısmını hâşiyeye şeklinde ortaya koymuşlardır.

Tefsir hâşiyelerinin ortaya çıkma, yaygınlık kazanma ve giderek azalma dönemleri ile diğer İslâmî ilimlerde hâşiyeye literatürünün tarihî seyri genel itibarıyla benzerlik göstermektedir. Fıkıh alanında yazılan hâşiyeler VII/XIII. yüzyılda görülmeye başlanmış olup VIII/XIV. yüzyılda yaygın bir hale gelmiştir.³⁶⁸ Yine Arap edebiyatında hâşiyeye türü çalışmaların Memlûkler ve Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı söylenmiştir.³⁶⁹ Kelâm ilminde de hâşiyeler hicrî VIII. asırdan sonra yaygınlık kazanmıştır.³⁷⁰

Özetleyecek olursak Tefsir'de hâşiyeye edebiyatının ilk örneğine VI/XII. yüzyılın başlarında rastlanmaktadır. Tefsir hâşiyelerinin ilk örneklerine bakıldığında söz konusu

³⁶² Mehmed Fevzi, *el-Ünsü'l-manevi fî şerhi Kudsi'l-mesnevi*, s. 3.

³⁶³ *Şerhu Tefsîri İbn Kesîr*. (<http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [18.09.2013])

³⁶⁴ *et-Ta'lîk alâ Tefsîri'l-Celâleyn*. (<http://shamela.ws/browse.php/book-23842#page-1> [18.09.2013])

³⁶⁵ *et-Ta'lîk alâ Tefsîri'l-Kurtubî*. (<http://shamela.ws/browse.php/book-26047#page-1> [18.09.2013])

³⁶⁶ Osmanlı müfessirlerinin yazdıkları tefsir hâşiyeleri için bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 93-96, 321-447; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 254-299; İshak Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 27-28, 235, 238-244, 249-251, 253, 255, 265-268, 270-271, 276, 279; Mustafa Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 86-90.

³⁶⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 185.

³⁶⁸ Kaya, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 560.

³⁶⁹ Selmi, "el-Mütûn ve's-şurûh ve'l-havâşî ve't-takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", s. 245-249.

³⁷⁰ Gölcük, *Kelâm: Tarihi-Ekoller-Problemler*, s. 70.

eserlerin isimlendirilmesinde hâşiye tabirinin kullanılmadığı dikkat çekmektedir. Habeşî'nin *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî* isimli eserinde tefsir hâşiyeleri ile ilgili verdiği literatür içinde "hâşiye" olarak isimlendirilen ilk eser Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî'nin (v. 616/1220) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ıdır.³⁷¹ VII/XIII. yüzyılla birlikte Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazılan hâşiyeler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu tefsir kendisinden sonraki literatürü yönlendirmiş ve daha sonra telif edilen tefsir hâşiyelerinin tamamına yakını *Envâru't-tenzîl*, *Medârikü't-tenzîl*, *el-Celâleyn ve İrşâdü'l-akli's-selîm* gibi *el-Keşşâf* tarzındaki eserler üzerine kaleme alınmıştır. VIII/XIV. ve IX/XV. yüzyıllar tefsir hâşiyelerinin iyice yaygınlık kazandığı dönemdir. X/XVI. ve XI/XVII. yüzyıllarda ise hâşiyecilik Tefsir alanında hem nicelik hem de nitelik itibarıyla doruğa ulaşmış, bu dönemde Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsiri üzerine çok geniş bir hâşiye literatürü oluşmuştur. XII/XVIII. ve XIII/XIX. yüzyıllarda ise tefsir hâşiyelerinin sayısında bir azalma olduğu görülmektedir. Bu durum XIV/XX. asırda daha bariz olmakla birlikte bu dönemde de tefsir hâşiyeleri kaleme alınmaya devam etmiştir.

3. TEFSİR HÂŞİYELERİNİN YAZILMA SEBEPLERİ

Tefsir hâşiyelerinin telif sebepleri ile tefsir dışındaki bir alanda şerh ve hâşiye kaleme alma nedenleri arasında bir takım ortak noktaların olması tabîidir. Zira bu tür eserlerin ortaya çıkmasında; daha önce yazılmış bir eserdeki muğlâk ve veciz ifadeler, bir takım gizli mana ve işaretler, delilsiz bir şekilde ortaya konulmuş bazı hükümler, mecazî ya da birden çok manaya ihtimali olan ifadeler ve bazı eksiklik ve hataların bulunması etkili olmuştur.³⁷² Meselâ *Sünen-i Nesâî*'nin *Süyûtî Şerhi* üzerine bir hâşiye kaleme alan Ebü'l-Hasan Nûreddin Muhammed b. Abdilhâdî Sindî (v. 1138/1726) eserini lafızların tam olarak tespiti, i'râb durumu ve garîp kelimelerin izahı türünden okurun ve eseri okutacak kişinin halline ihtiyaç duyacağı meseleler hakkında açıklamalarda bulunmak gayesiyle yazdığını ifade etmiştir.³⁷³

³⁷¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455.

³⁷² İbn Haldun, *Mukaddime*, II, 973-974; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 36-37.

³⁷³ Ebü'l-Hasan Nuruddin Muhammed b. Abdilhâdî Sindî (v. 1138/1726), *Sünenü'n-Nesâî bi-şerhi'l-Hâfız Celâleddin Süyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâm es-Sindî*, Dârü'l-fıkr, Beyrut 1348/1930, I, 1.

Bununla birlikte tefsir hâşiyelerinin yazılma sebepleri hakkında daha ayrıntılı bilgi sahibi olabilmek için bu hâşiyelerin muhteva ve isimleri, telif sebeplerine dair müelliflerinin beyanları, takip ettikleri tefsirlerin özellikleri ve bu eserlerle tedrisat şeklinin karşılıklı ilişkisini incelememiz gerekmektedir. Bu incelemeye eserin muhtevası ile telif amacı arasındaki irtibatla başlayacağız.

Tefsir hâşiyelerinin muhtevasında yer alan³⁷⁴ kelimenin iştikakı, garîb lafızların anlamları, cümlelerin i‘rabı, zamirlerin mercii, mahzûf ibarelerin takdiri, cümlelerin haberî mi inşâî mi anlama sahip olduğu, ibarenin te’kit için mi ta‘lil için mi geldiği, ifadenin mecaz mı gerçek mi, mutlak mı mukayyed mi anlam ifade ettiği gibi sarf, nahiv, lügat ve belâgatla ilgili açıklamalar hâşiyeye müellifinin öncelikle müfessirin ne dediğini ve ne demediğini ortaya koyma amacıyla olduğunu gösterir.

Hâşiyeye yazarının müfessirin muradını tespit etmek gayesiyle yaptığı izahlara da bu eserlerde yoğun olarak rastlanır. Hâşiyeye yazarları bilhassa âyetlerin özet olarak açıklandığı yerlerde ya da müfessirin çeşitli ihtimallere açık ifadelerinde kastedilen manayı nedenleri ile birlikte ortaya koymaya çalışmışlardır.

Tefsirlerde geçen hadis ve şiirlerin tahririni yapan müstakil eserler yazılmış olsa da bazı hâşiyelerde hadis ve şiirlerin kaynaklarına işaret edilmiş, rivâyetlerin sıhhat değerlendirmesi yapılmış, râvîler hakkında biyografik bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin müfessirin delillerini tartmak, zayıf ve uydurma rivâyetlere karşı okuru uyarmak gibi gayelerle tefsir hâşiyelerinde yer aldığı düşünülebilir.

Bazı hâşiyeye yazarları sadece tefsiri açıklamakla kalmamakta, yer yer müfessirin değinmediği konularda bizzat kendisi âyetlerin tefsirini yapmaktadır. Bu açıdan tefsir hâşiyeleri âyetin tam olarak anlaşılmasına katkıda bulunma gayesi de taşımaktadır.

Yine hâşiyeye yazarları birçok yerde müfessirlere eleştiriler yöneltmişlerdir. Özellikle Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ına reddiye maksadıyla hâşiyeler yazılmıştır. Bu eleştiriler daha çok lügavî, fikhî ve kelâmî mezhep farkından kaynaklanmıştır. Bu tür eleştiriler ile tefsirlerde yer alan bir takım şüphelere ve yanlış düşüncelere karşı okuru uyarmak amacı güdüldüğü görülmektedir.

³⁷⁴ Bk. “Muhtevaları Bakımından Tefsir Hâşiyeleri” başlığı.

Bazı hâşiyeler ise karşıt görüşe cevap vermek ve tartışmayı sürdürmek için yazılmıştır. Teftâzânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeye³⁷⁵ üzerinden ortaya çıkan ve bir takım itiraz ve cevapları içeren hâşiyeler bu türdendir. Teftâzânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyesindeki bazı fikirlere Cürçânî tarafından yine *el-Keşşâf*'a bir hâşiyeye yazılarak itirazlarda bulunulmuştur.³⁷⁶ Teftâzânî'nin öğrencisi Haydar b. Muhammed el-Herevî ile torunu Şeyhülislam Ahmed b. Yahya b. Sa'diddin et-Teftâzânî ve Ali Kuşcu da Teftâzânî'nin hâşiyesine birer hâşiyeye yazarak Cürçânî'nin bu eleştirilerine cevaplar vermişlerdir.³⁷⁷ Abdülkerîm b. Abdilcebbâr ed-Dimeşkî de Ali Kuşcu'nun hâşiyesine bazı noktalarda tenkitler yönelttiği *Mu'allekât Mevlânâ Abdilkerîm alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Mevlânâ Ali Kuşcu*³⁷⁸ isimli bir ta'lîka yazmıştır.³⁷⁹

Yine Celâlüddîn es-Süyûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli hâşiyesinde Beyzâvî'yi bazı îtizâlî meselelerde Zemahşerî'ye tabi olmakla itham ettiği görüşler talebesi Şemseddîn Muhammed eş-Şâmî (v. 942/1536) tarafından *el-İthâf bi temyîzi mâ tebia fîhi'l-Beyzâvî sâhibe'l-Keşşâf* adlı bir risâle ile bir araya getirilmiştir. Osmanlı âlimi Hocazâde Muhammed Vecîh el-İzmîrî (v. hicrî XII asır) ise bu derlemedeki görüşleri tenkit etmek amacıyla *İs'âfî'l-İthâf fî Muâveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* adında bir risâle kaleme almıştır. Murtazâ ez-Zebîdî (v. 1205/1790) de yazmış olduğu *el-İnsâf fî'l-Muhâkemeti beyne'l-İs'âf ve'l-İthâf* adlı risâle ile Şâmî ve Hocazâde'nin bu iki risâlesini karşılaştırmıştır.³⁸⁰

Tefsir hâşiyelerinin niçin kaleme alındıklarına **hâşiyelerin isimleri** de ı ışık tutabilmektedir. Bazı hâşiyeler esas aldıkları tefsirin daha iyi anlaşılmasına yardımcı

³⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Özek, “el-Keşşâf”, *DİA*, XXV, 330.

³⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Sadreddin Gümüş, “Cürçânî ve Hâşiyeye ale'l-Keşşâf'ı”, s. 179; Özek, “el-Keşşâf”, *DİA*, XXV, 330.

³⁷⁷ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479, 1482; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

³⁷⁸ Murad Molla Ktp. Murad Molla, nr. 269. Hakkında bk. Çiçek, “Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, s. 315-328.

³⁷⁹ Zemahşerî, Teftâzânî, Cürçânî, Ali Kuşcu ve Abdülkerîm ed-Dimeşkî silsilesiyle ortaya çıkan bu eserlerde yapılan tartışmaları ele alan bir çalışma için bk. Çiçek, “Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, s. 315-328.

³⁸⁰ Bu eserler hakkında bk. Kiraz, “Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları”, s. 155-185; a.mlf, “Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocazâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57.

olmak ve okura yol göstermek amacıyla kaleme alındıklarını işaret edecek şekilde “*fetih/fütûh, keşf/kâşif/keşşâf, tavzîh, takşîr, tefsîr, is‘âf, hidâye, gâye, inâye ve merâm*”; tefsir okunurken bazı yanlış fikirlere karşı dikkatli olunması için “*insâf/intisâf, temyîz, redd, inkifâf ve muhâkemât*”; tefsirin okunmasını kolaylaştırmak, eksikliklerini tamamlamak ve bazı müşkil meseleleri çözüme kavuşturmak gayesiyle yazıldığını ifade etmek için de “*cem‘, hall, teysîr ve teshîl*” gibi özel tabirlerle adlandırılmışlardır.³⁸¹

Bazı müellifler ise **hâşiyelerin mukaddimelerinde** niçin bu hâşiyeyi kaleme aldıklarını belirtmişlerdir. Örneğin Şeyhzâde *Envâru’t-tenzîl*’e yazdığı hâşiyenin mukaddimesinde bu tefsiri seçme nedeninin *Envâru’t-tenzîl*’in kadr ü kıymetinin büyüklüğü ve telifinin ihtişamıyla şöhret bulması, kendisinden önce telif edilen kitaplardaki faydalı bilgileri kapsamı, az lafızla çok mananın ifade edildiği bir tefsir olması, ne kastedildiği ancak derin bir düşünme, inceleme ve çok sayıda alandan birçok kitaba müracaat ile anlaşılabilen manalar içermesi ve bazı kapalı ve rumuzlu ifadelerin açıklanması konusunda ittifak edilememesi olduğunu belirtmiştir.³⁸² Siyalkûtî de aynı şekilde bu tefsire bir hâşiyeye yazmasına sebep olarak tefsirin ibarelerinin veciz olup birtakım işaretler ihtiva etmesini göstermekte ve kendi eseri sayesinde tefsirin karışık, anlaşılmaz ve müşkil yerlerinin keşfedilebileceğini söylemektedir.³⁸³ Merzûkî (v. 1355/1936) *el-Keşşâf*’a yazdığı hâşiyenin mukaddimesinde hâşiyeyi telif amacı hakkında bir mu‘tezilî olan Zemahşerî’nin tefsirini mezhebî görüşlerine göre yazmasını ve garîb kelimelerin açıklanma ihtiyacını zikretmekte, tefsiri kendi hâşiyesi ile birlikte okuyanların bir takım örtülerden kurtulacaklarını ve şüphelere karşı emin olacaklarını belirtmektedir.³⁸⁴ Konevî de eserinin mukaddimesinde *Envâru’t-tenzîl*’den bir belâgat ve i‘câz harikası olarak bahseder, tefsirin veciz olduğunu ve bir takım ince işaretler ile

³⁸¹ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188-190, II, 1477-1482; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335-336; Brockelmann, *GAL*, I, 531-532, *Supp.*, I, 508-509, 741, II, 267; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-471, 531-532, 540, 597; Habeşî, *Câmi‘u’s-şürûh ve’l-havâşî*, I, 312, 316, 320-321, 324-325, 329, 335, 337-338, 342-343, 611, 616-617, III, 1455-1456, 1458, 1462-1465; Çetiner, *Ebu’l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, s. 50; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 258, 282, 292; Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzavî’ye Yönelik Eleştirileri”, s. 319-367.

³⁸² Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b.

³⁸³ Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 2.

³⁸⁴ Merzûkî, *Hâşiyeye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, I, s. 3 (Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru’l-keşşâf an hakâiki gavâmidü’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl*, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002’nin dipnotlarında.)

en güzel, en zarif ve en önemli belâgat sanatlarını ihtivâ ettiğini söyler.³⁸⁵ Atûfî ise Nebe' sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyenin başında müslümanların dinin direği olan namazlarında çoğunlukla okudukları Kur'an'ın son cüzündeki âyetlerin açıklanmasına son derece ihtiyaç duyması sebebiyle *el-Keşşâf*'ın son kısmına birçok hâşîye yazıldığını ifade ile bu eseri telif sebebine işaret etmiştir.³⁸⁶ Yine Atûfî Mülk sûresi 11. âyetle ilgili *Envâru't-tenzîl*'deki açıklamalara yazdığı hâşiyeyi ise bazı talebelerin kendisinden Beyzâvî'nin لَصْحَابِ السَّعِيرِ âyetinin tefsirine dair ifadelerini şerh etmesini istemeleri üzerine kaleme aldığını söylemiştir.³⁸⁷ Hamza el-Karamanî de *Hâşîye alâ Envâri't-tenzîl fi'z-Zehrâveyn* ismiyle anılan hâşiyesini öğrencilerine kolaylık sağlamak için yazdığını söylemiştir.³⁸⁸ Süyûtî de hâşiyesinin mukadimesinde *Envâru't-tenzîl*'i başından Hûd sûresine kadar on sene zarfında okuttuğundan ve bu süreçte tefsiri iyice incelediğinden bahsetmekte, tefsirin gizli kalan yerlerini çözmek için bir hâşîye yazmaya başladığını ve bunu duyanların hâşîyeye ulaşmak için ısrar ettiklerini söylemektedir.³⁸⁹ Muhammed Kara Çelebi de يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ âyetinin³⁹⁰ tefsiri ile ilgili *Envâru't-tenzîl*'deki ibarelerin bu tefsirin tedrisiyle meşgul olan talebeler arasında tefsirin en müşkil yerlerinden olarak kabul edilmesi nedeniyle bir risâle kaleme aldığını ifade etmiştir.³⁹¹

Üzerine hâşîye ve ta'lîk kaleme alınmış olan **tefsirlerin özellikleri** de hâşiyelerin ortaya çıkmasını sağlayan temel sebeplerdendir. Örneğin *el-Keşşâf*, belâgat konusunda çok yüksek seviyede bir tefsir olmasının yanı sıra,³⁹² bu eserdeki i'tizâlî görüşe göre yapılan yorumların bazıları herkesin fark edemeyeceği derecede kapalıdır.³⁹³ *Envâru't-tenzîl* ise kısa, öz bir üsluba sahip olduğundan eserin bazı

³⁸⁵ Hâfız İsmâîl Konevî (v. 1195/1781), *Hâşîyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Dersaadet Kitabevi, İstanbul ts., I, 3.

³⁸⁶ Hayreddin Hızır b. Muhammed Merzifonî el-Atûfî (v. 948/1541), *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263, vr. 3a-3b.

³⁸⁷ Atûfî, *Hâşîye alâ tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, vr. 1b.

³⁸⁸ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 370.

³⁸⁹ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, I, 14.

³⁹⁰ En'âm 6/158.

³⁹¹ Kara Çelebi (v. 965/1557), *Yevme Ye'tî Ba'zî Âyâtî Rabbik Âyetinin Tefsirine Dair Bir Risâle*, vr. 259b-262b. Kütüphane kataloguna bu isimle kaydedilen bu risâle, giriş kısmında da ifade edildiği üzere Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ismindeki tefsirinin "Yevme ye'tî ba'zî âyâtî Rabbik" (En'âm 6/158) âyetiyle ilgili kısım üzerine yazılmış bir hâşiyedir.

³⁹² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 313; İbn Âşûr, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, s. 73.

³⁹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 468.

bölümleri sadece üst seviyede kimseler tarafından anlaşılabilir. ³⁹⁴ Nitekim tefsirin kısa ve özet olarak telif edildiği bizzat müellifi tarafından da ifade edilmiştir. ³⁹⁵ Yine eserde itikadî konulara ilişkin âyetler tefsir edilirken Mu'tezile mezhebinin görüşlerinin de şiddetli bir şekilde reddedilerek ³⁹⁶ Ehl-i Sünnet'in görüşlerinin isabetli bulunmuş olması ³⁹⁷ bu tefsire ilgiyi artırmıştır. *Medârikü't-tenzîl* ve *el-Celâleyn* tefsirleri de kısa ve öz ibarelerle yazılmış olup veciz bir üsluba sahiptir. ³⁹⁸ *Medârikü't-tenzîl*'de müellif ahkâm âyetlerinin tefsirinde de Hanefî mezhebinin öne çıkarmıştır. ³⁹⁹ Öbür yandan bu tefsirler ilim kürsülerinde tedrise pek elverişli bulunmuşlardır. ⁴⁰⁰

Tefsir hâşiyelerinin yaygınlaşması ve benimsenmesi ile **tedrisat şekli** arasında da sıkı ve iki yönlü bir etkileşim söz konusudur. Bu etkileşimin bir yönünde tedrisatın bu eserler üzerinden yapılması bulunmaktadır. Nitekim ilk tefsir hâşiyesi bir tedrisat faaliyetinin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Mâtürîdiyye âlimlerinden Ebü'l-Mu'in en-Nesefî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'an*'ı okuturken yaptığı açıklamaları talebesi Alâüddin Ebû Bekir es-Semerkindî derlemiştir. Eserin tertibi ve ifadesi Nesefî'nin *Te'vîlât* derslerine katılan Semerkandî'ye aittir. ⁴⁰¹ Medrese eğitiminde de ders kitapları olarak üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılan kitaplar tercih edilmiştir. ⁴⁰² Örneğin Selçuklu ve onun devamı olarak ortaya çıkan Osmanlı medreselerinde ⁴⁰³ ders okutmak için hakkında en fazla şerh, hâşiye ve ta'lik kaleme alınmış tefsirler olan *el-Keşşâf* ile *Envâru't-tenzîl* tercih edilmiştir. ⁴⁰⁴ Aynı zamanda bu tefsirler yine hâşiyeleri ile birlikte

³⁹⁴ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 114; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 267; Cerrahoğlu, "Kadi Beydâvî ve Tefsîri", s. 6.

³⁹⁵ Beyzâvî, *Tefsîru'l-Beyzâvî*, 635.

³⁹⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 276.

³⁹⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212.

³⁹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 445; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 217, 240; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 596; Akpınar, "Celâleyn Tefsîri ve Müellifleri", s. 181, 184.

³⁹⁹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 284; Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsiri*, s. 67, 77.

⁴⁰⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 328; Akpınar, "Tefsîrü'l-Celâleyn", *DİA*, XL, 294.

⁴⁰¹ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'an*, vr. 1b; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, I, 57 (neşredenin mukaddimesi); Birişik, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558; Günay, "Semerkandî Alâeddin", *DİA*, XXXVI, 471; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'an", *DİA*, XLI, 33; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 41-42.

⁴⁰² İpşirli, "Medrese" md, *DİA*, XXVIII, 329.

⁴⁰³ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 15-16.

⁴⁰⁴ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 19, 23, 28, 42-43; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 55, 163-178; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 88-90, 92, 96, 98-100, 102, 125-126; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 55, 64, 74, 78, 92, 96, 98-100, 102, 104; Fahri Unan, "Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim", s. 29; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 88; Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları",

okutulmuştur.⁴⁰⁵ Etkileşimin diğer yönü ise bu medreselerin müderrislerinin aynı zamanda medreselerde okuttukları tefsirlere yeni hâşiyeler kaleme alan müellifler olmasıdır.⁴⁰⁶ Nitekim Osmanlı dönemi, tefsir hâşiyelerinin telifinin de yoğun biçimde görüldüğü bir dönemdir.⁴⁰⁷ Örneğin, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i üzerine önemli bir hâşiyeye yazan Konevî İsmâil Efendi, eserin mukaddimesinde hâşiyenin nasıl meydana geldiğini ifade için *Envâru't-tenzîl*'i İstanbul Fatih Câmii'nde talebelere okuttuğunu, bu sırada bazı çözümleri gereken yerlerle ilgili aklına gelenleri kâğıtlara yazdığını, daha sonra Allah'ın yardımı ile bu kâğıtları, tefsirin izaha muhtaç olan diğer kısımları hakkında bazı ilaveler daha yaparak bir araya getirdiğini söylemektedir.⁴⁰⁸ Aynı şekilde Taşköprizâde'nin talebelik döneminde *el-Keşşâf*'tan Nebe' sûresini okuması, müderrislik döneminde de talebelerine *Envâru't-tenzîl*'den Bakara sûresi ile Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyeyi okutması⁴⁰⁹ ve ardından da Cürçânî'nin bu hâşiyesi üzerine kendisinin bir hâşiyeye/ta'lîka kaleme alması⁴¹⁰ tedrisat şeklinin tefsir hâşiyelerinin kaleme alınmalarını sağlayan en önemli etkenlerden biri olduğunu göstermektedir.⁴¹¹ Aynı şekilde bazı tefsir hâşiyeleri de müderris ve talebelerin ders esnasında tuttıkları notların metin haline getirilmesiyle meydana gelmiştir. Meselâ Muhammed b. Hasan el-Kevâkibî (v. 1096/1685) *İ'tirâzât alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi* adlı hâşiyesini Sa'dî Efendi'nin *Tefsîru'l-Beyzâvî* üzerine telif ettiği meşhur hâşiyesini derste talebelerine okuttuğu sırada kaleme aldığını ifade etmiştir.⁴¹²

Değerler Eğitimi Dergisi, c. I, sy. 1, (2003), s. 101, 106; Şerife Özkan, *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 87.

⁴⁰⁵ Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 19-31, 42-43; Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 55, 71-108, 163-178; Baltacı, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 87-90, 92, 96, 98-100, 102, 121-127; Şükran Fazlıoğlu, "Nebi Efendi-zadenin Kasîde fi el-Kutub el-Meşhûre fi el-Ulûm'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitap Haritası", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, (2003), s. 100; Bilal Gökür, Safinaz Asri, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Medrese ve Darülfünunları", *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, yıl. 2, sy. 6, (2005), s. 122-126, 139; Özkan, *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, s. 87.

⁴⁰⁶ Ahmet Faruk Güney, "Gaza Devrinde Kur'an'ı Yorumlamak: Fetrih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri", *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 18, (2005/1), s. 209.

⁴⁰⁷ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 94.

⁴⁰⁸ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 23.

⁴⁰⁹ Mecdî, *Hadâiku's-şekâik*, I, 525-526.

⁴¹⁰ Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460, 1462.

⁴¹¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Tefsir Hâşiyeleri", s. 185-186.

⁴¹² Uğur, "Konya Yusufağa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'ndeki Bazı Beydâvî Hâşiyeleri", s. 436.

4. TEFSİR HÂŞİYELERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ

4.1. Tefsir Hâşiyelerinde İsimlendirme

Hâşiyelerin çoğunun özel bir ismi bulunmamaktadır. Genelde eserin hangi tefsir üzerine kaleme alındığını ifade edecek şekilde “şerh”, “hâşiyeye” ve “ta’lîk” diye isimlendirilmişlerdir. Öbür yandan bunların da ne kadarının müellifi tarafından yapıldığı kesin değildir. Çünkü yazma eserler döneminde bir eseri okutan hocanın bu esnada metinle ilgili söyledikleri, hoca ve öğrenciler tarafından metnin arasına ve kenarlarına yazılmıştır. Bazı talebeler de hocalarının bu açıklama ve eleştirilerini -bir başka deyişle metnin şerh ve hâşiyesini- müstakil bir kitap haline getirip kendisi kitabın konusuna uygun bir isim vermiştir.⁴¹³ Yine sonradan bu eserleri inceleyenlerin, bibliyografya müelliflerinin ve kütüphanecilerin de bu isimlendirmelerde etkilerinin olduğunu unutmamak gerekir.

İsimlendirmedeki şerh, hâşiyeye ve ta’lîk şeklindeki çeşitliliğin bazı sebepleri şöyle açıklanabilir: Öncelikle Tefsir ilminde diğer İslâmî ilimlere göre farklı bir durum söz konusudur. Genellikle eserler metin-şerh-hâşiyeye-ta’lîk şeklinde bir sıralamayla telif edilirler. Tefsirlerin bu sıralamadaki ‘metin’ler olarak mı; yoksa Kur’ân-ı Kerîm’in açıklaması olarak ikinci basamaktaki ‘şerh’ler kategorisinde mi kabul edilecekleri noktasında müelliflerin farklı tutumları bu isimlendirmeyi etkilemiştir. Diğer taraftan bazı müellifler şerh, hâşiyeye ve ta’lîk terimlerini disiplinli/dakîk bir şekilde kullanmamışlar, eserlerini genel olarak ‘bir eser üzerine yapılan açıklama’ anlamında her üç terimle de isimlendirmişlerdir. Örneğin *Keşfü’z-zünûn* gibi bibliyografik eserlerde şerh ve hâşiyeye terimlerinin birbirlerinin yerine kullanıldığını görmek mümkündür. Meselâ Kâtib Çelebi bir eser hakkında bilgi verirken “Bu eser üzerine şu kişiler hâşiyeye yazmıştır” dedikten sonra bu eserler arasında isminde “şerh” sözcüğünün geçtiği eserleri de zikretmektedir.⁴¹⁴ Oysa şerh, hâşiyeye göre daha kapsamlı bir telif türüdür. Ta’lîk de hâşiyeye göre dar kapsamlıdır. Ancak her üç kavramın da temelde bir metin üzerine yapılan açıklamaları ifade etmesi sebebiyle bu tür eserler için her üç kavram da kullanılmıştır.

⁴¹³ Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, İFAV, İstanbul 2010, s. 182.

⁴¹⁴ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1478-1480.

Bu konuda bir başka sebep de müelliflerin tevâzû maksadıyla eserlerine şerh yerine hâşiye veya ta'lik, hâşiye yerine de ta'lik isimlerini vermeleri olabilir. Özellikle VIII/XIV. yüzyıldan sonra şerh mahiyetindeki müstakil eserlere şerh edilen eserin yüksek değeri karşısında ona yapılan ilavelerin sadece boşlukları doldurma kabilinden önemsiz bilgiler olduğu düşüncesiyle hâşiye ve ta'lik terimlerinin kullanıldığı ifade edilmektedir.⁴¹⁵

Hâşiye olarak değerlendirilen fakat şerh olarak isimlendirilen eserlere Alâüddin Semerkandî'nin *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân*,⁴¹⁶ Cemâlüddin el-İsnevî'nin (v. 772/1371) *Şerhu Envâri't-tenzîl*,⁴¹⁷ Muhibbüddin el-Halebî'nin (v. 810/1408) *Şerhu'l-Keşşâf*,⁴¹⁸ Garsüddin el-Halebî'nin (v. 971/1563) *Şerhu Tefsîri'l-Beyzâvî*,⁴¹⁹ İsmâil b. Abdilbâkî ed-Dımeşkî'nin (v. 1121/1710) *Şerhu Tefsîri'l-Celâleyn fî cüz'eyn*,⁴²⁰ İsmâil Hakkı Bursevî'nin (v. 1137/1725) *Şerh ale'l-cüz'i'l-âhir li'l-Kâdî el-Beyzâvî*⁴²¹ isimli çalışmaları örnek verilebilir.

Genellikle hacimli olan tefsirler üzerine yazılacak şerhler hacmi daha da arttıracığı için bunun yerine daha çok geniş tefsirlerin muhtasarlari hazırlanmış ya da sadece tefsir kitaplarındaki müphem kalan kısımların açıklandığı hâşiye ve ta'lik çalışmaları yapılmıştır.⁴²² Ancak Lâlezârî'nin (v. 1204/1790) *Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinden Fatıha sûresinin 5. âyeti üzerine yazdığı *el-Yâkûtetü'l-hamra*⁴²³ isimli şerh, Dâvûd-ı Kayserî'nin *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşânîyye* ismiyle Kâşânî'nin *Te'vîlât*'ından besmele ile ilgili açıklamalara yazdığı tefsir şerhi⁴²⁴ ve Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ali el-Kalî'nin (v. 1199/1785) *Şerh alâ hutbeti Envâri't-tenzîl*'i gibi tefsirin belli bir kısmı üzerine kaleme alınmış şerh özelliği taşıyan

⁴¹⁵ F. Rosenthal, "Hashiya", "Ta'lik", *EI*², III, 268, X, 165; Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 420; Şensoy, "Ta'likât", "Şerh", *DİA*, XXXIX, 509, XXXVIII, 555; Çakan, *Hadîs Edebiyatı*, s. 183.

⁴¹⁶ İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 92; Birişik, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558; Günay, "Semerkandî Alâeddin", *DİA*, XXXVI, 471.

⁴¹⁷ Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

⁴¹⁸ Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459.

⁴¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

⁴²⁰ Habeşi, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

⁴²¹ Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 741; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 267.

⁴²² Birişik, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558.

⁴²³ Birişik, "Şerh", XXXVIII, 558; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", XLI, 33.

⁴²⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268.

eserlerden de bahsedilebilir.⁴²⁵ Bunun yanında Tîbî, Konevî, Hafâcî ve Şeyhzâde'nin eserleri gibi neredeyse şerh olarak isimlendirilebilecek şekilde çok geniş izah ve değerlendirmeler ihtiva eden hâşiyeler de mevcuttur.

Hâşiyeler için genelde *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, *Hâşiye alâ Tefsîri'n-Nesefî*, *Hâşiye ale'l-Celâleyn*, *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*⁴²⁶ örneklerinde olduğu gibi eserin hangi tefsir veya hangi müfessirin tefsiri üzerine kaleme alındığını gösteren isimlendirmeler yapılmıştır. Öte yandan bazı isimlendirmelerde de *Hâşiyetü'l-Ehaveyn alâ ba'dı mevâdî min Envâri't-tenzîl*, *Hâşiyetü Abdülgafûr ale'l-Beyzâvî*, *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî ale'l-Beyzâvî*⁴²⁷ gibi hem hâşiye yazarına hem de esas alınan tefsire veya müfessire atıf yapılmıştır. Hâşiye üzerine yazılan hâşiyeler ise *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*⁴²⁸ gibi hâşiye ve hâşiye müellifine nispet edilerek isimlendirilmiştir.

Bazı eserler de müellifleri tarafından ta'lîk/ta'lîka/ta'lîkât olarak isimlendirilmiştir. Bu durum yukarıda da ifade edildiği üzere bazen terimsel, bazen kavramsal bazen de tevâzû maksatlıdır. Ta'lîk, bu eserlerde 'hâşiye'den sonra en fazla kullanılan ifade olup benzer şekilde, esas alınan tefsir ve müfessire atfen kullanılmıştır. Bunlara Sâlih b. Ömer el-Bulkînî'nin (v. 805/1403) *Ta'lîk ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*, Meylî Zekerîyyâ b. Bayram el-Ankaravî'nin (v. 1001/1591) *Ta'lîkât ale'l-Keşşâf*, Muhyiddin b. Yavsî el-İskilibî'nin (v. 920/1514) *Ta'lîkât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Hidâyetullah b. Muhammed el-Alâî'nin (v. 1039/1630) *Ta'lîka alâ Envâri't-tenzîl* isimli çalışmaları örnek verilebilir.⁴²⁹

Müelliflerin bir kısmı ise kaleme aldıkları tefsir hâşiyeleri için bir takım özel isimler koymuşlardır. Bu adlandırmalarda tamlamalar, takip edilen tefsirin ismiyle kafiyeyle ifadeler ya da hâşiye müellifinin maksadını ifade edecek bazı özel kelimeler seçildiği görülmektedir. Mesela Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazılan hâşiyeler için

⁴²⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

⁴²⁶ Bk. Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147, 311, 609-610, 616-617, III, 1455, 1464.

⁴²⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315-316.

⁴²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318, III, 1459-1460.

⁴²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533-534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316, 327, III, 1461; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 497.

“Fütûhu’l-gayb, Tuhfetü’l-eşrâf, Me’âkîdü’t-taraf, Gâyetü’l-ithâf”;⁴³⁰ Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’ine yazılan hâşiyeler için “Nevâhidü’l-ebkâr ve şevâridü’l-efkâr, İnâyetü’l-kâdî ve kifâyetü’r-râdî, Misbâhu’t-ta’dîl, Müsterâdü’l-envâr, Fethu’l-celîl, Letâifü’t-te’vîl”⁴³¹ gibi tamlamalar kullanılmıştır. Yine *Tefsîru’l-Celâleyn*’e yazılan hâşiyeler de “Kabesü’n-neyyireyn, Mecme’u’l-bahreyn ve matla’u’n-neyyireyn, el-Cemâleyn, Dav’ü’n-neyyireyn, el-Kemâleyn, el-Hilâleyn”⁴³² gibi esas alınan tefsirin ismiyle kafiyeyle tabirlerle adlandırılmıştır.

Hâşiyenin muhtevası ve müellifinin maksadını yansıtan isimlendirmelerde ise **açıklamak, açmak, açığa çıkarmak** anlamlarına gelen “*fetih/fütûh, keşf/kâşif/keşşâf, tavzîh, takşîr, tefsîr*”; **hakki gözetme, insafa davet etmek, adaletli olmak, aralarında hükmetmek, ayırt etmek, sakınmak reddetmek, tenkit** anlamlarına gelen “*insâf/intisâf, temyîz, redd, inkifâf, muhâkemât*”; **hediye verme, ihsanda bulunma** manasındaki “*tuhfe/ithâf, menh*”; **bazı kıymetli taşları ve hazineleri** ifade eden “*dürer, cevher/cevâhir, zehâir, kenz*”; **aydınlık, ışık saçma, kandil, yıldız** anlamlarına gelen “*misbâh, şihâb, lem’a, sirâc*”; **yardım, yol gösterme, hedefe ulaşma** anlamlarındaki “*is’âf, hidâye, gâye, inâye, merâm*”; **hakikat, gerçek, latife, nükte, fayda, örnek, numune** manasında “*enmûzec, me’âkîd, hakâik, letâif, fevâid, tahrîr, tahkîk*”; **kolaylaştırma, çözüme kavuşturma, tamamlama, kapsama** anlamına gelen “*tekmîl, cem’, hall, teysîr, teshîl*” gibi özel tabirlerle yapılan adlandırmalar öne çıkmaktadır. Bunların yanında bazı müellifler kaleme aldıkları hâşiyelerine “*Nuğbetü’r-reşşâf*” (yudumlayanın yudumu), “*et-Tâc*” (tâc), “*el-İklîl*” (süslü tâc), “*Enhâru’s-selsebîl*” (selsebil ırmakları), “*Gurratü’l-ayn ve nüzhetü’l-füâd*” (göz nûru ve gönül neşesi) gibi okuru celb edecek özel isimler koymuşlardır.⁴³³

⁴³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1478, 1480, 1482; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 508-509; Habeşî, *Câmi’u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, III, 1456, 1460, 1463; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-471.

⁴³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188-189, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL*, I, 531-532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531-533; Habeşî, *Câmi’u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 312, 315, 316, 329; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 282.

⁴³² Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi’u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 609-612.

⁴³³ Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188-193, II, 1477-1482; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-336; Brockelmann, *GAL*, I, 531-532, *Supp.*, I, 508-509, 741, II, 267-268; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-471, 531-533-534, 540, 597, 753; Habeşî, *Câmi’u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 312, 314-316, 318-321, 324-325, 329, 331-335, 337-338, 342-343, 611-612, 616-617, III, 1453, 1455-1456, 1458, 1460-1465; Çetiner, *Ebu’l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, s. 50; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 258, 260, 281-282, 292; Kiraz, “Saçaklızade Mehmed Efendi’nin

4.2. Şekil Dil ve Üslup Bakımından Tefsir Hâşiyeleri

Genellikle tefsir hâşiyelerinde önce üzerine hâşiye yazılacak olan tefsir ibaresine, daha sonra hâşiye yer verilmekte olup tefsir metni ile hâşiye metni bir arada aynı satırda bulunmaktadır. Üzerine hâşiye yazılacak tefsir ibaresinin üstüne çizgi çekmek ya da ilgili kısmı parantez içine almak sûretiyle tefsir metni ile hâşiye metni birbirinden ayrılmaktadır. Çoğu zama müfessirin ifadesine قوله (kavluhû) diye işaret edilmiş, yazmalarda ise ekseriyetle قوله kelimeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁴³⁴ Bazen de Tîbî'nin, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb* isimli *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyede olduğu gibi sûrelerin başında قوله'lar yazılırken devamında bu ifadelerin yerleri boş bırakılarak iki metin birbirinden ayrılmıştır.⁴³⁵

Bazı hâşiyeler ise “kâle-ekûlü” (قال - أقول) üslubu içinde kaleme alınmıştır. Şeyhülislam İbn Kemâl Paşa Cürcânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ına yazdığı hâşiyede Cürcânî'nin ifadelerini “kâle”, kendi ifadelerini ise “ekûlü” diyerek sunmuştur.⁴³⁶ İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf*'ında ise Zemahşerî'nin ifadeleri “Kâle Mahmûd”, İbnü'l-Müneyyir'inkiler de “Kâle Ahmed” diye müelliflerin isimleri tasrih edilerek verilmiştir.⁴³⁷ *Hâşiyetü İbni't-Temcîd*'in matbû bir nüshasında ise parantez veya çizgi kullanılmadan her iki metin karışık bir şekilde verilmiştir. Bu sebeple tefsirin nerede

Beyzavi'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 319-367. Hâşiyenin muhtevası ve müellifinin maksadını yansıtan isimlendirmelerin tasnifinde Eyyüp Said Kaya'nın fıkah şerhleriyle ilgili açıklamalarından esinlenilmiştir. Bk. “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 563.

⁴³⁴ Örnekleri için bk. Kâzerûnî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, (Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, Dâru'l-kütübî'l-Arabîyyeti'l-kübrâ, Mısır ts.'nin hâmişinde.); Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*, Dâru't-Tıbbâti'l-âmire, İstanbul 1270; Abdülhak, *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*, Medrese Kitâbevi, İstanbul ts.; Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-Kâdî ve Kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, Dâru sâdır, Beyrut ts.; İsmâil Konevî, İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmî'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1422/2001; Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 55, vr. 1-171; Atûfî *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263, vr. 1-220; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 88; et-Teftâzânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim, nr. 166, vr. 1-215; Cürcânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 207, vr. 1-185; Hafîdû't-Teftâzânî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 261, vr. 1-137.

⁴³⁵ Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, vr. 37b-38a.

⁴³⁶ İbn Kemâl Paşa, *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ evâili'l-Keşşâf*, vr. 1-128.

⁴³⁷ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, I, 12.

bittiği, hâşiyenin nerede başladığı zor belirlenebilmektedir.⁴³⁸ Bazı yazmalarda ise âyetler ve müracaat edilen diğer kaynaklar kırmızı mürekkeple yazılmıştır.⁴³⁹

Matbû nüshalarda tefsir hâşiyelerinin sayfa düzeni hâşiyenin büyüklüğüne göre şekillenmiştir. *Hâşiyetü's-Siyalkûtî*,⁴⁴⁰ *Hâşiyetü's-Şihâb*⁴⁴¹ ve *el-İklîl*'in⁴⁴² bazı basımlarında olduğu gibi eğer hâşiyeye tefsirden daha hacimli ise tefsir metnine sayfa kenarlarında çerçeve dışında, hâşiyeye orta kısımda çerçeve içinde yer verilmiştir. *Kâzerûnî Hâşiyesi*'nin ise hâşiyeye tefsirden daha hacimli olmasına rağmen hâşiyenin sayfa kenarında, tefsirin de sayfa ortasında çerçeve içinde baskısı yapılmıştır. Ancak bu kez de çerçeve küçük tutulmuş, çerçeve dışında daha çok alan bırakılmıştır.⁴⁴³ Konevî ve İbnü't-Temcîd hâşiyeleri de aynı sayfada araları çizgi ile ayrılarak *Konevî Hâşiyesi* üstte *İbnü't-Temcîd Hâşiyesi* altta olacak şekilde birlikte basılmıştır.⁴⁴⁴ Bazı hâşiyelere de son dönemlerde yapılan baskılarında dipnotta yer verildiği görülmektedir. *el-Keşşâf*'ın bir baskısında İbnü'l-Müneyyir ve Merzûkî'nin hâşiyelerine dipnotta yer verilmiştir.⁴⁴⁵ Tâhir el-Cezâirî'nin (v. 1338/1920) *Beyzâvî Hâşiyesi* ise sayfa kenarlarına, satır aralarına yazılmış, aralara büyük küçük çeşitli kâğıtlar sıkıştırılmıştır.⁴⁴⁶

Tefsirler üzerine telif olunan hâşiyeler tespit edebildiğimiz kadarıyla iki örnek dışında Arapça olarak kaleme alınmıştır. Kaynaklarda Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed Efendi'nin (v. 1236/1821) *Tefsîr-i Beyzâvî*'ye Türkçe bir hâşiyeye yazdığı, ancak bunu

⁴³⁸ İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*.

⁴³⁹ Bk. Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vilâti'l-Kur'ân*, vr. 1-879; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb*, vr. 38a; Fîrûzâbâdî, *Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*, vr. 1-45; Atûfî, *Hâşiyeye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, vr. 1b-7a; Zeyrekzâde, *Hâşiyeye alâ Dîbâceti Tefsîri Ebi's-Su'ûd*, vr. 1-69; Kara Çelebi, *Yevme Ye'tî Ba'zî Âyâtî Rabbik Âyetinin Tefsîrine Dair Bir Risâle*, vr. 259b-262b.

⁴⁴⁰ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*, Dâru't-tubâati'l-âmire, İstanbul 1270.

⁴⁴¹ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, Dâru sâdir, Beyrut ts.

⁴⁴² Abdülhak, *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*, Medrese Kitâbevi, İstanbul ts.

⁴⁴³ Kâzerûnî, *Hâşiyeye alâ Envârî't-tenzîl*, (Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, Mısır ts.'nin hâmişinde.)

⁴⁴⁴ Konevî, İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.

⁴⁴⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidü't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl*, (thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût 1424/2002'nin dipnotları.

⁴⁴⁶ Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 108-109.

bitiremediği ifade edilmektedir.⁴⁴⁷ Ahmet Hamdi Akseki (v. 1370/1951) de İbn Sînâ (v. 428/1037)'nın İhlâs sûresine yazdığı tefsiri Türkçe olarak tercüme ve şerh etmiştir.⁴⁴⁸

Tefsir hâşiyelerinde müellifler “ey, ya’nî, yürîdü ve mürâdühû” gibi ifadeler yoluyla müfessirin maksadına işaret ederler.⁴⁴⁹ Bazıları da “kâle-ekûlü, fein kulte-kultü, fein kîle-kulnâ/ücbe” üslubu içinde kendi görüşlerini ifade etmektedir.⁴⁵⁰ Hâşiye müellifleri bazen de “ezunnü, yümkinü, fihi nazar” gibi ihtimal ve dikkat bildiren ifadeler kullanarak düşüncelerini ortaya koymuşlardır.⁴⁵¹ Bazı hâşiyelerde ise bir konu hakkındaki birden fazla görüşler renkli mürekkep ile ١, ٢, ٣ veya ا, ب, ج diye numaralandırılarak sunulmuştur.⁴⁵² Bazı yerlerde de müellifler konuyu daha önce izah ettikleri yerlere işaret ederek kısa geçmişlerdir.⁴⁵³

Hâşiye müellifleri kendilerine has bir takım kullanımlara sahiptirler. *Hâşiyetü’ş-Şihâb*’da önemli görülen yerlerde parantez içindeki “tenbîh” ibaresiyle müellifin kendi görüşlerine yer verilmiştir.⁴⁵⁴ Tâhir el-Cezâirî de bazı konuları “fevâid” ve “nükte” gibi başlıklar altında incelemektedir.⁴⁵⁵ *el-İklîl* hâşiyesinde ise müellifin önemli gördüğü yerlerde ‘fâide, el-kelâm, el-cevâb, el-evvel, sâlisühâ...’ gibi ibareler dikkat çekecek şekilde daha büyük ebatta harflerle yazılmıştır.⁴⁵⁶ Atûfî’nin hâşiyesinde de vurgulanmak

⁴⁴⁷ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, (nşr. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, I, 336.

⁴⁴⁸ *Selamet Dergisi*’nin 23 Mart 1949 yılı 11-79 sayısından itibaren “Kur’ân’dan İlhamlar/İslam-Türk Filozofu İbn Sina’nın İhlâs Tefsiri” başlığı altında tefrika edilmeye başlanan Ahmet Hamdi Akseki’nin bu çalışması çeşitli aralıklarla 2 Kasım 1949 sayı 36-104’e kadar neşredilmeye devam etmiştir. Ancak İbn Sînâ’nın İhlâs sûresinin son âyetine dair açıklamalarıyla ilgili olan tercüme ve şerh yayınlanamamış, eksik kalmıştır. Ahmet Faruk Güney, Akseki’nin *Selamet Dergisi*’nin farklı sayılarında yayınlanmış olan bu eserini bir araya getirerek doktora tezinin sonuna eklemiştir. Bk. Güney, *İbn Sina’dan Elmalılı’ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, s. 267-306.

⁴⁴⁹ Örnekleri için bk. Teftâzânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 5b, 7b; Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fi’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, 41a; Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, vr. 5b; Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî*, VIII, 3, 8, 15, XI, 428; Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 18a-18b, 21a, 23b, 25a, 26a;

⁴⁵⁰ Örnekleri için bk. Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fi’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 38b, 40a; Kara Çelebi, *Yevme Ye’tî Ba’zı Âyâtî Rabbik Âyetinin Tefsirine Dair Bir Risâle*, vr. 259b-262b; Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihi Te’âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa’îr*, vr. 1b-7a; Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, vr. 4a, 7a; Cürcânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 1-185; Hafîdû’t-Teftâzânî, *Hâşiye alâ Hâşiyeti’l-Keşşâf li’t-Teftâzânî*, vr. 11a.

⁴⁵¹ Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 122.

⁴⁵² Cürcânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 1b-2a., 11b.

⁴⁵³ Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fi’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 38b; Polat, *Mu’tezilî Zemaşşerî’ye Eş’arî İbnü’l-Müneyyir’in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007 s. 129.

⁴⁵⁴ Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, IV, 293.

⁴⁵⁵ Çimen, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, s. 122.

⁴⁵⁶ Abdülhak, *el-İklîl*, II, 3-4, 15, 17, 19.

istenilen yerlerde “emmâ, fein kîle, kulnâ, ücîbe, yahtemilü, ve‘lem” gibi ifadelerin üzerine kırmızı çizgi çekilmiştir.⁴⁵⁷

Tefsir hâşiyelerinde bir takım kısaltmaların da çok sık bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Müellifler müfessirin ifadelerini zikrederken veya alıntı yaparlarken ibarenin bittiğini (انتهى), devam ettiğini de الخ (الى اخره) kısaltmasıyla ifade ederler.⁴⁵⁸ Bunlardan başka tefsir hâşiyelerinde المص (المصنف),⁴⁵⁹ فح (فحينئذ),⁴⁶⁰ ح (حينئذ),⁴⁶¹ kısaltmalarının da kullanıldığı görülmektedir. Yine atıfta bulunulan müelliflerden sonra da رح (رحمة الله عليه)⁴⁶² kısaltması kullanılmıştır.⁴⁶³

4.3. Kapsamları Bakımından Tefsir Hâşiyeleri

4.3.1. Tam Hâşiyeler

Tam hâşîye ile Kur‘ân-ı Kerîm‘i baştan sona kadar tefsir etmiş olan eserlerin tamamını kapsayacak şekilde yazılan hâşiyeler kastedilmektedir. Tefsir hâşiyeleri içinde en çok meşhur olanlar genelde tam hâşiyeler olmuş ve bunlar esas aldıkları tefsirle birlikte ya da müstakil olarak basılmıştır.⁴⁶⁴ Ancak tefsir hâşiyelerinin hepsine oranla tam hâşiyeler oldukça azdır. Tefsir hâşiyelerinin çok azının matbû olmasının

⁴⁵⁷ Atûfî, *Hâşîye alâ Tefsîri kavlihî Te‘âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa‘îr*, vr. 1b-7a. Daha başka örnekleri için bk. Fîrûzâbâdî, *Buğyetü’r-reşşâf min hutbeti’l-Keşşâf*, vr. 1-45; Zeyrekzâde, *Hâşîye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su‘ûd*, vr. 1-69.

⁴⁵⁸ Bk. Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 4-7, 25; Abdülhak, *el-İklîl*, II, 1-2, 11, 15.

⁴⁵⁹ Konevî, İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî ve me‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, XI, 428, XIII, 243, XIV, 3.

⁴⁶⁰ Konevî, İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî ve me‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, VIII, 11, XII, 311, 315, 317.

⁴⁶¹ Konevî, İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî ve me‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, XI, 428, XII, 309-310, XIV, 7; Atûfî, *Hâşîye alâ Tefsîri kavlihî Te‘âlâ fe-suhkan li-ashâbi’s-sa‘îr*, vr. 4b; Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envârî’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 23b; Kara Çelebi, *Yevme Ye’ti Ba’zı Âyâtı Rabbik Âyetinin Tefsirine Dair Bir Risâle*, vr. 259b-262b; İbn Kemâl Paşa, *Hâşîye alâ Hâşiyeti’s-Seyyid alâ evâili’l-Keşşâf*, vr. 4a; Cürçânî, *Hâşîye ale’l-Keşşâf*, vr. 16b.

⁴⁶² Abdülhak, *el-İklîl*, II, 1-2, 11, 15.

⁴⁶³ Yazmalarada kullanılan kısaltmalar için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Eserler Terminolojisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, 97-104.

⁴⁶⁴ Matbû olan hâşiyelerden bazıları için bk. İbnü’l-Müneyyir, *el-İntisâf*, (Ebü’l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru’l-Keşşâf an hakâiki gavâmidî’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl*, (thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin), Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002’nin dipnotlarında.); Kâzerûnî, *Hâşîye alâ Envârî’t-tenzîl*, (Beyzâvî, *Envârü’t-tenzîl ve esrârü’t-te’vîl*, Dâru’l-kütübi’l-Arabiyyeti’l-kübrâ, Mısır ts.’nin hâmişinde.); Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*, Dâru’t-tubâati’l-âmire, İstanbul 1270; Hafâcî, *Hâşiyetü’s-Şihâb: İnâyetü’l-Kâdî ve kifâyetü’r-râdî alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, Dâru sâdır, Beyrut ts.; Şeyhzâde Muhyiddin Kocvî, *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Kâdî el-Beyzâvî*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1419/1999.

sebeplerinden birisi de bu olabilir. Tam olmayan hâşiyelerin basımı genelde pek tercih edilmemiştir.

Tam hâşiyelere Alâüddin Ali Behlevânî, İbnü'l-Müneyyir ve Tîbî'nin Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına yazdıkları hâşiyeler;⁴⁶⁵ İbnü't-Temcid, Rûşenî, Şeyhülislam Sa'dî Çelebi el-Kastamonî, Kâzerûnî, Şeyhzâde Muhyiddin el-Kocevî, Molla İvaz, Samsunîzâde, Siyâlkûtî, Şihâbüddin Hafâcî ve Konevî İsmâil Efendi'nin Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve *esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdıkları hâşiyeler;⁴⁶⁶ Ebü'l-Abbâs Ahmed es-Sâvî ve Süleyman b. Ömer el-Mısırî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn*'e yazdıkları hâşiyeler⁴⁶⁷ ve Muhammed Abdülhak el-Hindî'nin Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*'ine yazdığı hâşiyeler⁴⁶⁸ örnek verilebilir.

4.3.2. Eksik Hâşiyeler

Eksik hâşiyeler ile bazı nedenlerden dolayı tamamlanamayan tefsir hâşiyeleri kastedilmektedir. Hâşiyelerin bir kısmının eksik kalmasının sebeplerinden birisi zamanla ilgilidir. Hâşiyelerin yoğun olarak görüldüğü dönemlerde medreseler yaygındır. Medrese ders programlarında en üst ve nihâî noktada yer alan Tefsir ilmine alet ilimlerinin ve diğer dinî ilimlerin tedrisinden sonra geçilmektedir. Çünkü Tefsir ilmi, 'ulûm-i 'âliyeden ilimlerin reîsi, maksad-ı aksâ ve matlab-ı a'lâ (en üstün dilek ve en yüce istek) olarak görüldüğü için⁴⁶⁹ birçok âlim ömrünün son devrinde tefsirini yazmıştır. Ancak bazıları artık iyice yaşlandıkları veya ömürleri vefa etmediği için eserlerini tamamlayamamıştır.⁴⁷⁰ Yine hâşiyeler müellifinin bilerek eserini yarım bırakması, hâşiyelerin bir kısmının kütüphanelerde kaybolması, müstensihler tarafından

⁴⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477-1478, 1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508-509; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469-471; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455-1456, 1464; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 265.

⁴⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188-191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334-335; Brockelmann, *GAL*, I, 531-532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531-532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312-313, 317-322, 329, 337; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 321-346; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 295.

⁴⁶⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611-612.

⁴⁶⁸ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 268; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616-617.

⁴⁶⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, s. 12, 20; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 55, 64, 74, 78, 92.

⁴⁷⁰ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 95.

eserin tamamının istinsah edilmemesi gibi durumlar sebebiyle de hâşiyelerin eksik kaldıkları düşünülebilir.

Bu eksik hâşiyelerden birisi Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ıdır. Bu hâşiye tamam olmayıp bir kısmı baştan Fetih sûresine kadardır. Bir parça da Sa'd sûresinin başından Kamer sûresine kadar yazılmıştır.⁴⁷¹ Cürcânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ı da Fatiha sûresi ile Bakara sûresinin ilk 25 âyetini kapsamaktadır.⁴⁷² Molla Hüsrev (v. 885/1480) Bakara sûresinin 142. âyetine kadar,⁴⁷³ Muhaşşî Sinan Efendi (v. 986/1578) En'âm sûresinden Kehf sûresine kadar⁴⁷⁴ ve eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî (v. 999/1590) En'âm sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar⁴⁷⁵ *Envâri't-tenzîl*'e hâşiyeler yazmışlardır. Yine Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm*'ine Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî (v. 1041/1631) Rûm sûresinden Duhân sûresine kadar,⁴⁷⁶ Radıyyüddin b. Yûsuf b. el-Makdisî (v. 1028/1619) tefsirin yarısına kadar⁴⁷⁷ birer ta'lik kaleme almışlardır. Bunlardan başka olarak *Hâşiye alâ evâili Envâri't-tenzîl*, *Hâşiye alâ Tefsîri ba'dı'l-Kâdî*, *Hâşiye alâ ba'dı mevâdı'l-Kâdî*, *Hâşiye alâ ba'dı aksâmi Tefsîri'l-Beyzâvî* gibi isimlerle anılan bazı eksik hâşiyeler de bulunmaktadır.⁴⁷⁸

4.3.3. Sûre Hâşiyeleri

Tefsir hâşiyelerin önemli bir kısmı sûre hâşiyelerinden oluşmaktadır. Müfessirler sûre tefsirlerine olduğu kadar sûre hâşiyelerine de ilgi göstermişler, özellikle belirli sûreler üzerine çok sayıda hâşiye kaleme almışlardır.⁴⁷⁹

⁴⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 576.

⁴⁷² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Özek, "el-Keşşâf", *DİA*, XXV, 330; Gümüş, "Cürcânî ve Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı", s. 179.

⁴⁷³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 286.

⁴⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

⁴⁷⁵ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 137.

⁴⁷⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 65; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 261.

⁴⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 66; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

⁴⁷⁸ Bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 322; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316, 324, 337; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269, 296.

⁴⁷⁹ Müfessirlerin bir kısmı müderrislik, kadılık, mukarrirlik, muhatablık, vaizlik gibi herhangi bir makama ya da daha üst bir göreve atanabilmek veya taltife nail olabilmek için sûre hâşiyeleri kaleme almıştır.

Sûre hâşiyelerinin çoğu Kur'an'ın 30. cüzündeki sûreler (Nebe'-Nâs sûreleri arası) ile En'âm, Fâtîha ve İhlâs sûrelerine yazılmıştır. **Kur'an'ın son cüzüne** çok fazla hâşîye yazılmasının sebebi bu cüzdeki âyetlerin namazda daha çok okunuyor olmasıdır.⁴⁸⁰ Atûfî'nin *Hâşîye ale'l-Keşşâf min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'ân*,⁴⁸¹ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabâğî'nin (v. 942/1535) *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ cüz'i'n-Nebe'*,⁴⁸² Debbağzâde Muhammed b. Mahmûd'un (v. 1114/1702) *Hâşîye alâ Tefsîri cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*,⁴⁸³ İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Şerh alâ cüz'i'l-âhir li'l-Kâdî el-Beyzâvî*,⁴⁸⁴ Kemahlı Osman b. Ya'kûb'un (v. 1171/1757) *Hâşîye alâ sûreti'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*⁴⁸⁵ ve Muhammed Hâdimî'nin (v. 1176/1762) *Hâşîye alâ Envâri't-tenzîl min cüz'i Amme*⁴⁸⁶ isimli hâşiyeleri Kur'an'ın Amme cüzünü esas alan bazı çalışmalarıdır.

Osmanlı'da müderrisler bir üst pâyedeki bir medreseye yükselirken münhal olan medreseye birden fazla müderris talip olduğunda imtihan açılır, bir konu üzerine bir risâle yazmaları istenirdi. Bunu mütakip bir heyet tarafından risâle tetkik edilir ve kim muvaffak olmuşsa münhal medrese ona tevcih edilirdi. (Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 63-64; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 44; Baltacı, XV-XVI. *Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I, 109.) Sûre tefsirlerinin yazılmasına vesile olan bu durum sûre hâşiyeleri için de düşünülebilir. Bazı Osmanlı Arşivi belgelerine baktığımızda bazı müfessirlerin yazdıkları tefsirler sayesinde çeşitli makamlara tayin edildiklerini ve bir takım hediyeler elde ettiklerini görebiliyoruz. Mesela, 6 Muharrem 1266/22 Kasım 1849 tarihli bir belgeye göre; Kıbrıslı Mehmed Efendi'nin kaleme almış olduğu Nebe sûresi tefsirinden dolayı kendisine teşekkür edilmiş ve tefsirin Râgıp Paşa Kütüphanesi'ne konulması konusunda Meclis-i Vâlâ kararı sâdır olmuştur (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)*, MVL, 229/8). Yine 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820 tarihli bir belgeye göre; Yasin-i Şerîf sûresini tefsir ederek Padişah'a takdim eden Evliya Hüseyin Efendi'nin bundan dolayı, Unkapanı'ndaki dergâhın şeyhi öldüğü için bu makamın kendisine tevcihi hususundaki isteği Sadrazam tarafından Padişah'a bildirilmiş, Padişah II. Mahmûd da Hüseyin Efendi hakkında gerekli tahkikat yapılarak bu makama uygunsa atamanın yapılması konusunda emir buyurmuştur (*BOA*, HAT, 542/26781). 17 Ramazan 1290/8 Kasım 1873 tarihli bir başka belgeye göre; bir tefsir yazan İbrâhim Fasîh Bağdâdî'nin uygun bir memuriyet ile görevlendirilmesi ve kendisinin Mevleviyet Pâyesi ile ödüllendirilmesi konusunda Sadâret'ten Ma'ârif Nezâreti'ne bir yazı gönderilmiştir (*BOA*, A.MKT.MHM, 456/84). 23 Zilhicce 1268/8 Ekim 1852 tarihli bir belgeye göre de; Bağdat eski müftüsü Âlûsî Mahmûd Efendi yazmış olduğu tefsir sebebiyle bir miktar para ile ödüllendirilmiş ve Erzurum Kadılığı'na tayin edilmesi konusunda Sadâret'ten yazı gönderilmiştir (*BOA*, A.AMD, 34/48).

⁴⁸⁰ Atûfî, *Hâşîye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 3a-3b.

⁴⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508, II, 593; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

⁴⁸² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

⁴⁸³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

⁴⁸⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 267.

⁴⁸⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

⁴⁸⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

En‘âm sûresi hakkında da Molla Hüsrev’in (v. 885/1480) *Hâşiye alâ sûreti’l-En‘âm mine’l-Keşşâf ve ba’dı’l-Kâdî*,⁴⁸⁷ Muslihiddin Mustafa b. Pîr Ali Bostanzâde’nin (v. 977/1569) *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî li-sûreti’l-En‘âm*,⁴⁸⁸ Nûreddin Abdurrahman b. Muhammed’in (v. 897/1492) *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti’l-En‘âm mine’l-Beyzâvî*,⁴⁸⁹ Hacı Hasanzâde Şemseddin b. Mustafa’nın (v. 911/1505) *er-Risâletü’s-sultâniyye fî havâşî Tefsîri’l-Kâdî el-Beyzâvî li-sûreti’l-En‘âm*,⁴⁹⁰ Kemâleddin Mehmed et-Taşkendî’nin (v. 980/572) *Hâşiye alâ sûreti’l-En‘âm min Envâri’t-tenzîl*⁴⁹¹ ve Molla İvaz’ın *Ta‘lîkât alâ Tefsîri sûreti’l-En‘âm min Mefâtîhi’l-gayb*⁴⁹² isimli En‘âm sûresi hâşiyeleri bulunmaktadır.

Fâtîha sûresi hâşiyelerine de Ebü’l-Kâsım b. Ebû Bekir el-Leysî es-Semerkandî (v. 888/1483), Ebü’l-Hayr Îsâ b. Muhammed es-Safevî (v. 953/1546), Muhammed b. Abdîrrasûl el-Berzincânî (v. 1103/1692) ve Ebü’n-Nâfi‘ Ahmed b. Muhammed Kazâbâdî’nin (v. 1163/1749) *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti’l-Fâtîha min Tefsîri’l-Beyzâvî*,⁴⁹³ isimli hâşiyeleri ile Atpazarî Osman Fazlı’nın (v. 1102/1691) *Mir‘âtü esrâri’l-irfân alâ İ‘câzi’l-beyân’ı*⁴⁹⁴ örnek verilebilir.

İbn Sînâ’nın **İhlâs sûresine** yazdığı felsefî içerikli tefsir ilgi görmüş ve üzerine Celâleddin ed-Devvânî (v. 908/1502), Debbağ Müftü Ahmed el-Mar‘aşî (v. 1165/1751), el-Hâdimî, Ahmet Hamdi Akseki, Ebü’l-Kâsım Muhammed ve Hafiz Sinobî tarafından beş tane hâşiye kaleme alınmıştır.⁴⁹⁵ Yine Ahmed b. Muhammed el-Halebî (v. 1124/1712) de *Envâru’t-tenzîl*’in İhlâs sûresiyle ilgili kısmına bir hâşiye yazmıştır.⁴⁹⁶

⁴⁸⁷ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 380, 383-384.

⁴⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi‘u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 321-322.

⁴⁸⁹ Habeşî, *Câmi‘u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 314.

⁴⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 191; Brockelmann, *GAL*, I, 531.

⁴⁹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 192; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi‘u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 322.

⁴⁹² Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 287.

⁴⁹³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532-533; Habeşî, *Câmi‘u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, I, 313, 319, 335-336; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 280.

⁴⁹⁴ Rağıp Paşa Ktp., nr. 120. Bu eser Sadreddin Konevî’nin *İ‘câzü’l-beyân fî keşfi ba’dı esrâri ümmi’l-Kur‘ân* isimli Fâtîha tefsirinin hâşiyesidir. Bk. Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fâtîha Tefsirleri*, s. 59.

⁴⁹⁵ Bk. Güney, *İbn Sina’dan Elmalılı’ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, s. 42-43, 271.

⁴⁹⁶ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 273.

Bunların yanında Hamza el-Karamanî'nin *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl fî'z-Zehrâveyn*,⁴⁹⁷ Ebü'l-Meyâmin Mustafa b. Hamza et-Tarsusî'nin (v. 871/1466) *Hâşiye ale'z-Zehrâveyn*,⁴⁹⁸ Ahîzade Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî'nin (v. 905/1500), *Hâşiye ale'z-zehrâveyn mine'l-Kâdî*⁴⁹⁹ isimli **Zehrâveyn (Bakara ve Âl-i İmrân)**; İbnü'l-İmâd Ebü'l-Fellâh Abdülhay'ın (v. 1089/1678) *Nüzhetü zâtî'l-İmâd alâ Tefsîri'l-Allâme el-Beyzâvî li-sûreti Yâsîn*,⁵⁰⁰ Ali b. Muhammed b. Ali el-Âmidî'nin (v. 1203/1789) *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti Yâsîn min Envâri't-tenzîl*⁵⁰¹ isimli **Yâsîn**; Köprücükzâde Sinanüddin Yûsuf (v. 952/1545) ve Sinan Efendi'nin (v. 980/1572) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Mülk mine'l-Kâdî* isimli **Mülk** sûresi hâşiyeleri de bulunmaktadır.

Ayrıca az da olsa A'râf,⁵⁰² Hûd,⁵⁰³ İsrâ,⁵⁰⁴ Kehf,⁵⁰⁵ Tâhâ,⁵⁰⁶ Fetih,⁵⁰⁷ Bûrûc,⁵⁰⁸ Kadîr⁵⁰⁹ ve Felak⁵¹⁰ sûrelerine de hâşiyeler yazılmıştır.

⁴⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

⁴⁹⁸ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

⁴⁹⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

⁵⁰⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

⁵⁰¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

⁵⁰² Şeyhülislam Meylî b. Bayram el-Ankaravî (v. 1001/1591), *Ta'lîka alâ Tefsîri sûreti'l-A'râf min Envâri't-tenzîl*. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 740; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.)

⁵⁰³ Muhammed b. Muhammed b. Ali Şeyhzâde el-Vardarî (v. 1055/1645), *Ta'lîka alâ evâili sûreti Hûd min Tefsîri'l-Beyzâvî*. (Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.)

⁵⁰⁴ Muhammed b. Ali el-Haskefî (v. 1018/1677), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-İsrâ*. (Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.)

⁵⁰⁵ Kemâleddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ sûreti'l-Kehf min Tefsîri Ebi's-Su'ûd*. (Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.)

⁵⁰⁶ Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), *Makâle fî Tefsîri sûreti Tâhâ min Envâri't-tenzîl*. (Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 283.)

⁵⁰⁷ Ebussu'ûd b. Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Me'âkidü't-tarâf fî evâili Tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf*. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.); Yûsuf b. Muhammed Han el-Karabağî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri evâili sûreti'l-Feth*. (Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.)

⁵⁰⁸ Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'âşî (v. 1165/1751), *Tahkîku teveccühi'l-Beyzâvî fî sûreti'l-Bürûc*. (Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260.)

⁵⁰⁹ Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa (v. 919/1513), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî fî Tefsîri sûreti'l-Kadr*. (Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 266.)

⁵¹⁰ Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali Belhî İbn Sînâ (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdirrahman)*, Delhi 1311.

4.3.4. Âyet Hâşiyeleri

Tefsir hâşiyelerinin çok az bir kısmı ise âyet hâşiyeleri şeklindedir. Bu hâşiyeler sadece bir âyet veya âyetin bir kısmı ile ilgili risâlelerden oluşurlar. Âyet hâşiyelerinin telif sebeplerinden biri ilme katkıdır. Nitekim Atûfî hâşiyesinin baş tarafında bazı talebelerin kendisinden Beyzâvî'nin *فَسُحَّا لِّلصَّحَابِ السَّعِيرِ* âyetinin tefsiriyle ilgili ifadelerini şerh etmesini istemeleri üzerine kaleme aldığını belirtmektedir.⁵¹¹ Yine bu tür hâşiyelerin göreve tayin veya terfî amaçlı olarak yazıldıkları da söylenmiştir.⁵¹²

Bu eserlerden biri Kâşânî'nin *Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye* olarak bilinen tasavvufî tefsirindeki “besmele” ile ilgili bölüm üzerine Dâvûd-ı Kayserî'nin kaleme aldığı *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtü'l-Kâşâniyye*'dir.⁵¹³ Yine vazife almak için⁵¹⁴ Çelebi Muhyiddin et-Tirevî (v. 965/1557) tarafından En'âm 158. âyette geçen *يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ آيَاتِ رَبِّكَ* ifadesi üzerine *Risâletün Ta'lîka alâ tefsîri kavlihî Te'âlâ min Envâri't-tenzîl* “yevme ye'tî ba'du âyâtî Rabbik” ismiyle bir ta'lîka yazılmıştır.⁵¹⁵ Aynı şekilde En'âm sûresi 8. âyetin *وَقَالُوا لَوْ أَنزَلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ* kısmıyla ilgili olarak Mehmed b. Sarı Gürüz (v. 990/1582) bir ta'lîka yazmıştır.⁵¹⁶ Yine Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî'nin (v. 1117/1705) de *Ta'lîka alâ kavlihî Te'âlâ “Yâ Dâvûdu”*⁵¹⁷ ismiyle Sâd sûresinin 26. âyeti hakkında *Tefsîru'l-Beyzâvî*'ye bir ta'lîkası vardır.⁵¹⁸ Alîmullah el-Hindî de Nisâ sûresinin 93. âyeti hakkında *Envâru't-tenzîl*'e bir hâşiye kaleme almıştır.⁵¹⁹ *Îrşâdü'l-akli's-selîm*'den de Sâd sûresi 3. âyet-i celîleye Ebû İshak el-Meymûnî'nin (v. 1079/1669) bir hâşiyesi bulunmaktadır.⁵²⁰ Bunlardan başka Dârendî'nin (v. 1152/1740) *Ta'lîku'd-Dârendî alâ âyâtin min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*⁵²¹ ve Fethullah b. Muhammed eş-Şîrvânî'nin (v. 857/1453) *Ta'lîkât alâ ba'dı'l-âyât mine'l-Kâdî*⁵²² isimli ta'lîkleri bulunmaktadır.

⁵¹¹ Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, vr. 1b.

⁵¹² Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 497, 505-506.

⁵¹³ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 268.

⁵¹⁴ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 497.

⁵¹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

⁵¹⁶ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 496.

⁵¹⁷ Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1794.

⁵¹⁸ Baltacı, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, s. 115.

⁵¹⁹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

⁵²⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

⁵²¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

⁵²² Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 183-186.

4.3.5. Dîbâce/Hutbe Hâşiyeleri

Tefsir hâşiyelerinin bazılarının da tefsirlerin sadece dîbâce kısımları üzerine kaleme alındıkları görülmektedir. Tefsirlerin başında müfessirlerin Kur'an'a bakış açıları, eserin muhtevası, metodu ve kaleme alınış serüveni hakkında bilgiler bulunması sebebiyle tefsirlerin mukaddimelerinin değerlendirilmesi açısından bu tür hâşiyeler önemli çalışmalardır.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla dîbâce/hutbe bölümlerine münhasıran hâşiye yazılan tefsirler *el-Keşşâf*, *Envâru't-tenzîl* ve *İrşâdü'l-akli's-selîm*'dir. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının sadece hutbe kısmına yazılan hâşiyeler Fîrûzabâdî'nin *Kutbetü'l-haşşâf li-halli hutbeti'l-Keşşâf* veya *Nuğbetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*⁵²³ isimleriyle anılan hâşiyesi ile Hâmid b. Ali b. İbrâhim ed-Dımeşkî el-İmâdî'nin (v. 1171/1757) *el-İthâf fî şerhi hutbeti'l-Keşşâf*⁵²⁴ isimli hâşiyesidir.

İbn Kâvân Bedrüddin Hasan el-Geylânî'nin (v. 889/1485) *Hâşiye alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî*,⁵²⁵ İbrâhim b. İsmâil el-Mostarî'nin (v. 1138/1726) *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri'l-Beyzâvî*⁵²⁶ ve Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kalî'nin (v. 1199/1785) *Şerh alâ hutbeti Envârî't-tenzîl*⁵²⁷ isimli hâşiyeleri de Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* ve *esrâru't-te'vîl*'inin dîbâce bölümüne yazılmışlardır.

Zeyrekzâde Mehmed b. Muhammed'in de kaynaklarda *Şerh alâ Tefsîri Ebi's-Su'ud el-İmâdî*, *Ta'likât alâ Tefsîri Ebi's-Su'ud*, *Şerh alâ dîbâceti İrşâdî'l-akli's-selîm*⁵²⁸ isimleriyle zikredilen Ebussuûd Efendi'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm* isimli tefsirinin dîbâcesine yazılmış bir hâşiyesi bulunmaktadır.

4.3.6. Tefsir Hâşiyelerine Yazılan Hâşiyeler

el-Keşşâf ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerinin bazıları üzerine müelliflerinin meşhur olması ve ihtiva ettikleri meseleler sebebiyle bir takım hâşiyeler kaleme alınmıştır.

⁵²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480, 1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471.

⁵²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

⁵²⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

⁵²⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

⁵²⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

⁵²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 65; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 299.

Cürcânî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı hâşiyesinde Teftâzânî'nin hâşiyesine eleştirilerde bulunması, bu iki *el-Keşşâf* hâşiyesi üzerine bazı hâşiyelerin yazılmasının en önemli sebebi olmuştur. Ali Kuşçu ile Hafîdü't-Teftâzânî, Teftâzânî'nin *Hâşîye ale'l-Keşşâf*'ına birer hâşîye kaleme alarak Cürcânî'nin eleştirilerine cevaplar vermişlerdir.⁵²⁹ Hafîdü't-Teftâzânî dedesinin hâşiyesinin ilk kısmına yazdığı hâşiyesinde hem hâşiyedeki bazı kısımları açıklamış hem de قال سيد (Seyyid dedi ki) ibareleriyle işaret ettiği Cürcânî'nin Teftâzânî'ye yönelttiği eleştirilere cevaplar vermiştir.⁵³⁰ Hafîdü't-Teftâzânî hâşiyesinde yer yer *el-Keşşâf*'a da açıklamalar getirmiştir.⁵³¹ Bu açıdan Hafîdü't-Teftâzânî'nin hâşiyesi hem *el-Keşşâf*'ın hem de Teftâzânî ve Cürcânî'nin *el-Keşşâf* hâşiyelerinin anlaşılması ve değerlendirilmesi bakımından faydalı bir eserdir. Yine Teftâzânî'nin hâşiyesi üzerine bunlardan başka olarak Haydar b. Muhammed el-Herevî (v. 830/1427) ve Nizâmüddin Osman b. Abdillâh Mevlânâzâde (v. 901/1495) de birer hâşîye yazmışlardır.⁵³²

Cürcânî'ninki ise *el-Keşşâf* hâşiyeleri içinde üzerine en çok hâşîye ve ta'lik yazılan hâşiyedir. Abdülkerîm er-Rûmî, Hasan Çelebi b. Muhammed el-Fenârî, Hatîbzâde Muhyiddin Kastamonî, İbn Kemâl Paşa, İsmâüddin el-İsferâyînî ve Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde bunlardan bazılarıdır.⁵³³

Envârü't-tenzîl hâşiyelerinden ise özellikle Şeyhülislam Sa'dî Çelebi ile İsmâüddin İsferâyînî'nin (v. 943/1536) hâşiyelerine hâşiyeler yazılmıştır.⁵³⁴

4.4. Muhtevaları Bakımından Tefsir Hâşiyeleri

Yukarıda tesmiye, şekil, dil, üslup ve kapsamaları bakımından değerlendirdiğimiz tefsir hâşiyelerinin muhtevaları hakkında hâşiyelerin mukaddimelerinde, tabakât

⁵²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

⁵³⁰ Hafîdü't-Teftâzânî, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, vr. 1-137.

⁵³¹ Hafîdü't-Teftâzânî, *Hâşîye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, vr. 8a, 13a.

⁵³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479, 1482; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470. Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

⁵³³ Cürcânî'nin *Hâşîye ale'l-Keşşâf*'ı üzerine yazılan hâşiyeler için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479-1481; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459-1462, 1470; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 375-377.

⁵³⁴ Sa'dî Çelebi ve İsmâüddin İsferâyînî'nin *Hâşîye alâ Envârü't-tenzîl*'i üzerine yazılan hâşiyeler için bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317-319, 333, 335; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 258, 265, 267, 278, 282, 297.

kitaplarında ve bazı hâşiyeler üzerine yapılan çalışmalarda bir takım özet bilgi ve değerlendirmeler ile önemli tespitler bulunabilmektedir.⁵³⁵ Burada ise bizzat tefsir hâşiyelerinden örnekler aktarılacak sûretiyle tefsir hâşiyelerinin içeriği hakkında bilgi verilecektir.

4.4.1. Gramer ve Belâgatla İlgili Açıklamalar

Tefsir hâşiyelerinde tefsir metninin anlamının açığa çıkarılması noktasında önem verilen ve hatta çoğu zaman hâşîye faaliyetinin ilk basamağını teşkil eden husus, metnin lafzî olarak ne dediğinin tespit edilmesidir. Bu sebeple tefsir hâşiyelerinde gramer ve belâgatla ilgili açıklamalara sık rastlanır.

Siyalkûtî, *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyede tefsirin mukaddimesinde yer alan "Allah en hâlis Arapların en seçkin hatiplerine Kur'an'ın sûrelerinden en kısa bir sûreyle (benzerini getirmeleri hususunda) meydan okudu da buna güç yetirecek birini bulamadı" şeklindeki ifadede geçen "meydan okudu" fiilindeki zamirin mercii ile ilgili bir kaç ihtimal olduğunu söyler. Ona göre öncelikle hem Beyzâvî'nin bir önceki "الحمد لله الذي نزل Hamd, Furkân'ı âlemleri uyarması için kuluna indiren Allah'a mahsustur" ifadesinde geçen "indirdi" fiiline atfen hem de tehaddî

⁵³⁵ Cevdet Bey, *el-Keşşâf*'a hâşîye yazan Şerefüddin et-Tîbî için "tahrîr-i mesâil, takrîr-i delâil, tashîh-i rivâyât, tenkîd-i ricâl-i hadîs, tetkîk-i lügât, teşrîh-i nükât gibi kâffe-i levâzımı işbu hâşiyesinde cem' etmiştir" ifadesini kullanmaktadır. Yine Cevdet Bey, Konevî İsmâil Efendi'nin *Beyzâvî Tefsiri*'ne yazdığı hâşiyenin Kâdî'nin müşkil yerlerini, muğlâk ibarelerini anlamak için iyi bir anahtar olduğunu, hâşiyede i'râb türleri, beyân ve me'ânî konularında açıklamalar yapıldığını, önceki çalışmalardan bir hayli yararlandığını, Konevî'nin kendi fikirlerini de hâşiyeye ilave ettiğini ve hatta tefsirin bazı kısımlarını red ve ibtale kalkışarak hâşiyesini meydana getirdiğini söylemiştir. (Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 119, 147.) Süyûtî de *Envâru't-tenzîl*'e yadığı hâşiyenin mukaddimesinde eserin muhtevası hakkında bilgi vererek bazı *el-Keşşâf* hâşiyelerinden mühim meseleleri özetlediğini, kimi büyük âlimlerin kitaplarından onu tamamlayacak ve güzelleştirecek bazı hoş şeyleri ilave ettiğini ve bir takım müşkil ve ihtilaflı konuların halli için doyurucu açıklamalar yaptığını söylemiştir. (Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, I, 18-20.) Seyyid Şerîf Cürcânî'nin *Hâşîye ale'l-Keşşâf*'ı değerlendiren Sadreddin Gümüş'e göre ise Cürcânî hâşiyesinde gerek Kur'an ve gerekse tefsirle ilgili açıklamalarında dil inceliklerine, akaid ve İslâm düşüncesine çok önem vermiş, lügat, i'râb, sarf ve nahivle ilgili açıklamalar yapmış, Arap şiirinden örnekler getirmiş, kıraat farkından meydana gelen farklı manaları açıklamıştır. Bu hâşîye edebiyat ve Kelâm ilmi yönünden de zengin bir hâşiyedir. Hâşiyede Kelâm ilmi açısından Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasındaki ihtilaflara değinildiği gibi, Arap dili ve edebiyatı yönünden de üstün bir maharetle meselelere açıklık getirilmiştir. Sadreddin Gümüş ayrıca Cürcânî için, "Hatta edebî açıklamalarında Zemahşerî'yi aştığını söylemek, kanaatimizce mübâlağa olmaz." demektedir. (Gümüş, "Cürcânî ve Hâşîye ale'l-Keşşâf'ı", s. 4.)

âyetlerinin⁵³⁶ zâhirî anlamı itibariyle, zamir Allah’a râcîdir. Yani tehdîdîyi yapan Allah’tır. İkinci olarak tehdîdî, Allah’tan gelmekle beraber *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ* “Yoksa Onu (Muhammed) uydurdu mu diyorlar? De ki: Eğer sizler doğru iseniz Allah’tan başka, gücünüzün yettiklerini çağırın da (hep beraber) onun benzeri bir sûre getirin”⁵³⁷ âyetindeki gibi Allah resûlünün dili ile gerçekleştiği için zamirin mercii Beyzâvî’nin önceki ifadesinde geçen عبده “kulu” kelimesidir. Son olarak ise zamir, Kur’an’a ircâ edilebilir. Çünkü Kur’an tehdîdî âyetlerini ihtiva etmektedir. Siyalkûtî bu son izahın bir zorlama olacağını ifade etmiştir.⁵³⁸

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ
المَرْءِ وَقَلْبِهِ وَأَنَّهُ إِلَيْهِ تُحْشَرُونَ “Ey inananlar! Hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman,
Allah ve Resûlüne uyun. Ve bilin ki, Allah kişi ile onun kalbi arasına girer ve siz
mutlaka onun huzurunda toplanacaksınız”⁵³⁹ âyetinin sahibinin bile gâfil olduğu
kalplerdeki gizli şeylere Allah’ın muttalî olduğuyla ilgili bir uyarıyı ifade ettiğine dair
Hafâcî hâşiyesinde buradaki *عسى يغفل عنه صاحبها* ifadesini gramer olarak izah etmektedir.
Onun açıklamalarına göre bu ibaredeki *ما* mevsûldür ve *مكتونات*’a te’alluk etmektedir.
عسى ise *صاحبها* lafzındaki zamirin mercii ise kalplerdir. *يغفل* cümlesi de sıla cümlesidir. *عسى* ise
burada mevsûl ile sıla cümlesi arasına girmiştir. Beyzâvî, tefsirinin daha başka

⁵³⁶ “Tehaddî”, meydan okuma demektir. Allah Teâlâ, Kur’an’ın Kendi kelâmı olduğunu inkâr edenlere karşı bir benzerini ortaya koymaları konusunda kâfirlere meydan okumuştur. O, bu konuda onlara uzun seneler mühlet vermiş ve hatta bunu derece derece kolaylaştırmış ama kâfirler onun benzerini getirmekten aciz kalmışlardır. Bu meydan okuma üç aşamada gerçekleşmiştir. Allah, önce onlara kendisi gibi bir kitap ortaya koymalarını teklif etmiştir (İsrâ 17/88; Tûr 52/34). Kâfirler bunu yapamayınca meydan okumayı biraz kolaylaştırıp Kur’an sûreleri gibi on sûre getirmelerini istemiştir (Hûd 11/13). Buna da cevap verilmeyince inkâr edenlerden Kur’an’ın bir sûresinin benzerini ortaya koymaları istenmiştir (Yûnus 10/38). Üçüncü aşama başka âyetlerde de tekrar edilmiştir. (Bakara 2/23.) Kâfirler Allah’ın bu meydan okumalarına karşı koymaktan âciz kalmışlardır. (Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, II, 101-102.) Bazı müellifler *“وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ*” *“Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah’tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın”* (Bakara 2/23) âyetindeki *مِنْ* harf-i cerrine teb’îziyye anlamı vererek bu âyetle kâfirlerin Kur’an’ının tam bir benzeri olmasa da ona kısmen benzeyen bir sûre getirmeye davet edildiklerini söyleyip tehdîdîye dördüncü bir safha daha eklemişlerdir. (Bk. M. Abdullah Draz, *En Mühim Mesaj Kur’ân*, trc. Suat Yıldırım, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 108; Ömer Çelik, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, Erkam, İstanbul 1433/2012, s. 102.)

⁵³⁷ Yûnus 10/38.

⁵³⁸ Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 6.

⁵³⁹ Enfâl 8/24.

yerlerinde de عسى'yı mevsûl ile sıla cümlesi veya şart ile şart cümlesi arasında kullanılmaktadır. Yine *el-Keşşâf*'ta da bazı yerlerde bu kullanımı görmek mümkündür. Ancak Ebû Hayyân bu terkinin Arabî değil, Arab olmayanların kullanımı olduğunu söylemiştir. Çünkü ona göre عسى sıla veya şart olmaz, ayrıca isimsiz ve habersiz olarak da kullanılmaz.⁵⁴⁰

Zemahşerî *الم نجعل الأرض مهادًا* “Biz yeryüzünü bir döşek yapmadık mı?”⁵⁴¹ âyetini tefsir ederken *وما تنكرونه من البعث والجزاء مؤد الى انه عابث في كل ما فعل* şeklinde bir ibare kullanır. Atûfî'nin belirttiğine göre bazıları bu terkipte müşkil olduğunu söylemişlerdir. Çünkü ibarenin zâhirine göre ما mübtedâdır, *de من البعث* ما'yı açıklar. مؤد ise haberdir. Bu durumda mana “Ba's ve cezâ Allah Teâlâ'nın boş şeyle uğraştığına götürür” şeklinde olur ki; bu fasit bir manadır. Atûfî bu tenkide karşılık karşıt görüşlere de hâşiyesinde yer verir. Bir yoruma göre terkipteki ما onların inkârından ibarettir. *تتكرون*'deki zamir onların inkârına âid olan mef'ûl-i mutlak. *من* de ibtidâiyyedir. ما'nın haberi ise مؤد'dir. Mana “Sizin bu inkârınız, Allah'ın boş şeylerle uğraştığına dair iddianıza götürür” şeklindedir. Diğer bir görüşe göre ise musannifin (Zemahşerî'nin) bu ibarenin akla ilk gelen, zâhirî manasıyla kastettiği şey câizdir, denebilir. Yani burada ما mübtedâ olarak mevsûl, *de من البعث* ما'nın beyanı, مؤد ise haberidir. Mana ise “İnkâr ettiğiniz ba's ve cezâ Allah'ın boş şeylerle uğraştığına dair iddianıza götürür” şeklindedir. Bu da ba'sin size göre inkâr edilen bir şey olması hakikatte de öyle olmasını gerektirmez, demektir.⁵⁴²

Zeyrekzâde de *İrşâdü'l-akli's-selîm*'in dîbâce kısmına yazdığı hâşiyede tefsirde geçen *كيف* ibaresinin i'râbını yapar. *كيف* harf manasını içerdiği için fetha üzere mebnî bir isim olup takdiri *على اي حال* şeklindedir. *كيف* istifhâm manası da içerir ve burada istifhâm-ı inkârî manasındadır. *و* ise hâl içindir. *ان*'nin ismi mansûb üzere olan *مع* zamiridir. *مع* da harf olarak meşhur olduğu için fetha üzere mebnî ve zaman zarfı olarak lâfzen veya mahallen mansûbdur. *كونه* ise muzâf ve muzâfun ileyhtir. *متضمنا* de hal olarak mansûbdur.⁵⁴³

Buraya kadar verilen örneklerde görüldüğü gibi hâşiyeye yazarları müfessirin ibarelerini gramer olarak tahlil etmek sûretiyle öncelikle müfessirin ne dediğinin lafzî

⁵⁴⁰ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 265.

⁵⁴¹ Nebe' 78/6.

⁵⁴² Atûfî, *Hâşiyetü alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, vr. 10a-10b.

⁵⁴³ Zeyrekzâde, *Hâşiyetü alâ dîbâceti Tefsîri Ebi's-Su'ûd*, vr. 26b.

olarak anlaşılmasına yardımcı olmuşlardır. Bununla birlikte bu doğrultudaki izahlar bir adım daha ileriye götürülerek müfessirin ifadesindeki belâgat sanatları da hâşiye yazarları tarafından tespit edilmiştir. Beyzâvî, Enfâl 63. âyette geçen “عَزِيزٌ” ism-i şerîfini, Allah’ın iradesine karşı çıkılmaz, diye tefsir eder. Şihâbüddin Hafâcî, Beyzâvî’nin bunu ifade eden لا يعصى عليه ما يريد ibaresinde isti’âre-i tebe’iyye ve temsîliyye⁵⁴⁴ olduğunu söylemiştir.⁵⁴⁵

Beyzâvî Fâtîha sûresi 6. âyeti tefsir ederken de sırât-ı müstakîmden muradın “tarîku’l-hak” olduğunu belirtmiştir. Karamanî’ye göre ise müfessirin bu ifadesi “dînü’l-hak”dan müste’ârdır.⁵⁴⁶

Hâşiye yazarları sadece müfessirin ifadelerindeki belâgat sanatlarına değil, âyetlerdeki edebî sanatlara da işaret etmişler ve bu konularda açıklamalar yapmışlardır. يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ أَلَّنْ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِائَتِينَ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ âyetleriyle⁵⁴⁷ ilgili olarak Şihâbüddin Hafâcî, *el-Bahru’l-muhîr*’ten yararlanmak sûretiyle belâgatla ilgili açıklamalar yapmıştır. Ona göre ilk âyetin birinci kısmında bahsedilen mü’minler صَابِرُونَ ile takyid edilirken onun karşılığı olan ikinci cümlede kâfirlerin tavsifi hazfedilmiştir. Âyetin ikinci kısmında ise ikinci cümlede kâfirler مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا ile tavsif edilmiş, bu sefer de birinci cümlede mü’minlerin tavsifi hazfedilmiştir. Tahfîf âyetinde⁵⁴⁸ de sabrın zikredilmesi ve bu âyetin وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ifadesi ile bitmesi, sabır isteğinin büyüklüğünü anlatmak için bir mübâlağa ifade etmektedir. Önceki âyette yer alması sebebiyle de tahfif âyetinde kâfirler bir kez daha zikredilmemiştir. Âyetteki bu

⁵⁴⁴ İsti’âre-i tebe’iyye, fiil ve fiilden türetilen isimlerle yapılan isti’âredir. İsti’âre-i temsiliyye ise benzetmenin tek bir lafızla değil de mürekkep olarak daha ayrıntılı bir şekilde yapıldığı isti’âredir. (Bk. Altuncı, “İsti’âre”, *el-Mu’cemü’l-mufasssal fi’l-edeb*, s. 87; Abdülazîz el-Kalkîle, *el-Belâgatü’l-ıstılâhiyye*, Daîru’l-fikri’l-Arabî, Kâhire 1412/1992, 67.)

⁵⁴⁵ Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, IV, 289.

⁵⁴⁶ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envâri’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 17b.

⁵⁴⁷ “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur. Şimdi Allah, yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) ikiyüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa, Allah’ın izniyle (onlardan) ikibin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir.” (Enfâl 8/65-66)

⁵⁴⁸ Enfâl 8/66.

durum aslında ihtibâk⁵⁴⁹ diye isimlendirilen bir bedî sanatıdır.⁵⁵⁰ Ayrıca Beyzâvî, bu âyetle emir manasında şart olduğunu söylemektedir. Hafâcî'ye göre de âyetten murad, mü'minlere mutlaka sabretmeleri emri olduğu için âyet lâfzen haber cümlesi olmakla beraber mana olarak inşâ'dır.⁵⁵¹

Yine Şihâbüddin Hafâcî hâşiyesinde Enfâl sûresi 67. âyetle geçen يُخَنِّ فِي الْأَرْضِ ifadesinde⁵⁵² 'öldürme ve yaralamada mübâlağa' anlamının isti'âre yoluyla ifade edildiğini söylemektedir.⁵⁵³

Beyzâvî, Tevbe sûresi 32. âyetle ifade edilen kâfirlerin Allah'ın nurunu söndürmek istemeleriyle ilgili olarak burada bir temsil olabileceğinden bahsetmektedir. Süyûtî de hâşiyesinde Tîbî'nin bu konudaki görüşlerini nakletmiştir. Tîbî'ye göre burada isti'âre-i musarraha-i temsiliyye⁵⁵⁴ vardır. Onların Hz. Peygamber'i (a.s.) yalanlayarak nübüvvetini iptal etmek istemeleri müşebbehtir. Müşebbeh bih ise ufka yayılmış, büyük bir nuru üfleyerek söndürmek isteyenlerin durumudur. Ayrıca نُورَ اللَّهِ ifadesinde de istiare-i tahkikiyye⁵⁵⁵ olduğunu söylemek câizdir. Karîne izâfettir. Buradaki nurdan maksat وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِإِذْنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا "Allah'ın izniyle, (biz, seni) bir davetçi ve nûr saçan bir kandil olarak (gönderdik)"⁵⁵⁶ âyetinde ifade edildiği üzere Resûlullah (a.s.)'tır. Bu, Allah'ın Hz. Peygamber ile şirk karanlığını aydınlatmasına ve onunla dalâletten hidâyete kavuşturmasına benzemektedir.⁵⁵⁷

Yine Tevbe sûresi 47. âyetle yer alan وَلَوْ أَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ "aranızda koştururlardı" ifadesini Beyzâvî, münafıklar eğer cihada çıksalar idi müslümanların arasında

⁵⁴⁹ İhtibâk: Sözde birbirine mukabil iki ibarenin bir arada bulunması ve mukabili olan diğeri kendisine delâlet ettiği için bunlardan birinin hazfedilmesidir. "Hayvanı saman ve soğuk su ile yemledim" sözü ile "Hayvanı saman ile yemledim, soğuk su ile suladım" ifadesinin kastedilmesi gibi. (Altuncu, "İhtibâk", *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, I, 36.)

⁵⁵⁰ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 290.

⁵⁵¹ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 290.

⁵⁵² "Yeryüzünde ağır basıncaya (küfrün belini kırıncaya) kadar..."

⁵⁵³ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 292.

⁵⁵⁴ İsti'âre-i musarraha-i temsiliyye: Benzeyenin (müste'âr) hazfedilip kendisine benzetilenin (müste'âr minh) zikredildiği istiâreye istiâre-i musarraha denir. Bu benzetme tek bir lafızla değil de mürekkep olarak daha tefarruatlıca yapılırsa o zaman da temsiliyye olur. (Bk. Altuncu, "İsti'âre", *el-Mu'cemü'l-mufassal fi'l-edeb*, s. 87; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgâtü'l-Arabiyye*, Dârü'l-Kalem, Dımeşk, 1416/1996, II, 246, 265.)

⁵⁵⁵ İsti'âre-i tahkikiyye: Benzetmenin hissî veya aklî bir şeye yapıldığı isti'âredir. (Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, II, 784.)

⁵⁵⁶ Ahzâb 33/46.

⁵⁵⁷ Bk. Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, III, 495.

kovuculuk yapmak için bineklerini koştururlardı, diye açıklar. Süyûti de hâşiyesinde bu konuyla ilgili olarak Tîbî'nin görüşlerini nakleder. Tîbî'ye göre burada istiâre-i tebe'yye⁵⁵⁸ vardır. Onların müslümanların arasını ifsâd etmek için koşturmaları bineklerin hızlıca seyretmelerine benzetilmiştir. Yani eğer onlar savaşa çıksalar idi müslümanların arasında söz taşımak için bineklerini koşturacaklardı. Âyette koğuculuk ve binekler hazfedilerek istiâre kurulmuştur. Sözün siyâkı bu koşturmanın koğuculuk için olduğuna delâlet etmektedir.⁵⁵⁹

Zemahşerî *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* âyetinin⁵⁶⁰ tefsirinde lafzın üçüncü tekil şahıstan ikinci tekil şahsa ilm-i beyândaki iltifât sanatı⁵⁶¹ sebebiyle çevrildiğini söylemektedir. Teftâzânî de burada iltifât sanatının bu âyete kattığı faydalardan bahsetmiştir. Ona göre iltifât sanatının faydaları kelâmda sanat yapmak, söze canlılık vermek, âyette bahsedilen ibadet edilme ve yardım dilenme vasıflarını vurgulamak, okuru kendisine nimet verene karşı düşünmeye ve kalben huzurlu olmaya karşı uyarmak, sanki Rabbini görüyormuş, onunla muhatap oluyormuş gibi kulluk etmeye, yardım dilemeye davet etmektir.⁵⁶² Yine Zemahşerî bu âyetin tefsirinde *تلاوم الكلام* ibaresini kullanır. Teftâzânî bu ifadenin sözdeki ahenk, intizam anlamına geldiğini belirtmiş ve söz konusu bu tenâsübü şöyle açıklamıştır. Ona göre *إِيَّاكَ نَعْبُدُ* ifadesi beyânî bir cümledir. *وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* ifadesi de kulluğun üzerine bir yardım isteğini ifade eder. Âyetin devamındaki hidâyet isteği de bu yardımı açıklamaktadır.⁵⁶³

Örneklerde görüldüğü üzere hâşîye yazarları mübtedâ ile haberin, fiil ile mef'ûlün tespiti, zamirin mercii, mahzûf ibarenin takdiri, cümlelerin i'rabı gibi gramere dair açıklamalarında bir taraftan metnin anlaşılmasına yardımcı olurlarken bir taraftan da metindeki üsluba dair tespitlerde bulunmuşlardır. Ayrıca metindeki ifadeler salt gramer olarak açıklanmamış, cümlelerin ihbârî ya da inşâî olduğu, te'kit, istifham, beyan veya takyid ifade ettiği belirtilerek ibarenin genel manası ile sık sık irtibatlar kurulmuştur. Hâşiyelerdeki belâgatla ilgili izahlar da iki şekildedir. Hem müfessirin

⁵⁵⁸ İsti'âre-i tebe'yye, fiil ve fiilden türetilen isimlerle yapılan isti'âredir. (Bk. Altuncu, "İsti'âre", *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, s. 87.)

⁵⁵⁹ Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, III, 503.

⁵⁶⁰ "Yalnız sana kulluk ederiz ve yalnız senden yardım dileriz." (Fâtiha 1/5)

⁵⁶¹ İltifât sanatı sözü dinleyen için bir tazelik ve yenilik olsun, yeni bir canlılık versin ve onun zihnini usanmaktan korusun diye üslubu değiştirmektir. (Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, III, 361.)

⁵⁶² Teftâzânî, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 18b.

⁵⁶³ Teftâzânî, *Hâşîye ale'l-Keşşâf*, vr. 19a-19b.

ifadelerinde yer alanlar hem de âyetlerdeki edebî sanatlar belirtilmiştir. Hâşiye yazarları bazı yerlerde ilgili sanatı tespit etmekle yetinmişler, çoğu yerde de bu sanatların nasıl kurulduğunu izah etmişlerdir.

4.4.2. Kavramsal Açıklamalar

Hâşiyelerde sıklıkla görülen uygulamalardan birisi tefsir metninde geçen bazı kelimelerin lügat bilgisine dair açıklamalar yapmaktır. İzah edilen ifadeler genelde garîb kelimeler ile terimsel ifadelerden oluşmaktadır.

Zemahşerî tefsirinin mukaddimesine الحمد لله الذي انزل القرآن كلاما مؤلفا منظما بحسب المصالح منجما “Hamd Kur’an’ı ihtiyaca göre telif ve tanzim edilmiş bir kelâm olarak parça parça indiren Allah’a mahsustur” ifadesi ile başlamıştır. *el-Keşşâf*’ın mukaddime kısmına hâşiye yazan Fîrûzâbâdî, Zemahşerî’nin bu ifadesinde geçen kavramlarla ilgili açıklamalar yapmaktadır. Ona göre lügatçiler ile sarfçıların çoğu inzâl ile tenzîl arasında ince bir fark olduğunu söylemişlerdir. **İnzâl**, bir şeyi yüksek bir yerden aşağıya bir defada indirmektir. **Tenzîl**, ise aynı şekilde birçok defada indirmektir. Bu konuda ayrıca Allah’ın Kur’an’ı bir defada dünya semasına, oradan da yeryüzüne parça parça indirdiği söylenmiştir. **Kur’ân** ise tenzîlin ismi olup قرأ kökünden mastardır. Okumak, toplamak, bir araya getirmek anlamlarına gelir. Kur’ân-ı Kerim harfler, kelimeler ve sûrelerin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Yine Kur’an’da muhkem, müteşâbih, helâl, haram, kıssalar, emsaller toplanmıştır. **Kelâm** ise sözlükte söz anlamına gelir. Allah’ın kelâmı ise harflerden ve seslerden oluşmaz, Allah’ın kelâmı zâtı ile kâimdir. Sesler ve harfler sonradan yaratılmıştır. **Te’lîf** de iki şeyi bir araya getirmek demektir. **Tanzîm** ise te’life göre daha özel bir anlama sahiptir. Bazı şeyleri belli bir gaye ve aralarındaki münasebeti gözeterek bir araya getirmek, toplamak demektir. Kur’an’ın **müneccemen** indirilmesinden kasıt da parça parça indirilmesidir.⁵⁶⁴

Ebussuûd Efendi’nin *İrşâdü’l-akli’s-selîm*’inin dîbâcesine bir hâşiye yazan Zeyrekzâde de müfessirin Kur’an’ın özelliklerinden bahsederken kullandığı احتجبت طلعه احتجبت طلعه ifadesindeki garîb kelimelerin anlamları hakkında bilgi vermiştir. Buradaki الطلعة görme, görünüm anlamlarına gelir. السُّبُحَات ise azamet, haşmet anlamındadır. Bu durumda ibare, “İ‘câzının haşmetiyle Kur’an’ın görünümü

⁵⁶⁴ Fîrûzâbâdî, *Buğyetü’r-reşşâf min hutbeti’l-Keşşâf*, vr. 2b-4b.

gizlenmiştir” anlamındadır.⁵⁶⁵ Yine Zeyrekzâde’nin açıklamalarına göre Ebussuûd Efendi’nin *الانطواء* yaymanın zıddı olan *ومنطويا على رقائق الفنون الخفية والجلية* ifadesindeki *الانطواء* ifadesindeki *الانطواء* yaymanın zıddı olan dürmek, katlamak demektir. Burada ise kapsamak anlamında kullanılmıştır. *الفنون* ise *فن*’nin çoğulu olup kelâmın çeşitlerini, farklı üsluplarını veya konu ve gaye bakımından birbirinden ayrılan ilimleri ifade etmektedir. *رقائق* de kelâm söz konusu olduğunda lafzın rikkatini, letâfetini, nazmın güzelliğini ve terkinin uyumunu; ilim kastedildiğinde ise öğrenilmesinin ve anlaşılmasının kolaylığını ifade eder. *الجلاء* de zâhire göre sözdeki açıklıktır. *الخفاء* ise bunun aksi olan kapalılık, gizlilik anlamındadır.⁵⁶⁶

Ebussuûd Efendi yine Kur’an’ın özelliklerinden bahsederken Kur’an’ın mülkün ve melekûtun her türlü evresinden haber verdiğini ifade eder. Zeyrekzâde buradaki “mülk” ve “melekût” kavramlarına da açıklama getirmiştir. Mülk, bütün işlerdeki tasarruf demektir. Melekût ise bu tasarruftaki mübâlağayı ifade etmektedir. Yani Allah’ın kelâmı, insanın yatılışındaki evrelerde olduğu gibi Allah’ın tasarruflarındaki bütün evrelerden, durumlardan haber vermektedir. Bundan başka olarak mülk müşâhede edilen, hissedilen âlem için; melekût da bunun arkasındaki mücerred akıllar ve nefisler âlemi için kullanılmıştır.⁵⁶⁷

Zemahşerî Âl-i İmrân sûresi 7. âyetin tefsirinde bazı âyetlerin muhkem olmasını çeşitli manalara ihtimalden, benzerlikten ve şüpheden korunmuş olmaları olarak açıklar. Tîbî de bu bölüme yazdığı hâşiyede Zeccâc (v. 311/923) ve Râgıb İsfahânî’den alıntılar yaparak “muhkem” terimi hakkında bilgi verir. Zeccâc’a göre Kur’an âyetlerinin muhkem olması işitenin te’vile ihtiyaç duymaması ve beyanının açık olmasıdır. Râgıb’a göre ise muhkem Kur’an’da iki şekilde açıklanmıştır. Birincisi Kur’an âyetlerinin tamamının te’âruz ve şüpheden emin olmasıdır. İkincisi ise Kur’an’ın bir kısmı ile ilgili olup âyetlerin lafız ve mana olarak bilinip anlaşılmasının zor olmamasıdır.⁵⁶⁸

Lügat bigisi verilen bir başka açıklama ise ‘ümm’ (أُمُّ) kelimesi ile ilgilidir. Beyzâvî, Fâtîha sûresinin “Ümmü’l-Kur’an” diye de isimlendirildiğini söylemektedir.

⁵⁶⁵ Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su’ûd*, vr. 29a.

⁵⁶⁶ Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su’ûd*, vr. 27b.

⁵⁶⁷ Zeyrekzâde, *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi’s-Su’ûd*, vr. 28a.

⁵⁶⁸ Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fi’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 38b.

Siyalkûtî Cevherî'nin (v. 400/1009) *Sıhah*'ına müracaat ederek bu terkipteki 'ümm' (أم) lafzının 'asıl' anlamında olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶⁹

Tefsir hâşiyelerinde bazı kavramların çeşitli kullanımlarından doğan anlam farklılıkları belirtilerek, bu konuda izahlar yapılmıştır. Meselâ Zemahşerî هدى fiilinin aslen ل veya الى harf-i ceri ile müteaddî olduğunu, ancak burada harf-i cersiz yer aldığını söyler. Teftâzânî'ye göre her iki kullanım arasında anlam farkı bulunmaktadır. Harf-i cersiz kullanım maksada götürmek, ulaştırmak anlamına gelir ve bilhassa Allah'a nispetle kullanılır. Harf-i cerli kullanım ise yola işaret etmek, göstermek anlamındadır. Nitekim إِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin”⁵⁷⁰ âyetinde görüldüğü gibi peygamberlere isnad edilmiştir.⁵⁷¹

Tefsir hâşiyelerindeki kavramsal açıklamalar sadece müfessirin ifadeleri ile ilgili değildir. Tefsirde yer verilen rivâyetler ve iktibas edilen ifadelerde geçen bazı lafızlar hakkında da açıklamalar yapılmıştır. Beyzâvî وَمَنْ يُؤْلَمْ يَوْمَئِذٍ دُبْرَهُ إِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ أَوْ مُتَحَيِّزًا إِلَى “Tekrar savaştırmak için bir tarafa çekilme veya diğer bölüğe ulaşıp mevzi tutma durumu dışında, kim öyle bir günde onlara arka çevirirse muhakkak ki o, Allah'ın gazabını hak etmiş olarak döner. Onun yeri de cehennemdir. Orası, varılacak ne kötü yerdir!”⁵⁷² âyetin tefsirinde şu rivâyeti aktarmaktadır. “İbn Ömer'in (r.a.) rivâyet ettiğine göre Hz. Peygamber onları bir seriyye birliği halinde göndermişti. Ancak onlar Medine'ye kaçtılar. Ya Resûlallah biz savaştan kaçanlar dedim. Hz. Peygamber de, hayır siz döne döne savaşanlarsınız (العَكَارُونَ), ben de sizin bir parçanızım, buyurdu.” Şihâbüddin Hafâcî rivâyette geçen “el-akkârûn” (العَكَارُونَ) kelimesini İbnü'l-Esîr'in *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs* isimli eserine müracaat ederek açıklamaktadır. “el-Akkârûn”, savaşa tekrar tekrar dönen demektir. Önce savaştan kaçan ve sonra tekrar savaşa dönen adam için “akkara” veya “i'tekara” denilir. Hafâcî'ye göre, bu durumdaki kimselerin “el-akkârûn” diye isimlendirilmeleri onları teselli etmek veya gönüllerini rahatlatmak için olabilir.⁵⁷³

⁵⁶⁹ Siyalkûtî, *Hâşiyetü'l-Kâdî*, s. 16.

⁵⁷⁰ Şûrâ 42/52.

⁵⁷¹ Teftâzânî, *Hâşiyetü ale'l-Keşşâf*, vr. 19b.

⁵⁷² Enfâl 8/16.

⁵⁷³ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 260.

Tefsir hâşiyelerinin en temel uygulamalarından biri olan metindeki bazı ifadeler hakkında lügate dair açıklama yapma işlemi, tefsirlerden istifadeyi hem kolaylaştırma hem de artırma işlevini görmektedir. Hâşiye yazarları, müfessirin maksadını anlayabilme yolunda gerek müfessirin ifadelerinde ve gerekse iktibaslarında yer alan bazı garîb sözcükler ile terimsel ifadelerin anlamları hakkında bilgiler vermişlerdir.

4.4.3. Müfessirin Maksadını Tespit Etmeye Yönelik Açıklamalar

Tefsir hâşiyelerinde metinde ne denildiği anlaşılmaya çalışılırken bir taraftan da müfessirin ne demek istediğini tespit etmeye yönelik izahlar yapılmaktadır. Bu tür eserlerde yazarın en fazla mesai harcadığı alan da burasıdır. Hâşiye yazarları muğlak, anlamayı zorlaştıracak kadar kısa, çeşitli ihtimallere ya da yanlış anlaşılmaya açık ifadelerin bulunduğu yerlerde müfessirin maksadını ortaya koymak için bu tür izahlara başvurmaktadırlar. Muhaşşîler genelde müfessirlerin maksatlarına “ey”,⁵⁷⁴ “ya’nî”,⁵⁷⁵ “yürîdü”,⁵⁷⁶ “yürîdü’l-musannîf”,⁵⁷⁷ “murâdühû”,⁵⁷⁸ “li-enne’l-murâd”⁵⁷⁹ ve “el-muradü bihî”⁵⁸⁰ gibi ibarelerle işaret etmişlerdir.

Hâşiye müelliflerinin müfessirin maksadı hakkında açıklama yapmalarının temel nedenlerinden biri tefsirlerdeki bazı ibarelerin gâyet müşkil bulunmuş olmasıdır. Hatta sadece bu kısımlar üzerine hâşiyeler yazılarak müfessirin kastı anlaşılmaya çalışılmıştır. Örneğin Mülk sûresi 11. âyetteki فَسْحًا لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ “Artık (Allah’ın rahmetinden) uzak olsun, o alevli cehennemin ehli!” ifadesi için Beyzâvî ‘veciz olması, mübâlağa ve illet ifade etmesi’ sebebiyle السَّعِيرِ’in tağlîb ile cehennemin diğer isimlerini de kapsayacak şekilde cehennem yerine kullanıldığını söyler. Beyzâvî’nin sadece bu âyet hakkındaki ifadeleri üzerine müstakil bir hâşiye kaleme alan Atûfî’ye göre müfessirin السَّعِيرِ’i tağlîbe hamletmesinin nedeni âyette اصحاب السَّعِيرِ ile cehenneme giren şeytanların, diğer kâfirlerin ve isyankâr mü’minlerin hepsinin birden kastedilmiş olmasıdır. Yine Atûfî’ye

⁵⁷⁴ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VIII, 15, XI, 428; Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, vr. 5b; Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envâri’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 21a.

⁵⁷⁵ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envâri’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 18a, 23b, 25a; Atûfî *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, vr. 5a.

⁵⁷⁶ Karamanî, *et-Tefsîr alâ Envâri’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 18b, 26a.

⁵⁷⁷ Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf*, vr. 5a.

⁵⁷⁸ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VIII, 3.

⁵⁷⁹ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VIII, 8.

⁵⁸⁰ Alâüddîn Semerkandî, *Şerhu Te’vîlâtî’l-Kur’ân*, vr. 5b; Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VIII, 3.

göre أصحاب السعير bütün cehennem halkını kapsadığı için Beyzâvî âyetin veciz olduğunu, السعير'in cehennemdeki en şiddetli azaplardan olması sebebiyle de mübâlağa ifade ettiğini söylemiştir. Beyzâvî'nin السعير'in illet ifade etmesi ile kastettiği şey ise السعير'de bulunan şiddetli azabın rahmetten ve cennetten son derece uzak oluşun illeti olmasıdır.⁵⁸¹

Bazı durumlarda ise hâşiye yazarları müfessirin görüşünün arkasında mezhebî anlayışının yattığına dikkat çekmişlerdir. Örneğin Zemahşerî tefsirin mukaddimesinde Kur'an için telif olunma, tanzim edilme, parça parça indirilme, başı sonu olma, müteşâbih ve muhkem âyetlerden oluşma, sûrelere, âyetlere ve duraklara ayrılma gibi vasıflardan bahseder ve bunların Kur'an'ın bir başlangıcının olduğunu ifade eden birer sıfat olduklarını söyler. Cürcânî ise *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ta müfessirin Kur'an için zikrettiği bu vasıfların Kur'an'ın cüzlere ayrıldığı iddiasıyla hudûsuna delil olarak anlaşıldığını; oysa bu vasıfların Allah'a hamdin bir gereği olarak Kur'an'ın i'câzını ve kemâliyetini tavsif ettiği şeklinde de anlaşılabileceğini söylemiştir.⁵⁸²

Müfessirlerin bazı yorumları Tefsir ilminin bazı önemli meseleleri, kavramları hakkındaki kanaatlerinin yansımasıdır. Bazı hâşiyelerde bu hususa dikkat çekilmiştir. Ayrıca hâşiyelerde bulunan bu tür açıklamalar aynı zamanda tefsir hâşiyelerinin Ulûmu'l-Kur'ân'la ilgili meselelere katkıları olarak değerlendirilebilir. Meselâ Mâtürîdî *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*'da Bakara sûresinin ilk âyetinin tefsirinde hurûf-ı mukattaa'nın yemin ve remz olduklarına dair görüşlere yer vermektedir. Alâüddin Semerkandî çeşitli görüşlere yer vererek bu yemin ve remz ile neyin amaçlandığını şöyle açıklamıştır: Bir görüşe göre bütün mukattaa harfleri Kur'an'ı Hz. Peygamber'e indirdiğine dair Allah'ın yeminidir. Remz yoluyla bu âyetteki üç harf (elif-lâm-mîm) ile bütün harfler kastedilmiştir. Nitekim Araplar da önemli eşyalarına veya putlarına bu harfler ile yemin ediyorlardı. Bir başka görüşe göre ise Allah bu harfler ile bütün mukattaa harflerini kastetmiş, ancak kasem yoluyla değil de Kur'an'ın bu harflerden oluştuğunu ifade için böyle yapmıştır. Böylece Kur'an'ın onların dili ile nâzil olduğu, Hz. Peygamber'in

⁵⁸¹ Atûfî, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, vr. 3a-3b.

⁵⁸² Cürcânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 5a-5b.

onların içinden birisi olduğu onlara anlatılmış, eğer güçleri yeterse onunki gibi bir sûre getirmeleri konusunda onlara meydan okunmuştur.⁵⁸³

Bu konudaki bir başka açıklama ise *Envâru't-tenzîl*'deki ifadelerle ilgilidir. Beyzâvî hurûf-ı mukattaa için “Muhtemelen bu harfler yeniden teahdîde bulunmak, uyarı ve mübâlağayı tekrar etmek için sûrelere dağıtılmış, Kur'an'ın başında topluca verilmemiştir. Kendisiyle meydan okunan Kur'an bu harflerin cinsinden harflerle telif edilmiştir, manasındadır” demektedir. Karamanî, Beyzâvî'nin bu ifadesinin ‘Sûrelerin başındaki bu harflerden amaç îkâz etme, düşünceyi harekete geçirmek ise Kur'an'ın başında niçin hepsi, birlikte zikredilmedi, sûrelere serpiştirilmesinin faydası nedir ki?’ diye soran kimseye cevap maksadıyla söylediğini belirtmiştir.⁵⁸⁴

Hâşîye müellifleri müfessirin maksadını izah ederken kimi zaman örnekler kullanmayı tercih etmişlerdir. Örneğin Beyzâvî'ye göre En'âm sûresi 3. âyetteki يَعْلمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ “Gizlinizi, açığınızı bilir. Ne kazanacağınızı da bilir” ifadesinde yer alan “gizli ve açık” ile nefsin görünen ve görünmeyen halleri, “kazanılan şeyler” ile de organların amelleri murad edilmiş olabilir. İbnü't-Temcîd'e göre müfessirin zikrettiği nefsin gizli hallerinden maksat hadîsü'n-nefs, bir işe azmetmek, kin, hased, gıpta, rızâ, şükür, riyâ ve niyet gibi buna benzer şeylerdir.⁵⁸⁵

Tefsir hâşiyelerinde müfessirin maksadıyla ilgili çok ince tespitlere ve çeşitli nüktelere de rastlamak mümkündür. Örneğin Beyzâvî, ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ شَاقُّوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ “Bu, onların Allah'a ve Resûlüne karşı gelmelerinden ötürüdür. Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, (bilsin ki) Allah, azabı şiddetli olandır”⁵⁸⁶ âyetinin ikinci kısmında niçin tekrar Allah ve Resûlüne karşı gelmekten bahsedildiğinin tefsirini yapar. Ona göre bu tekrar, başlarına bu azabın gelme nedenini anlatan bir takrîr veya dünyada kendilerini kuşatan azabı anlattıktan sonra âhirette kendileri için hazırlanan azabdan bahseden bir va'iddir. Şihâbüddin Hafâcî ise Beyzâvî'nin bu duruma niçin te'kîd değil de takrîr dediğine dikkat çekmiştir. Çünkü âyetin ilk kısmı delil getirmek sûretiyle Allah ve Resûlüne karşı gelmelerinin sebebini

⁵⁸³ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân*, vr. 7a.

⁵⁸⁴ Karamanî *et-Tefsîr alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, vr. 21a.

⁵⁸⁵ İbnü't-Temcîd, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, VIII,15.

⁵⁸⁶ Enfâl 8/13.

anlatırken, ikinci kısmı bundan ötürü azaba müstahak olmalarından bahsetmektedir. Bununla birlikte Hafâcî'ye göre âyette bahsedilen azab, dünyadaki bir ceza olarak kabul edilirse bu durum bir te'kit de kabul edilebilir.⁵⁸⁷

Bu hususta bir başa örnek, الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ âyetiyle⁵⁸⁸ ilgilidir. Mâtürîdî, tefsirinde “er-Rahman” ve “er-Rahîm”e, biri diğerinden daha “rakîk” (ince, yumuşak olan) olmak üzere “rakîk” anlamında iki isim anlamının verildiğine dair bir rivâyetten bahseder ve bu rivâyette “rakîk” ile biri diğerinden daha “latîf” olmak üzere “latîf” manasının kastedilmiş olabileceğini söyler. Alâüddin Semerkandî'ye göre ise *rikkat* elbisenin ince olması, kişinin yumuşak kalpli olması gibi mahlûkatla ilgili şeyler için kullanılır ve Allah Teâlâ da bu gibi şeylerden yüce olduğu için Kur'an'da ve sünnette Allah'ın isimleri arasında zikredilmez. Bu sebeple Mâtürîdî “rakîk” yerine Kur'an'da zikri geçen “el-latîf” manasını tercih etmiştir. Latîfin de iki anlamı vardır. Birincisi يَا بُنَيَّ إِنَّهَا إِنْ تَكُنْ مِنْ خَرَدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَةٍ أَوْ فِي السَّمَوَاتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ “Yavrucuğum! Yaptığın iş (iyilik veya kötülük), bir hardal tanesi ağırlığında bile olsa ve bu, bir kayanın içinde veya göklerde yahut yerin derinliklerinde bulunsa, yine de Allah onu (senin karşına) getirir. Doğrusu Allah, en ince işleri görüp bilmektedir ve her şeyden haberdardır”⁵⁸⁹ âyetinde olduğu gibi gizli şeylerin ortaya çıkarılması, ikincisi ise Allah'ın kullarına rızık vererek şefkatli olmasıdır. Tefsirde ifade edilen er-Rahmân ve er-Rahîm'in birinin diğerinden daha latîf olması ise lütfun eserleri ve tezâhürü açısından. Böylece er-Rahmân ile Allah'ın kafirler dahil bütün kullarına rızık, hayat ve sıhhat vermesi; er-Rahîm ile de mü'minlere hidâyet vermesi kastedilmiş olmaktadır.⁵⁹⁰

Teftâzânî'nin benzer bir değerlendirmesine göre ise Zemahşerî *el-Keşşâf*'ın dîbâcesinde Allah'ın Kur'an'ı “hamd” ile başlatıp “isti'âze” ile sona erdirdiğini söyleyerek aslında Fatiha sûresi ile başlayıp Nâs sûresi ile sona eren Kur'an'ın sûre tertûbinin Allah tarafından Resûlullah'a öğretildiğine dair bir tenbihte bulunmaktadır.⁵⁹¹ Cürcânî de Zemahşerî'nin bu ifadelerini aynı şekilde Kur'an'ın mushaf tertibinin levh-i

⁵⁸⁷ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 259.

⁵⁸⁸ Fâtiha 1/3.

⁵⁸⁹ Lokman 31/16.

⁵⁹⁰ Alâüddin Semerkandî, *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân*, vr. 3b-4a.

⁵⁹¹ Teftâzânî, *Hâşiyetü ale'l-Keşşâf*, vr. 3a.

mahfûzdaki tertibi ile aynı olduğuna ve Allah'ın emri ve Hz. Peygamber'in öğretmesi ile belirlendiğine işaret olarak yorumlamıştır.⁵⁹²

Bir başka örnek ise “hamd” (الحمد) ve “medih” (المدح) sözcükleriyle ilgilidir. Zemahşerî bu ikisinin kardeş kavramlar olduklarını söyler. Teftâzânî'ye göre müfessir kardeşlik ile bu iki kelimenin hem harflerinin ortak olmasını -yani her iki kelime de *hâ*, *dâl* ve *mîm* harflerinden oluşmaktadır- hem de aynı manada birleşmelerini kastetmektedir.⁵⁹³

Yine Beyzâvî, الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah’a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâlâ putları) Rab’leri ile denk tutuyorlar”⁵⁹⁴ âyetindeki “ez-zulumât” ile dalâletin, “en-nûr” ile hidâyetin kastedildiğini, hidâyetin bir, dalâletin ise çok olduğunu söyler. Konevî'ye göre müfessir bir tane olan hidâyet ile imanı veya imana götüren hidâyeti; çok olan dalâlet ile ise küfür, ma’siyetler, şüpheler ve cehalet gibi şeyleri kastetmektedir.⁵⁹⁵

Bazı hâşiye müellifleri de müfessirin ne dediğinden yola çıkarak ne demek istemediğini sebepleriyle birlikte belirtmişlerdir. Beyzâvî, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحَفًا فَلَا تُولُوهُمْ الْاَذْبَارَ “Ey müminler! Toplu halde kâfirlerle karşılaştığınız zaman onlara arkanızı dönmeyin”⁵⁹⁶ âyetinin muhkem olduğu, fakat إِنِ الْقِتَالُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et. Eğer sizden sabırlı yirmi kişi bulunursa, iki yüze (kâfire) galip gelirler. Eğer sizden yüz kişi olursa, kâfir olanlardan bin kişiye galip gelirler. Çünkü onlar anlamayan bir topluluktur”⁵⁹⁷ âyetiyle tahsis edildiği görüşündedir. Şihâbüddin Hafâcî'ye göre Beyzâvî aslında bu âyetin اَللّٰنْ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ أَنَّ فِيْكُمْ ضَعْفًا فَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِّائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ وَإِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ أَلْفٌ يَغْلِبُوا أَلْفَيْنِ بِإِذْنِ اللّٰهِ وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرِينَ “Şimdi Allah, yükünüzü hafifletti; sizde zayıflık olduğunu bildi. O halde sizden sabırlı yüz kişi bulunursa, (onlardan) ikiyüz kişiye galip gelir. Ve eğer sizden bin kişi olursa,

⁵⁹² Cürcânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 4a.

⁵⁹³ Teftâzânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, vr. 15a.

⁵⁹⁴ En'âm 6/1.

⁵⁹⁵ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, VIII, 8.

⁵⁹⁶ Enfâl 8/15.

⁵⁹⁷ Enfâl 8/65.

Allah'ın izniyle (onlardan) ikibin kişiye galip gelirler. Allah sabredenlerle beraberdir”⁵⁹⁸ âyeti ile nesh edilmediğini söylemek istemekte, bu yorumunu da Şâfiîlerin “tahsîs nesih değildir” görüşüne dayandırmaktadır.⁵⁹⁹

Benzer bir açıklama da وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا “O, bir oğul edinmedi”⁶⁰⁰ âyetiyle ilgilidir. Beyzâvî, âyetin tefsirinde “Hıristiyanların iddia ettikleri gibi oğul edinmedi” demiştir. Konevî'ye göre müfessirin bu yorumu tahsis ifade etmez. Sadece Allah'ın evlat edindiğine dair iddiaların içinde hıristiyanlarındaki daha meşhur olduğu için temsilen zikredilmiştir. Yoksa ki “Uzeyir Allah'ın oğludur” diyen yahudiler de melekleri Allah'ın kızları olarak kabul eden müşrik Araplar da aynı durumdadır.⁶⁰¹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi hâşiye yazarları müfessirin maksadına ulaşmak ve ibarenin arkasında yatan sebebi tespit etmek için müfessirin dayandığı delilleri, karineleri belirtmişler, örneklerle açıklama yoluna başvurmuşlar, akla gelebilecek soruları, şüpheleri gündeme getirmişler, bir takım nüktelere ve müfessirin mezhebî mensûbiyetinin görüşleri üzerindeki etkisine dikkat çekmişlerdir.

4.4.4. Hadis-i Şerifler ve Şiirlerle İlgili Açıklamalar

Tefsirlerde yer verilen hadisler ve şiirlerin tahririyle ilgili olarak müstakil eserler⁶⁰² yazılmasına rağmen, tefsir hâşiyelerinde de hadis-i şerifler ile şiirlerin tahriri ve sıhhati hakkında değerlendirmeler yapılmış, bunlarda geçen garîb ifadeler, edebi sanatlar açıklanmıştır.

⁵⁹⁸ Enfâl 8/66.

⁵⁹⁹ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 260.

⁶⁰⁰ Furkân 25/2.

⁶⁰¹ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, XIV, 9.

⁶⁰² Muhammed Abdür-raûf b. Tâcî'l-Ârifîn b. Ali el-Münâvî'nin (v. 1031/1622) *el-Fethu's-semavî lî tahrîci ehâdîsi Tefsîri'l-Beyzâvî*, Muhammed b. Hasan Himmetzâde ed-Dımaşkî'nin (v. 1175/ 1761) *Tuhfetü'r-râvî fî tahrîri ehâdîsi Tefsîri'l-Beyzâvî* ve Ubeydullah b. Sıbgatullah eş-Şâfiî'nin (v. 1315/1898) *Tahrîcû ehâdîsi'l-Beyzâvî* isimli eserleri *Envâru't-tenzîl*'de bulunan hadislerin tahrir edildiği eserlerdir. Ali b. Salâhuddin b. Ali el-Kevkebânî'nin (v. 1191/1777) *el-Esdâfî'l-müntekât*, İbrâhim b. Mustafa b. Muhammed Vahdi'r-Rûmî'nin (v. 1126/1715) *Şerhu şevâhidi'l-Beyzâvî*, ve Mahcub Binsâlik'in *el-Kavlü'l-mâdî fî şerhi şevâhidi Tefsîri Kâdî* isimli eserleri de *Envâru't-tenzîl*'de bulunan şevâhidin tahririnin ve şerhinin yapıldığı eserlerdir. Cemâleddin Ebû Muhammed Abdullah b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle'î'nin (v. 562/1167) *Tahrîcû ehâdîsi'l-Keşşâf*, Ahmed b. Ali el-Ğaryânî'nin (v. 763/1362) *Tahrîcû ehâdîsi'l-Keşşâf*, Muhammed b. Muhammed b. Ammâr'ın (v. 844/1440) *el-Fethu's-şâf fî tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf* ve Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî'nin (v. 852/1449) *el-Kâfî's-şâf fî tahrîci ehâdîsi'l-Keşşâf* isimli eserleri ise *el-Keşşâf*'ta bulunan hadislerin tahrir edildiği eserlerdir. Hızır b. Atâullah el-Mevsîlî de (v. 1007/1598) *el-İs'âf fî şerhi şevâhidi'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* isimli eserinde *Envâru't-tenzîl*'de ve *el-Keşşâf*'ta bulunan şevâhidin tahririni ve şerhini yapmıştır. (Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 341-342, III, 1467.)

Konevî, *Envâru't-tenzîl*'de Nisa sûresinin 1. âyetinin tefsiri hakkında yer verilen bir rivâyetin hem sıhhati hem de içeriği hakkında bilgi vermiştir. Beyzâvî âyetteki akrabalık bağına koparmaktan sakınmaya dair emirle ilgili olarak “*Akrabalık arşta asılıdır (ve şöyle demektedir:) ‘Dikkat edin kim benimle bağına kurarsa Allah da onunla bağına kurar, kimde benimle bağına koparırsa Allah da onunla bağına koparır’*”⁶⁰³ hadisini zikretmektedir. Konevî Hz. Âişe'den nakledilen bu hadisin Buhârî ve Müslim'de (v. 261/875) yer aldığını söylemiştir. Ayrıca Konevî'ye göre hadiste geçen *الرحم معلقة بالعرش* “Akrabalık arşa asılıdır” ifadesinde istiâre-i tabe'îyye ve temsîliyye bulunmakta olup akrabalık bağına yüceltmek ve *الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى* “*Rahmân, arşa istivâ etmiştir*”⁶⁰⁴ âyetinde olduğu gibi- akrabalık bağının Allah'ın tedbirinde olduğunu ifade etmek için burada arş zikredilmiştir.⁶⁰⁵ Konevî'nin bu konudaki bir açıklaması da Beyzâvî'nin İsrâ sûresinin ilk âyetinin tefsirinde yer verdiği “*Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: Ben Mescid-i Harâm'da Beyt'in Hicr (denilen yer)inde uyku ile uyanıklık arasında iken Cebrâil geldi*”⁶⁰⁶ hadisi ile ilgilidir. Hadisi değerlendiren Konevî, bu rivâyetin Buhârî ve Müslim'in üzerinde ittifak ettikleri bir hadis olduğunu söylemiş ve hadiste geçen bazı kelimelerin okunuşları ve anlamları hakkında bilgi vermiştir.⁶⁰⁷

Şihâbüddin Hafâcî de *Envâru't-tenzîl*'de geçen bir hadisin başka sened ve lafızlarla yapılan rivâyetlerinden bahsetmektedir. Enfâl sûresi 68. âyetle ilgili olarak Beyzâvî “*Eğer azab inseydi Ömer ve Sa'd b. Mu'âz'dan başkası kurtulmazdı*” rivâyetini aktarmaktadır. Hafâcî hâşiyesinde bu rivâyeti İbn Cerîr'in, Muhammed b. İshâk'tan (v. 151/768) “*Eğer gökten azab inseydi, düşmanı sindirmek bana daha sevimli geliyor dedikleri için Ömer b. el-Hattâb ve Sa'd b. Mu'âz'dan başkası kurtulmazdı*” lafzıyla rivâyet ettiğini söylemektedir. Yine Hafâcî'nin bildirdiğine göre İbn Merdûye (v. 410/1020) de aynı hadisi Sa'd b. Mu'âz'dan (v. 5/627) bahsetmeksizin İbn Ömer'den (v. 73/692) rivâyet etmiştir.⁶⁰⁸

⁶⁰³ Bk. Buhârî, Edeb 13; Müslim, Birr 17.

⁶⁰⁴ Tâhâ 20/5.

⁶⁰⁵ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, VII, 9.

⁶⁰⁶ Buhârî, Bed'ü'l-Halk 6.

⁶⁰⁷ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, XI, 430.

⁶⁰⁸ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 293.

Hafâcî, Enfâl sûresi 46. âyetin tefsirinde Beyzâvî'nin yer verdiği “*Bana sabâ rüzgârı ile yardım edildi. Âd kavmi ise debûr (rüzgârı) ile helak edildi*”⁶⁰⁹ hadisini de Buhârî ve Müslim'in İbn Abbas'tan (v. 68/687-688) rivâyet ettiklerini belirtmiştir.⁶¹⁰

Süyûtî de hâşiyesinde bol miktarda rivâyet tahriri ve değerlendirmesine yer veren muhaşşilerdendir. Örneğin, Tevbe sûresinin girişinde Beyzâvî ‘kîle’ lafzıyla “*Hz. Peygamber (a.s.) bir sûre veya âyet indiği zaman yerini belirtirdi. Bunun yerini belirtmeden vefat etti. Anlattığı kıssa Enfâl sûresindeki benziyordu ve aralarında münasebet vardı. Çünkü Enfâl'de anlaşmalardan, Berâe'de de bunların bozulmasından bahsediliyordu. O nedenle ona eklendi*”⁶¹¹ rivâyetine yer verir. Süyûtî bu rivâyetin Ebû Dâvûd (v. 275/889) ve Tirmizî'de (v. 279/892) hasen olarak, Nesâî (v. 303/915), İbn Hibbân (v. 354/965) ve Hâkim'de (v. 405/1014) ise İbn Abbas'tan nakille sahih olarak yer aldığını ifade etmiştir.⁶¹²

Hâşîye yazarları özellikle sûre sonlarında bulunan sûrelerin faziletleri ile ilgili hadisleri değerlendirirken müfessirleri mevzû rivâyetlere tefsirlerinde yer vermelerinden ötürü eleştirmişler, mevzû olmayanları da bilhassa belirtmişlerdir. Beyzâvî, Mülk sûresinin fazileti hakkında “*Kim Mülk sûresini okursa Kadir gecesini ihya etmiş gibidir*” şeklinde bir rivâyetten bahseder. Şeyhülislam Sa'dî Çelebi bu rivâyet hakkında yaptığı açıklamada “*Bu rivâyet mevzûdur. Müellifin bu sûrenin faziletine dair varid olan sahih hadisleri bırakıp da Hz. Peygamber'e âidiyeti sâbit olmayan bir rivâyetle yetinmesi hayret vericidir*” diyerek Beyzâvî'yi tenkit etmiştir.⁶¹³

Bu konuda Hafâcî de Beyzâvî'nin Enfâl sûresinin sonunda sûrenin faziletine dair naklettiği “*Kim Enfâl ve Berâe sûrelerini okursa ben ona kıyamet günü şefa'at ederim ve onun münafıklıktan berî olduğuna şahitlik ederim. Ona her münafık erkek ve kadın*

⁶⁰⁹ Buhârî, İstiskâ 25. Sabâ rüzgârı, doğudan esen; debûr rüzgârı ise sabânın karşısından, batıdan esen rüzgardır. Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, I, 341, (neşreden şerhi.)

⁶¹⁰ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 280-281.

⁶¹¹ Rivâyet için bk. Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd (v. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1997, Tefrî'u istiftâhi's-salât 10; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân 10; Nesâî, Fezâilü'l-Kur'ân 12; Ebû'l-Hasan Alâüddin Ali b. Balaban (v. 739/1339), *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balaban*, (thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1414/1993, I, 230-231 (Vahy 10); Ebû Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhâyn*, Dâru'l-haremeyn, Kâhire 1417/1997, II, 391 (Tefsîr 9).

⁶¹² Süyûtî, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*, III, 481; Süyûtî 'nin diğer bazı hadis tahrirleri için bk. III, 482, 486, 490, 493, 496, 498.

⁶¹³ Sa'dî Çelebi (v. 945/1539), *Hâşîye-i Sûre-i Mülk*, Süleymaniye Ktp., Osman Hülâ Öztürkler, nr. 27, vr. 19a-19b.

sayısınca sevap verilir. Arş ve onu taşıyanlar hayatı boyunca istiğfar ederler” rivâyetinin mevzûluğu sabit olan meşhur rivâyetlerden olduğunu söylemiştir.⁶¹⁴

Konevî de Beyzâvî’nin Rahmân sûresinin faziletine dair zikrettiği “Kim Rahmân sûresini okursa Allah’ın kendisine verdiği nimetlerin şükrünü edâ etmiş olur” rivâyetinin mevzû olduğunu, aslının olmadığını ifade etmiştir.⁶¹⁵ Yine Konevî Nûr sûresinin sonunda Beyzâvî’nin yer verdiği “Kim Nûr sûresini okursa Allah ona ölüp gitmiş ve geride kalan her bir erkek ve kadın mü’min kişi sayısınca on sevap verir” rivâyetinin de mevzû olduğunu söylemiş, Beyzâvî’yi tefsirinde bu mevzû rivâyeti defalarca naklettiği için eleştirmiştir.⁶¹⁶

Hâşiye yazarlarının tefsirlerde yer verilen bazı “meseller” hakkında da bu doğrultuda değerlendirmeler yaptıkları görülmektedir. Örneğin Beyzâvî, Fâtîha sûresi 4. âyeti tefsir ederken din gününün (يَوْمَ الدِّينِ), cezâ yani amellerin karşılığının verileceği gün olduğunu ve كما تدين تدان “Ne yaparsan karşılığını görürsün” sözüyle bu kastedildiğini söylemektedir. Bu ifadeleri değerlendiren Siyalkûtî كما تدين تدان sözünün meşhur bir mesel olup Beyhâkî’nin (v. 458/1066) bu sözü zayıf bir sened ile tahrîc ettiğini ifade etmiştir.⁶¹⁷

Tefsir hâşiyelerindeki önemli unsurlardan birisi de müfessirlerin yorumlarına şahit getirdikleri şiirlerin şerh edilmesidir. Muhaşşîler şiirlerin istişhâd yönünü açıklayıp şiirin bilinmeyen kelimeleri ve şiirin genel olarak ifade ettiği anlam hakkında bilgi vermişlerdir. Mesela Beyzâvî’ye göre إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ “İman edenler ile yahudiler, sâbiîler ve hristiyanlardan Allah’a ve âhiret gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecek de değillerdir”⁶¹⁸ âyetindeki وَالصَّابِئُونَ kelimesi mübtedâ olarak merfû olup haberi hazfedilmiştir. Maksat bu kelimeyi sona bırakmaktır. Yani âyetin takdiri إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ وَالنَّصَارَىٰ كَذَلِكَ “İman edenler ile yahudiler ve hristiyanların hükmü öyle, sâbiîlerinki de aynı şekilde...” diyerdir. Beyzâvî bu izahını,

⁶¹⁴ Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, IV, 295.

⁶¹⁵ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, XVIII, 383.

⁶¹⁶ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, XIII, 482.

⁶¹⁷ Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 62.

⁶¹⁸ Mâide 5/69.

فَإِنِّي وَقَيَّارٌ بِهَا لَغَرِيبٌ

“Muhakkak ki ben orada garibim. Kayyâr da öyle”

mısraıyla delillendirmiştir. Müfessirin bu delili hakkında açıklama yapan muhaşşî Şeyhzâde bu beyitteki Kayyâr kelimesinin mübtedâ olarak merfû, haberinin de mahzûf olduğunu söylemiş, mısraın takdirinin de كَذَلِكَ بِهَا لَغَرِيبٌ وَقَيَّارٌ şeklinde olduğunu ifade etmiştir.⁶¹⁹

Yine Beyzâvî السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَمَا أُنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْإِنْسَانِ وَكَأَيُّ عُقُولٍ لَّعَنَ الْكَافِرِينَ (Allah'ı) âciz bırakamazsınız⁶²⁰ âyetinin tefsiri hakkında önce insanların yeryüzünde veya derinlerde saklanarak, gökte korunarak veya kalelere girerek Allah'ın kazasından kaçamayacaklarının anlatıldığını ifade etmiş, ardından da kîle sîgasıyla gökte olanların da O'nu aciz bırakamayacaklarına dair bir görüşten bahsetmiştir. bu görüşe göre âyetin takdiri السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَمَا أُنْتُمْ بِمُعْجِزِينَ فِي الْإِنْسَانِ şeklindedir. Müfessir bu son görüşle ilgili olarak Hassân b. Sâbit'in (v. 60/680[?]) şu beytini delil getirmiştir.

أَمِنْ يَهْجُو رَسُولَ اللَّهِ مِنْكُمْ / وَيَمْدَحُهُ وَيَنْصُرُهُ سِوَاءَ

“Sizden Resûlullah'ı hicveden kimseyle
Onu öven ve ona yardım eden bir midir”

Şeyhzâde'ye göre bununla ibarenin وَمِنْ يَمْدَحُهُ وَيَنْصُرُهُ şeklinde olması kastedilmektedir. Burada da sîla olan مَنْ gizlenmiştir. Şeyhzâde ayrıca ibare böyle olsaydı hicveden ile medheden kişinin aynı kişi olduğu anlamının ortaya çıkacağını, aynı kişi için de “eşit mi” diye sormanın doğru olmayacağını belirtmiştir.⁶²¹

4.4.5. Âyetin Tefsiriyle İlgili Başka Görüşler

Hâşiye yazarları âyetin bir bölümünü veya âyette geçen bir kavramı daha geniş bir bakış açısıyla izah etmek ya da herhangi bir işkâli gidermek için konuyla ilgili başka görüşlere değinmişlerdir.

Örneğin Muhammed Abdülhak el-Hindî, Âl-i İmrân 7. âyetin tefsiri hakkında Nesefî'nin *Medârik*'indeki ifadelerle uzun bir hâşiye yazarak muhkem ve müteşâbihe dair tefsirde yer almayan görüşlerle ilgili olarak okuru bilgilendirmiştir. Abdülhak, الرّ

⁶¹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 557-558.

⁶²⁰ Ankebût 29/22.

⁶²¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 497-498.

كِتَابُ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ “Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır”⁶²² âyetine dayanarak Kur’an’ın tamamının muhkem, اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَابًا “Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi”⁶²³ âyetini delil getirerek de tamamının müteşâbih olduğunu söyleyenlere karşı çıkar. Çünkü ilk âyetteki muhkemlik mananın bozuk, lafzın da maksadı ifade etmede yetersizlikten korunmuş olmasını, ikinci âyetteki müteşâbihlik ise mananın sıhhati ve lafzın birçok manayı ifade edebilmesi konusunda âyetlerin birbirine benzerliğini ifade etmektedir. Muhkem ve müteşâbih konusunda iki şey söz konusudur. Birincisi muhkem ve müteşâbihin ne anlama geldiği, ikincisi ise müteşâbihi Allah’tan başkasının bilip bilemeyeceği meselesidir. Bazıları muhkemi açıkça veya te’vil yolu ile bilinebilen; müteşâbihi ise kıyamet saati, deccâlin ve dabbetü’l-arzın çıkışı ve hurûf-ı mukattaa gibi bilinmesi için hiçbir yol olmayan şeyler olarak açıklamışlardır. Başkalarına göre ise muhkem sadece bir anlama ihtimali olan, te’vile imkân vermeyen; müteşâbih de birçok anlama ihtimali olan şeylerdir. Yine muhkemin akıl yürütmeye müsait meseleler; müteşâbihin de namaz rekâtları, vakitleri, orucun Şaban ayında değil de Ramazan’da farz olması gibi akıl yürütmeye imkân vermeyen konular olduğu söylenmiştir. Bir baskası da muhkemin farzlar ve va’d-va’îdi; müteşâbihin ise kıssalar ve misalleri ifade ettiğini dile getirmiştir. Aynı şekilde muhkemin Kur’an’da ayrıntılı bir şekilde ifade edilen âyetler, müteşâbihin de özet ve genel bir mana ifade eden âyetler olduğu belirtilmiştir. Mu‘tezile ve Şafiîlerden bazıları ise müteşâbihin te’vilini ilimde derinleşmiş kimselerin de bilebileceğini söylemişlerdir.⁶²⁴

İbnü’t-Temcid de الزَّانِيَةُ وَالزَّانِي فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينٍ “Zina eden kadın ve zina eden erkekten her birine yüz sopa vurun; Allah’a ve âhiret gününe inanıyorsanız, Allah’ın dininde (hükümlerini uygularken) onlara acıyacağınız tutmasın. Müminlerden bir grup da onlara uygulanan cezaya şahit olsun”⁶²⁵ âyetinde geçen “et-tâife”nin kaç kişiden

⁶²² Hûd 11/1.

⁶²³ Zümer 39/23.

⁶²⁴ Abdülhak, *el-İklîl*, II, 3-5.

⁶²⁵ Nûr 24/2.

Tefsir hâşiyelerinde müfessirin ifadelerine ilave olarak zikredilen başka görüşlerden bazıları da sûre ve âyetlerin mekkî ve medenî olmaları ile ilgilidir. Örneğin Beyzâvî, Furkan sûresinin mekkî olduğunu söylemektedir. Konevî ise Zemahşerî ve Râzî'nin İbn Abbas ve Katâde'ye dayanarak sûrenin 68, 69 ve 70. âyetlerinin medenî olduklarını söylediklerini belirtmiştir. Konevî, Dahhâk'a (v. 105/723) göre de baştan üç âyetin medenî olduğunu ifade etmiştir.⁶³⁰

Görüldüğü gibi muhaşşîler başka kaynaklara müracaat ederek tefsirlerdeki eksik kalan kısımların ikmâlîni ve âyetin etraflıca açıklanmasını sağlamaktadırlar. Bu açıdan tefsir hâşiyelerindeki bu tür izahlar aslında tefsir mesabesinde açıklamalardır.

4.4.6. Hâşiye Yazarının Değerlendirmeleri

Hâşiye yazarının değerlendirmeleri ile genel anlamdaki izah ve açıklamaların dışında yazarın karşılaştırmalar yapması, tercihlerde bulunması ve delillendirme yoluna gitmesi gibi hâşiye yazarının kendi görüşünün ve yorumunun öne çıktığı hususları kastetmekteyiz.

Kâzerûnî, hâşiyesinde sadece *Envâru't-tenzîl*'i yorumlamakla kalmamış aynı zamanda bazı bölümleri *el-Keşşâf* ile karşılaştırmış ve bazı yerlerde *el-Keşşâf*'ı bazı yerlerde de *Envâru't-tenzîl*'i üstün bulduğunu ifade etmiştir. Kâzerûnî örneğin *Envâru't-tenzîl*'in mukaddimesindeki dua cümlesi ile *el-Keşşâf*'ın hutbe kısmındaki dua cümlesi arasında bir takım farklar olduğunu söyler. Beyzâvî'nin duası الحمد لله الذي نزل الفرقان على عبده ليكون للعالمين نذيراً indiren Allah'a mahsustur" diye başlar. *el-Keşşâf* da الحمد لله الذي أنزل القرآن كلاماً مؤلفاً منظماً "Hamd, Kur'an'ı telif ve tanzim edilmiş olarak, ihtiyaca göre parça parça indiren Allah'a mahsustur" ifadesiyle başlamaktadır. Kâzerûnî'ye göre birinci fark Zemahşerî'nin dua cümlesinin hem "inzâl"e hem de "tenzîl"e, Beyzâvî'nin ifadesinin ise sadece "tenzîl"e vurgu yapmasıdır. İnzâl, Kur'an'ın levh-i mahfûzdan dünya semâsına bir defada inmesidir. Tenzîl ise ihtiyaca göre kısım kısım inmesidir. Ancak Kâzerûnî'ye göre Beyzâvî'nin bu ifadeleri Kur'an'ın bir defada dünya semasına indirildiği görüşüne karşı çıktığı şeklinde anlaşılmamalıdır. İkinci fark, Beyzâvî'nin zikrettiği "inzâr"ın tenzîlin faydasını da içermesidir. Üçüncü fark ise Beyzâvî'deki ليكون

⁶³⁰ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, XIV, 3.

للعالمين نذيرا ibaresinin “Hz. Peygamber’in bütün mahlûkâta uyarıcı olarak gönderildiğini” ifade etmesidir.⁶³¹

Hâşiye yazarları Tefsir ilminin ilimlerin en üstünü olması meselesi hakkında Beyzâvî’nin ifadeleri üzerinden bir takım değerlendirmeler yapmıştır. Beyzâvî ilimlerin en üstününün Tefsir ilmi olduğunu söyler. Kâzerûnî’ye göre hâlbuki Beyzâvî Kelâm ilmiyle ilgili eseri *Tavâli*’de ilimlerin en üstününün Kelâm ilmi olduğunu söylemiştir. O halde Beyzâvî burada Tefsir ilminin Kelâm ilmi dışındaki ilimlerin en üstünü olduğunu kastetmiş olmalıdır. Aslında her iki ilmin de diğerine karşı üstünlüğü söz konusudur. Öncelikle Tefsir ilminin konusu kelâm ile sabit olur. Öbür taraftan kelâmî meselelerin birçoğu da âyet-i kerimeler ile sabittir.⁶³² Siyalkûtî’nin de aynı meseleyi benzer şekilde değerlendirdiği görülmektedir. Beyzâvî, Tefsir ilmini dini ilimlerin reîsi olarak vasfetmiştir. Çünkü dini ilimlerin hepsi Kitap’tan alınmıştır. Dini ilimler sübût açısından Kur’an’a ihtiyaç duyarlar. Fakat bu durum Kelâm ilminin de dini ilimlerin reîsi olmasını ortadan kaldırmamaktadır. Çünkü Tefsir ilmi, sübûtunun Allah’a dayanması açısından kelâma ihtiyaç duyar. Kelâm ilminin meseleleri de sübût açısından Kur’an’a ve tefsire dayanır. Bu durumda biri diğerinin başı olur.⁶³³

Hâşiye yazarları Tefsir ilminin tarifi hakkında da bu türden açıklamalar yapmaktadır. Teftâzânî ve Cürçânî *el-Keşşâf*’a yazdıkları hâşiyelerinde Tefsir ilmini benzer şekilde tanımlarlar. Teftâzânî’ye göre Tefsir ilmi, *Allah Teâlâ’nın muradına delâlet etmesi itibariyle Allah’ın kelâmının hallerini araştıran bir ilimdir*. Tefsir ilmi, rivâyet ve te’vîle yani dirâyetle ilgili konuları ele alır.⁶³⁴ Cürçânî’ye göre de Tefsir ilmi, *Allah’ın muradına delâlet etmesi itibariyle O’nun yüce kelâmının hallerinin araştırıldığı ilimdir*. İki kısma ayrılır. Birincisi, esbâb-ı nüzûl ve kıssalar gibi sadece nakille bilinebilen ‘tefsir’ olup rivâyetle ilgilidir. İkincisi ise Arap dili kaideleriyle idrak edilebilen ‘te’vîl’dir ve dirâyetle ilgilidir. İlkinde nakle dayanmaksızın, ikincisinde ise sırf arzuya göre konuşmak hatalıdır. Ayrıca bir kişi her iki durumda da isabet etse bile hatalıdır.⁶³⁵

⁶³¹ Kâzerûnî, *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*, I, 2.

⁶³² Kâzerûnî, *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*, I, 5.

⁶³³ Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 13.

⁶³⁴ Teftâzânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 6a.

⁶³⁵ Cürçânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 13a-13b.

Bazı hâşiye yazarları ise yanlış anlaşılmanın önüne geçmek kastıyla müfessirin ifadesi üzerinde değerlendirmeler yaparlar. Söz gelimi Beyzâvî tefsirin mukaddimesinde “Allah en hâlis Arapların en seçkin hatiplerine Kur’an’ın sûrelerinden en kısa bir sûreyle (benzerini getirmeleri hususunda) meydan okudu. Buna güç yetirecek (قدير) hiç kimse çıkmadı” demektedir. Kâzerûnî’ye göre bu ifadedekiقدير “kudret” değil, “kudret sahibi” anlamındadır. Çünkü aksi takdirde kudretin nefyi onların aslında Kur’an’ın benzerini getirmeye kâdir oldukları, ancak Allah’ın bu kudreti onlardan uzaklaştırıp aldığı anlamına gelir.⁶³⁶ Görüldüğü üzere Kâzerûnî getirdiği bu açıklamayla bir taraftan müfessirin kastını ortaya koyarken diğer yandan da sarfe nazariyesinin kastedilmediğine işaret etmektedir.

Farklı görüşlerin olduğu yerlerde ise bazı hâşiye yazarlarının müfessirin görüşünü destekleyici yorumlar yaptıkları görülmektedir. Beyzâvî Fâtiha sûresinin nüzûlüyle ilgili olarak Mekke’de namazın farz kılınması ve Medine’de kıblenin değiştirilmesi sırasında nâzil olduğuna dair iki farklı görüş olduğundan bahseder. Bununla birlikte Beyzâvî sûrenin mekkî olduğu kanaatindedir. Siyalkûtî de bu vesileyle tekrârü’n-nüzûl ile ilgili kendi görüşlerini dile getirmiştir. Ona göre eğer Fâtiha iki defa nâzil olsaydı, iki sûre olurdu. Çünkü vahy-i metlûvvün tekrarı Rahman sûresindeki “فَبِأَيِّ”⁶³⁷ “O halde Rabbinizin nimetlerinden hangisini yalanlayabilirsiniz?”⁶³⁷ âyetinin tekrarı gibidir.⁶³⁸ Nesefî ise Fâtiha sûresinin 2 kere (Mekke ve Medine’de) nâzil olduğunu ifade etmiştir. Onun kanaati de muhaşşî Muhammed Abdülhak tarafından desteklenmiştir. Muhammed Abdülhak’ın *el-İklîl*’deki değerlendirmesine göre bu tekrarın sebebi sûrenin şerefi ve faziletidir.⁶³⁹ Cürcânî de Zemahşerî’nin Fâtiha sûresinin nüzûlü ve isimleri hakkında verdiği bilgileri açıklama vesilesiyle sûre hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunmuştur. Cürcânî, Zemahşerî’nin Alak sûresinin tefsirinde, müfessirlerin çoğuna göre Fâtiha’nın nâzil olan ilk sûre olduğunu, sonra Kalem sûresinin indiğini belirttiğini söyleyerek Fâtiha sûresinin mekkî olduğunu ifade etmiştir. Ancak bazılarına göre Fâtiha sûresi Mekke’de namazın farz kılınması sırasında nâzil olduğu gibi Medine’de kıblenin değişmesi sırasında bir kez daha nâzil

⁶³⁶ Kâzerûnî, *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*, I, 4.

⁶³⁷ Rahmân 55/13, 16, 18, ...

⁶³⁸ Siyalkûtî, *Hâşiyetü’l-Kâdî*, s. 23.

⁶³⁹ Abdülhak, *el-İklîl*, I, 4.

olmuştur. Bu sebeple sûrenin sadece medenî olduğu sanılmıştır. Fakat genelin ittifakı üzere Fâtiha sûresinin nüzûlde Kalem sûresine önceliği vardır. Ayrıca bu sûrenin “Fâtihatü’l-Kitâb” ve “sûretü’l-Hamd” diye isimlendirildiği mâlûmdur. Kezâ “sûretü’ş-Şifâ” ve “Şâfiye” diye de isimlendirilmiştir. Çünkü bu sûrenin her türlü hastalığa, derde şifa olduğu nakledilmiştir. Yine Kur’an’ın manalarının asıllarını ihtiva etmesi sebebiyle “Ümmü’l-Kur’ân”, “sûretü’l-Kenz” ve “el-Vâfiye” olarak da isimlendirilmiştir. Bu asıl manalar ise üçtür. Birincisi Allah’ı senâ etmek; ikincisi, Allah’a ibadet ve O’nun emir ve yasaklarına uymaktır. Üçüncüsü de terğîb ve terhîb yoluyla ifade edilen va’d ve va’îddir. Senâ, sûrede Allah’ın kemâl sıfatlarıyla ifade edilmiştir. **إِيَّاكَ نَعْبُدُ** ile ifade edilen te’abbüd kulluğu hakkıyla yerine getirmeyi ve Allah’ın emir ve yasaklarına uymayı anlatmaktadır. **الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ** ile de ilgili hükümleri içeren İslâm dini kastedilmektedir. **الْحَمْدُ لِلَّهِ** sözü ile ise kulların eğitimi murad olunmuştur. Yani bunun manası “el-hamdü lillâh deyin”dir. Ayrıca kabul edilmesi gereken bir şeyi emretmek onun zıddının yasaklanmasını gerektirir. Va’d ve va’îd ise sûrede **أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ** ve **الْمَعْزُوبَ عَلَيْهِمْ** veya her şeyin karşılığının sevap veya azab olarak verileceği günü anlatan **يَوْمَ الدِّينِ** ile ifade edilmiştir. Yine bu sûre, namazda her rekâtta tekrar okunması sebebiyle “es-Seb’ul mesânî” olarak da adlandırılmıştır.⁶⁴⁰

Tefsir hâşiyelerindeki bir takım değerlendirmeler ise konuyu ayrıntılandırma, daha geniş bir şekilde, örnekler vererek izah etme şeklindedir. Nebe’ sûresinin ilk beş âyetinde kâfirlerin birbirlerine sordukları, hakkında ihtilafa düştükleri ve ancak ileride kesinlikle bunun ne olduğunu bilecekleri büyük bir haberden bahsedilmekte, arkasından da Allah’ın kudret ve azametini anlatan âyetler gelmektedir.⁶⁴¹ Zemahşerî bu iki grup âyetler arasındaki münasebetin “Kâfirlere bu büyük haberi, yeniden dirilişi ve hesabı inkâr ettiklerinde Allah’ın kudretine delâlet eden bu büyük şeyleri Allah yaratmadı mı, ba’si ne diye inkâr edersiniz”, denilmesi olduğunu söylemiştir. Atûfî de hâşiyesinde bu konuyla ilgili aynı minvâlde değerlendirmeler yapmıştır. Ona göre ba’si inkâr eden kâfirler iki gruptur. Birinci grup yeniden diriltirme de dahil genel olarak Allah’ın yüce kudretini inkâr eder ve “*Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?*”⁶⁴² der. İkinci gruptakiler ise Allah’ın gökleri ve yeryüzünü yaratmaya, insanlara rızık vermeye kudretinin

⁶⁴⁰ Cürcânî, *Hâşiye ale’l-Keşşâf*, vr. 20a-21a.

⁶⁴¹ Nebe’ 78/6-16.

⁶⁴² Yâsin 36/78.

olduğunu kabul ederler ama ba'se, Allah'ın ölüleri yeniden diriltmesine inanmazlar. Sanki onlara göre Allah'ın durumu oyun oynamak için sabahtan bir şey yapıp akşam onu bozan ve hiçbir fayda elde edemeyen çocuğun durumuna benzemektedir. Ayrıca الْمَنُجَعَلُ الْاَرْضَ مِهَادًا وَالْجِبَالَ اَوْتَادًا وَخَلَقْنَاكُمْ اَزْوَاجًا وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًا وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًا وَانْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً ثَجَّاجًا لِّنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا وَجَنَّاتٍ اَلْفَافًا “Biz yeryüzünü bir döşek yapmadık mı? Dağları da birer kazık. Sizi çiftler çiftler yarattık. Uykunuzu bir dinlenme kıldık. Geceyi bir örtü yaptık. Gündüzü de çalışıp kazanma zamanı kıldık. Üstünüzde yedi kat sağlam göğü bina ettik. (Orada) alev alev yanan bir kandil yarattık. Sıkışan bulutlardan şarıl şarıl akan sular indirdik. Size tohumlar, bitkiler, yetiştirmek için. Ve ağaçları (birbirine) sarmaş dolaş bahçeler”⁶⁴³ âyetleri, kıyas yolu ile Allah'ın yarattığı hayret verici şeylerden yola çıkarak yeniden diriltilemeye ilgili yakînî bilgiye ulaştıracak olan aklî delilleri içeren uyarılardır. Yani Allah Teâlâ bunları yaratmaya kadir olduğuna göre ölüleri yeniden diriltmeye elbette kadirdir. Bu deliller birinci gruba hitap edenlerdir. Öbür taraftan اَءَأَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ السَّمَاءُ بَنِيهَا رَفَعَ سَمَكَهَا فَسَوَّيَهَا وَاَعْطَشَ لَيْلَهَا وَاَخْرَجَ ضَحِيهَا وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحِيهَا اَخْرَجَ مِنْهَا مَاءَهَا وَمَرْعِيهَا وَالْجِبَالَ لَخَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلَكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ “Sizi yaratmak mı daha güç, yoksa gökyüzünü yaratmak mı; ki onu Allah bina etti, onu yükseltti, düzene koydu, gecesini kararttı, gündüzünü açarttı. Ondan sonra da yerküreyi döşedi, yerden suyunu ve otlagını çıkardı, dağları sağlam bir şekilde yerleştirdi”⁶⁴⁴ âyetleri ile اَلَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ “Elbette göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanların çoğu bilmezler”⁶⁴⁵ âyetinde de ikinci gruba yönelik olarak aslında göklerin ve yeryüzü gibi birçok şeyin yaratılmasının insanın yaratılmasından çok daha güç olduğu ifade edilerek yeniden diriltilemenin imkânına işaret eden deliller bulunmaktadır.⁶⁴⁶

Farklı görüşlerin olduğu yerlerde ise kimi hâşiye müellifleri görüşlerden birisini birçok açıdan delillendirerek kendi tercihlerini ihsâs ettirecek değerlendirmeler yapmışlardır. Zemahşerî هُوَ الَّذِي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاٰخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَاَمَّا الَّذِيْنَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ

⁶⁴³ Nebe’ 78/6-16.

⁶⁴⁴ Nâzi’ât 79/27-32.

⁶⁴⁵ Mü’min 40/57.

⁶⁴⁶ Atûfî, Hâşiye alâ Tefsîri’l-Keşşâf, vr. 8a-10a.

يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ “Sana Kitab’ı indiren O’dur. Onun (Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te’vil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki Onun te’vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. (Bu inceliği) ancak akliselim sahipleri düşünüp anlar”⁶⁴⁷ âyetinin tefsirinde müteşâbihin manasını yalnız Allah’ın ya da Allah ile birlikte ilimde derinleşmiş kimselerin de bilebileceği şeklinde iki görüşe yer verir. Tîbî birinci görüşle ilgili çeşitli istidlallerin olduğunu söyler. Bunlardan birisine göre, zâhirin Allah’ın muradının bizim bildiğimizin dışında bir şey olduğuna dair bir delil bulunduğu Allah’ın muradının bazı mecazlar ile ifade edildiği kabul edilir. Nitekim Mâlik b. Enes (v. 179/795) الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى⁶⁴⁸ âyeti⁶⁴⁸ hakkında sorulunca “İstivâ mâlûmdur, fakat keyfiyeti mechûldür. Ona iman ise vâciptir. Onun hakkında soru sormak da bid’attır” demiştir. İkincisine göre âyetin öncesinde bahsedilen kalplerinde eğrilik bulunanların müteşâbihe tâbi olmaları müteşâbihi te’vil etmenin kötülendiğine delâlet eder. Âyetin devamında ifade edildiği gibi ilimde derinleşmiş olanlar ayrıntısını bildikleri âyetlere de bilmediklerine de iman ettiklerini söylerler. Bu konuda üçüncü istidlal ise ‘rüsûh’un manasının râsihûndan olanların müteşâbih ile Allah’ın muradının zâhirin dışında bir şey olduğunu bilip onun ilmini Allah’a havale etmeleri ve onun hak ve doğru olduğunu bilmeleri ile tamam olmasıdır. Dördüncüsüne göre ise âyetle الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ de vakıf yapıp يَقُولُونَ ile başlamak güzel değildir. Aksine إِلَّا اللَّهُ’ta vakıf yapıp الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ ile başlamak daha güzeldir.⁶⁴⁹

Hâşiye müellifleri sadece esas aldıkları tefsirdeki ifadeleri değil naklettikleri görüşleri de değerlendirmişler, bu görüşlerin delillerini tespit etmeye çalışmışlardır. Zemahşerî, زَيْنَ النَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ, Nefsanî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara süslendi (çekici kılındı). Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir. Hâlbuki varılacak güzel yer, Allah’ın

⁶⁴⁷ Âl-i İmrân 3/7.

⁶⁴⁸ Tâhâ 20/5.

⁶⁴⁹ Tîbî, Fütûhu’l-gayb fî l-keşf an kınâ’i’r-rayb, vr. 39a.

katındadır”⁶⁵⁰ âyetinde bahsedilen süslemeyi yapanın Allah olduğunu söylemektedir. Tîbî ise hâşiyesinde Zemahşerî’nin bu ifadelerini izah ederken önce Beyzâvî’nin âyetle ilgili tefsirini aktarmış, sonra da kendi değerlendirmelerini yapmıştır. Beyzâvî’ye göre Allah Teâlâ’nın âyetle bahsedilenleri süsleyip çekici göstermesinin iki sebebi bulunmaktadır. Birinci sebep bunların imtihan aracı olmasıdır. İkincisi de uhrevî saadeti ve Allah’ın rızasını kazanmanın vesilesi ve dünyadaki geçimin unsurları olmaları hasebiyle hayırlı olmalarıdır. Tîbî’ye göre ise Beyzâvî’nin birinci görüşü aynı âyetteki “*Bunlar, dünya hayatının geçici menfaatleridir*” ifadesi ile bir sonraki âyetle “*De ki: Size bunlardan daha iyisini haber vereyim mi?*” buyrulması sebebiyle makama daha uygundur. Âyetle zikredilenlerin hayır olarak anılması ise onları isteyenlere göredir. Nitekim, “*Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttakî olanlar için âhiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?*”⁶⁵¹ âyetinde de aynı durum ifade edilmiştir.⁶⁵²

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere hâşiyelerdeki bu tür değerlendirmeler yoluyla konuya açıklık getirilmiş, farklı görüşler karşılaştırılmış ve yanlış anlaşılmanın önüne geçilmiş olmaktadır.

4.4.7. Hâşiye Yazarına Ait Tefsirler

Hâşiye yazarına ait tefsirler ile tefsirde yer almayıp bizzat hâşiye yazarına ait tefsirler kastedilmektedir. Hâşiye yazarları birçok yerde müfessir gibi hareket etmekte tefsir metnini bırakıp kendi tefsirini ortaya koymaktadırlar. Bu şekilde bir taraftan da tefsirde eksik bırakılan yerler tamamlanmış olmaktadır. Tefsir hâşiyelerindeki bu tür örnekler azımsanmayacak kadar fazladır. Bu durum hâşiyelerin tefsir mirası açısından da önemli katkılar sunan bir literatür olduklarını göstermektedir. Aşağıda hâşiye yazarlarının tefsirlerine dair bazı örnekler verilecektir.

Konevî İsmâil Efendi, Kur’an’daki âyetlerin bir kısmının muhkem, diğer kısmının da müteşâbih olduğunu ifade eden Âl-i İmrân sûresi 7. âyetteki كُلُّ مَنْ عِنْدَ رَبَّنَا “*Hepsi Rabbimizin katındadır*” ifadesi hakkında *Envâru’t-tenzîl*’de yer almayan bir

⁶⁵⁰ Âl-i İmrân 3/14.

⁶⁵¹ En‘âm 6/32.

⁶⁵² Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fi’l-keşf an kınâ‘i’r-rayb*, vr. 40b.

açıklama yapmıştır. Ona göre burada “Rab” kelimesinin seçilmesinin nedeni muhkem ve müteşâbihin inzâl edilmesinin terbiyenin alâmetlerinden olmasıdır.⁶⁵³

Konevî İsmâil Efendi, Nisa sûresinin 1. âyetindeki *وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالرَّحَامَ* “Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah’tan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten sakının” ifadesini de Beyzâvî’nin değinmediği şekilde tefsir etmiştir. Bu âyetin baş tarafında *يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ* şeklinde bir sakınma emri bulunmaktadır. Âyetin devamında bu emrin bir kez daha tekrar edilmesi âyetteki karşılıklı dilekte bulunmayla ilgili takvanın gereklerinden olan diğer bazı vazifelerin hatırlatılması sebebiyle veya bu ikinci emrin bilhassa Allah’ın hakları ya da kulların hakları ile ilgili olması sebebiyledir.⁶⁵⁴

Konevî, İsrâ sûresinin ilk âyeti ile ikinci âyeti arasındaki irtibata değinmiştir ki bu konuda da Beyzâvî açıklama yapmamıştır. Konevî iki âyet arasındaki bağı şöyle açıklamaktadır. Hz. Musâ’ya (a.s.) Tûr’a çıkışı sırasında Tevrat’ın verilmesi mi’râc mesâbesindedir. Hz. Peygamber mi’râcda Allah Teâlâ ile konuştuğu gibi Hz. Musâ da Tûr’da Allah ile konuşmuştur. Hz. Peygamber nasıl mi’râc ile insanların pek çoğuna doğru yolu göstermişse Hz. Musâ da İsrâîloğullarına doğru yolu göstermiştir.⁶⁵⁵

Muhammed Abdülhak el-Hindî’nin “Müminler, müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin”⁶⁵⁶ âyeti hakkındaki izahına göre ise âyette üç durum söz konusu olabilir. Birincisi mü’min bir kişinin kâfir bir kişinin küfründen razı olması ve bundan dolayı onunla dostluk kurmasıdır ki böyle bir dostluk mü’minin küfrü demektir. Çünkü küfre rıza göstermek ve onu tasvip etmek küfürdür. Küfür de imanı ortadan kaldırır. İkincisi dünyada mü’min bir kişinin dünyevî işlerinde zâhirî duruma bakarak kâfir bir kişiyle hüsn-i muâşeret içinde olmasıdır. Bu ise yasak değildir. Üçüncüsü de önceki iki durum arasında orta bir yol tutmaktır. Akrabalık sebebiyle oluşan bir yardımlaşma, dayanışma olabilir. Ancak onlara muhabbet beslemek, onlarla mühim meselelerde

⁶⁵³ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VI, 28.

⁶⁵⁴ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, VII, 7.

⁶⁵⁵ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, XI, 438.

⁶⁵⁶ Âl-i İmrân 3/28.

istişâre etmek ise onların gidişatını güzel görmek, dinlerinden razı olmak anlamına geleceği için yasaklanmıştır.⁶⁵⁷

Yine Konevî'ye göre siyaktan anlaşıldığı üzere الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى “*Rahmân, arşâ istivâ etti*”⁶⁵⁸ âyetindeki “er-Rahmân” ile göklerdeki ve yeryüzündeki mevcûdâtın yaratıcısı kastedilmiştir. Bu âyet, kralın tahtına oturduğunda emir ve yasaklarını uygulaması gibi Allah’ın hükümlerinin ve kararlarının icra edilmesini ve sebeplerin indirilmesini anlatan bir temsildir.⁶⁵⁹

Konevî إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا أُولَئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ. “*Ehl-i Kitâb ve müşriklerden olan inkârcılar, içinde ebedî olarak kalacakları cehennem ateşindedirler. İşte halkın en şerlileri onlardır*”⁶⁶⁰ âyetinde ise hem Hz. Peygamber zamanındaki hem de ondan önceki dönemde yaşamış kâfirlerin kastedildiğini söylemektedir. Âyetteki مِنْ harf-i ceri ise ya teb’îziyye ya da beyâniyyedir. Teb’îziyye kabul edildiğinde الْمُشْرِكِينَ Ehl-İ Kitâb üzerine, beyâniyye olursa da mevsûle atıf olur. Daha doğru olan beyâniyye olmasıdır. Çünkü müşriklerden murad puta tapanlardır. Onların da hepsi kâfirdir.⁶⁶¹

Beyzâvî En‘âm sûresi 2. âyetteki هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ “*O ki, sizi çamurdan yarattı*” ifadesinin tefsirinde ilk madde olması ve insanlığın atası olan Hz. Âdem’in ondan yaratılması sebebiyle Allah’ın insanlığın yaratılmasını çamurdan başlattığını söylemektedir. İbnü’t-Temcîd ise buraya yazdığı hâşiyede “bana göre bir başka vecih daha var” diyerek âyeti başka bir şekilde daha tefsir eder. İnsan meni ve yumurtalıktan yaratılmıştır. Bu ikisi de kandandır. Kan ise gıdalardan oluşur. Gıdalar da ya hayvânî ya da nebâtîdir. Eğer hayvânî ise hayvanların durumu da insanınki gibidir. Nebâtî gıdalara gelince onlar da toprakta yetişmektedir. Bu durumda her insan topraktan gelmiş olmaktadır.⁶⁶²

İbnü’t-Temcîd hâşiyesinde İsrâ sûresinin ilk âyetiyle ilgili olarak yine *Envâru’t-tenzîl*’de yer almayan kendi açıklamalarına yer vermiştir. Ona göre âyetin başında

⁶⁵⁷ Abdülhak, *el-İklîl*, II, 10.

⁶⁵⁸ Tâhâ 20/5.

⁶⁵⁹ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, XII, 314.

⁶⁶⁰ Beyyine 98/6.

⁶⁶¹ Konevî, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî*, XX, 383.

⁶⁶² İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmi’l-Beyzâvî ve me‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, VIII, 11.

bulunan اسْرَى fiilindeki gâib sîğanın âyetin devamında بَارَكْنَا ve لِّلرَّيَّةِ şeklinde mütekellime çevrilmesi belâgattaki iltifat sanatıyla ilgilidir. Yine, لِّلرَّيَّةِ ifadesinin لِّلرَّيَّةِ şeklindeki gâib sîga ile kıraati de Hz. Peygamber’e mi‘râcda gösterilen şeyler gayb âlemiyle ilgili şeyler olduğundan dolayı hikmete uygundur. Ayrıca âyet Hz. Peygamber’in bu yürüyüşünün şehâdet âleminden gayb âlemine doğru olduğuna da delâlet etmektedir.⁶⁶³

Envâru’t-tenzîl’in Fâtiha, Bakara ve Âl-i İmrân sûreleriyle ilgili bölümüne hâşiye yazan Karamanî’ye göre ise kâmil imanın iki yönü vardır ki her ikisi de diğere bir yönden üstündür. Birincisi; nefsi inad, haddi aşma ve kötü ahlaktan arındırmak, temizlemek, günahları işlemekten, insana yakışmayan işlere girişmekten alıkoymaktır. İkincisi ise nefsi hak inançlarla, ilahi kitaplarda indirilen bilgiler ve hükümlerle ve mebde ve me‘âd ile ilgili yakînî ilimlerle tezyin etmektir. İşte Bakara sûresi 2. âyette bahsedilen ‘müttakîler’ imanının bu iki unsurundan birincisine, 3. âyetteki ‘gaybe imân’ da ikincisine işaret etmektedir.⁶⁶⁴

Tîbî de السَّمَاءِ وَلَا فِي الْأَرْضِ شَيْءٌ لَا يَخْفَى عَلَيْهِ شَيْءٌ “Şüphesiz ki ne yerde ne de gökte hiçbir şey Allah’a gizli kalmaz”⁶⁶⁵ âyeti hakkında *el-Keşşâf*’ta yer almayan açıklamalar yapmıştır. Ona göre âyette kelâmın va‘îde delâlet etmesi için hiçbir şeyin Allah’a gizli kalmayacağı ifade edilmiştir. Çünkü hurma çekirdeğinin üzerindeki yarık veya zar kadar dahi olsa Allah Teâlâ insanları hesaba çekecek, Allah’ın kitabını inkâr edenleri, âyetlerini yalanlayanları cezalandıracaktır. Allah küfredenin küfrüne muttalîdir. Bu âyetin öncesiyle alakalıdır. Çünkü önceki âyette küfürleri sebebiyle bu âyette küçük büyük her şeyin hesabının sorulacağı, cezasını verileceği, hiçbir şeyin Allah’a gizli kalmayacağı ilan edilmiştir.⁶⁶⁶

Enfâl sûresinin 5. âyetinde bazı mü’minlerin ganimetlerin dağıtımıyla ilgili olarak memnuniyetsizliklerinden bahsedilmektedir. Şihâbüddin Hafâcî’ye göre burada bahsedilen memnuniyetsizlik kişinin kudreti, seçimi ve isteği dışında oluşan bir durumdur. Çünkü aksi sahâbeye yakışmaz. Ayrıca âyette اَخْرَجَكَ رَبُّكَ “Rabbin seni

⁶⁶³ İbnü’t-Temcîd, *Hâşiyetü’l-Konevî alâ Tefsîri’l-İmâmî’l-Beyzâvî ve me‘ahû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*, XI, 436.

⁶⁶⁴ Karamanî *et-Tefsîr alâ Envâri’t-tenzîl li’l-Beyzâvî*, vr. 25b.

⁶⁶⁵ Âl-i İmrân 3/5.

⁶⁶⁶ Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fî’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 38b.

çıkardı” ifadesi ile çıkarma fiilinin Rabb’a izâfet edilmesi Hz. Peygamber’in bu çıkışının vahiy ile olduğuna işaretir.⁶⁶⁷

4.4.8. Müfessire Yöneltilen Eleştiriler

Hâşiye yazarlarının müfessirlere yönelttikleri eleştiriler bu tür eserlerdeki önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eleştiriler bazı eserlerde kısmî olarak kalırken, bazı hâşiyeler sırf eleştiri gayesiyle kaleme alınmıştır.

Yoğun eleştiri içeren tefsir hâşiyelerinin ilk ve en fazla örneklerini müellifi mu‘tezilî olması sebebiyle *el-Keşşâf*’a yazılanlar oluşturmuştur. Tefsir edebiyatı içinde Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ı, pek çok müfessirin ilgisini çekmiş olmasının yanında âyetleri îtizâlî düşünce doğrultusunda tefsir ettiğinden dolayı çok ağır tenkitlere tâbi tutulmuştur. Zemahşerî’yi en fazla eleştirenlerden birisi İbnü’l-Müneyyir’dir. İbnü’l-Müneyyir bu tenkitlerini ihtiva eden *el-İntisâf mine’l-Keşşâf* isimli bir hâşiye kaleme almıştır.⁶⁶⁸ İbnü’l-Müneyyir’in eleştirileri temelde mezhep farkına dayanmaktadır. Eş’arî ve Malîkî olan İbnü’l-Müneyyir, Mu‘tezilî ve Hanefî olan Zemahşerî’ye tenkitler yöneltmiştir.⁶⁶⁹ İbnü’l-Müneyyir’in temel eleştirisi Zemahşerî’nin Kur’an âyetlerini mezhebî telakkîleri doğrultusunda tefsir etmesi ve mezhebî fikirlerinin teyidi için âyetleri kullanmasıdır. Ona göre Zemahşerî izahlarına mezhebî ön kabullerini soktuğurmaktadır.⁶⁷⁰

Örneğin İbnü’l-Müneyyir’in bu tenkitlerinden birisi Fâtiha sûresi 7. âyetle ilgilidir. O, Zemahşerî’yi burada âyeti mu‘tezilî prensibe göre tefsir ettiği için eleştirmektedir. Zemahşerî *غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ* “Gazaba uğramışların ve sapmışların yoluna değil” ifadesindeki Allah’ın gazabını, Allah’ın emirlerine karşı gelenlerden intikam alma iradesi olarak tefsir etmektedir. İbnü’l-Müneyyir bu yorumun Mu‘tezile mezhebinin bir esası doğrultusunda yapıldığını söyler. Zira Mu‘tezile için

⁶⁶⁷ Hafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb*, IV, 253.

⁶⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, II, 1477; Brockelmann, *GAL: Supp.*, I, 509; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471; Habeşî, *Câmi’u’ş-şürûh ve’l-havâşî*, III, 1455; Özek, “el-Keşşâf”, *DİA*, XXV, 330.

⁶⁶⁹ Bk. Polat, *Mu‘tezilî Zemahşerî’ye Eş’arî İbnü’l-Müneyyir’in Eleştirileri*, s. 434-443, 459.

⁶⁷⁰ Maşalı, “Tefsir’de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü’l-Müneyyir Örneği”, s. 62.

Allah'ın âsîlere karşı va'îdinin gerçekleşmesi zorunlu olup, başka bir çıkar yol yoktur. Hâlbuki Ehl-i Sünnet'e göre Allah dilediğine azab eder, dilediğini de affeder.⁶⁷¹

Zemahşerî Bakara sûresinin 3. âyetiyle ilgili olarak da sahih imanı “Hakka inanmak ve bunu diliyle söyleyip ameliyle tasdik etmektir” diye tarif eder. Ona göre bu üç şarttan kalben iman eksik olursa kişi münafık, şehâdet eksikse kâfir, amel eksikse fâsık olur. İbnü'l-Müneyyir burada da “Allah böyle bir şey indirmedir” diyerek Zemahşerî'ye itiraz eder. Çünkü Ehl-i Sünnet'e göre büyük günah işleyenin akidesine hâlel gelmez. Oysa Zemahşerî imanın amelle tamam olacağını iddia etmektedir.⁶⁷²

Bakara 55. âyette İsrâiloğulları'nın Allah'ı açıkça görmedikçe Hz. Mûsâ'ya inanmayacaklarını söylediklerinden bahsedilir. Bu âyetin tefsirinde Zemahşerî Allah'ın cihet itibariyle görülmesinin imkânsız olduğunu, bunu câiz görenlerin Allah'ı cisim ve a'raz olarak kabul ettiklerini söylemektedir. İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin itikadî düşüncelerini dile getirmek için bu âyeti bir fırsat olarak gördüğünü belirterek *el-Keşşâf*'taki bu ifadelere itiraz etmiştir. Ona göre âyette ifade edilen yahudilerin cezaya çarptırılmalarının sebebi Allah'ı görmek istemeleri değildir. Çünkü Mûsâ (a.s.) Allah'ın görülebileceğini bildiği için A'râf sûresi 143. âyette ifade edildiği gibi Allah'ı dünyada görmek istemiş, Allah da dünyada görülemeyeceğini bildirmiştir. Yani yahudiler Allah'ın dünyada görülemeyeceğini öğrenmişlerdi. Ancak inatları ve şüpheleri yüzünden Allah'ı dünyada görmeyi talep ettiler. Allah da onları cezalandırdı. İbnü'l-Müneyyir bu izahları yaptıktan sonra, Zemahşerî ve yandaşlarının câiz olmayan bir şeyi Hz. Mûsâ'nın Allah'tan isteyebileceğini nasıl tasavvur edebildiklerini anlayamadığını ve rü'yetullah'ın âhirette gerçekleşeceğine dair aklî ve sem'î delillerin sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtmiştir.⁶⁷³ Yine İbnü'l-Müneyyir, رَبَّهَا نَاطِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ “Yüzler vardır ki, o gün ıslıl ıslıl parıldayacaktır. Rablerine bakacaklardır”⁶⁷⁴ âyetleriyle ilgili çok kısa açıklamalar yapan Zemahşerî'ye, rü'yetullahı inkâr etmek için birçok görüş serdederken karşı mezhebin görüşlerine kuvvetli delil olabilecek âyetlerin tefsirini kısa geçtiği eleştirisinde bulunmuştur.⁶⁷⁵

⁶⁷¹ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, I, 26-27.

⁶⁷² İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, I, 48.

⁶⁷³ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, I, 144.

⁶⁷⁴ Kıyâmet 75/22-23.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Müneyyir, *el-İntisâf*, IV, 649.

Muhammed Alyân el-Merzûkî'nin *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*'ında da sık sık *el-Keşşâf*'ta yer alan mu'tezilî görüşler eleştirilmektedir. Meselâ, o da Bakara sûresinin 55. âyetiyle ilgili olarak Allah'ın cihet/yön itibariyle görülmesinin muhal olduğunu söyleyen Zemahşerî'nin bu fikrinin aslında Mu'tezile mezhebine ait bir görüş olduğunu ve Ehl-i Sünnet'e göre rü'yetin gerçekleşmesi için cihetin şart olmadığını ifade etmiştir. Yine ona göre Zemahşerî'nin dediği gibi rü'yet için o şeyin cisim veya araz olmasına gerek yoktur.⁶⁷⁶

Tîbî de bazı yerlerde Zemahşerî'nin görüşünü önce eleştirmiş, daha sonra da kendi kanaatini siyaktan delil getirmek ve başka müfessirlerden nakillerde bulunmak sûretiyle desteklemiştir. Zemahşerî *كَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فِئَتَيْنِ النَّفَثَاءِ فَبَدَّلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَخْرَجَ كَافِرَةً* (Bedir'de) karşı karşıya gelen şu iki grubun halinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir grup. Allah dilediğini yardımı ile destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır⁶⁷⁷ âyetinde hitabın Kureyş müşriklerine yönelik olduğunu söyler. Tîbî, müfessirin Nâffî'in (v. 169/785) *ثَرَوْنَهُمْ* (teravnehüm) kıraatinden istidlalle bu yorumu yaptığını belirtir. Ancak Tîbî'ye göre burada bazı sıkıntılar vardır. *مِثْلِهِمْ*'deki zamir ile müşriklerin kastedildiği kabul edildiğinde bu takdir doğru olmaz. İltifat sanatı vardır denilebilir, ama burada iltifatın yeri yoktur. Vâhidî de âyette hitabın bir önceki *قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَعْلَبُونَ وَنُحْشَرُونَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَبِئْسَ الْمِهَادُ* "İnkâr edenlere de ki; yakında mağlup olacaksınız ve cehenneme sürüleceksiniz. Orası kalınacak ne kötü bir yerdir!" âyetinde bahsedilen kâfirler olduğunu ve İbn Abbas'tan âyette bahsedilen kâfirlerin Medine yahudileri, Mukâtîl'den (v. 150/767) de Mekke müşrikleri olduğunun nakledildiğini söylemektedir. Beyzâvî de hitabın Kureyş'e veya yahudilere olduğunu ve yine mü'minlerin de olabileceğinin söylendiğinden bahsetmektedir. Tîbî hitabın Mekke müşriklerine olması halinde önceki *سَعْلَبُونَ* hitabının Medine yahudilerine olamayacağını ifade eder. Yine ona göre hitab yahudilere olduğunda *ثَرَوْنَهُمْ* (teravnehüm) kıraati doğru olmaz. Bu konuda Allah'ın muradına en yakın görüş, *سَعْلَبُونَ* hitabıyla kastedilenlerin

⁶⁷⁶ Merzûkî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, I, 144.

⁶⁷⁷ Âl-i İmrân sûresi 3/13.

لَكُمْ hitabında kastedilenlerinden başka olmasıdır. فَاذْكُرُوا لَكُمْ âyetinde ise müslümanlar kastedilmektedir. Sonraki âyet ayrı bir kelâmdır.⁶⁷⁸

Tîbî bir başka yerde ise Zemahşerî'yi i'tizâlî taassuba dalmakla itham etmiştir. Zemahşerî, شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ “Allah, melekler ve ilim sahipleri adaleti ayakta tutarak şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur”⁶⁷⁹ âyetlerinin İslâm’ın adalet ve tevhid dini olduğunu ilan ettiğini, İslâm’ın Allah katından olduğunu ve dine dair ondan başka şeylerin Allah katında bir yerinin olmadığını ifade eder. Tîbî, İslâm’ı tevhid ve adaletten oluşan iki mu’tezilî prensibe indirgeyen bu cesaretin âyetteki ‘el-Azîz’ ve ‘el-Hakîm’ sıfatlarının te’vilinden kaynaklandığını söyler. Zemahşerî ‘el-Azîz’i tevhide delâlet etmesi için ona hiçbir şeyin galip gelememesi olarak tefsir eder. ‘el-Hakîm’i de adaletle delâlet etsin diye fiillerinde adaletten ayrılmamaya hamleder. Oysa bu iki sıfat Allah’tan başka ilah olmadığını ve adaleti ayakta tutmayı vurgulamaktadır. el-Azîz, her şeye kadir, güçlü, hiçbir şeye mağlup olmayan, dilediğini yapan, mülkünde başka hiçbir kimsenin tasarrufta bulunamadığı; el-Hakîm de âlemi muhkem bir şekilde yaratan, lütfu ile başkalarının vâkıf olamadığı gizli bütün bilgileri bilen anlamındadır. *el-Keşşâf* sahibi burada i’tizâlî taassuba dalmış ve âyetin İslâm’ın adalet ve tevhid olduğuna delâlet ettiğini iddia etmiştir.⁶⁸⁰

Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* isimli tefsiri de çeşitli konularda tenkide uğramıştır. Bu tefsirdeki bazı görüşleri eleştirenlerden biri Ahmed b. Ali en-Nevbî (v. 1027/1618)’dir. Müellif *Keşfü’l-ahvâli’l-mübtezile fî sebki kelâmi’l-Beyzâvî li-mezhebi’l-Mu’tezile* ismiyle Beyzâvî’nin Mu’tezile mezhebiyle ilgili sözlerini eleştiren bir hâşiye kaleme almıştır.⁶⁸¹ Yine Osmanlı dönemi âlimlerinden Saçaklızâde Mehmed Efendi (v. 1145/1732) de bu esere yönelik eleştirilerini *Desîsâtü’l-Beyzâvî*

⁶⁷⁸ Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fî’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 40a.

⁶⁷⁹ Âl-i İmrân 3/18.

⁶⁸⁰ Tîbî, *Fütûhu’l-gayb fî’l-keşf an kınâ’i’r-rayb*, vr. 41b.

⁶⁸¹ Habeşî, *Câmi’u’s-şürûh ve’l-havâşî*, I, 342-343.

isimli bir risâlesinde toplamıştır.⁶⁸² Saçaklızâde, filozofların müslüman olduklarına hükmetmenin yanlış olduğu düşüncesindedir.⁶⁸³ Beyzâvî'nin tabiatına felsefenin galip geldiğini iddia ederek onu, filozofların vehimlerinden dine aykırılık teşkil eden birçok bilgiyi tefsirine sokuşturmakla itham etmektedir.⁶⁸⁴ Ancak Saçaklızâde'nin bu eleştirilerinin bazılarında haklı iken, bir kısmının zorlama olup Beyzâvî'yi yanlış anlamaktan kaynaklandığı ifade edilmiştir.⁶⁸⁵

Konevî İsmâil Efendi tarafından da Beyzâvî'ye eleştiriler yöneltmiştir. Örneğin, Beyzâvî, Âl-i İmrân sûresi 7. âyetin tefsirinde hem müteşâbihin araştırma ve düşünmekle bilinebileceğini ve böylece âlimlerin üstünlüğünün ortaya çıkacağını ifade eder hem de âyetin devamındaki *إِلَّا اللَّهُ* üzerinde vakf yapılmasıyla ilgili olarak müteşâbih ile dünyanın ömrü, kıyametin kopacağı vakit, zebânîlerin sayıları gibi yalnız Allah'ın bildiği şeylerin kastedildiğini söyler. Konevî'ye göre bu ikinci durumda ilimde derinleşenler müteşâbihin te'vilini bilemezler ve müteşâbihin anlamını istinbât noktasında âlimlerin gayret sarfetmeleri, birbirlerine üstünlüklerinin ortaya çıkması gibi bir fayda ortadan kalkmış olur. Konevî hâşiyesinde bu çelişkiye işaret ettikten sonra tevakkuf ile ortaya çıkan faydanın müteşâbihin nüzûlünün en önemli faydası olan ilimde derinleşenlerin imtihanı, Allah'ın ilmine teslimiyet ve acziyetlerini kabulleri olduğunu söyleyerek kendi görüşünü belirtmiştir.⁶⁸⁶

Beyzâvî'nin tenkit edildiği bir başka örnek ise Enfâl 65. âyetle ilgilidir. Beyzâvî, *يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضْ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ* “Ey Peygamber! Müminleri savaşa teşvik et”⁶⁸⁷ ifadesindeki *حَرِّضْ* fiilinin teşvik etmek için mübâlağa ifade ettiğini söylemektedir. Şihâbüddin Hafâcî hâşiyesinde *حَرِّضْ* fiilinin *حَضَّ* ve *حَتَّ* anlamında olup mübâlağa ifade etmediğini söyleyerek Beyzâvî'yi tenkit etmiştir.⁶⁸⁸

⁶⁸² Eser *Risâle fi'r-reddi alâ ba'zi müdde'ayâtî'l-Beyzâvî, Risâle alâ tab'i'l-Beyzâvî el-felsefetü desse fi Tefsîrih, Risâle fi't-tılâ'i alâ ba'zî'd-desâisi'l-vâkıatî fi Tefsîri'l-Beyzâvî* gibi farklı şekillerde de isimlendirilmiştir. Bk. Kiraz, “Saçaklızade Mehmed Efendi'nin Beyzavi'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 319-367.

⁶⁸³ Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 331-332.

⁶⁸⁴ Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 323.

⁶⁸⁵ Kiraz, “Saçaklızâde Mehmed Efendi'nin Beyzâvî'ye Yönelik Eleştirileri”, s. 359-360.

⁶⁸⁶ Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî*, VI, 25.

⁶⁸⁷ Enfâl 8/65.

⁶⁸⁸ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb*, IV, 290.

İKİNCİ BÖLÜM

ŞEYHZÂDE’NİN HAYATI VE ESERLERİ

Buraya kadar ana hatlarıyla tefsir hâşiyeciliğinin genel tarihi, etkilenmeleri, ürünleri ve genel özellikleri üzerinde durduk. Ancak bu alanın eserler üzerinden daha derinlemesine ele alınması gerekmektedir. Bu sebeple buradan itibaren Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî’nin Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşîye ayrıntılı olarak incelenecektir. Öncelikle müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vereceğiz.

1. ŞEYHZÂDE’NİN HAYATI

1.1. İsmi ve Nesebi

Şeyhzâde’nin hayatı hakkındaki en eski bilgiler talebesi Taşköprizâde’nin eş-Şekâiku’n-nu-mâniyye fî ulemâi’d-Devleti’l-Osmâniyye adlı eserinde yer almaktadır. Taşköprizâde, Şeyhzâde’nin adını “Muhyiddin Mehmed” olarak verir.⁶⁸⁹ Şeyhzâde diğer kaynaklarda da ittifak halinde aynı isimle anılmıştır.⁶⁹⁰

Şeyhzâde’nin babası kaynakların çoğunda “Muslihuddin Mustafa”⁶⁹¹ olarak belirtilmiştir. Bazı kaynaklar ise babasının ismini sadece “Muslihuddin”⁶⁹² veya

⁶⁸⁹ Taşköprizâde, eş-Şekâiku’n-nu-mâniyye, s. 245.

⁶⁹⁰ Bk. Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu-mâniyye*, s. 408; el-Edirnevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 382; Gazzî, *el-Kevâkibü’s-sâire*, II, 58; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, X, 409; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 238; Yusuf Elyan Serkis (v. 1351/1932), *Mu’cemü’l-matbû’âtî’l-Arabiyye ve’l-mu’arrebe*, Mektebetü’s-sekâfeti’d-dîniyye, Kâhire ts., II, 1166; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 99; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 269; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL: Supp*, II, 650; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Ömer Rızâ Kehhâle (v. miladî 1987), *Mu’cemü’l-müellifîn: Terâcimü musannifi’l-kütübî’l-Arabiyye*, Müessesetü’r-risâle, Beyrut 1414/1993, III, 721; Adil Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-müfessirîn min sadri’l-İslâm hatta’l-asri’l-hâdir*, Müessesetü Nüveyhizi’s-sekâfiyye, Beyrut 1409/1988, II, 637; Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, XXXIX, 97.

⁶⁹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188; İsmail Paşa, *Hediyyetü’l-ârifîn*, II, 238; Serkis, *Mu’cemü’l-matbû’âtî’l-Arabiyye ve’l-mu’arrebe*, II, 1166; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 99; Brockelmann, *GAL: Supp*, II, 650; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-müfessirîn*, II, 637; Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, , XXXIX, 97.

“Mustafa”⁶⁹³ olarak zikretmişlerdir.⁶⁹⁴ Babası İstanbul’da Hırka-ı Şerîf Câmîi yakınında “Muslihuddin Mescidi” ve “Tahta Minareli Mescid” isimleriyle anılan bir mescid yaptırmıştır. Babası bu mescidde medfundur.⁶⁹⁵ Dedesinin adı ise “Şemseddin”dir.⁶⁹⁶

Muhyiddin Mehmed Efendi “Şeyhzâde” ismiyle meşhur olmuştur.⁶⁹⁷ Bu “Şeyhzâde” lakâbı babasına nispetle kullanılmıştır. Zira Babası, Emîr Buhârî’nin (v. 922/1516)⁶⁹⁸ pîrdaşı olup II. Bâyezîd devri meşâyihından Şeyh Muslihuddin Kocevî’dir.⁶⁹⁹ Taşköprizâde de Şeyhzâde’nin babasının ehl-i tasavvufu olduğunu dikkat çekmek için “eş-Şeyhü’l-ârif billahi Teâlâ Muslihuddin” ifadesini kullanmaktadır.⁷⁰⁰ Yine bazı müellifler de onu “İbnü’ş-Şeyh” (Şeyh’in oğlu) diye anmışlardır.⁷⁰¹

Ayrıca vakıf kayıtlarında Şeyhzâde’nin Rukıyye, Abdülkerîm ve Mehmed Çelebi isimlerinde 3 çocuğundan bahsedilmektedir.⁷⁰²

⁶⁹² Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*, s. 245; Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu‘mâniyye*, s. 408; Edirnevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 382; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 269.

⁶⁹³ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, X, 409.

⁶⁹⁴ Mustafa Özdamar bu bilgilerden farklı olarak Şeyhzâde’nin babasından “Apardi Muslihiddin” diye bahseder. Ancak kaynak belirtmez. (*Dersâadet Dergâhları*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 2007, s. 144.)

⁶⁹⁵ Hüseyin b. İsmail Hüseyin Ayvansarayî (v. 1201/1787), *Hadîkatü’l-cevâmi*, (haz. Ali Satı’), Matbaa-i âmire, İstanbul 1281, I, 201; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4a.

⁶⁹⁶ Adil Nüveyhiz, *Mu‘cemü’l-müfessirîn*, II, 637.

⁶⁹⁷ el-Edirnevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 382; İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifîn*, II, 238; Serkis, *Mu‘cemü’l-matbû‘âtü’l-Arabîyye ve’l-mu‘arreb*, II, 1166; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 269; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL: Supp*, II, 650.

⁶⁹⁸ Emîr Buhârî 849/1445 yılında Buhâra’da doğmuştur. İlk tahsilini burada tamamladıktan sonra Semerkant’ta Ubeydullah Ahrâr’a intisap etmiştir. Orada Abdullah-ı İlâhî ile tanışmıştır. Daha sonra Abdullah-ı İlâhî ile birlikte Anadolu’ya gelmiş ve Abdullah-ı İlâhî’nin açmış olduğu Anadolu’daki (Kütahya-Simav) ilk Nakşibendî tekkesinde kendisine intisap etmiştir. Bir müddet sonra ise İstanbul’a gelmiş ve burada irşad faaliyetine başlamıştır. Böylece kendisi Nakşibendî tarikatını İstanbul’da yayan ilk mutasavvıf olmuştur. II. Bâyezîd onun için Fatih Câmî’inin batısında bir mescid ve tekke yaptırmıştır. Daha sonra Ayvansaray ve Edirnekapı’da birer tekke daha açılmıştır. 922/1516 tarihinde vefat etmiş ve Fatih’teki tekkeye defnedilmiştir. (Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*, s. 215-217; Mustafa Kara, “Emîr Buhârî”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, XI, 125-126; Öngören, *Osmanlılar’da Tasavvuf*, s. 119-126.)

⁶⁹⁹ Ayvansarayî, *Hadîkatü’l-cevâmi*, I, 201; Öngören, *Osmanlılar’da Tasavvuf*, s. 145. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi ise Şeyhzâde’nin babası Şeyh Muslihiddin Kocevî’nin Hamîdî Pîrî Halîfe’den Zeyniyye tarîkını aldığını söylemiştir. (Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4a.)

⁷⁰⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye*, s. 245.

⁷⁰¹ Bk. İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), *Rûhu’l-beyân*, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1330, I, 224, 398, II, 33, III, 10, IV, 24, V, 56, VI, 9, VII, 341, VIII, 189, IX, 91, X, 203.

⁷⁰² BOA, TT.d.251, s. 373, 463.

1.2. Doğum Tarihi ve Yeri

Şeyhzâde'nin doğum tarihi ile ilgili olarak sadece Brockelmann bilgi vermektedir. Brockelmann, Şeyhzâde'nin 865/1460'ta Amasya'da doğduğunu söyler. Ancak Şeyhzâde'nin öğrencisi Taşköprizâde'nin *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*'si de dahil diğer hiçbir kaynakta bu bilgi yer almaz. Brockelmann'ın bu ifadelerine kaynak olarak gösterdiği Şevkânî'nin *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karni's-sâbi'* isimli eserinde de bu bilgiler bulunmaz.⁷⁰³ Ayrıca Brockelmann'ın Şeyhzâde'nin hayatıyla ilgili olarak zikrettiği diğer bilgilerin de Şeyhzâde'nin hayatından bahseden diğer eserlerdeki bilgilerle çelişiyor olması Brockelmann'ın Şeyhzâde'nin doğum tarihi ve yeri hakkında zikrettiği bilgiye ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Muhtemelen Brockelmann başka şahıslarla ilgili bilgileri sehven Şeyhzâde'yle ilgili kısma dahil etmiştir. Yine isim benzerliğinden ötürü Şeyhzâde'nin bazı eserlerde “Şeyhzâde” lakaplı Merzifonlu Abdurrahman b. Celâleddin Efendi (v. 971/1563-1564),⁷⁰⁴ 931/1524-25'te vefat eden başka bir Muhyiddin Kocvî (Seydî Çelebi)⁷⁰⁵ ve yine aynı adı taşıyan Şeyhzâde'nin amcası ve kayınpederi Zeyniyye meşâyihinden Muhyiddin Kocvî (v. 885/1480)⁷⁰⁶ ile de karıştırıldığı görülmektedir.⁷⁰⁷

Şeyhzâde'nin nerede doğduğu konusu da meçhuldür. Kaynaklarda Şeyhzâde'nin nisbesinin “Kocvî” veya “İzmitî” olarak zikredilmesi kendisinin Koceli/İzmit'te

⁷⁰³ Şevkânî, *el-Bedru't-tâli'*, II, 269.

⁷⁰⁴ Hakkında bk. Hısım Manik Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, *el-İkdü'l-manzûm fî zikri efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye* ile birlikte), Dâru'l-kütübî'l-Arabî, Beyrut 1395/1975, s. 362-364.

⁷⁰⁵ Hakkında bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 182; Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 315-316. Mecdî müellifimizle karıştırılan bu Muhyiddin Kocvî'nin (v. 931/1524-25) müellifimiz ile aynı mezarlıkta medfun olduğunu söyler. (Bk. *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 316.)

⁷⁰⁶ Hakkında bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 151; Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 408; Hoca Sa'deddin Efendi (v. 1008/1599), *Tâcü't-Tevârih*, Tab'hâne-i âmire, İstanbul 1280, II, 531-532; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 173; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 145; a.mlf, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeynîler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, s. 125.

⁷⁰⁷ Brockelmann, Şeyhzâde'nin 865/1460'ta Amasya'da doğduğunu, çeşitli medreselerde müderris olarak görev aldığını, Amasya'da kadılık yaptığını, Mekke-Medine arasındaki güzergâh üzerinde hasta düştüğünü ve 950/1543'te vefat ettiğini söyler. (Brockelmann, *GAL: Supp*, II, 650.) Diğer kaynaklar ise Şeyhzâde'nin doğum tarihinden bahsetmezler. Nisbesini Kocvî veya İzmitî olarak verirler. İstanbul'da Hoca Hayreddin Medresesi'nde müderrislik yaptığını, İstanbul'da vefat ederek kendi mescidinin haziresine defnedildiğini ifade ederler. Brockelmann çok büyük ihtimalle “Şeyhzâde” lakaplı Merzifonlu Abdurrahman b. Celâleddin Efendi (v. 971/1563-1564) ile diğer Muhyiddin Kocvî (v. 931/1524-25) hakkındaki bilgileri müellifimizin bilgilerinin içine katmıştır. Bazı yazarların ise hem Brockelmann'ı kaynak almaları hem de bu isim benzerliklerinden kaynaklanan karışıklığa düşmeleri Şeyhzâde'nin Mekke-Medine arasında ölüp İstanbul'a defnedilmesi gibi garip durumları ortaya çıkarmıştır. (Bk. Doğan, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 214-216.) Diğer taraftan Şeyhzâde, Fatih Sultan Mehmed dönemi meşâyihinden kayınpederi Muhyiddin Kocvî ile de karıştırılmıştır. (Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 331.)

doğduğu şeklinde anlaşılabilir. Ancak “Kocevî/İzmitî” nisbesi ailesinin Koceli/İzmit’li olmasıyla doğrudan alakalıdır. Bu sebeple Şeyhzâde’nin yetiştiği, müderrislik yaptığı ve medfun bulunduğu İstanbul’da doğmuş olma ihtimali daha yüksektir.

1.3. Tahsil Hayatı Mesleği ve Şahsiyeti

Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî’yi tam doğum tarihi bilinmediği için vefat tarihini ve Taşköprizâde tarafından Sultan Selim Han dönemi âlimleri içinde zikredilmesini dikkate alarak Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman dönemi âlimlerinden biri olarak değerlendirebiliriz.⁷⁰⁸

Şeyhzâde’nin hangi medreselerde, kimlerden hangi dersleri okuduğu konusunda da ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Sadece Taşköprizâde, Şeyhzâde’nin dönemin ulemâsından ilim tahsil ettiğini, İbn Efdaleddin’in⁷⁰⁹ hizmetinde bulunduğunu söylemiş⁷¹⁰ ve bu bilgi kendisinden sonra telif edilen tabakât kitaplarında da aynen tekrar edilmiştir.⁷¹¹ Hocası İbn Efdaleddin 908/1503’te vefat ettiğine göre bu tarihten öncesi Şeyhzâde’nin çocukluk ve yetişme dönemidir.

Şeyhzâde ilim tahsilinin ardından İstanbul’da Hoca Hayreddin Medresesi’nde⁷¹² müderrislik yapmıştır.⁷¹³ Onun görev yaptığı dönemde Hoca Hayreddin Medresesi

⁷⁰⁸ I. Selim’in saltanat yılları: 918-926/1512-1520; I. Süleyman’ın saltanat yılları: 926-974/1520-1566. (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010, s. 462.)

⁷⁰⁹ Efdalzâde de denilen İbn Efdaleddin Hamîdeddin Efendi, Fatih ve II. Bâyezîd dönemi âlimlerindendir. İlk eğitimini babası II. Murad devri âlimlerinden Efdalüddin el-Hüseynî ile devrin ulemâsından almış, çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, Edirne ve İstanbul kadılığı görevlerinde bulunmuştur. İbn Efdaleddin Hamîdeddin Efendi II. Bâyezîd zamanında 901/1496 tarihinde şeyhülislâmlığa getirilmiş ve yedi yıl kadar bu makamda kalmıştır. 908/1503’te vefat etmiştir. Hamîdüddin Efendi, Mahmûd el-İsfahânî’nin *Metâli’u’l-enzâr alâ Tavâli’ı’l-envâr*, Seyyid Şerif el-Cürcânî’nin *Hâşiye alâ Şerhi Muhtasari’l-müntehâ* isimli eserlerine hâşiyeler yazmış ve bu eserler uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. (Bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 105-106; Hoca Sa’deddin Efendi, *Tâcü’t-Tevârîh*, II, 496-498; Cahid Baltacı, “Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde”, *DİA*, İstanbul 1997, TDV, XV, 476-477.)

⁷¹⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 245.

⁷¹¹ Bk. Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu’mâniyye*, s. 408; Gazzî, *el-Kevâkibü’s-Sâire*, II, 58; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, X, 409; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 269; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 113; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, , XXXIX, 97.

⁷¹² Hoca Hayreddin Medresesi için bk. Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 475-477.

⁷¹³ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 245; Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu’mâniyye*, s. 408; el-Gazzî, *el-Kevâkibü’s-Sâire*, II, 58; İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zehab*, X, 409; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b; Ziriklî, *A’lâm*, VII, 99; İsmail Paşa, *Hediyetü’l-ârifin*, II, 238; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 113; Kehhâle, *Mu’cemü’l-müellifin*, III, 721; Nüveyhiz, *Mu’cemü’l-müfesssirin*, II, 638; Şevkânî, *el-Bedru’t-tâli*, II, 270; Bilmen, *Tabakâtü’l-müfesssirin*, II, 643; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 476.

yirmili medreselerdendir.⁷¹⁴ Şeyhzâde bir müddet müderris olarak görev yaptıktan sonra ise uzlete çekilerek müderrisliği bırakmıştır. Kendisine emekli maaşı olarak 15 dirhem belirlenince bu miktarı çok bulmuş, 10 dirhem in ihtiyacına yeteceğini söylemiştir.⁷¹⁵

Şeyhzâde, emekli olduktan sonra da ilimle meşgûliyetini sürdürmüş, Hoca Hayreddin mescidinde⁷¹⁶ Kâdî Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl* isimli tefsirini okutmuştur. Tefsir derslerine şehir halkı büyük ilgi göstererek etrafında toplanıp onun temiz kelâmını dinlemiş, birçok kimse ondan istifade etmiştir.⁷¹⁷

Tabakât yazarları Şeyhzâde'nin tefsir ve fıkıh yönünü öne çıkarmaktadırlar. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl* ve Hanefî fıkhıyla ilgili *Şerhu Vikâyeti'r-rivâye fî mesâîli'l-Hidâye* isimli eserleri sebebiyle müfessir ve Hanefî fakihlerden olduğunu söylemişlerdir.⁷¹⁸

Şeyhzâde Muhyiddin Efendi Nakşibendî tarîkatına bağlıdır. Müstakimzâde Süleyman Efendi'nin verdiği bilgiye göre Şeyhzâde, babasının vefatından sonra Emîr Buhârî'ye (v. 922/1516) intisap etmiştir.⁷¹⁹ Bursalı Mehmed Tahir Efendi ise Şeyhzâde için "Emîr Ahmed Buhârî hulefâsından Muslihuddin Efendi'den müstahleftir" ifadesini kullanır.⁷²⁰ Reşat Öngören bu durumu, Emîr Buhârî ile Şeyhzâde'nin vefatları arasında yaklaşık 30 sene gibi uzun bir müddet bulunduğu için Emîr Buhârî'nin halifesinden el almış olmasının tarihî açıdan akla daha yakın gözüktüğü ve bununla birlikte önce Emîr Buhârî'ye onun vefatından sonra da halifesine intisap etmiş olmasının mümkün olduğu, şeklinde değerlendirir.⁷²¹ Reşat Öngören ayrıca Emîr Buhârî'nin halifesi Muslihuddin

⁷¹⁴ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 476. Yirmili Medrese: Osmanlı dönemi medrese derecelerinden biridir. Müderrisinin günlük 20-25 akçe ücret ayırıldığı için bu isimle anılmıştır. Bu medreselere Seyyid Şerîf Cürçânî tarafından Nasîrüddin Tûsî'nin (v. 672/1274) *Tecrîdü'l-Kelâm* isimli eserine yazdığı hâşiye okutulduğu için "Hâşiyetü't-Tecrîd Medreseleri" de denilmiştir. Bu medreselerin tahsil süresi 935/1526-27'de iki yıl, 983/1575-76'da en az bir yıl ve 1006/1597-98 tarihinde de üç ay olarak tespit edilmiştir. (Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, s. 11; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 121; Mehmet İpşirli, "Medrese" (Osmanlı Dönemi), *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 330.)

⁷¹⁵ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245; Gazzî, *el-Kevâkibü's-Sâire*, II, 58; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, X, 409; Şevkânî, *el-Bedru't-tâli*, II, 270.

⁷¹⁶ Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b. Bu mescidden Taşköprizâde "onun mescidi" (mescidihî) ibaresiyle, *Şekâik* mütercimi Mecdî de "sâkin olduğu mahallenin mescidi" diye bahseder. (Bk. *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245; *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 408.)

⁷¹⁷ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b.

⁷¹⁸ Zirikî, *A'lâm*, VII, 99; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 721; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, II, 238; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirin*, II, 638; Baş, "Şeyhzâde", *DİA*, XXXIX, 97.

⁷¹⁹ Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b.

⁷²⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

⁷²¹ Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 144.

Efendi'yle ilgili olarak da Emîr Buhârî'nin Muslihuddin isminde Muslihuddin Tavîl (II. Bâyezîd devri)⁷²² ve Muslihuddin Mustafa (v. 960/1553 civarı)⁷²³ isminde iki halifesinin olduğunu, Muslihuddin Mustafa'nın yanında yetişmiş olmasının daha güçlü bir ihtimal olduğunu ifade etmiştir.⁷²⁴ Ayrıca Şeyhzâde'nin kitaplarını vakfederek bu kitaplardan Emîr Buhârî zâviyesinde yetişen ilim ehlinin istifade etmesine engel olunmamasını bilhassa şart koşmuş olması onun Emîr Buhârî zâviyesiyle olan irtibatının bir delili olarak değerlendirilebilir.⁷²⁵

Cevdet Bey de Şeyhzâde'nin tasavvufî yönüyle ilgili olarak tahkîk-i makâmât hususunda orta derecede bulunduğunu belirtmiştir.⁷²⁶ Şeyhzâde, Zeyniyye meşâyihinden aynı zamanda amcası olan Muhyiddin Kocevî'nin de damadıdır.⁷²⁷

Kaynaklar Şeyhzâde'nin tasavvufî bir hayat tarzına sahip olduğundan bahsetmektedirler. Şeyhzâde, dünyaya düşkün biri değildir; daha önce bahsedildiği üzere kendisine ödenen 15 dirhemlik emeklilik parasını çok görerek 10 dirhemin yeterli olacağını söylemiştir. Müderrisliği bırakınca evine çekilerek ilim ve ibadetle meşgul olmuştur. Salih kimselere gâyet muhabbet duyan, onlarla dostluk ve kardeşlik bağı kuran bir kimsedir. Oldukça mütevâzıdır; çarşıdan ihtiyaçlarını kendisi görür, insanlar ona hizmet etmek için koşuştursalar da aldıklarını başkasına taşıtmamıştır. Allah'a karşı bir tevâzû olması ve nefsinin arındırmak için kendisi taşımıştır. Şeyhzâde kendi amelleriyle ilgili olarak da "Azimetle amel edersem cennette istirahat ederek uyumak isterim. Ruhsatla amel ettiğimde ise bu hali kazanamam"⁷²⁸ demiştir. Taşköprizâde'nin naklettiği şu ifadeler de Şeyhzâde'nin bazı âyetleri irfânî usûl ile anlamaya çalıştığına işaret etmektedir:

⁷²² *Tuhfe-i Hattâtîn*'de Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi'nin (v. 1202/1788) Atfık Ali Paşa'da Hırka-i Şerîf civarında Kaba Kulak Muhtesib İskender Mahallesi'nde Muhaşşî Şeyhzâde'nin pederi Şeyh Muslihuddin Tavîl'in eser-i hayrı olan Tahta Minare Mescidi'nin mukabilindeki evde doğduğu ifade edilmektedir. (Müstakimzâde Süleyman Sa'deddin Efendi (v. 1202/1788), *Tuhfe-i Hattâtîn*, Türk Tarih Encümeni (Devlet Matbaası), İstanbul 1928, s. 5.) Ancak Şeyhzâde'nin pederinin Muslihuddin Tavîl olduğu bilgisi doğru olmasa gerektir. Çünkü Şeyhzâde'nin babası Kocaeli'lidir. Muslihuddin Tavîl ise Kastamonu'nun Küre kazasıdır. (Muslihuddin Tavîl için bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 217-218.)

⁷²³ Muslihuddin Mustafa için bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 324.

⁷²⁴ Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 144-145.

⁷²⁵ Bk. BOA, TT.d.251, s. 373; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi), s. 211-212.

⁷²⁶ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 113.

⁷²⁷ Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 173; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b; Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, s. 145, 189, 199.

⁷²⁸ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245; Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 408.

“Eğer Kur’ân-ı Azîm’in bir âyeti bana müşkil gelirse Allah’a yönelirim. O benim göğsümü genişletir; öyle ki, göğsüm dünya kadar olur ve göğsümde ne olduklarını bilmediğim iki ay doğar. Sonra bir nur çıkar ve bu beni Levh-i Mahfûz’a götüren bir kılavuz olur. Ben de ondan âyetin manasını çıkarırım.”⁷²⁹

Bazı müellifler de Şeyhzâde’nin Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiyenin bu tefsire yazılan hâşiyelerin en üstün ve en değerlilerinden olup ulemâ arasında yayılarak birçok kimsenin ondan yararlanmasının Şeyhzâde’nin zühdünün, verâsının ve salihliğinin bereketinden kaynaklandığını ifade etmişlerdir.⁷³⁰

Kendisi gibi Nakşibendî tarîkatına müntesib olan talebesi *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye* müellifi Taşköprizâde Ahmed Efendi,⁷³¹ Şeyhzâde’ye büyük bir muhabbet duyduğunu ve kadılık görevini onun tavsiyesi ile seçtiğini eserinde özellikle zikretmektedir:

“Ben kadılık vazifesini onun tavsiyesi üzerine seçtim. Bu konuda bana tavsiyede bulundu ve bana bir arkadaşından (şöyle) bahsetti: Arkadaşım kadılık yapıyordu, sonra bir müddet bu görevi bıraktı ve daha sonra tekrar kadılık yapmaya başladı. Bu kişi salih bir arkadaşı. Ben de ikinci kez göreve gelmesinin sebebini sordum. (Arkadaşım durumunu şöyle anlattı): Kadılık yaptığım sırada Resûlullah (a.s.) ile bir münasebetim oldu. Haftada bir kez Resûlullah’ı rüyamda görüyordum. Resûlullah ile aramdaki yakınlığı artırmak için kadılığı bıraktım. Kadılığı bıraktıktan sonra ise kadılık sırasında olduğu gibi Resûlullah’ı göremez oldum. Resûlullah’ı rüyamda görünce şöyle dedim: Ya Resûlallah sizinle yakınlığımı artırmak için kadılığı bıraktım. Fakat bu ümid ettiğim gibi olmadı. Resûlullah şöyle buyurdu: Aramızdaki münasebet kadılık yaptığın sırada arttı. Çünkü sen kadılık yaparken nefsinin ve ümmetimin ıslahı ile uğraşıyordun. Bu görevi bıraktığında ise sadece nefsinin ıslahı ile meşgul oldun. Ne zaman ki ıslah arttı, bana olan yakınlığın da arttı. Sonra Şeyhzâde bana: Ben de sana kadılık görevini seçmeni ve hem kendini hem de başkalarını ıslah etmeni tavsiye ederim, dedi.”⁷³²

Ayrıca Şeyhzâde’nin geride bir çok vakıf bırakması ve bu vakıfların gelirlerinin hayır işlerinde ve ilme hizmet için kullanılmasını şart koşması onun hayırseverliğini ve ilme karşı olan hassasiyetini de ortaya koymaktadır.⁷³³

⁷²⁹ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 245.

⁷³⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188; Edirnevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, s. 382; Müstakimzâde, *Meşâyihnâme-i İslâm*, vr. 4b.

⁷³¹ Nevizâde Atâullah Atâî (v. 1045/1635), *Hadâikü’l-hakâik fi tekmileti’s-şekâik* (Zeyl-i Şekâik), Matbaa-i âmire, İstanbul 1268, I, 9.

⁷³² Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 245-246.

⁷³³ Şeyhzâde’nin vakıflarıyla ilgili olarak ileride tafsilatlı bilgi verilecektir.

1.4. Vefatı

Kaynaklarda Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî'nin vefatı hakkında biri hicrî 950, diğeri 951 olmak üzere iki tarihe yer verilmektedir. Talebesi Taşköprizâde eş-Şekâik'te 950 senesini zikreder.⁷³⁴ eş-Şekâik'i tercüme eden Mecdî'ye göre ise Şeyhzâde 951'de vefat etmiştir.⁷³⁵ Serkis'in *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*'si ile Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifîn*'inde ve *DÎA*'da Taşköprizâde'nin 950 tarihi esas alınırken;⁷³⁶ Edirnevî, Kâtib Çelebi, Müstakimzâde, İsmâil Paşa, Ziriklî, Bursalı, Cevdet Bey, Ömer Nasuhi Bilmen ve Adil Nüveyhiz ise Şeyhzâde'nin 951 yılında vefat ettiğini belirtmişlerdir.⁷³⁷ Şeyhzâde'nin vefat tarihi olarak Taşköprizâde'nin zikrettiği 950/1543-1544 tarihini vermenin iki şahsın arasındaki yakınlık sebebiyle daha sağlıklı olduğunu düşünüyoruz.

Şeyhzâde'nin cenâze namazını ise Fâtih Câmii musallâsında talebesi Şeyhülislâm Fenârîzâde Muhyiddin Mehmed Efendi (v. 954/1548)⁷³⁸ kıldırılmıştır.⁷³⁹

1.5. Kabri

Müstakimzâde ve Bursalı Şeyhzâde'nin kabrinin İstanbul'da Emîr Buhârî yakınındaki Hoca Hayreddin Mescidi hazîresinde olduğunu söylerler.⁷⁴⁰ Yine Ayvansarayî de Şeyhzâde'nin kayınpederi Muhyiddin Kocevî'nin yaptırmış olduğu Karanlık Mescid hakkında bilgi verirken iki şahsın karışmaması için "Beyzâvî Hâşiyesi sahibi Şeyhzâde Mehmed b. Muslihiddin Kocevî merhûm ki Hoca Hayreddin Mescidi'nde medfûndur, bu Muhyiddin'in damadıdır" ifadesini kullanır.⁷⁴¹ Ayvansarayî ayrıca Hoca Hayreddin Mescidi'nin Mesîh Paşa Câmii yakınında olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁴² Şeyhzâde'nin kabrinin Hoca Hayreddin Mescidi hazîresinde olduğunu destekleyen bir başka bilgi ise *Sefîne-i Evliyâ*'da geçer. Hüseyin Vassaf, Şeyh İbrahim

⁷³⁴ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245.

⁷³⁵ Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 410

⁷³⁶ Serkis, *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*, II, 1166; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, III, 721; Baş, "Şeyhzâde", *DÎA*, XXXIX, 97.

⁷³⁷ el-Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 382; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Ziriklî, *A'lâm*, VII, 99; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 238; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, 113; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 637.

⁷³⁸ Bk. Mehmet İpşirli, "Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi", *DÎA*, TDV, İstanbul 1995, XII, 339-340.

⁷³⁹ Müstakimzâde, *Meşâyih-nâme-i İslâm*, vr. 4b.

⁷⁴⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

⁷⁴¹ Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 173.

⁷⁴² Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 101.

Edhem Efendi'nin (v. 1309/1892) tercüme-i hâli hakkında bilgi verirken bu zâtın intisab ettiği Köprülü Mehmed Cezbî Efendi'nin Hoca Hayreddin mahallesindeki mescidde Kadı Beyzâvî'ye muhaşşî olan zâtın mezarı karşısında Çenezâde Dergâhı vekili olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴³

Şu an Eminönü-Unkapanı arasındaki Râgıp Gümüşpala Caddesi üzerinde, Üç Mihraplı Câmî ve Kazancılar Mescidi isimleriyle de anılan “Hoca Hayreddin Câmîi” isminde bir câmî bulunmaktadır. Bu câmî ve günümüzde mevcut olmayan Hoca Hayreddin Medresesi Fatih Sultan Mehmed'in hocası Hoca Hayreddin Efendi (v. 880/1475-76) tarafından aynı yere beraber yaptırılmıştır.⁷⁴⁴ Şeyhzâde'nin müderrislik yaptığı medrese de burasıdır. Ancak bu câmîin haziresinde bulunan mevcut mezar taşlarını incelediğimizde Şeyhzâde'yle ilgili bir bilgiye rastlayamadık.⁷⁴⁵ Üstelik bu câmî Bursalı'nın bahsettiği gibi Emîr Buhârî'ye yakın bir mevkide de değildir.⁷⁴⁶

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 251 numaralı Tapu Tahrîr Defteri'ndeki vakıf kayıtlarına göre ise Hoca Hayreddin Efendi'nin Fatih'te bir mescidi daha bulunmaktadır. Hatta o dönemde bölge ismini Hoca Hayreddin mahallesi olarak bu mescidden almıştır.⁷⁴⁷ Şimdi ise burası Akşemseddin mahallesi olarak anılmaktadır.⁷⁴⁸ Üstelik Emîr Buhârî'nin kabrinin bulunduğu Fatih Emîr Buhârî Tekkesi ile Mesîh Ali Paşa Câmîi de buradadır.

Ayvansarayî, Hüseyin Vassâf ve Bursalı'nın verdiği bilgilere tekrar dönersek Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin kabri İstanbul'da Hoca Hayreddin mahallesinde Emîr

⁷⁴³ Osmanzâde Hüseyin Vassâf (v. 1348/1929), *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul 2011, II, 263.

⁷⁴⁴ Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 475. Hoca Hayreddin Efendi ve câmîi hakkında bk. Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 105; Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 53.

⁷⁴⁵ Hoca Hayreddin Câmîi'nin haziresindeki en belirgin mezar taşları Hoca Hayreddin Efendi ile kendi evini mescide ekleyen gelininkidir. Hazirede bunlardan başka Hoca Hayreddin Efendi'nin ailesinin, bazı çocukların ve hizmetkârların mezarları bulunmaktadır.

⁷⁴⁶ İstanbul'da Fatih, Ayvansaray ve Edernekapi-Otakçılar'da olmak üzere üç Emir Buhârî tekkesi bulunmaktadır. Hayreddin Câmî bu üç tekkeye de uzaktır. İstanbul'daki Emîr Buhârî tekkeleri hakkında bk. M. Baha Tanman, “Emîr Buhârî Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 126-129.

⁷⁴⁷ BOA, TT.d.251, s. 325, 369; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi) İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970, s. 180, 209. Ayrıca bk. Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 53, 101; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, I, 475. *Hadîkatü'l-cevâmi'*’de bu mescidin kiliseden dönüştürüldüğü belirtilmiştir. (I, 101.)

⁷⁴⁸ 1934'te Hoca Hayreddin Mahallesi kaldırılarak mevki Hoca Üveyz Mahallesi hudutlarına alınmıştır. (*İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, (Barkan ve Ayverdi'nin açıklamaları), s. 209.) Şimdi ise bu bölge Akşemseddin Mahallesi dahilindedir.

Buhârî ve Mesîh Paşa Câmî'inin yakınında Çenezâde Dergâhı'nın⁷⁴⁹ karşısındadır. Ekrem Hakkı Ayverdi'nin yayınladığı İstanbul şehir haritasında bu mevkîde Hoca Hayreddin Mescidi yer almıyorsa da Fındıkoğlu sokak üzerinde Çenezâde Dergâhı bulunmaktadır.⁷⁵⁰ Bugün ise burası İstanbul Fatih İlçesi Akşemseddin mahallesinde Hırka-i Şerîf caddesi'nin Fevzi Paşa caddesiyle birleştiği kısma karşılık gelmektedir. Fakat bugün burada Hoca Hayreddin Mescidi ve Şeyhzâde'nin kabri mevcut değildir.

Şeyhzâde'nin kabri hakkındaki farklı bir bilgi ise Mecdî'nin *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*'sinde yer almaktadır. Mecdî müellifimizle karıştırılan diğer Muhyiddin Kocevî'nin (v. 931/1524-25) İstanbul'da Fâtih Câmîi'nin yakınındaki müfessir Şeyhzâde'ye atfedilen mescide defnolunduğunu ve müellifimiz Şeyhzâde ile babası Muslihuiddin Kocevî'nin dahi bu mescidde medfun bulunduklarını söyler.⁷⁵¹ Şeyhzâde'nin babasının yaptırdığı mescid hakkında ise *Hadîkatü'l-cevâmi'*'de şu bilgiler verilmektedir:

Muslihuiddin Mescidi der kurbu Hırka-i Şerîf: Mescid-i mezbûre Tahta Minâreli dahî derler. Bânîsi Şeyh Mustafa Kocevî'dir. Oğlu Şeyhzâde Mehmed Efendi'nin *Tefsîr-i Beyzâvî* üzerine hâşiyesi ma'rûfdur. Sultan Bâyezîd meşâyihındandır. Emîr Buhârî ile pîrdaşdır. Kabri dahî ândadır. Mukâbilindeki mekteb Top Kapusu Câmîi kurbunda mescidi olan Fâtıma Sultan'ındır. Mahallesi yoktur.⁷⁵²

Şeyhzâde'nin babasının kabri bu mescidde olduğuna göre Mecdî'nin zikrettiği bilgiyi doğru kabul edersek Şeyhzâde de Muslihuiddin Mescidi'nde (Tahta Minâreli Mescid) medfûn olabilir. Bu durumda babasının yaptırdığı mescid daha sonra Şeyhzâde'ye nispet edilmiş olmalıdır. Bu mescid ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923 tarihli İstanbul şehir haritasına göre "Tahta Minâre" ismiyle Hırka-i Şerîf Câmîi'nin kuzeyinde, Kabakulak Câmîi'nin güneyinde, iki caddenin kesişim noktasında yer almaktadır.⁷⁵³ Günümüzde burası İstanbul Fatih İlçesi Hırka-i Şerîf mahallesinde Eski Ali Paşa Caddesi ile Ahşap Minâre sokağın kesiştiği

⁷⁴⁹ Çenezâde dergâhının Fevzi Paşa caddesi açılırken yıkıldığı ve yerinin şimdi kaldırım olduğu ifade edilmiştir. (<http://mustafaesmiahi.net/mustafaahi/tekkeler/cenezade.html>)

⁷⁵⁰ 19. Asırda İstanbul Haritası, (haz. Ekrem Hakkı Ayverdi), İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1958.

⁷⁵¹ Mecdî, *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, s. 316.

⁷⁵² Ayvansarayî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 201. Tahta Minâre Mescidi, Şeyh Salih Efendi (v. 1296/1879) tarafından 1274/1857-58 yılında dergâha çevrilmiş ve Rifâiyye tarîkatına meşrûr kılınmıştır. Tekke'ye çevrildikten sonra Salih Efendi Tekkesi diye de anılmıştır. Son Şeyhi Mahmud Celaleddin Efendi'dir. 1936 yılında 1150 liraya satılmıştır. (Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, I, 254, V, 306; Özdamar, *Dersâadet Dergâhları*, s. 144; <http://mustafaesmiahi.net/mustafaahi/tekkeler/tahtaminare.html>).

⁷⁵³ BOA, HRT.h, 668.

yere tekabül eder. Anlaşılan o ki Ahşap Minare sokağı ismini bu mescidden (Tahta Minâre) almıştır. Fakat bugün mescid ve avlusundaki mezarların üzerinde bir apartman bulunmaktadır.⁷⁵⁴

Sonuç olarak Şeyhzâde'nin kabriyle ilgili olarak; Ayvansarayî, Müstakimzâde, Bursalı ve Hüseyin Vassâf birbirlerini destekleyen çok sarîh ifadeler kullanmışlardır. Mecdî'nin verdiği bilgiyi teyid edecek başka bilgilere ulaşamadığımız için Şeyhzâde'nin kabrinin Hoca Hayreddin Mescidi hazîresinde olduğunu söylemek daha isabetli görünmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi her iki mescid ve bunların hazîrelerinde bulunan mezarlar günümüze ulaşmamış, onların yerlerini meskûn hâneler almıştır.

1.6. Vakıfları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 251 numaralı Tapu Tahrîr defterinde Şeyhzâde'nin vakıflarından bahseden iki kayıt bulunmaktadır. Birincisi, Sultan Mehmed Han (Fatih) Câmii Nâhiyesi'ndeki Hoca Hayreddin Mescidi mahallesi vakıfları içinde “Vakfü'l-Merhûm Şeyh Muhyiddin b. Mustafa eş-Şehîr bi-Şeyhzâde el-Müfessir” kaydı ile yer almaktadır. Bu kayıt Şeyhzâde'nin 938 Muharrem'inin ortalarında gerçekleşmiş Mevlânâ Ebussuûd imzalı vakfiyesinden yazılmıştır. Buna göre Şeyhzâde 16 tanesi kendi telifi olmak üzere 39 cilt kitap ile Hoca Hayreddin mahallesinde birkaç haneyi vakfetmiştir. Vakıf şartı olarak ise hayattayken oğlu Abdülkerîm'e tayin eylediği evlerde ondan sonra -muhtaç olanlar öncelik sahibi olmak üzere- onun neslinden gelenlerin oturmasını, geride bıraktığı kitaplarından da Abdülkerîm'in ve ondan sonra da mütâlaaya kadir olan ulemânın istifade etmesini ve bu konuda Emîr Buhârî zâviyesinde yetişen ilim ehline engel olunmamasını şart koşturmuştur.⁷⁵⁵

Şeyhzâde'nin vakıflarıyla ilgili ikinci bilgi ise aynı tapu tahrir defterinde (Şeyhzâde'nin kayınpederi olan) Şeyh Muhyiddin Mescidi mahallesi vakıfları dahilinde

⁷⁵⁴ Mahalle sakinleri ve esnafıyla yaptığımız görüşmeden de Tahta Minâre Tekkesi'yle ilgili olarak bu verileri doğrulayan bilgiler öğrendik.

⁷⁵⁵ BOA, TT.d.251, s. 373; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi), s. 211-212.

“Vakfû’l-Merhûm Şeyh Muhyiddin” kaydıyla zikredilmektedir.⁷⁵⁶ Bu kayıt ise Şeyhzâde’nin 942 Safer’inin ortalarında gerçekleşmiş Mevlânâ Yûsuf b. Hüseyin imzalı vakfiyesinden yazılmıştır. Bu kayda göre Şeyhzâde 6000 akçe, 4 ev, 1 muhavvata (etrafı duvarlarla çevrili alan, avlu), 1 hamam, 1 ayakyolu, 9 dükkân ile İzmit, Gebze, Kandıra ve Samandıra’da 1’er muallimhâne, Hereke’de 1 mescid, 1 dükkân ve misafirler için 1 kervansaray vakfetmiştir. Şeyhzâde bu vakıflar için 60 000 akçe daha vakfedip kazancından Kandıra ve Samandıra’da yaptırdığı muallimhânelerin muallimlerine günlük 3’er akçe, ilim ehli salihlerden 6 kişiye de bir cüz okumaları şartıyla günlük 1’er akçe verilmesini, 10 000 akçe daha vakfedip 2000 akçesi ile Uğraş kasabasında bir muallimhâne yaptırılmasını ve kalanın muallimlere verilmesini, yine 4000 akçe daha vakfedip bunun dörtte birinin mütevellîlere, kalanının da Hereke’deki kervansaray ve Gebze’deki çeşmeye harcanmasını, tekrar 3000 akçe daha vakfedip dörtte birinin mütevellîlere ve kalanın da Uğraş kasabasında bina olunacak muallimhâneye sarf edilmesini ve bu zikredilen evkâfın tevliyetinin (mütevellî ta’yîni) kendisine, İstanbul’daki evkâfın tevliyetinin de kendisinden sonra oğlu Mehmed Çelebi’ye ondan sonra da kızının salih oğullarına, nesil kesildikten sonra ise hâkimin tercihinine bağlı olmasını şart koşmuştur.⁷⁵⁷

2. ŞEYHZÂDE’NİN ESERLERİ

2.1. Şeyhzâde’nin *Envâru’t-Tenzîl’e Yazdığı Hâşiye*

İleride muhteva ve yöntemi bakımından etraflıca inceleyeceğimiz bu eser Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin Kocevî tarafından Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl* ve *esrâru’t-te’vîl* isimli tefsirine yazılmış bir hâşiyedir. Eserin özel bir ismi olmayıp kaynaklarda ve kütüphane kataloglarında *Hâşiye alâ Envâri’t-tenzîl*, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, *Hâşiye alâ Tefsîri’l-Kâdî*, *Hâşiye ale’l-Beyzâvî*, *Hâşiye ale’l-Kâdî* ve *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Envâri’t-tenzîl* gibi isimlerle zikredilmektedir.

⁷⁵⁶ Burada Şeyhzâde’nin babasının Muslihuddin ve oğlunun da Abdülkerîm olarak adlarının zikredilmiş olması bu vakfın kayınpederi Şeyh Muhyiddin Kocevî’ye ait olma ihtimalini ortadan kaldırmaktadır. Kayınpederinin vakıfları (TT.d.251) 361. sayfada zikredilmiştir.

⁷⁵⁷ BOA, TT.d.251, s. 462-463; *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi), s. 260. Barkan ve Ayverdi BOA, TT.d.251, 461. sayfada “Vakfû Mescidi’l-Merhûm Şeyh Muhyiddin el-Kocevî” kaydı ile zikredilen vakfı sehven Şeyhzâde’nin vakfı olarak yorumlamışlardır. Hâlbuki bu vakıf Karanlık Mescid’in banîsi, Şeyhzâde’nin amcası ve kayınpederi Şeyh Muhyiddin Kocevî’ye aittir. (Bk. *İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri*, s. 259.)

Eserin önemi *Envâru't-tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler içinde ibarelerinin açıklığı, anlatımının kolay ve tefsirin anlaşılması açısından yeterli ve faydalı olmasıyla öne çıkmasından gelmektedir.⁷⁵⁸ Kâtib Çelebi, eser için “Bu hâşiyenin hâşiyelerin en üstünü, en kıymetlisi ve en muteberlerinden olduğu açıktır; bu ise Şeyhzâde’nin zühdünün ve salihliğinin bereketinden kaynaklanmaktadır” demiştir.⁷⁵⁹

Tefsir tedrisatında da bu eserden istifade edilmiştir. Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarıyla ilgili manzûm bir metinde “Şeyhzâde’siz *Kâdî* bilmek güç olur, *Keşf* olmazsa *Keşşâf* bilmek nic’ olur” ifadesi yer almaktadır.⁷⁶⁰

Eserin kaleme alınma süreci konusunda ise karışık bir durum söz konusudur. Bazı yazmalar⁷⁶¹ ile matbû nüshalarda eserin telifinin uzun zaman aldığını gösteren iki farklı tarih bulunmaktadır. Bunların ilkinine göre eserin Nahl sûresi kısmının bitiş tarihi, hicrî “950 senesi Cemâziye’l-evvel’in başları” olarak verilmektedir.⁷⁶² Sebe’ sûresi kısmının sonunda yer alan ikinci tarih ise hicrî “935 senesi Cemâziye’l-âhir’in ortaları”dır.⁷⁶³ Bu bilgilere göre eser Kur’an’ın mevcut sûre sırasına göre telif edilmemiş olup eserin Sebe’ sûresi ile Nahl sûresi kısmının telifi arasında 15 sene gibi uzun bir müddet vardır.

Buna karşılık eserin Kur’an’ın başından Sebe’ sûresinin sonuna kadarki bölümünü kapsayan ve Süleymaniye Kütüphanesi’nde VI cilt halindeki bizzat Şeyhzâde tarafından Fâtih Kütüphanesi’ne vakfedilmiş olan müellif hattı yazma nüshalar⁷⁶⁴ ise eserin tamamen farklı tarihlerde kaleme alındığı göstermektedir. Buna göre mukaddime, Fatiha ile Bakara sûresinin ilk 43 âyetini içeren ilk cildin sonundaki tarih hicrî 23

⁷⁵⁸ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku’n-nu’mâniyye*, s. 245; Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643.

⁷⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zünûn*, I, 188.

⁷⁶⁰ Metinde Şeyhzâde ile Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa el-Kocevî el-Hanefî’nin (v. 950/1543) Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl ve esrarı’t-te’vîl* adlı tefsiri üzerine kaleme aldığı *Hâşiye alâ Envâru’t-tenzîl* isimli hâşiye, *Keşf* ile de muhtemelen Ömer b. Abdurrahman b. Ömer el-Fârisî el-Kazvînî’nin (v. 745/1344) *el-Keşf an müşkilâtı’l-Keşşâf* adlı eseri kastedilmektedir. (Fazlıoğlu, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, s. 100, 106.)

⁷⁶¹ Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 337, 338.

⁷⁶² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 346.

⁷⁶³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 719.

⁷⁶⁴ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 536, 537, 538, 539, 540, 541. Tefsirin Nebe sûresinden Kur’an’ın sonuna kadarki bölümünü kapsayan aynı kütüphanenin aynı bölümündeki 542 numaralı yazma eser de kapağındaki bilgilerden hareketle kütüphane kataloğuna Şeyhzâde’nin *Envâru’t-tenzîl*’e yazdığı hâşiyenin VII. (son) cildi olarak kaydedilmiştir. Ancak yaptığımız karşılaştırmada bu eserin, bir *Envâru’t-tenzîl* hâşiyesi olmakla birlikte Şeyhzâde’ye ait olmadığı kanaatine ulaştık.

Zilhicce 941'dir.⁷⁶⁵ Bakara sûresi hicrî 942,⁷⁶⁶ Al-i İmrân-En'âm arası 943,⁷⁶⁷ Enfâl-Ra'd arası 944,⁷⁶⁸ Nahl 945 senelerinde,⁷⁶⁹ Nûr'dan Sebe'nin sonuna kadar olan kısım ise 946 Rebî'u'l-evvel'in ortaları ile 946 senesinin Zilhicce ayının başları arasında⁷⁷⁰ telif edilmiştir. Kâtib Çelebi'nin eserin telifi hakkındaki bazı ifadeleri de bu müşkil ile ilgili olsa gerektir. O, Şeyhzâde'nin bu eseri önce mübtedîler için sekiz cilt olarak açıklama ve anlatma yoluyla yazdığını, sonra da bir takım tasarruflar ve ilavelerle bir kez daha kaleme aldığını belirtmiş ve bu iki nüshanın yayılarak birbirinden ayıramayacak şekilde müstensihlerin ellerinde oyuncak olduğundan bahsetmiştir.⁷⁷¹ Yine *Hâşiye*'nin Bulak yayını (Kâhire 1263) gerçekleştiren Muhammed b. İsmâil de isim vermeden Kâtib Çelebi'nin iddiasını dile getirmiş ve bu yayını yaparken metnin eksik ve hatalarını düzeltmek için çok çaba sarf ettiğini söylemiştir.⁷⁷² Eserin müellif hattı ve diğer matbû nüshalarını karşılaştırdığımızda da bir takım farklılıklar hemen göze çarpmaktadır. Müellif nüshasındaki bazı ifadelerin matbû nüshalarda yer almadığı, bazen de takdim ve tehirlerde bulunulduğu görülmektedir. Bu durum Kâtib Çelebi'nin ifadelerini haklı gösterir gibi olsa da, ancak kapsamlı bir metin tenkidi (tahkik) çalışması yapıldıktan sonra bu hususta kesin bir kanaate varılabilir.

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin *Envâru't-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu hâşiyenin Osmanlı coğrafyasına yayılmış birçok yazması mevcuttur.⁷⁷³

Beyazîd Devlet Ktp., Beyazîd, nr. 672-673, 676, 680, 747, 756, 760, 762, 8330-8336, 8362;

Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, Ayasofya, nr. 19, 20, 335-338, Bağdatlı Vehbi, nr. 58, Beşir Ağa (Eyüp), nr. 22, 26, Carullah, nr. 162, Çelebi Abdullah, nr. 26, 36, Çorlulu Ali Paşa, nr. 61, Damad İbrahim Paşa, nr. 181, 184, 187, 189, Denizli, nr. 396, Düğümlü Baba, nr. 131, Erzincan, nr. 10, Esad Efendi, 197-205, Fatih, nr. 524, 529, 532, 536-541 (müellif hattı), 543-548, Fazıl Ahmed Paşa, nr. 172, 173, 186, Gülnuş V. Sultan, nr. 8, H. Hüsnü Paşa, nr. 46, Hacı

⁷⁶⁵ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 536, vr. 405a.

⁷⁶⁶ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 537, vr. 812a

⁷⁶⁷ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 538, vr. 135a, 416b.

⁷⁶⁸ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 539, vr. 114a, 309b.

⁷⁶⁹ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 540, vr. 87a.

⁷⁷⁰ Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 540, vr. 362, , nr. 541, vr. 243b.

⁷⁷¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188.

⁷⁷² Bk. IV, 760.

⁷⁷³ Bu eserlerin tespitinde Süleymaniye Kütüphanesi katalog tarama programı, İSAM Türkiye Kütüphaneleri Katalog Tarama Programı ve *el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtûta: Ulûmu'l-Kur'ân/mahtûâtü't-tefsîr ve ulûmihî*, Mecmaü'l-Melikâ li-buhûsi'l-hadâratî'l-İslâmiyye/Müessesetu âl-i'l-beyt, Amman 1989, I, 586-600'den istifade edilmiştir.

Beşir Ağa, nr. 65, Hacı Mahmud Efendi, nr. 33, 123, 151, 206, 1704, Hacı Selim Ağa, Hacı Selim Ağa, nr. 121, Hüdai Efendi, nr. 73, Hamidiye, nr. 147, 150, 152, 154, Hekimoğlu, nr. 64-70, İbrahim Efendi, nr. 138, 869, İsmihan Sultan, nr. 55-59, İz. Mustafa Efendi, nr. 14, 17, İzmir, nr. 75, Kadızade Mehmed, nr. 13, Kasidecizade, nr. 25-26, 52, 55, 62, 66, Kılıç Ali Paşa, nr. 125, 127, 129-130, 132, 135-136, Lala İsmail, nr. 706, Laleli, nr. 299, 305, Murad Buhari, nr. 29, 45, Musalla Medrese, nr. 1921-1922, Nazif Paşa, nr. 95, 97, Nurbanu Sultan, nr. 33-36, Nuruosmaniye, nr. 510, 512-516, 518-521, Pertevniyal, nr. 109, Pertev Paşa, nr. 51, Reisü'l-Küttab, nr. 78, 80, Saliha Hatun, nr. 53-54, Serez, nr. 279-304, Seyyid Nazif, nr. 1, Süleymaniye, nr. 154-160, Şeyhülislam Esad Efendi, nr. 9, 13, Şehid Ali Paşa, nr. 218-223, Tırnovalı, nr. 212, 129, 138, 398, Yazma Bağışlar, nr. 1098, 1532, 1506, 1101, 1102, 1105, 1127, 1139, 1141, 1512, 1516-1517, 1528, 2010, Yeni Câmi, nr. 118- 120, Yeni Medrese, nr. 1758-1761, Yozgat, nr. 63-75, 78, 79, Yusuf Ağa, nr. 59, 61, Zühdü Bey, nr. 2;

Edirne Selimiye Ktp., nr. 234-257, 286;

Amasya İl Halk Ktp., nr. 40, 75-78, 83, 85, 1277, 1511, 1649;

Adana İl Halk Ktp., nr. 990, 1152, 1159;

Tekeli Halk Ktp., nr. 65, 75;

Evkâf Ktp. (Bağdat), nr. 2288, 2309, 12267-12268, 17590-17599, 2287/1;

Ezheriyye Ktp. (Mısır), nr. 1896/48149;

Gazi Hüsrev Bey Ktp. (Saraybosna), nr. 194-197, 524, 526, 750, 1129, 1132, 1442, 1481, 1503, 1725, 1737/1, 3355, 3642, 3664, 3907, 3922, 3952, 3958, 3990, 4022, 4057;

el-Haremü'l-Mekkî Ktp. (Mekke), nr. 9/11, 10/12, 11/13, 267, 285;

Zâhiriye Ktp. (Şam), nr. 6275, 6471;

Ayrıca eser İstanbul, Kahire ve Beyrut'ta basılmıştır:⁷⁷⁴

- I-IV, Matbaatü's-Sultâniye, İstanbul 1282-1283.
- I-IV, Matbaatü'l-Osmaniye, İstanbul 1305-1306.
- I-IV, I-VI, Bulak, Kâhire 1263.
- I-IX, Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, İstanbul 1292-1303.
- I-VIII, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1419/1999 (nşr. Abdülkadir Şahin).

Bunların yanında eserin bazı ofset baskıları da yapılmıştır:

- I-IV, Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır (Matbaatü's-Sultâniye, İstanbul 1282'nin ofseti.)

⁷⁷⁴ Eserin Osmanlı'da 1282, 1283 ve 1292 tarihlerindeki basımları için Devlet-i Aliyye'den ruhsat alınması sürecine dair arşiv belgeleri için bk. BOA, İ.DH. 545/37963, 553/38474, 554/38535; MF.MKT. 26/3.

- I-IV, Hakikat Kitabevi, İstanbul 1991 (Matbaatü'n-Nefîseti'l-Osmaniyye, İstanbul 1306'nın ofseti.)

2.2. Şeyhzâde'nin Diğer Eserleri

2.2.1. Tefsir ve Kıraatle İlgili Eserleri

a) *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*

Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında Şeyhzâde'ye nispet edilen bu eser 1 sayfalık bir risâledir.⁷⁷⁵ Risâlenin başında تفسير آية الكرسي نقل من الكشف تفسير شيخ (Âyete'l-Kürsî tefsiri, *el-Keşşâf*'tan nakledildi, Şeyh'in Tefsiri) ifadesi bulunmakta, sonunda da yine تفسير شيخ (Şeyhin Tefsiri) yazmaktadır. Bu risâlenin içinde bulunduğu kitabın başındaki fihristte de eser Şeyhzâde'ye nispet edilmiştir. (تفسير آية الكرسي لشيخ زاده).⁷⁷⁶

Risâlede Bakara sûresinin 255. âyeti Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ından bazı iktibaslar yapılarak tefsir edilmektedir. Ayrıca Âyete'l-kürsî'nin sebep-i nüzûlü ve faziletiyle ilgili rivâyetler ile *el-Keşşâf* hâşiyelerinden nakledilen bazı görüşlere de risâlede yer verilmiştir.⁷⁷⁷

b) *Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*

Şeyhzâde'nin müstakil bir Fâtiha sûresi tefsiri olarak gösterilen⁷⁷⁸ bu eser aslında *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyenin Fâtiha sûresi kısmıdır.⁷⁷⁹

c) *Tefsîru sûreti'l-En'âm*

Şeyhzâde'nin müstakil bir En'âm sûresi tefsiri olarak gösterilen bu eser⁷⁸⁰ de aslında *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyenin En'âm sûresi kısmıdır.⁷⁸¹

d) *Risâletün fî keşfi mâ yete'alleku bi-sûreti'l-Bakara*

Bu risâle,⁷⁸² Şeyhzâde'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyenin Bakara sûresinin başındaki mukattaa harfleriyle ilgili açıklamalarına Zemahşerî, Teftâzânî ve Cürcânî'nin

⁷⁷⁵ Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 121/70, vr. 333a.

⁷⁷⁶ Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 121, vr. VIIb.

⁷⁷⁷ Bk. Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 121/70, vr. 333a.

⁷⁷⁸ Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, XXXIX, 98. Süleymaniye Ktp. kataloglarında da bu eser Şeyhzâde Muhyiddn Kocevî'ye nispet edilmiştir. Bk. Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 83.

⁷⁷⁹ Bk. Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 83.

⁷⁸⁰ Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, XXXIX, 98. Süleymaniye Ktp. kataloglarında da bu eser Şeyhzâde Muhyiddn Kocevî'ye nispet edilmiştir. Bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 90.

⁷⁸¹ Bk. Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 90.

görüşlerinin de eklenmesiyle oluşturulmuş bir eserdir. Risâlenin *Envâru't-tenzîl* hâşiyesinden alınan ilk ifadeleri, kütüphane kataloğu ile bu risâlenin içinde bulunduğu kitabın başındaki fihriste risâlenin ismi olarak kaydedilmiştir.⁷⁸³

e) *Risâle fî tefsîri kavlihî Teâlâ lem tekün âmenet min kabl*

Bu risâle Şeyhzâde'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı hâşiyenin En'âm sûresinin 158. âyetiyle ilgili bölümünün müstakil olarak istinsâh edilmesiyle oluşmuştur.⁷⁸⁴ Başında besmele ve duâdan sonra *حاشية تفسير القاضي البيضاوي للمرحوم الشيخ زاده* ifadesi bulunmaktadır.⁷⁸⁵ Risâle ile *Hâşîye*'nin ilgili kısmı karşılaştırıldığında ikisinin aynı metin olduğu görülmektedir.

f) *Şerhu Hırzi'l-Emânî: Şerhu's-Şâtıbiyye*

Şeyhzâde'nin bu eseri, Kâsım b. Firrûh eş-Şâtıbî'nin (v. 590/1194) *eş-Şâtıbiyye* de denilen *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî* adlı kıraate dair kasîdesinin şerhidir. Habeşî, bu eserin Gazi Hüsrev Bey Ktp.'nde (nr. 1385, 11553) yazmaları olduğunu haber vermektedir.⁷⁸⁶

2.2.2. Fıkıhla İlgili Eserleri

a) *Şerhu Vikâyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*

Şeyhzâde'nin bu eseri, Tâcüşşerîa Ömer b. Sadrişşerîa el-Evvel'in (v. 709/1309) Burhânüddin el-Merginânî'nin (v. 593/1197) Hanefî fıkıhıyla ilgili *el-Hidâye*'sinden bazı meseleleri seçerek telif ettiği *el-Vikâye* isimli eserin şerhidir. Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde iki cilt halinde müellif hattı nüshaları mevcuttur.⁷⁸⁷ İlk ciltte; kitâbü't-tahâre ve kitâbü's-salât bölümleri, ikinci ciltte de eserin kalan kısmı şerh edilmiştir. Şeyhzâde mukaddimede bu eseri şerh ettiği eserin mutalaasını kolaylaştırmak

⁷⁸² Süleymaniye Ktp, Reisülküttab, nr. 1195/6, vr. 200a-201b.

⁷⁸³ *Risâletün fî Keşf mâ yete'alleku bi-sûreti'l-Bakara li-Şeyhzâde el-Muhasşî li-Tefsîri'l-Kâdî* (Süleymaniye Ktp, Reisülküttab, nr. 1195, vr. IIa.)

⁷⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 847/13, vr. 107a-109a.

⁷⁸⁵ Bk. Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 847/13, vr. 107a.

⁷⁸⁶ Bk. *Câmi'u's-şurûh ve'l-havâşî*, II, 814.

⁷⁸⁷ Süleymaniye Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 615-616 (müellif hattı). Eserin diğer yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, nr. 954, Kılıç Ali Paşa, nr. 429, 430, Lâleli, nr. 1068, Şehid Ali Paşa, nr. 862, Nuruosmaniye, nr. 1690, 1691.

maksadıyla kaleme aldığını söylemiş ve eserde bir takım meseleleri vuzûha kavuşturduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁸

b) *Şerhu Ferâizi's-sirâciyye*

Muhammed b. Muhammed es-Secâvendî'nin (v. 596/1200'den sonra) Haneffî fıkına göre telif ettiği mirasla ilgili *Ferâizü's-sirâciyye* isimli eserinin şerhidir.⁷⁸⁹

2.2.3. Hadisle İlgili Eseri

Şerhu Meşâriki'l-envâr

Şeyhzâde bu şerhi Radiyyüddin es-Sâgânî'nin (v. 650/1252) *Meşâriku'l-envârî'n-nebeviyye* isimli bir kısım sahih hadisleri nahiv konularına göre tertip ettiği eseri üzerine kaleme almıştır. Şeyhzâde müellifin zikrettiği hadisi hem sened hem de metin açısından incelemiş, râvîleri tanıtmış, hadiste geçen bazı kelimelerin lügavî ve ıstilahî anlamlarını vermiş, hadiste ne denilmek istendiğini açıklamış, konuyla ilgili kelâmcıların ile fıkıhçıların görüşlerini zikretmiş ve yer yer gramerle ilgili izahlar yapmıştır.⁷⁹⁰

2.2.4. Arap Edebiyatıyla İlgili Eserleri

a) *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*

Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (v. 626/1229) *Miftâhu'l-ulûm* isimli Arap grameri ve belâgatıyla ilgili eserine yazılmış bir şerhtir. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî şerhin başında Sekkâkî'nin eserini üç kısım halinde kaleme aldığını söylemiş ve burada sadece üçüncü kısım olan me'ânî ve beyan ilimleriyle ilgili bölümü şerh edeceğini belirtmiştir.⁷⁹¹ Şeyhzâde bu şerhte *Miftâhu'l-ulûm*'un ibarelerine gramer ve müellifin maksadı açısından açıklamalar getirmiştir.⁷⁹²

⁷⁸⁸ Süleymaniye Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 615, vr. 1b.

⁷⁸⁹ Yazmaları için bk. Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2520, Çelebi Abdullah, nr. 166/1, 167, Kadızâde Mehmed Efendi nr. 263.

⁷⁹⁰ Bk. Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 362, vr. 1b-2a. Eserin diğer yazmaları için bk. Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 714; Bağdatlı Vehbi, nr. 435/3, Halet Efendi, nr. 92, Esad Efendi, nr. 379, Kılıç Ali Paşa, nr. 252.

⁷⁹¹ Bk. Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 449, vr. 1b.

⁷⁹² Süleymaniye Kütüphanesi'nde eserin iki tane yazma nüshası mevcuttur. Bk. Hacı Beşir Ağa, nr. 568, Kadızade Mehmed, nr. 449.

b) Şerhu Kasîdeti'l-bürde

Şeyhzâde'nin bu eseri, Muhammed b. Sa'îd el-Bûsirî'nin (v. 695/1296?) Hz. Peygamber için yazdığı meşhur *Kasîdetü'l-Bürde*'nin şerhidir. *Râhatü'l-Ervâh* ismiyle de anılan bu şerhin çeşitli basımları yapılmıştır (İstanbul 1298, 1306, 1309, 1320.)⁷⁹³ Şeyhzâde, şerhin girişinde Bûsirî'nin kasîdesindeki özet bölümleri genişlettiğini, kapalı kısımları açıkladığını, müşkilleri ortadan kaldırdığını söylemiş, lafızlarının tashihi ve manasının gözden geçirilmesi için çok çaba sarf ettiğini belirtmiştir.⁷⁹⁴

2.2.5. Tasavvufî İlgili Eseri

Şerhu Noktatî'l-beyân

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin Hz. Ali'ye nispet edilen *Noktatü'l-beyân* isimli esere yazdığı şerhtir. Eserin dili Türkçe'dir. Şeyhzâde, "Ey Tâlib", "Ey Birâder", "Ey Yârân" gibi hitaplar kullanarak şerhi karşılıklı konuşma üslubu içinde ele almıştır. Şeyhzâde *Noktatü'l-beyân*'da Hz. Ali'nin, bazı ifadelerini talebelerinin sorularına hitaben serrettiği kanaatine vararak aralara tâliplerin dilinden bazı sualler yerleştirmiştir.⁷⁹⁵ Eserin birçok yazma nüshası bulunmaktadır.⁷⁹⁶

2.3. Şeyhzâde'ye Nispet Edilen Eserler

a) Ta'lik alâ Şerhi'l-Hidâye

el-Merginânî'nin Hanefî fıkhiyla ilgili *el-Hidâye*'sine İbn Mektûm Tâceddin Ebû Muhammed Ahmed b. Abdilkâdir (v. 749/1348) tarafından yazılmış olan şerhin ta'likidir. Bu eserden Kâtip Çelebi ve İsmail Paşa bahsetmiştir.⁷⁹⁷ Kütüphane kayıtlarında bu esere rastlayamadık.

⁷⁹³ Mahmud Kaya, "Kasîdetü'l-Bürde", *DİA*, TDV, İstanbul 2001, XXIV, 569; Baş, "Şeyhzâde", *DİA*, XXXIX, 98.

⁷⁹⁴ Bk. Şeyhzâde Muhyiddin Muhammed b. Mustafa, *Şerhu Kasîdeti'l-Bürde li-Şeyhzâde*, (nşr. Yusuf Ziyâeddîn ve Ahmed Nâilî ve şürekâsı), Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, İstanbul 1298., s. 6, (Ömer b. Ahmed el-Harpûtî'nin şerhinin hâmişinde.)

⁷⁹⁵ Bk. Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 216/1, vr. 1b-2b, 3b, 4a, 13a.

⁷⁹⁶ Süleymaniye Ktp., Ali Emiri Sry., nr. 971-972, Ali Nihat Tarlan, nr. 193/5, Arslan Kaynardağ, nr. 79, Düğümlü Baba, nr. 216/1, Hacı Mahmud Efendi, nr. 3041/1, İbn Mirza, nr. 13/1, İzmir, nr. 310-311, Yazma Bağışlar, nr. 2426, 7480.

⁷⁹⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 2038; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 238.

b) *el-İhlâsiyye: Tefsiru Sûreti'l-İhlâs*

Bu eserden Bursalı Mehmed Tâhir Efendi bahsetmektedir. Kütüphane kayıtlarında böyle bir esere rastlayamadık.⁷⁹⁸

c) *Şerhu Misbâh (Mesâbîh) li'l-Mutarrizî*

Ebü'l-Feth Burhânüddin Nâsır b. Adisselâm el-Mutarrizî'nin (v. 610/1213) nahivle ilgili *el-Misbâh* isimli eserinin şerhi olan bu eserden de Bursalı bahsetmiştir.⁷⁹⁹ Kütüphane kayıtlarından bu esere de rastlayamadık.

d) *Risâle fî an melekü'l-mevt*

Süleymaniye Kütüphanesi kataloglarında Şehid Ali Paşa bölümü 2713 numaralı yazmanın 30b-34a varakları arasındaki 6. risâle, *Risâle fî an melekü'l-mevt* isimle Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'ye nispet edilmiştir. İncelemelerimize göre verilen bu bilginin doğru olmadığını, belirtilen varaklardaki ifadelerin önceki risâlenin devamı olduğunu düşünüyoruz.

e) *Şerhu Kavâidi'l-i'râb*

Bu eser İbn Hişâm en-Nahvî'nin (v. 761/1360) *İ'râb an kavâidi'l-i'râb* isimli eserinin şerhidir. Eser *Osmanlı Müellifleri*'nde⁸⁰⁰ ve *DİA*'da⁸⁰¹ Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'ye nispet edilmiştir. Ayrıca eser İsmâil Merve tarafından yine Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin ismiyle neşredilmiştir.⁸⁰² Yine Dursun Hazer de bu eser üzerine yazdığı makalede⁸⁰³ eserin kime ait olduğu konusunda problem olduğuna değinmekle birlikte Bursalı'yı esas alarak eserin müellifinin Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî olduğunu söylemiş ve Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'ye yakınlığı bilinen Taşköprizâde'nin onun eserlerini sayarken bu eseri zikretmemesini şerhin müellifi tarafından sağken kitap haline getirilmemesine bağlamıştır.⁸⁰⁴

⁷⁹⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

⁷⁹⁹ Bursalı, eserin ismini *Mesâbîh* olarak zikretmektedir. Bk. *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

⁸⁰⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334.

⁸⁰¹ Baş, “Şeyhzâde”, *DİA*, XXXIX, 98.

⁸⁰² *Şerhu Kavâidi'l-i'râb*, Dimeşk 1416/1995.

⁸⁰³ “Şeyh-zâde'nin Kavâ'idü'l-İ'râb'ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl. 7, sy. 15, (2003), s. 211-228.

⁸⁰⁴ Hazer, “Şeyh-zâde'nin Kavâ'idü'l-İ'râb'ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, s. 216.

Oysa gerek bu eserin matbû nüshalarının⁸⁰⁵ ve gerekse yazmalarının⁸⁰⁶ mukaddime kısmında eserin müellifi açık bir şekilde Abdülkerîm Muhammed b. eş-Şeyh (v. 975/1567) olarak ifade edilmiştir. Aynı şekilde Kâtip Çelebi ve Habeşî de *Kavâidü'l-i'râb* üzerine yazılan şerh ve hâşiye türü eserleri sayarken bu eseri *Kâşifü'l-Kinâ'/Keşfü'l-Kinâ'* adıyla Abdülkerîm Muhammed b. eş-Şeyh'e nispetle zikretmişlerdir.⁸⁰⁷ Kanaatimizce birbirine yakın bir dönemde yaşayan bu iki şahsın her ikisinin de şeyh oğlu olmaları bu karışıklığa sebep olmuştur.

g) Mufîdatü'l-Enâm

Kütüphane kataloğunda yazar adı olarak Muhyiddin Muhammed b. Mustafa el-Kocevî Şeyhzâde diye müellifimize nispet edilen bu eser⁸⁰⁸ aslında Mehmed b. eş-Şeyh Muslihiddin'in 1002 senesinde Malkara'da kadılık yaptığı dönemde kendisine sorulan fetvalara verdiği cevaplardan derlediği fıkîhî konularla ilgili bir kitaptır.

⁸⁰⁵ Bk. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî, *Şerhu Kavâidi'l-İ'râb*, Matbaa-i âmire, İstanbul 1290.

⁸⁰⁶ Bk. Süleymaniye Ktp., Denizli, nr. 338, vr. 1b.

⁸⁰⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 124; Habeşî, *Câmi'u's-ş-şurûh ve'l-havâşî*, II, 1396.

⁸⁰⁸ Süleymaniye Ktp., Tırnovah, nr. 1866, vr. 1-8. Katalogda eserin 8 varak olduğu belirtilmiş. Halbuki eser 58 varaktan oluşmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ŞEYHZÂDE’NİN HÂŞİYE YÖNTEMİ

Daha önce Şeyhzâde’nin Beyzâvî’ye ait *Envâru’t-tenzîl* isimli tefsire yazmış olduğu hâşiyeden bahsedilmiş, telif süreci ile yazma ve matbû nüshaları hakkında bilgi verilmişti. Bu bölümde ise müellifin bu hâşiyenin telifinde nasıl bir metod uyguladığı ortaya konularak bir hâşiyenin genel yapısı ve mantığı anlaşılmaya çalışılacaktır. Bununla birlikte hâşiyenin telif nedeni, kaynakları, şekli ve üslubu hakkında bilgi sahibi olmak hâşiyenin nasıl yazıldığını kavramamıza yardımcı olacağı için aşağıda öncelikle bu konular ele alınacaktır.

1. ESERİN YAZILIŞ SEBEBİ

Hâşiye’nin matbû nüshalarında hamdele ve salveleden oluşan kısa bir mukaddime kısmı bulunmaktadır. Burada eserin telif sebebine dair bir bilgi yer almaz. Ancak eserin bazı yazmalarında uzun bir mukaddimeye rastlamaktayız.⁸⁰⁹ Bu mukaddimede Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî, Allah’ın fazlı ve keremi ile tefsir kitaplarını mütâlaa ve müzâkere edip o tefsirlerin üslup ve ibarelerindeki kapalılıkları incelediğini ve onların remiz ve işaret sedeflerinde saklı mana ve fayda incilerini çıkardığını ifade ettikten sonra bu tefsirler içinden Kâdî Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl* ve *esrâru’t-te’vîl* isimli tefsirini seçtiğini söyler. Şeyhzâde bu tefsiri seçme nedeninin ise ***Envâru’t-tenzîl*’in kadr ü kıymetinin büyüklüğü, telif usûlünün ihtişamıyla meşhur olması, kendisinden önce yazılan kitaplardaki faydalı bilgileri kapsamaması, az lafızla çok mananın ifade edildiği bir tefsir olması, ne kastedildiği ancak derin bir düşünme, inceleme ve çok sayıda alandan birçok kitaba müracaat ile anlaşılabilen manalar içermesi ve bazı kapalı ve rumuzlu ifadelerinin manası konusunda ittifak**

⁸⁰⁹ Bk. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b, Carullah, nr. 162, vr. 1b-2a.

edilememesi olduğunu ifade eder.⁸¹⁰ Yine Şeyhzâde'ye göre **bu tefsirin rumuzlu ifadelerinin ve gizli işaretlerinin maksadını araştıran bir kişi ulaştığı sonuçları - bunlar ister bizzat kendisinin keşifleri olsun isterse önceki âlimlerin kitaplarından bulunmuş olsun- unutulup kaybolmasından endişe duyarak yazıya dökmelidir.**⁸¹¹ Şeyhzâde, işte bu sebeple **yeniden bir çalışma daha yapmaya gerek olmasın diye ihtiyaç duyduğu zaman kendisine müracaat edebileceği bir hazine, kendisinden sonra gelenlere hazır bir yardımcı kaynak ve âhiret günü için bir hazırlık ve azık olması için bu tefsirden elde ettiği faydalı bilgileri her dersin mutâlaasında sözlü olarak takrir etmeden önce yazıya döktüğünü** ifade etmiştir.⁸¹²

Şeyhzâde'nin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre hâşiyenin telif sebebi olarak bir hayır olmanın dışında iki şey ortaya çıkmaktadır. Birincisi, *Envâru't-tenzîl*'in eşsiz ve kıymetli bir kitap olması ve araştırma yapmadan anlaşılamayacak bir takım rumuzlu manalar içermesi; diğeri de tedrisata yardımcı olmaktır.⁸¹³

Nitekim ileride etraflıca incelenecek olan eserin muhtevasına bakıldığında da eserin büyük bir bölümünün müfessirin ne dediğinin ve ne demek istediğinin anlaşılmasına yönelik izahlardan oluştuğu görülmektedir.

2. ESERİN KAYNAKLARI

Şeyhzâde eserinde Tefsir, Kıraat, Lügat, Sarf, Nahiv, Belâgat, Kelâm, Fıkıh ve Hadis gibi alanlarda birçok esere ve âlimlerin görüşlerine atıfta bulunmuştur.⁸¹⁴ O bu konuda döneminin teliflerine benzer şekilde hareket etmiştir. Kaynaklardan alıntı yaparken çoğunlukla “Şerefüddin et-Tîbî şöyle dedi (kâle Şerefüddin et-Tîbî)” örneğindeki gibi iktibasta bulunduğu âlimin ismini zikretmekle birlikte bazen de “*el-Keşşâf* sahibi şöyle dedi (kâle Sâhibü'l-Keşşâf)” gibi ifadelerle esere nispetle eser sahibine işaret etmiştir. Birçok yerde de “fi's-Sıhah” örneğindeki gibi sadece eserin ismini belirterek yapılan alıntının o eserde bulunduğunu ifade etmiştir. Şeyhzâde yer yer

⁸¹⁰ Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b.

⁸¹¹ Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b.

⁸¹² Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b.

⁸¹³ Taşköprizâde de Şeyhzâde'nin tefsirlerden ayırdığı faydalı bilgileri toplayan, ibaresi kolay ve açık, yeni başlayanların istifade edeceği bir hâşiyeye yazdığını söylemiştir. (Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye*, s. 245.)

⁸¹⁴ Bir Osmanlı âlimi olan Şeyhzâde'nin kaynakları hakkında bilgi sahibi olmak, aynı zamanda Osmanlıların tefsir kaynakları hakkında ipuçları vereceği için ayrıca önemlidir.

ise “İmâm Vâhidî’nin *Vasît*’inde vardır (fî Vâsîti’l-İmâm Vâhidî)” ibaresinde olduğu gibi hem istifade ettiği eserin hem de müellifinin ismini belirtmiştir.

Şeyhzâde, alıntı yaparken bazen “intehâ” (bitti) ibaresiyle yaptığı iktibasın nerede bittiğini belirtmiş bazen de alıntı yaptığı kısmı özetleyerek eserine almıştır.

Şeyhzâde taraftarı olduğu ya da kendi mezhebine ait görüşleri ise “arkadaşlarımız (ashâbünâ), bize göre (indenâ), âlimlerin çoğunluğu, geneli (cumhûr)” diyerek aktarmıştır. Bazı âlimleri de “İslâm’ın gururu (fahru’l-İslâm), önder (imâm), önderlerin güneşi (şemsü’l-eimme)” gibi ünvanlarla anmıştır.

Şeyhzâde bazı kaynaklarına ise “müfessirlerin çoğu (ekseru’l-müfessirîn), dilciler (ehlü’l-lüga), bazı kelâmcılar (ba’zu ehli’l-keîâm), fakihler (fukahâ), İslâm filozofları (hükemâü’l-İslâm), Basra dil âlimleri (Basriyyûn), Ehl-i Sünnet, Eş’arîler (Eşâ’ire), Hanefî mezhebi (Hanefiyye)” şeklinde ilim dallarına ve mezheplere nispetle işaret etmiştir.

Şeyhzâde’nin atıf yaptığı âlimlerin ya da eserlerin belirtilmesi konusunda ilmî bir hassasiyet gösterdiği görülmektedir. Ancak aşağıda zikredilecek olan eserlerin bazılarında dolaylı yoldan atıf yapılmış olma ihtimalinin de bulunduğu belirtilmelidir. Şeyhzâde’nin bu eserlerin hangilerinden doğrudan veya dolaylı olarak iktibasta bulunduğunu belirlemek zordur. Bazı görüşlerin Fahreddin Râzî’nin (v. 606/1209) *Tefsîru’l-Kebîr*’i ile Zemahşerî’nin *el-Keşşâf*’ından aktarılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Yine başka kaynaklarda da bu türlü bilgilere rastlamak mümkündür.

2.1. Tefsir ve Kıraat Kaynakları

Şeyhzâde’nin *Envâru’t-tenzîl*’e yazdığı *Hâşiye*’de atıfta bulunduğu kaynakların başında Ziyâüddin Ömer Muhammed Fahrüddin er-Râzî’nin *Mefâtîhu’l-gayb* da denilen *Tefsîru’l-kebîr* isimli tefsiri gelmektedir. Şeyhzâde tefsir, dil, fıkıh ve kelâmı ilgili birçok konuda Râzî’den istifade etmiştir. Şeyhzâde’nin Râzî’ye atıflarına bakıldığında kendisine büyük bir hürmet ve muhabbet duyduğu anlaşılmaktadır. Atıflarının çoğunda onu “İmâm” diye anmıştır.⁸¹⁵ Kimi zaman da ondan “imâmü’l-müfessirîn”,⁸¹⁶ “fahru’l-

⁸¹⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 41, 184, 263, 319, 433, 531..., II, 22, 100, 189, 223, 224, 373, 388, 524, 580, 597, 604, 626..., III, 11, 99, 164, 168, 229, 267, 353, 478, 503..., IV, 5, 137, 241, 326, 446, 582, 640, 701..., V, 22, 119, 242, 375, 497, 598, 601..., VI, 79, 145, 214, 355, 466, 503, 629..., VII, 80, 164, 242, 325, 402, 528, 663..., VIII, 110, 286, 302, 419, 511, 519, 546...

İslâm”⁸¹⁷ ve “şemsü’l-eimme”⁸¹⁸ gibi övgülerle bahsetmiştir. Bazı yerlerde de “Râzî” diyerek alıntılar yapmıştır.⁸¹⁹ Şeyhzâde bu tefsire atıflarının bir kısmında *el-Kebîr*⁸²⁰ veya *et-Tefsîru’l-kebîr*⁸²¹ diye bizzat eserin ismini de tasrih etmiştir.

Şeyhzâde’nin en önemli ikinci tefsir kaynağı ise *Envâru’t-tenzîl*’in başlıca kaynaklarından olan Zemahşerî’nin *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidü’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl* adlı tefsiridir. Şeyhzâde, bu tefsirden genellikle “fi’l-Keşşâf”, “kâle’z-Zemahşerî” ve “kâle Sâhibü’l-Keşşâf” gibi ifadelerle alıntı yapmıştır.⁸²² Ayrıca Şeyhzâde *el-Keşşâf*’a atıflarının bir kısmında “muvâfikun limâ fi’l-Keşşâf”, “tebi’a Sâhibe’l-Keşşâf”, “...alâ vefkı mâ fi’l-Keşşâf”, “ve hüve bi-‘aynihi mezkûrun fi’l-Keşşâf”, “e’l-Musannif ihtâra kavle’z-Zemahşerî” ve “kâle’z-Zemahşerî ve tebi’ahû’l-Musannif” gibi ibarelerle bu tefsirin Beyzâvî’nin kaynaklarından olduğuna özellikle işaret etmiştir.⁸²³

Şeyhzâde’nin en önemli tefsir kaynaklarından birisi de Zeccâc’ın *Me’âni’l-Kur’ân*’ıdır.⁸²⁴ Şeyhzâde bu esere yazarının ismini zikretmek sûretiyle atıfta bulunmuştur. Şeyhzâde, bunların bazısında Zemahşerî’nin ve Beyzâvî’nin ilgili konuda Zeccâc’a tâbi olduklarını belirterek Zeccâc’ın Zemahşerî ve Beyzâvî’nin kaynaklarından olduğuna da dikkat çekmiştir.⁸²⁵ Şeyhzâde’nin Zeccâc’a yaptığı atıflar *Me’âni’l-Kur’ân*’da yer almaklar beraber, bu eser *el-Keşşâf* ve *et-Tefsîru’l-kebîr*’in de ana kaynaklarından olduğu için⁸²⁶ o, bu iki eser yoluyla da *Me’âni’l-Kur’ân*’dan

⁸¹⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 482.

⁸¹⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 143.

⁸¹⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 25.

⁸¹⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 10, 24, 101, 173, 174, 232, 365, 480, 508, 509, II, 286, 364, 366, 424, 441, 529, 557, 668, 669, III, 253, 445, IV, 165, 325, 673, V, 589, VI, 59, VIII, 482.

⁸²⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 20, V, 235, VI, 690, VIII, 670.

⁸²¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 503, III, 110, IV, 673.

⁸²² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 26, 111, 236, 309, 426, 548, 568..., II, 20, 130, 203, 309, 407, 503, 669..., III, 14, 105, 236, 324, 433, 518, 561, 573..., IV, 71, 114, 245, 353, 405, 499, 619, 710..., V, 10, 121, 235, 378, 469, 540, 617..., VI, 54, 101, 319, 412, 433, 554, 640, 643..., VII, 52, 210, 301, 415, 526, 701..., VIII, 5, 134, 226, 347, 473594, 697, 735...

⁸²³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 93, 210, 308, II, 47, 154, 164, III, 494, IV, 121, V, 570, VII, 212, 383, 472.

⁸²⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 45, 83, 351, 490, II, 274, 315, 344, 429, 659, 676, 693, III, 24, 76, 99, 103, 104, 251, 287, 302, 379, 480, 520, 575, IV, 25, 73, 100, 136, 148, 170, 183, 232, 263, 515, 711, V, 23, 46, 120, 191, 233, 252, 287, 308, 363, 462, 504, 635, VI, 89, 103, 162, 173, 209, 370, 428, 548, 653, 690, VII, 47, 78, 125, 351, 401, 460, 553, 595, VIII, 151, 405, 472.

⁸²⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 488, V, 238, 318.

⁸²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, II, 1482; Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 109; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 224.

yararlanmış olabilir. Yine Şeyhzâde'nin *Tefsîr* yazarı Mukâtil b. Süleyman (v. 150/767),⁸²⁷ *Me'âni'l-Kur'ân* yazarı Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdillâh ed-Deylemî Ferrâ (v. 207/822)⁸²⁸ ve *Mecâzü'l-Kur'ân* yazarı Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. Müsennâ'ya (v. 209/824)⁸²⁹ yaptığı atıflarda da aynı durum söz konusudur.

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî Vâhidî'nin (v. 468/1076) *et-Tefsîru'l-vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*⁸³⁰ ve *et-Tefsîru'l-basît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*⁸³¹ isimli eserleri de Şeyhzâde'nin sık sık iktibasta bulunduğu kaynaklardır. Şeyhzâde bu tefsirlere atıflarına “kâle'l-Vâhidî”, “fi'l-Vasît” ve “fi'l-Basît” şeklinde ibarelerle yer vermiştir.

Şeyhzâde ayrıca Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (v. 537/1142) *et-Teysîr fî t-tefsîr* isimli eserinden de çokça iktibasta bulunmuştur.⁸³² Şeyhzâde, bu eserden alıntı yaparken bazen yazar bazen eser bazen de yazar ve eser ismini birlikte zikretmiştir. Nesefî'yi “İmâm” ve “Sâhibü't-Teysîr” diye andığı da olmuştur.

Bunların yanında Matürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*,⁸³³ Kurtubî'nin *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*⁸³⁴ ve Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzil* isimli tefsirleri de⁸³⁵ Şeyhzâde'nin sık sık atıf yaptığı önemli tefsir kaynaklarındandır.

⁸²⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 632, 700 III, 43, 202, 358, 444, 493, 496, IV, 183, 220, 305, 556, 641, V, 518, VI, 58, 221, 247, 362, 368, 620, VII, 83, 160, 203, 599, 716, 718, VIII, 50, 98, 159, 274, 353, 405, 535, 631, 640.

⁸²⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 304, 421, II, 122, 154, 426, 482, 515, 636, III, 5, 374, 453, 490, IV, 45, 97, 171, 232, 252, 351, 448, 666, V, 35, 125, 256, 262, 452, 523, 668, VI, 163, 312, 711, VII, 76, 727, VIII, 86137, 212, 476, 689.

⁸²⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 374, 453, 490, 535, IV, 45, 106, 666, 672, 575, 633, VI, 355, 702, VII, 157, 516, VIII, 530.

⁸³⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 111, 202, 303, 459, 550, II, 29, 168, 270, 312, 330, 453, 518, 610, 700, III, 40, 136, 259, 332, 493, IV, 4, 90, 232, 325, 498, 708, V, 120, 264, 269, 387, 397, VI, 13, 188, VII, 131, 160, VIII, 7, 490.

⁸³¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 437, V, 589, VI, 51.

⁸³² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 178, 473, 551, II, 9, 20, 197, 227, 330, 433, 481, III, 99, 108, 572, IV, 5, 90, 122, 320, 469, 981, V, 174, 259, VI, 413, 429, 546, 633, VII, 201, 275, 344, 405, 585, 630, 702, VIII, 7, 109, 298, 353, 482, 650.

⁸³³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 558, 571, II, 7, 25, 88, 166, 177, 195, 274, 389, 629, 692, III, 130, IV, 119, V, 24, 148, 462, VII, 147, 203.

⁸³⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 520, II, 21, 117, 222, 271, 290, 302, 315, 362, 417, 511, III, 165, 377, 466, IV, 107, 241, 328, 486, 524, 630, V, 296, VII, 56, VIII, 74, 144, 251, 296.

⁸³⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 549, II, 19, 44, 84, 115, 227, 285, 313, 330, 389, 404, 482, 602, 697, III, 101, 480, IV, 305, 572, 680, V, 5, 108, 425, VI, 57, VII, 131, 530, 692, VIII, 122, 254, 298.

Şeyhzâde bu tefsirlerden başka İbn Cerîr et-Taberî'nin (v. 310/923), *Câmi'u'l-beyân an tefsîri âyi'l-Kur'an*,⁸³⁶ Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed Semerkandî'nin (v. 373/983) *Tefsîr*,⁸³⁷ Ebü Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelûsî'nin (v. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-aziz*,⁸³⁸ Ebü'l-Abbâs Muvaffakuddîn Ahmed b. Yûsuf b. el-Hasen el-Kevâşî el-Mevsîlî'nin (v. 680/1281) *et-Tefsîru'l-kebîr*,⁸³⁹ Kâşânî'nin *Te'vîlât-ı Kâşâniyye*,⁸⁴⁰ Esîrüddin Muhammed b. Yûsuf el-Ceyyânî Ebü Hayyân el-Endelûsî'nin (v. 745/1344) *Bahru'l-muhît*⁸⁴¹ ve Şemsüddin Muhammed b. Hamza Fenârî'nin (v. 834/1431) *Aynu'l-âyân (Tefsîru sûreti'l-Fâtiha)*⁸⁴² isimli tefsirlerine de müracaat etmiştir.

Şeyhzâde ayrıca İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf mine'l-Keşşâf*,⁸⁴³ Kutbüddin Mahmûd b. Mes'ûd el-Fârisî eş-Şîrâzî'nin (v. 710/1311) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*,⁸⁴⁴ Tîbî'nin *Fütûhu'l-gayb fî'l-keşf an kınâ'i'r-rayb (Hâşiye ale'l-Keşşâf)*,⁸⁴⁵ Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*,⁸⁴⁶ Cürçânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*⁸⁴⁷ ve Molla Hüsrev'in (v. 885/1480) *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*⁸⁴⁸ gibi bazı *el-Keşşâf* ve *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerinden de bir çok kez yararlanmışır.

Bunların yanında Şeyhzâde; Dahhak b. Müzâhim (v. 105/723),⁸⁴⁹ el-Kelbî (v.

⁸³⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 103-104.

⁸³⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 40, IV, 287, 412, V, 428, VII, 157, 692, VIII, 191, 636.

⁸³⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 302.

⁸³⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 547, II, 101, 285, 361, 362, IV, 166, V, 510, VI, 84, 180, 433, VII, 8, 60.

⁸⁴⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 311, VII, 438, VIII, 327.

⁸⁴¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 559, IV, 114, V, 581.

⁸⁴² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 367.

⁸⁴³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 669, IV, 150, 181, 651, 667, 690.

⁸⁴⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 452, 488, II, 73, 161, 485, 528, 609, IV, 364.

⁸⁴⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 148, 176, 341, 452, 463, 549, II, 49, 50, 216, V, 112, 428, VII, 106, 115, 140, 520.

⁸⁴⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 116, 170, 191, 224, 352, 399, 430, II, 30, 71, 122, 125, 140, 155, 191, 203, 208, 232, 242, 267, 308, 314, 325, III, 120.

⁸⁴⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 62, 153, 169, 171, 188, 191, 201, 210, 223, 241, 250, 256, 266, 270, 273, 277, 278, 292, 300, 309, 346, 393, 394, 399, 411, 412, 415, 471, 558, II, 366, III, 257, IV, 116.

⁸⁴⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 130, 562, II, 207.

⁸⁴⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 133, II, 616, III, 34, 119, 127, 130, 185, 326, IV, 5, 136, 144, 173, 191, 292, V, 218, 484, VI, 221, 242, 269, 285, 473, 552, VII, 300, 330, 687, VIII, 29, 49, 50, 68, 145, 251, 287, 316, 352, 433.

146/763),⁸⁵⁰ Süfyan es-Sevrî (v. 161/778),⁸⁵¹ Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816),⁸⁵² İbn Kuteybe (v. 276/889),⁸⁵³ Ebû Müslim el-İsfahânî (v. 322/934),⁸⁵⁴ el-Kaffal (v. 365/976),⁸⁵⁵ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib (v. 437/1045),⁸⁵⁶ Ebû Şâme el-Makdisî (v. 665/1267),⁸⁵⁷ Bahâüddin b. Akîl (v. 769/1367),⁸⁵⁸ Ebû İshâk es-Sefâkusî (v. 742/1342)⁸⁵⁹ ve İbn Gâzî (v. 919/1513)⁸⁶⁰ gibi âlimlerin de tefsirle ilgili görüşlerine eserinde yer vermiştir.

Şeyhzâde ayrıca “kâle’l-müfessirûn (müfessirler dedi), ecme’a’l-müfessirûn (müfessirler icmâ etti), kâle âmmetü’l-müfessirîn (müfessirlerin çoğunluğu dedi), ittefeka’l-müfessirûn (müfessirler ittifak etti), ihtelefe’l-müfessirûn (müfessirler ihtilaf etti), ekseru’l-müfessirîn (müfessirlerin çoğu), ba’zu ehli’t-tefsîr (bazı müfessirler)” şeklinde ibarelerle eser ve yazar ismi belirtmeksizin genel olarak müfessirlerin bir takım görüşlerini de eserinde nakletmiştir.⁸⁶¹

Şeyhzâde kıraat kaynakları olarak ise Ebû Amr Osman b. Sa’îd b. Osman el-Ümevî Dâni’nin (v. 444/1053), *et-Teyisîr fi’l-kirâati’s-seb’a*⁸⁶² ve Şâtıbî’nin *Hırzû’l-emânî ve vechû’t-tehânî (eş-Şâtıbiyye)*⁸⁶³ isimli eserlerinden istifade etmiştir.

2.2. Lügat Sarf Nahiv ve Belâgat Kaynakları

Şeyhzâde’nin en önemli lügat kaynağı Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî’nin (v. 400/1009) *es-Sihâh* isimli sözlüğüdür. Hem âyetlerdeki hem de

⁸⁵⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 199, 510, III, 83, 118, 185, 202, 204, 288, 503, 507, 596, IV, 114, 211, 244, V, 76, 125, 202, 209, 528, 600, VI, 440, 560, 643, VII, 135, 178, 600, 733, VIII, 147, 405, 454, 535, 608, 611, 626, 640, 663.

⁸⁵¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 248, 524.

⁸⁵² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 67, IV, 96, 560, VII, 446.

⁸⁵³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 67, IV, 96, VII, 446.

⁸⁵⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 442, 529, III, 24, 245, 281, 282, 371, 373.

⁸⁵⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 548; II, 6, 55, 392, 510, 606, III, 25, 99, 126, 143, 188, 229, IV, 479, V, 417, VIII, 420.

⁸⁵⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 332, 541.

⁸⁵⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 230, IV, 588.

⁸⁵⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 47.

⁸⁵⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 114.

⁸⁶⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 557.

⁸⁶¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 481, II, 31, 262, 335, 482, 529, 597, 612, 638, 651, 678, III, 61, 121, 286, 367, 469, 546, IV, 8, 80, 156, 206, 317, 393, 479, 560, 670, 708, V, 66, 104, 239, 364, VI, 13, 112, 384, 431, VII, 80, 558, 687.

⁸⁶² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 22.

⁸⁶³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 22.

tefsirdeki bazı kelimeleri açıklarken bu sözlüğe çok sık başvurmuştur.⁸⁶⁴ Şeyhâde'nin başka bir önemli lügat kaynağı da Râgıb İsfahânî'nin *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*'ıdır.⁸⁶⁵ Şeyhzâde *el-Müfredât*'a atıf yaparken bazı yerlerde bu eserin Beyzâvî'nin kaynağı olduğuna da işaret etmiştir.⁸⁶⁶ Şeyhzâde ayrıca Ebü'l-Bekâ el-Kefevî'nin (v. 1095/1684) *el-Külliyât*⁸⁶⁷ ve Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-muhît*⁸⁶⁸ isimli sözlüklerinden de alıntılar yapmıştır.

Şeyhzâde yine dille ilgili konularda Ebû Mansûr el-Ezherî'nin (v. 370/980) *et-Tehzîb*,⁸⁶⁹ Zemahşerî'nin *el-Mufasssal*,⁸⁷⁰ Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-ulûm*,⁸⁷¹ İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) *el-Kâfiye*,⁸⁷² İbn Mâlik et-Tâî'nin (v. 672/1274) *et-Teshîl*,⁸⁷³ Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin (v. 686/1287) *Şerhu'l-Kâfiye*,⁸⁷⁴ Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-bürde*,⁸⁷⁵ Tâciüddin Ahmed Cendî'nin (v. 700/1301) *el-İklîd*,⁸⁷⁶ Hatîb el-Kazvînî'nin (ö. 739/1338) *el-İzâh*⁸⁷⁷ ve *Telhîsü'l-Miftâh*⁸⁷⁸ ve Teftâzânî'nin *el-Mutavvel*⁸⁷⁹ adlı eserlerine de müracaat etmiştir.

⁸⁶⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 39, 99, 125, 201, 218, 250, 251, 253, 255, 303, 304, 409, 412, 506, 507..., II, 6, 34, 44, 101, 218, 221, 308, 445, 515, 606..., III, 39, 161, 281, 350, 354, 410, 507, 529..., IV, 97, 106, 129, 234, 343, 458, 500, 600, 630, 675..., V, 8, 28, 35, 121, 122, 245, 340, 406, 504, 510, 621, 629..., VI, 10, 49, 118, 211, 333, 488, 497, 560, 642, 653..., VII, 28, 135, 137, 213, 312, 420, 465, 502, 578, 597, 602, 611..., VIII, 6, 10, 122, 242, 260, 317, 325, 452, 530, 657...

⁸⁶⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14, 150, 396, 463, 512, 561, II, 15, 140, 217, 233, 245, 253, 263, 373, 593, 636, III, 71, 379, IV, 681, V, 9, 70, 184, 318, 340, VI, 405, 532, VII, 108, 559, 664, VIII, 86.

⁸⁶⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 90, II, 27, 254, 387, 464, 564, 605, VIII, 81.

⁸⁶⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 109, 470, II, 92, 331, 396, 409, 655, III, 174, 485, 560, IV, 159, 524, 592, 674, V, 57, 109, 300, 337, 352, 523, 669, VI, 151, VII, 377, 409, 682.

⁸⁶⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 89, 527.

⁸⁶⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 364, III, 266, IV, 189, 278, 671, V, 417, 575, VIII, 159.

⁸⁷⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 428.

⁸⁷¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 55, 82, 149, 185, 207, 416, 454, II, 267, III, 182, IV, 150, V, 121, VI, 14, 110, VII, 541, VIII, 279, 365.

⁸⁷² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 89, 347, 524, II, 167, 480, IV, 121, 483, 630, 676, V, 10, 352, 624, VII, 73, 376, VIII, 287.

⁸⁷³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 117.

⁸⁷⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 116, 227, 314, 450, , 454, 554, 558, II, 207, 342, 363, 369, 480, III, 253, IV, 125, V, 490, 581, VII, 176, VIII, 94, 270, 342, 35.

⁸⁷⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 650.

⁸⁷⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 170.

⁸⁷⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 416.

⁸⁷⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 454, II, 438, V, 282.

⁸⁷⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 43.

Şeyhzâde ayrıca eser ismi zikretmeksizin Halîl b. Ahmed (v. 175/791),⁸⁸⁰ Sîbeveyhi (v. 180/796),⁸⁸¹ Kutrub (v. 210/825 civarı),⁸⁸² Ahfeş (v. 215/830),⁸⁸³ Ebû Zeyd (v. 215/830),⁸⁸⁴ el-'Asma'î (v. 216/831),⁸⁸⁵ Câhız (v. 255/869),⁸⁸⁶ el-Müberred (v. 286/900),⁸⁸⁷ Sa'leb (v. 291/904),⁸⁸⁸ İbn Keysân (v. 320/932),⁸⁸⁹ İbnü'l-Enbârî (v. 328/940),⁸⁹⁰ Ebû Ali el-Fârisî (v. 377/987),⁸⁹¹ İbn Cinnî (v. 392/1002),⁸⁹² Abdülkâhir el-Cürcânî (v. 471/1078-79)⁸⁹³ ve İbnü'n-Nehhâs (v. 698/1299)⁸⁹⁴ gibi çok sayıda âlimin dille ilgili görüşlerine de eserinde yer vermiştir.

Şeyhzâde bunların dışında “ba'zu ehli'l-Arabiyye (bazı Arab dili âlimleri), ehli'l-lüga (dil âlimleri), nahviyyûn (nahiv âlimleri), Basriyyûn (Basra dil mektebine mensup âlimler), Irâkiyyûn (Irak dil mektebine mensup âlimler) ve Kûfiyyûn (Kûfe dil mektebine mensup âlimler)” şeklindeki genel ifadelerle dilcilerin ve dil mezheplerinin çeşitli görüş ve yorumlarını da aktarmıştır.⁸⁹⁵

2.3. Kelâm Kaynakları

Şeyhzâde kelâm alanında ise Beyhâkî'nin (v. 458/1066) *Delâilü'n-nübüvve*,⁸⁹⁶ Cüveynî'nin (v. 478/1085) *el-İrşâd*,⁸⁹⁷ Adudüddin el-Îcî'nin (v. 756/1355) *el-*

⁸⁸⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 45, 50, 83, 114, 132, II, 6, 296, III, 112, 453, IV, 171, 190, 218, V, 573, VI, 12, VII, 135, 568.

⁸⁸¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 37, 45, 132, 203, 336, 470, 560, II, 17, 69, 78, 83, 182, 429, 471, 579, 672, III, 4, 101, 254, 453, 568, IV, 90, 171, 218, 519, 611, V, 31, 140, 371, 470, 573, VI, 104, 314, VII, 47, 415, VIII, 342, 428, 695.

⁸⁸² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 429, III, 568.

⁸⁸³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 83, 134, 368, 470, II, 69, 154, 182, 282, 485, 672, III, 325, IV, 322, V, 427, VI, 137, 556, VII, 166, 339, 630, 727, VIII, 328, 472.

⁸⁸⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 78, 576.

⁸⁸⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 96, 126, IV, 45, 106, 165, 434, V, 16, 71, VI, 184, VII, 47, 549, 701.

⁸⁸⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 402, VI, 677.

⁸⁸⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 37, 133, 217, II, 659, III, 101, 102, IV, 232, 305, 593, V, 314, 634, VIII, 175, 609.

⁸⁸⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 490, V, 314.

⁸⁸⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 304, 491.

⁸⁹⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 366, II, 122, III, 266, IV, 666, V, 152, 173, 520.

⁸⁹¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 83, 114, II, 49, 636, 659, III, 356, 359, 361, IV, 139, 149, 159, V, 31, 132, 140, VI, 189.

⁸⁹² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 9, 52, III, 186, V, 161, VII, 115.

⁸⁹³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 33, IV, 454, VII, 539, VIII, 365.

⁸⁹⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 49.

⁸⁹⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 488, 510, II, 17, 139, 254, 352, 508, 619, III, 31, 254, 352, 374, 508, IV, 42, 177, 202, 461, 711, 204, 606, V, 33, 204, 606, VII, 278, 486, VIII, 502.

⁸⁹⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 6, VI, 125.

⁸⁹⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 537, IV, 680.

Mevâkıf,⁸⁹⁸ Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*⁸⁹⁹ ve Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*⁹⁰⁰ isimli eserlerinden iktibaslarda bulunmuştur. Şeyhzâde birçok yerde de Gazzâlî'ye (v. 505/1111) atıflar yapmış,⁹⁰¹ ancak bunların sadece birinde *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüsna*⁹⁰² isimli eserinin ismini zikretmiştir.

Şeyhzâde ayrıca Cehm b. Safvân (v. 128/745-46),⁹⁰³ Hişâm b. el-Hakem (v. 179/795),⁹⁰⁴ Ebû Ali el-Cübbâî (v. 303/916),⁹⁰⁵ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (v. 324/935-36),⁹⁰⁶ Ebû Abdillâh el-Halîmî (v. 403/1012),⁹⁰⁷ Kâdî Abdülcebbâr (v. 415/1025)⁹⁰⁸ ve Şehristânî'den (548/1153)⁹⁰⁹ de eser ismi belirtmeden kelâmî görüşler aktarmıştır.

Şeyhzâde eserinde yine kişi adı belirtmeksizin Ehl-i Sünnet, Eşâ'ire, Haşviyye, Havâric, Kerrâmiyye, Mu'tezile ve Râfıza gibi bazı kelâm mezheplerinin çeşitli görüşlerini de aktarmıştır.⁹¹⁰

2.4. Fıkıh Kaynakları

Şeyhzâde, fıkıhî kaynaklarından ise Burhâneddin el-Merginânî'nin *el-Hidâye*,⁹¹¹ Beyzâvî'nin *Minhâcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl*,⁹¹² Ebû'l-Berekât en-Nesefî'nin *Şerhu'l-Vâfi*⁹¹³ ve Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'ini⁹¹⁴ zikrederken Sa'îd b. el-Müseyyeb (v. 94/713),⁹¹⁵ Tâvûs b. Keysân (v. 106/725),⁹¹⁶ Zührî (v. 124/741),⁹¹⁷ İbn Ebî Leylâ (v.

⁸⁹⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 223, 471, IV, 88.

⁸⁹⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 190, 231, 263, 288, II, 52.

⁹⁰⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 278.

⁹⁰¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 175, 178, 179, II, 67, 361, IV, 524, 680, V, 367, VI, 146, 228, VIII, 723.

⁹⁰² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 275.

⁹⁰³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 435.

⁹⁰⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 523.

⁹⁰⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 505, 558, II, 525, 669, III, 17, 136, 368, IV, 25, 104, V, 295, VI, 379.

⁹⁰⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 43, 97, 223, 231, 505, III, 57.

⁹⁰⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 88.

⁹⁰⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 626.

⁹⁰⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 224.

⁹¹⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 497, 511, 530, 531, 561, II, 11, 53, 129, 166, 191, 203, 216, 226, 256, 300, 356, 392, III, 57, 136, 169, 184, 387, 526, IV, 27, 49, 72, 84, 85, 124, 153, 161, 237, 289, 296, 378621, VI, 378, 379.

⁹¹¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 287, VI, 220.

⁹¹² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 680.

⁹¹³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 215.

⁹¹⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 361, IV, 662, VII, 346, VIII, 419, 627.

⁹¹⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 543, III, 106, IV, 447, 486, V, 375, VII, 708, VIII, 363.

148/765),⁹¹⁸ Ebû Hanîfe (v. 150/767),⁹¹⁹ Evzâ'î (v. 157/774),⁹²⁰ Züfer (v. 158/775),⁹²¹ İmâm Mâlik (v. 179/795),⁹²² Ebû Yûsuf (v. 182/798), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805),⁹²³ İmâm Şâfiî (v. 204/820),⁹²⁴ İbn Ebi'd-Dünyâ (v. 281/894),⁹²⁵ Tahâvî (v. 321/933),⁹²⁶ Ebü'l-Hasen el-Kerhî (v. 340/952)⁹²⁷ ve İbn Arafe (v. 803/1401)⁹²⁸ gibi fıkıh âlimlerinden de çok sayıda nakilde bulunmuştur.

2.5. Hadis Kaynakları

Şeyhzâde hadislerin şerh edilmesi ve sıhhat durumlarının değerlendirmesi noktasında ise Buhârî'nin (v. 206/870) *el-Câmi'u's-sahîh*,⁹²⁹ Ahmed b. Hanbel'in (v. 241/855) *el-Müsned*,⁹³⁰ Müslim'in (v. 261/875) *el-Câmi'u's-sahîh*,⁹³¹ Tirmizî'nin (v. 279/892) *Sünen*,⁹³² Begavî'nin *Şerhu's-Sünne*⁹³³ ve *el-Mesâbîh*,⁹³⁴ Beyzâvî'nin *Şerhu'l-Mesâbîh*,⁹³⁵ Kâdî İyâz'ın (v. 544/1149) *eş-Şifâ*,⁹³⁶ Sâgânî'nin (v. 650/1252) *Meşâriku'l-*

⁹¹⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 211.

⁹¹⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 461, VIII, 635.

⁹¹⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 569.

⁹¹⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 112, 173, 178, 261, 543, II, 21, 76, 195, 247, 248, 272, 283, 364, 397, 423, 424, 434, 448, 449, 455, 461, 473, 474, 478, 482, 484, 524, 533, 540, 546, 547, 574, 592, 609, 667, 682, 683, III, 203, 233, 247, 263, 266, 288, 299, 302, 315, 398, 399, 518, 588, IV, 119, 133, 158, 255, 394, 395, 453, 477, 479, 707, 708, V, 255, 375, 604, VI, 107, 190, 191, 195, 215, 218, 362, 385, 569, 651, VII, 157, 557, 584, 620, VIII, 71, 81, 137, 149, 192, 216, 222, 237, 241, 247, 386, 549, 550, 637.

⁹²⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 513.

⁹²¹ VII, 557.

⁹²² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 29, II, II, 20, 247, 248, 423, 473, 482, 569, 576, III, 14, 256, 266, 399, V, 101, VII, 636, VIII, 137, 217, 222, 385.

⁹²³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 10, II, 283, 533, 682, III, 264, 399, 518, IV, 476, 479, V, 249, VI, 54, 569, VIII, 549.

⁹²⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 29, 54, 223, II, 20, 191, 245, 287, 364, 397, 449, 461, 484, 526, 540, 576, III, 129, 203, 257, 263, 288, 299, 317, 385, 397, 401, 520, 583, IV, 40, 255, 395, 477, 615, V, 101, 301, 375, VI, 102, 195, 197, 199, 219, 220, 548, 651, VII, 584, 616, 633, 640, VIII, 137, 176, 222, 237, 239, 241, 247, 385, 733.

⁹²⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 527.

⁹²⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 272.

⁹²⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 366, III, 290, V, 92.

⁹²⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 259.

⁹²⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 548, II, 38, 524, VII, 188, 331, VIII, 201, 221.

⁹³⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 20, 107, 248, 272, 423, 473, V, 101.

⁹³¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 524, IV, 507, V, 288, VII, 188, 331.

⁹³² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 486.

⁹³³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 562.

⁹³⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 329, VIII, 110.

⁹³⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 95, 97, II, 330, VIII, 47.

⁹³⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 3.

envâr,⁹³⁷ Kirmânî'nin (v. 786/1384) *Şerhu'l-Buhârî*⁹³⁸ ve Zemahşerî'nin *el-Fâik fî garîbi'l-hadîs*⁹³⁹ adlı eserlerine müracaat etmiştir.

3. ESERİN ŞEKİL VE ÜSLUBU

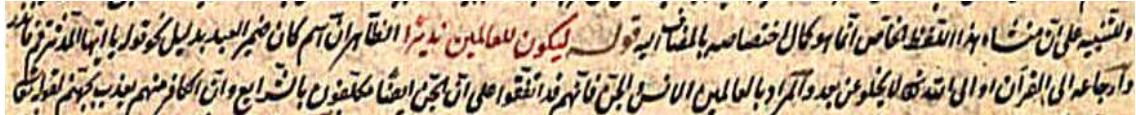
3.1. Şekil

Şeyhzâde'nin *Tefsîru'l-Beyzâvî*'ye yazmış olduğu bu hâşiyeyi şekil bakımından ele alırken yazma ve matbû nüshaları ayrı ayrı değerlendireceğiz.

Eserin yazma nüshalarının geneli tefsirin sadece hâşiye yazılacak kısmı ile hâşiyeden oluşmaktadır.⁹⁴⁰ Ancak bazı yazmalarda her iki eserin de tamamına yer verilmiştir. Örneğin Süleymaniye Ktp. Osman Hülûdi Ö. bölümü 120 numaradaki nüshada hâşiye *Tefsîru'l-Beyzâvî*'nin etrafına yazılarak her iki eserin de tamamı yazmada yer almıştır.

Yazmalarda üzerine hâşiye yazılacak hâşiye metni ile hâşiye çeşitli şekillerde birbirinden ayrılmıştır. Bir kısım yazmalarda tefsire ait olan ibare kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

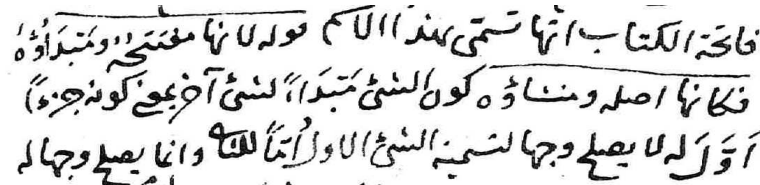
Örnek:

(Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1a.)

Müellif nüshasında ve yazmaların çoğunda ise bu, tefsir metninin üzerine çizgi çekilerek yapılmıştır.

Örnek:

(Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 536, vr. 16a. [müellif hattı])

⁹³⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 112.

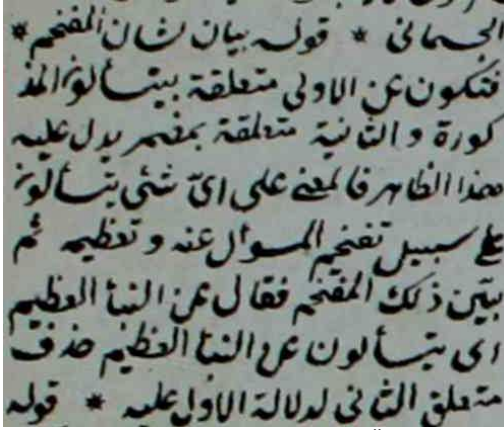
⁹³⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 150, VII, 312.

⁹³⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 118.

⁹⁴⁰ Msl. Bk. Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, Fatih-536-541.

Tefsîru'l-Beyzâvî'nin etrafına yazılan hâşiyede ise tefsire ait ibare yıldıza benzer iki işaretin arasına alınmıştır.

Örnek:

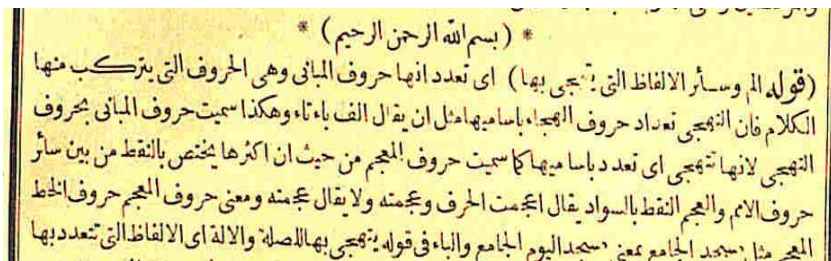

(Süleymaniye Ktp., Osman Hülâ Ö., nr. 120, vr. 5a.)

Ayrıca yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Şeyhzâde, hâşîye yazmak için seçtiği tefsir ibaresine قوله (kavluhû) diye işaret etmiştir.

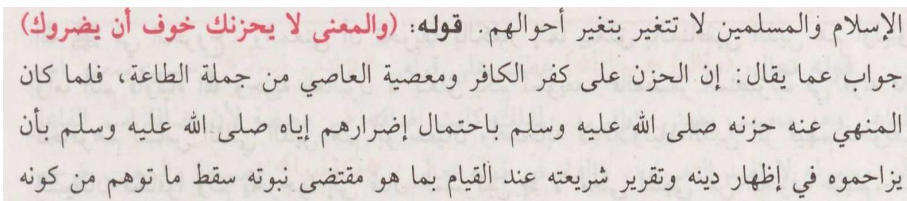
Şeyhzâde Hâşiyesi matbaada basılırken ise metnin kenarında veya üst kısmında tefsir metnine yer verilerek eserden istifade kolaylaştırılmıştır. Yine matbû nüshalarda قوله (kavluhû) kelimesiyle belirtilen tefsir metnine ait ibareler parantez içinde ve son dönem basımlarında kırmızı renkle yazılarak her iki metnin karışması önlenmiştir.

Örnek:

(Matbaa-i Sultaniye, İstanbul 1283, IV, 55.)

Örnek:

(Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1419/1999, III, 218.)

Şeyhzâde tefsirden ayrı olarak kendisi de âyet-i kerimeler hakkında açıklama ve değerlendirmeler yapmıştır. O, bu tür ifadelerini diğerlerinden ayırmak için âyetin başında قوله تعالى (kavluhû Teâlâ) ibaresine yer vermiştir.

Örnek:

قوله تعالى: (إلا بشرى لكم) مستثنى مفرغ منصوب على أنه مفعول للجعل، والتقدير: وما جعله الله لشيء من الأشياء إلا للبشرى، وشروط نصبه موجودة وهي اتحاد الفاعل والزمان وكونه مصدرًا سيق للعلة. وقوله: ﴿ولتطمئن﴾ معطوف على ﴿بشرى﴾ وجاء بلام التعليل ولم ينصب لعدم شرط من شروط نصبه وهو اتحاد الفاعل لأن فاعل الجعل هو الله تعالى وفاعل اطمئنان هو القلوب. والمعنى: وما جعله الله إلا بشرى لحصول نصر الله وليدخل السرور في قلوبكم ولتطمئن به قلوبكم على إعانة الله تعالى ونصرته لكم كيلا تجبنوا

(Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1419/1999, III,166.)

3.2. Üslup

3.2.1. Maksadı Belirlemeye Yönelik İfadeler Kullanma

Şeyhzâde'nin üslubunun en belirgin tarafını âyetlerdeki ve tefsirdeki maksada ulaşmaya yönelik olarak yoğun bir şekilde yaptığı açıklamalar oluşturmaktadır. Şeyhzâde gerek Kur'an'da ve gerekse tefsirde kastedilen manalara üç farklı düzeyde işaret etmiştir. İlk olarak Şeyhzâde ne denilmek istendiği hususunda kuvvetli bir kanaate ulaşmış ise bunu “kesin” ifadelerle belirtmiştir. İkinci olarak eğer bu konuda kesin bir yargıya ulaşamamışsa kastedilmiş olması “muhtemel” manalardan birine işaret etmekle yetinmiştir. Üçüncü olarak da ele aldığı ifadedeki muradla ilgili izahın “câiz” olduğunu söylemiştir.

Şeyhzâde;

المقصود... (Maksat ...dır.)

المقصود منها... (Ondan maksat ...dır.)

المقصود من هذا الكلام... (Bu sözden maksat ...dır.)

المراد بـ... (... ile murad edilen ...dır.)

فإن المراد من تلك الجملة... (Bu cümlelerin muradı ...dır.)

مراد المصنف... (Yazarın muradı ...dır.)

أشار بـ... (... ile işaret etti.)

أشار المصنف الى ان المراد... (Yazar muradın ... olduğuna işaret etti.)

إشارة إلى ان المراد من... (‘dan muradın ... olduğuna işaretir.)

vb. cümle kalıplarında görüldüğü gibi **maksad**,⁹⁴¹ **murâd**,⁹⁴² ve **işâret**⁹⁴³ sözcüklerini maksadı “kesin” olarak belirten bir işaret vasıtası gibi kullanmaktadır. Şeyhzâde’nin maksadı anlatırken çokça tercih ettiği diğer kelimeler ise “a-n-y” (عنَى) kökünden türetilmiş olan **ma’nâ** (مَعْنَى)⁹⁴⁴ ve **ya’nî** (يَعْنِي)⁹⁴⁵ kelimeleridir. Yine Şeyhzâde “yani” anlamına gelen **ey** (أَيْ)⁹⁴⁶ kelimesiyle de birçok yerde maksada işaret etmiştir.

Şeyhzâde’nin sıkça başvurduğu bir üslup tarzı da müfessirin maksadının ne olduğunun yanında ne olmadığını da belirtmesidir. Genellikle;

ليس الغرض... بل المقصود... (Gaye ... değildir, aksine maksat ...dır.)

ليس المراد... وإنما المقصود... (Murad ... değildir ve şüphesiz maksat ...dır.)

ليس المعنى... بل المعنى... (Mana ... değildir, aksine mana ...dır.)

لا يكون المقصود... بل المقصود... (Maksat ... olmaz, aksine maksat ...dır.)

tarzındaki cümle yapılarıyla müfessirin “ne demek istemediği” hususunda da kesinliği kuvvetli izahlar yapmıştır.⁹⁴⁷

⁹⁴¹ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 488, V, 5, 105, 163, 144, 206, 229, 235, 258, 260, 276, 558, VI, 71, VIII, I, 15, 411.

⁹⁴² Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 12, 30, 33, 44, 45, 62, 115, 131, 159, 214, 230, 261, 277, 280, 311, 318, 370, 379, IV, 13, 214, 284, 311, 322, 400, 404, 411, 449, 470, 479, 578, V, 34, 66, 71, 102, 106, 129, 155, 243, VI, 3, 76, 92, 360, 690, VII, 386, VIII, 117, 708.

⁹⁴³ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 27, 60, 69, 95, 135, 154, 258, 272, 273, 277, 280, 311, 360, 416, IV, 322, 451, 466, 542, 565, 573, 582, 586, V, 4, 37, 88, 130, 136, 142, 146, 200, 343, VI, 152, 635, VII, 26, 95, 136, 140, 216, 258, 334, 337, 376, 481, 575, VIII, 176, 301, 330, 695.

⁹⁴⁴ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 565, 632, 656, 693, 695, V, 57, 60, 66, 100, 104, 110, 125, 133, 140, 144, 150, 176, 177, 197, 202, 229, 237, 243, 246, 270, 280, 285, 286, 377, 545, 546, 646, 652, VI, 12, 115, 271, 494, VII, 121, 384, 418, 465, 551, 623, 709, VIII, 24, 36, 48, 74, 79, 106, 175, 236, 319, 360, 530.

⁹⁴⁵ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 32, 98, 153, 159, 161, 177, 199, 227, 241, 242, 251, 254, 255, 275, 280, 282, 321, 361, 396, 407, 419, 432, 448, 554, 560, 561, II, 38, 41, 46, 124, III, 66, 197, 202, 209, 218, 229, 376, 378, 384, 416, 437, 438, 451, 454, 471, 475, 495, 503, 509, IV, 8, 83, 203, 214, 240, 294, 341, 359, 384, 495, 512, 672, 712, V, 13, 45, 135, 146, 243, 411, 613, 652, VI, 4, 16, 237, 304, 540, 691, VII, 339, 411, 687, VIII, 53, 166, 259, 737.

⁹⁴⁶ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 12, 29, 331, 37, 69, 71, 93, 100, 160, 171, 193, 251, 263, 289, 351, III, 437, 446, 507, 515, IV, 4, 259, 322, 381, 420, 440, 606, V, 26, 100, 124, 242.

⁹⁴⁷ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 24, 151, 245, 301, 414, II, 232-233, 299, , 454, 631, 648, III, 117, 452-453, 493, IV, 208, 511, V, 79, 139, 235, 361, 411, 455, 621, VI, 56, 70, 142, 443, 468, VII, 114, 228, 390, 436, 504, 651, 698, VIII, 198, 260, 303, 337, 673, 717.

Şeyhzâde Allah Teâlâ'nın veya müfessir Beyzâvî'nin maksadı konusunda kesin kanaate varamadığı durumlarda ise yaptığı izahın “muhtemel” manalardan olabileceğini belirtmiştir. Şeyhzâde bu tip açıklamalarında;

إن كان المراد منه... يكون المعنى... (Eğer ondan murad ... ise, mana ... olur.)
أما إذا كان المراد... (Murad ... olduğunda ...)

gibi şartlı ifadelerin⁹⁴⁸ yanında;

لعل المراد... (Belki de mana ...)
لعل مراد المصنف... (Belki de yazarın muradı ...)
يحتمل أن يكون المقصود... (Maksadın ... olması muhtemeldir.)
يحتمل أن يكون مراد المصنف... (Yazarın muradının ... olması muhtemeldir.)
يحتمل أن يراد به... (Onunla ... murad edilmesi muhtemeldir.)

gibi ihtimal bildiren ibarelerle⁹⁴⁹ metinde kastedilen maksadı açıklamaya çalışmıştır.

Şeyhzâde bazı açıklamalarında ise maksada uygunluğu esas almış, yaptığı yorumun metnin maksadına karşılık gelmesi açısından “câiz” olduğunu ifade etmiştir. Buralarda ise;

يجوز أن يراد... (murad edilmesi câizdir.)
يجوز أن يكون المراد... (Muradın ... olması câizdir.)
يجوز أن يكون الكلام... (Kelâmın ... olması câizdir.)

üslubunu kullanmıştır.⁹⁵⁰ Şeyhzâde bu üsluba daha çok Allah Teâlâ'nın maksadını açıkladığı yerlerde müracaat etmiştir.

Özetleyecek olursak, Şeyhzâde'nin kesinlik, ihtimal ve uygunluk olmak üzere üç düzeyde maksadı tespit etmeye çalıştığı ve bunun için -şerh, hâşiye türü teliflerin

⁹⁴⁸ Şeyhzâde'nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 6, 125, 108.

⁹⁴⁹ Şeyhzâde'nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 480, 693, V, 29, 115, 120, 135, 151, 157, 185, 237, 319, 373, 377, 462, 508, 598, 600, 625, 669, VI, 34, 152, 250, 367, 474, 536, 698, VII, 32, 137, 181, 265, 313, 323, 404, 499, 536, 597, 612, 686, 733, VIII, 3, 90, 123, 193, 205, 221, 274, 287, 296, 340, 364, 474, 575, 618, 644.

⁹⁵⁰ Şeyhzâde'nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 98, 376, 476, 512, 629, VI, 26, 117, 267, 291, 310, 341, 394, 497, 552, 688, VII, 53, 140, 158, 383, 415, 582, 674, VIII, 12, 111, 123, 314, 368, 407, 411, 425, 500, 599, 710.

vazgeçilmez kavramları olan- “maksûd, murâd, ma’nâ, ey, ya’nî ve işâret” kelimelerini sıkça kullandığı görülmektedir.⁹⁵¹

3.2.2. Soru ve Cevap Üslubu

Şeyhzâde’nin üslubundaki en belirgin özelliklerinden bir diğeri konuyla ilgili farklı görüş ve itirazların dile getirilmesi ve bunların cevaplandırılmasıdır. Onun;

فإن قيل... فالجواب... (Eğer ... denildiyse, cevap ...dır.)

فإن قيل... قلنا... (Eğer ... denildiyse, biz de ... dedik.)

فإن قيل... أجيب... (Eğer ... denildiyse, ... ile cevap verildi.)

فإن قلت... قلنا... (Eğer ... dediysen, biz de ... dedik.)

فإن قلت... قلت... (Eğer ... dediysen, ben de ... dedim.)

فإن قلت... أجيب عنه... (Eğer ... dediysen, ona ... ile cevap verildi.)

أعترض على قوله... أجيب عنه... (Eğer ... dediysen, ona ... ile cevap verildi.)

şeklinde ifadesini bulan bu soru-cevap üslubuyla⁹⁵² konuyu etraflıca tartışmayı amaçladığı görülmektedir.

Örnek:

Beyzâvî’nin ibaresi:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنَ الْفَاتِحَةِ، وَمِنْ كُلِّ سُورَةٍ، وَعَلَيْهِ قِرَاءُ مَكَّةَ وَالْكُوفَةِ وَفَقَهَاؤُهُمَا وَابْنِ الْمُبَارَكِ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى وَالشَّافِعِيِّ. وَخَالَفَهُمْ قِرَاءُ الْمَدِينَةِ وَالْبَصْرَةِ وَالشَّامِ وَفَقَهَاؤُهَا وَمَالِكُ وَالْأَوْزَاعِيُّ، وَلَمْ يَنْصِ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِيهِ بِشَيْءٍ فَظَنَّ أَنَّهَا لَيْسَتْ مِنَ السُّورَةِ عِنْدَهُ. وَسَنَلَّ مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ عَنْهَا فَقَالَ: مَا بَيْنَ الدَّفْتَيْنِ كَلَامُ اللَّهِ تَعَالَى. وَلَنَا أَحَادِيثُ كَثِيرَةٌ مِنْهَا مَا رَوَى أَبُو هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ، أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ قَالَ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ سَبْعَ آيَاتٍ، أَوَّلَاهُنَّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ. وَقَوْلُ أُمِّ سَلَمَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا «قَرَأَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَاتِحَةَ وَعَدَّ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ آيَةً. وَمَنْ أَجْلَهُمَا اخْتَلَفَ فِي أَنَّهَا آيَةٌ بِرَأْسِهَا أَمْ بِمَا بَعْدَهَا، وَالْإِجْمَاعُ عَلَى أَنَّ مَا بَيْنَ الدَّفْتَيْنِ كَلَامُ اللَّهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى، وَالْوَفَاقُ عَلَى اثْبَاتِهَا فِي الْمَصَاحِفِ مَعَ الْمُبَالَغَةِ فِي تَجْرِيدِ الْقُرْآنِ حَتَّى لَمْ تَكْتَبْ آمِينَ.

“Bismillahi’r-Rahmâni’r-Rahîm, Fâtîha’dan ve bütün sûrelerdendir. Mekke ve Kûfe kurrâları ve fakihleri, İbnü’l-Mübârek (v. 181/797) ve Şâfiî bu görüştedir. Medine, Basra, Şam kurrâ ve fakihleri ile Mâlik (v. 179/795) ve Evzâ’î (v. 157/774) ise onlara muhaliftir. Bu konuda Ebû Hanîfe (v. 150/767) bir şey söylememiş, bundan dolayı onun besmelenin sûreden olmadığı görüşünde olduğu zannedilmiştir. Muhammed b. el-Hasan’a bundan sorulmuş, o da ‘İki kapağın arasındakiler Allah Teâlâ’nın kelâmıdır’ demiştir. Bu konuda bize (Şâfiîler) delil olarak birçok hadisî şerif vardır: Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet edilen şu hadiste onlardandır. Hz. Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: ‘Fâtîhâtü’l-Kitap yedi âyettir, onların birincisi Bismillahi’r-Rahmâni’r-Rahîm’dır.’ Ümmü Seleme (v. 62/681) de şöyle demiştir: Resûlullah Fâtîha’yı okudu ve ‘Bismillahi’r-Rahmâni’r-Rahîm el-

⁹⁵¹ Şeyhzâde’nin bu tarz üslubuna dair örnekler “Beyzâvî’nin Maksadının Anlaşılmasına Yönelik Açıklamalar” başlığı altında verilecektir.

⁹⁵² Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 11, 92, 117, 220, 258, 316, III, 374, 509, 555, IV, 203, 451, 540, 586, V, 7, 70, 71, 196, VI, 681, VII, 390, 565, VIII, 183, 324.

Hamdū lillāhi Rabbi'l-âlemîn'i bir âyet saydı. Bu iki rivayet sebebiyle onun başıyla sonuyla bir âyet olup olmaması konusunda ihtilaf edilmiştir. Diğer bir delil ise iki kapak arasındakinin Allah Teâlâ'nın kelâmı olduğu konusunda **icmâ** olması ve Kur'an'ın kendisinden olmayan şeylere karşı soyutlanmasındaki mübalağa ile 'âmîn'in yazılmamasına rağmen Besmele'nin Kur'an'da bırakılmasıdır.⁹⁵³

Şeyhzâde'nin ibaresi:

(قوله والاجماع) بالرفع عطف على قوله "أحاديث" وكذا قوله "والوفاق". والاول إشارة إلى الاجماع القولی والثاني إلى الاجماع الفعلي وإنما قلنا إن الثاني أيضا إجماع لأنه لا يخرج عن الأدلة الأربعة وهي الكتاب والسنة والاجماع والقياس و معلوم أن الثاني ليس من قبيل الأدلة التي هي غير الاجماع. فإن قيل هذان الاجماعان إنما يدلان على قرآنية البسمة لا على كونها من الفاتحة وقرآنيتهما لا تستلزم كونها منها والمقصود إثبات كونها منها فلا يتم التقريب. قلنا المقصود بالذات بيان الاختلاف الواقع بين قراءة مكة والمدنية وما ذكره الشافعية من الأدلة يثبت قرآنيتهما فيتم التقريب إلا الدليلين الأخيرين يثبتان قرآنيتهما صريحا والأولين يثبتان ذلك في ضمن إثبات كونها منها من الفاتحة. **واعترض على** قوله "والاجماع على أن ما بين الدفتين كلام الله" بأن أسماء السور وكونها مكية أو مدنية وعدد الآي مما بين الدفتين وليس شيء منها بقرآن. **أجيب عنه** أولا بأن المراد بما بين الدفتين ما بين دفتي جميع المصاحف المتقدمة المكتوبة في زمن الصحابة والتابعين وشيء مما ذكر لم يكن في المصاحف المتقدمة بل هي أمور محدثة وقعت في المصاحف الحديثة فلا يرد النقض بها. وثانيا بأن يقال سلمنا أن المراد به ما بين دفتي مصاحف زماننا لكن المراد بما بينهما ما فيه احتمال القرآنية والأمور المذكورة ليس فيها احتمال القرآنية لا تكتب ما يكتب به القرآن بل تميز عنه بأن تكتب بمداد يخالف لونه لون المداد الذي يكتب به القرآن أو بقلم غير القلم الذي يكتب به القرآن فلا تظن كونها من القرآن.

"(el-İcmâ') merfu olarak 'ehâdis'e atfedilir, 'el-vifâk' da böyledir. Birincisi icmâ-ı kavliye ikincisi ise icmâ-ı fiiliye işarettir. Kitap, sünnet, icmâ ve kıyastan oluşan dört delilden çıkmadığı için 'ikincisi de icmâdır' dedik. İkincisinin icmâdan başka bir delilden sayılamayacağı mâlumdur. **Eğer şöyle denildiyse:** Bu iki icmâ Besmele'nin Kur'anîliğine delâlet eder; Fâtihâ'dan olduğuna etmez, onun Kur'anîliği Fâtihâ'dan olmasını gerektirmez. Maksat Kur'an'dan olduğunun ispatıdır. O halde takrîb gerçeklemez. **Biz de ona şöyle dedik:** Maksat Mekke, Medîne kurrâları ve Şâfiî'nin Kur'anîliğinin sübûtuyla ilgili delillere dair söyledikleri arasında var olan ihtilafı açıklamaktır. Takrîb ancak Besmele'nin Kur'anîliğini sarîh bir şekilde ispat eden son iki delil ile gerçekleşmiştir. Bu, Besmele'nin Fâtihâ'dan oluşunun ispatında mündemiçtir. Beyzâvî'nin 'Bir delil de iki kapak arasındakinin Allah Teâlâ'nın kelâmı olduğu konusunda icmâ olmasıdır' ifadesine 'Sûrelerin isimleri, Mekki ve Medeni oluşları ve âyetlerin sayıları da iki kapak arasındaki şeylerdendir, ancak onlar Kur'an'dan bir şey değildir' **diye itiraz edilmiştir. Buna şöyle cevap verilmiştir:** Öncelikle iki kapak arasındaki şeylerden murad sahâbe ve tâbiîn zamanında yazılmış önceki mushafların hepsinin iki kapağı arasındaki şeylerdir. Önceki mushaflarda geçmeyen şeyler, sonraki mushaflarda varolan işlerdendir. İkinci olarak ise onunla kastedilenin zamanımızdaki mushafların iki kapağı arasındaki şeyler olduğu şeklinde cevap verilir. Fakat Kur'an'ın iki kapağı arasındakilerden murad, Kur'an'dan olma ihtimali olan şeylerdir. Zikredilen işlere gelince onlarda Kur'anîlik ihtimali yoktur. Kur'an'ın yazıldığı gibi yazılmazlar. Aksine Kur'an'ın yazıldığı mürekkepten farklı bir renkte mürekkeple veya Kur'an'ın yazıldığı kalemde başka bir kalem ile ayırt edilerek yazılırlar. Böylece Kur'an'dan oldukları zannedilmez."⁹⁵⁴

3.2.3. Dikkat Çekmeye Yönelik İfadeler Kullanma

Şeyhzâde'nin eserinde kullandığı bazı kalıp ifadeler ise okurun dikkatini çekmeye yöneliktir. Bilhassa Beyzâvî'ye katılmadığı hususlar geldiğinde Şeyhzâde;

فيه بحث (Bu konuda araştırılması gereken bir durum var)

فيه نظر (Bu konuda farklı görüşler/tartışmalar var)

⁹⁵³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 28-31

⁹⁵⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 30.

gibi ifadelerle okuru uyarmakta, ilgili kısmı bir kere daha düşünmesini, sorgulamasını, tartışmasını ve farklı görüşleri de dikkate almasını istemekte, ardından da ihtilaf noktalarını belirtmektedir.⁹⁵⁵

Örnek:

Beyzâvî'nin ibaresi:

(فَأَجْمَعُوا كَيْدَكُمْ) فَاذْمَعُوهُ واجعلوه مجمعا عليه لا يتخلف عنه واحد منكم. وقرأ أبو عمرو فاجمعوا ويعضده قوله "فَجَمَعَ كَيْدَهُ" والضمير في قالوا إن كان للسحرة فهو قول بعضهم لبعض. (ثُمَّ انْتَوَا صَفًّا) مصطفين لأنه أهيب في صدور الرائيين. قيل كانوا سبعين ألفا مع كل واحد منهم حبل عصا وأقبلوا عليه إقبالة واحدة. (وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى) فاز بالمطلوب من غلب وهو اعتراض.

“(Tuzağınızı toplayın) ona karar verin ve onu toplayın. İçinizden hiç kimse de buna muhalefet etmesin. Ebû Amr (v. 154/771) ‘fecme’û’ diye okudu ki ‘Tuzağınızı topladı’⁹⁵⁶ âyeti de bunu destekler. ‘Kâlû’daki zamir⁹⁵⁷ eğer sihirbazlara giderse o birbirlerine söyledikleri bir söz olur. (Sonra saf halinde gelin) safta dizilmiş olarak. Çünkü o hâl bakanların gözüne daha heybetli görünür. Onların ellerinde ip ve âsâ olan yetmiş bin kişi oldukları ve birden onun (Hz. Mûsâ’nın) üzerine geldikleri söylenmiştir. (O gün üstün gelen şüphesiz kurtulmuştur) Galip gelen amacına ulaşmıştır. **Bu da ara cümledir.**”⁹⁵⁸ (Tâhâ 20/64)

Şeyhzâde’nin ibaresi:

(قوله وهو اعتراض) يعني أن قوله “قَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ” من كلام الله تعالى جيء به بين كلامهم ومقولهم فهو اعتراض باعتبار كونه أجنبيا وقع بين كلامهم. وفيه بحث لأن الظاهر أنه من كلامهم قالوا ذلك تحريضا لقومهم على الإجماع والإتفاق على كيدهم بالجد والإهتمام فلا اعتراض حينئذ.

“(Bu ara cümledir) yani Allah Teâlâ’nın sözü olan ‘O gün üstün gelen şüphesiz kurtulmuştur’ ifadesi onların sözleri arasında gelmiştir. Onların sözleri arasında girmiş farklı bir ifade olması sebebiyle bir ara cümledir. **Burada incelenmesi gereken bir durum var.** Çünkü zâhir bu ifadenin, ciddiyet ve önemle tuzaklarını toplayıp bir araya getirmek için kavimlerini teşvik etmek üzere söyledikleri sözlerinden olduğunu göstermektedir. Bu durumda ise bu ifade ara cümle olmaz.”⁹⁵⁹

Örnek:

Beyzâvî'nin ibaresi:

(وَيَسْأَلُونَكَ عَنْ ذِي الْقُرْنَيْنِ) يعني إسكندر الرومي ملك فارس والروم. وقيل المشرق والمغرب ولذلك سمي ذا القرنين، أو لأنه طاف قرني الدنيا شرقها وغربها، وقيل لأنه انقرض في أيامه قرنان من الناس، وقيل كان له قرنان أي صغيرتان، وقيل كان لتاجه قرنان. ويحتمل أنه لقب بذلك لشجاعته كما يقال الكيش للشجاع كأنه ينطح أقرانه. واختلف في نبوته مع الاتفاق على إيمانه وصلاحه، والسائلون هم اليهود سألوه امتحانا أو مشركو مكة. (قُلْ سَأَلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا) خطاب للسائلين والهاء لذي القرنين. وقيل لله.

“(Sana Zülkarneyn’i soruyorlar) yani Fars ve Rûm kralı **İskender-i Rûmî**’yi. Doğunun ve batının kralı olduğu veya doğusuyla batısıyla dünyayı dolaştığı için. Ya da ‘Zülkarneyn’ (iki boynuzlu) diye isimlendirildiği söylenmiştir. Bir görüşe göre onun zamanında iki nesil insan yok olduğu için de böyle denilmiştir. Bir görüşe göre de iki

⁹⁵⁵ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 224, V, 439, 510, 596, 636, VIII, 421.

⁹⁵⁶ Tâhâ 20/60.

⁹⁵⁷ Bk. Tâhâ 20/63.

⁹⁵⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 635-636.

⁹⁵⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 636.

karnı yani iki saç örgüsü olduğu için böyle denilmiştir. Bir başka görüşe göre ise tâcında iki boynuz olduğu için de böyle denilmiştir. Sanki rakibine toslamış gibi cesaretli adama koç denildiği için cesareti sebebiyle böyle lakaplandırılması muhtemeldir. Allah’a iman ettiğinde ve salih birisi olduğunda ittifak olmakla beraber peygamber olup olmadığı konusu ihtilafıdır. Onu denemek için soru soranlar yahudiler veya Mekke müşrikleridir. (Deki: size ondan bir hatıra okuyacağım) ifadesi soru soranlara hitaptır. ‘Hâ’ zamiri Zülkarney’e râcîdir. Allah’a râcî olduğu da söylenmiştir.”⁹⁶⁰ (Kehf 18/83)

Şeyhzâde’nin ibaresi:

(Kule یعنی اسکندر الرومي) فيه نظر لأن الاسكندر الرومي هو ذو القرنين الاول كان مؤمنا عبدا صالحا. وقيل كان نبيا وقد أسلم على يدي إبراهيم عليه السلام وكان وزيره الخضر وهو أول التبابعة وكانت مدة ملكه ألفي سنة لانه كان في دين الخليل الى أن أدركه سيل العرم وما بعده وكانت أمه رومية وكان يقال لها فيلسوف لعقلها. وذو القرنين الثاني كان فيلسوفا حكيما مشركا كافرا وكان وزيره أرسطاطاليس الفيلسوف. كذا نقل من تاريخ ابن كثير. و في تفسير الكواشي أنه صلى الله عليه وسلم سئل عن ذي القرنين فقال "لم يكن نبيا ولا ملكا ولكن كان عبدا أحب الله فأجبه الله و ناصح الله فناصره الله واسمه عبدالله." أو الاسكندر من القرون الاول من ولد يونان بن يافث بن نوح أو كان بعد ثمود وعاش ألفا وستمئة سنة.

“(Yani İskender-i Rûmî) **Burada farklı mülâhazalar var.** Çünkü İskender-i Rûmî mü’min salih bir kul olan Zülkarney-i Evvel’dir. Peygamber olup İbrahim (a.s.)’ın eliyle iman ettiği ve vezirinin Hızır olduğu, hükümranlılığı döneminin 2000 sene sürdüğü, İbrahim (a.s.) dinine tabi olduğu, İrem bağlarını sel almasına ve ondan sonrasına yetiştigi, annesinin Rûm olduğu ve ona akıllı bir kişi olması sebebiyle filozof denildiği söylenmiştir. Zülkarney-i Sâni ise kâfir, müşrik ve hikmet sahibi bir filozoftur. Veziri filozof Aristoteles’tir. İbn Kesîr’in *Târîh*’inde böyle nakledilmektedir. *Tefsîru’l-Kevâşî*’de yer aldığına göre Hz. Peygamber’e Zülkarney sorulmuş, bunun üzerine Hz. Peygamber de ‘Peygamber veya Kral olmadı, lakin Allah’ı seven ve Allah’ın da onu sevdiği bir kuldu. Allah’a karşı samimi idi, Allah da ona samimiydi. İsmi Abdullah’dı’ demiştir. Ya da ilk dönemlerden Yûnân b. Yâfes b. Nûh’un oğlu olan İskender’dir veya Semûd kavminden sonra idi ve bin yüz sene yaşadı.”⁹⁶¹

Şeyhzâde’nin okurun dikkatini çekmek için sıkça kullandığı diğer bir ifade ise

*i‘lem (bil) ibaresidir.*⁹⁶²

Örnek:

Beyzâvî’nin ibaresi:

(الْم تَرَى إِلَى الَّذِينَ تَوَلَّوْا) والوا. (قَوْمًا غَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ) يعني اليهود (مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ) لأنهم منافقون مذنبون بين ذلك. (وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ) وهو ادعاء الإسلام. (وَهُمْ يَعْلَمُونَ) أن المحلوف عليه كذب كمن يحلف بالغموس، وفي هذا التقييد دليل على أن الكذب يعلم ما يعلم المخبر عدم مطابقته وما لا يعلم. وروي أنه عليه السلام كان في حجرة من حجراته فقال يدخل عليكم الآن رجل قلبه جبار وينظر بعين شيطان، فدخل عبد الله بن نبتل المنافق وكان أزرق فقال عليه الصلاة والسلام له: على ما تشتمني أنت وأصحابك، فحلف بالله ما فعل ثم جاء بأصحابه فحلفوا فنزلت.

“(Dost edinenleri görmedin mi) dost edindiler (Allah’ın gazap ettiği bir kavmi) yani yahudiler (onlar sizden de onlardan da değillerdir) Çünkü onlar münafıklardır, ikisinin arasında gidip gelmektedirler. (Yalan yere yemin ediyorlar) müslüman olduklarına dair (bile bile.) Gâmus yemin gibi üzerine yemin edilen şeyin yalan olduğunu bilerek. **Bu**

⁹⁶⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 510-511.

⁹⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 510.

⁹⁶² Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 44, 105, 131, 298, 359, 445, 559, II, 25, 41, 67, 139, 153, 429, 533, 694, III, 28, 57, 107, 175, 213, 410, 414, IV, 30, 72, 163, 234, 429, 545, 568, 680, V, 38, 57, 105, 165, 192, 217, 264, 298, 309, 392, 466, 529, VI, 107, 192, 211, 419, 568, VII, 24, 201, 353, 577, 664, VIII, 46, 149, 272, 475, 525.

kayıt onun yalanı haber verenin yalanın gerçeğe uygun olmadığını bildiğini de bilmediğini de kapsayan bir yalan olduğuna delildir. Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.), odalarından birinde iken şöyle dedi: ‘Şimdi içinize kalbi zorba bir adamın kalbi olan, şeytanın bakışıyla bakan bir adam girecektir.’ İçeriye münafık Abdullah b. Nebtel girdi. Gözleri mavi idi. Hz. Peygamber (a.s.) ‘Sen ve arkadaşların bana niye sövüyorsunuz’ dedi. O da yapmadığına dair Allah’a yemin etti. Sonra arkadaşlarıyla geldi onlar da yemin ettiler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.”⁹⁶³

Şeyhzâde’nin ibaresi:

(قوله وفي هذا التقييد دليل الخ) **إعلم أنه لا واسطة بين الصدق والكذب عند الجمهور فإن صدق الخبر عندهم عبارة عن مطابقة حكمه للواقع و كذبه عبارة عن عدم مطابقته له.** وقال النظام صدق الخبر مطابقة حكمه لاعتقاد المخبر ولو كان ذلك الاعتقاد خطأ غير مطابق للواقع و كذبه عدم مطابقة لاعتقاد المخبر ولو كان ذلك الاعتقاد خطأ فقول من يقول السماء تحتنا معتقداً ذلك صدق، وقوله السماء فوقنا غير معتقداً كذب عنده و عند الجمهور بالعكس. وقال الجاحظ صدقه مطابقة للواقع مع الاعتقاد بأنه مطابق وكذب الخبر عدم مطابقته للواقع مع اعتقاد أنه غير مطابق له، فالخبر إنما يكون كاذباً لمجموع الأمرين عنده وهما عدم مطابقة حكمه للواقع وعلم المخبر بعدم مطابقته له. فاستدل المصنف على فساد قول الجاحظ بهذه الآية فقال لو اعتبر في كذب الخبر علم المخبر بعدم مطابقة حكمه للواقع لكان تقييد قوله "وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ" بالجملة الحالية وهي قوله "وَهُمْ يَعْلَمُونَ" خالياً عن الفائدة لأن كذب المحلوف عليه إذا استلزم علم المخبر بعدم مطابقة حكمه للواقع لزم أن يكون قوله "وَهُمْ يَعْلَمُونَ" ضائعاً بلا فائدة بخلاف ما إذا كان كذب المخبر عبارة عن مطابقة حكمه للواقع فقط.

“(Bu kayıt onun yalanı haber verenin yalanın gerçeğe uygun olmadığını bildiğini de bilmediğini de kapsayan bir yalan olduğuna delildir) **Bil ki** gerçekten cumhura göre doğru ile yalan arasında hiçbir vasıta yoktur. Çünkü onlara göre haberin doğruluğu gerçekteki hükmüne uygun olmasından, haberin yalan olması da gerçekteki hükmüne uygun olmamasından ibarettir. Nazzâm şöyle demiştir: Haberin doğruluğu haber verenin inancındaki hükme -bu, gerçeğe uygun olmayan hatalı bir inanç olsa bile- uygun olmasıdır. Haberin yalan olması da haber verenin inancına -bu inanç hatalı olsa bile- uygun olmamasıdır. Nazzâm’a göre bir kimsenin inanarak ‘Gökyüzü altımızdadır’ sözü doğru, inanmadan söylediği ‘Gökyüzü üstümüzdedir’ sözü ise yanlıştır. Cumhur ise bunun aksi kanaattedir. Câhız ise şöyle demiştir: Haberin doğruluğu gerçeğe uygun olduğuna dair bir inançla beraber gerçeğe mutabık olmasıdır. Haberin yalan olması da gerçeğe uygun olmadığına dair bir inançla beraber gerçeğe uygun olmamasıdır. Bu durumda ona göre haber her iki durumda da yalan olur. Her iki durumda da hükmü gerçeğe uygun değildir ve haber verenin bilgisi de gerçeğe uygun değildir. Yazar şöyle diyerek bu âyeti Câhız’ın görüşünün fâsid olduğuna delil getirmiştir: Şâyet haberin yalan olmasında haber verenin bilgisinin gerçeğe uygun olmaması kabul edilirse bu ‘*Yalan yere yemin ediyorlar*’ âyetini hal cümlesi ile kayıtlamak olur. O cümle de faydası olmayan ‘*bile bile*’ ifadesidir. Çünkü yemin edilen şeyin yalan olması, haber verenin bilgisinin gerçeğe uygun olmamasını gerektirdiğinde -haber verenin yalan söylemesinin sadece gerçeğe uygun olmamasından ibaret olmasının aksine- ‘*bile bile*’ ifadesinin faydasız olmasını gerekli kılar.”⁹⁶⁴

3.2.4. Konuyu Kısımlarına Ayırarak Açıklama

Bir meseleyi bölümlerine ayırarak izah etmek zihnini onu anlamasını kolaylaştıran bir işlemdir. Şeyhzâde de hem Beyzâvî’nin ifadelerini açıklarken hem de âyetleri tefsir ederken konuyu taksim ederek ele alan bir üslup kullanmış, “el-evvel/es-

⁹⁶³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 148-150.

⁹⁶⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 149-150.

sânî/es-sâlis, el-vechü'l-evvel/el-vechü's-sânî, el-kavlü'l-evvel/el-kavlü's-sânî”⁹⁶⁵ gibi ibarelerle konunun farklı yönlerini ilgili görüşleri sıralamak sûretiyle sunmuştur.

Şeyhzâde, bazı durumlarda Beyzâvî'nin bir mesele hakkında “ve, veya” edatları ile peşpeşe verdiği görüşleri maddeler halinde, daha açık ifadelerle ve daha genişçe açıklama yolunu tercih etmiştir. Örneğin Beyzâvî, *وَإِذْ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ فَأَوْفُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيَهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ أَمْرِكُمْ مَرْفَقًا* “(İçlerinden biri şöyle demişti:) *Mademki siz onlardan ve onların Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıklardan uzaklaştınız, o halde mağaraya sığının ki, Rabbiniz size rahmetini yaysın ve işinizde sizin için fayda ve kolaylık sağlasın*”⁹⁶⁶ âyetinin “وَمَا يَعْبُدُونَ إِلَّا اللَّهَ” (onların Allah'ın dışında tapmakta oldukları varlıklar) kısmını;

“Bu ifade mansup zamire atıftır; yani ‘o kavimden ve Allah’tan başka taptıklarından ayrıldınız, çünkü onlar diğer müşrikler gibi hem Allah’a hem de putlara tapıyorlardı’ demektir. Bu ifadedeki ‘mâ’nın ‘Onlardan ve Allah’a ibadetten başka onların ibadetlerinden ayrıldınız’ takdirine göre mastariyye olması da câizdir. Yine ‘Mâ’nın, gençlerin tevhid üzere olduklarına dair Allah’ın haber vermesini ifade etmesi açısından nâfiye olması câizdir. Bu durumda ise cümle ayrılmaları gerçekleştiğini ifade için ‘iz’ ile cevabı arasına girmiş bir ara cümlesi olur.”⁹⁶⁷

diye tefsir etmiştir. Şeyhzâde ise Beyzâvî'nin ibaredeki “mâ” hakkında zikrettiği durumları teker teker ele almaktadır. Şeyhzâde tefsirde âyetin ilgili kısmı hakkında üç görüşün belirtildiğine işaret ederek bunları şöyle zikreder:

“**Birincisi:** ‘Mâ’, ‘ellezî’ manasındadır ve ona aid zamir mahzûftur, yani ifadenin aslı *واعترلتم الذي يعبدونه* (onların ibadet ettikleri şeyden ayrıldınız) şeklindedir. **İkincisi:** ‘Mâ’ mastariyye ve ‘illallah’ da muzâf takdiriyle istisnâ-i muttasıladır, yani ifadenin aslı *وَإِذْ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ أَيْ تَرَكْتُمُوهُمْ وَعِبَادَتَهُمْ إِلَّا عِبَادَةَ اللَّهِ* (onları ve Allah’tan başkasına olan ibadetlerini terkettiniz) şeklindedir. **Üçüncüsü:** ‘Mâ’ nâfiye olup cümle de ayrılmalarının gerçekleştiğini belirtmek için ‘iz’ ile cevabının arasına giren Allah Teâlâ’nın kelâmı olur. ‘İllâ’ ise gençlerin Allah’tan başkasına kulluk etmeyeceklerine dair Allah Teâlâ’nın haber vermesini anlatan istisnadır.”⁹⁶⁸

Şeyhzâde’nin Beyzâvî’nin metninden ayrı olarak bizzat âyet-i celîlelerin tefsirini yaptığı kısımlarda da bu üsluba müracaat ettiği görülmektedir. Mesela Şeyhzâde *فَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ مَا هَذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُرِيدُ أَنْ يَفْقُضَ عَلَيْكُمْ وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَأَنْزَلَ مَلَكًا مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْآلِ الْأَوَّلِينَ* “*Bunun üzerine, kavminin inkarcı ileri*

⁹⁶⁵ Şeyhzâde’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 30, 45-47, 182-184, 394-396, II, 382, 465-466, III, 436-437, IV, 371, 614-615, V, 65-66, 454, 551, VI, 88-89, 375-376.

⁹⁶⁶ Kehf 18/16.

⁹⁶⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 454.

⁹⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 454.

*gelenleri şöyle dediler: Bu da tıpkı sizin gibi bir beşerden başka bir şey değildir. Size karşı üstün olmak istiyor. Eğer Allah isteseydi, muhakkak ki melekler indirirdi. Biz geçmişteki atalarımızdan böyle bir şey duymadık. O ancak kendisinde delilik bulunan bir kimsedir, bir süreye kadar bekleyin bakalım*⁹⁶⁹ âyetinde Nûh (a.s.)'ın kavminin beş şüphesinden bahsedildiğini söyler ve bunları şöyle açıklar: **Birinci şüphe:** Onların “*Bu da tıpkı sizin gibi bir beşerden başka bir şey değildir*” sözleri, Hz. Nûh ile kendilerinin ortak özelliklere sahip olduklarını anlatmaktadır. Şâyet o, Allah’tan gelen bir elçi olsaydı O’nun katında yüce bir yeri olurdu ve derecesinin üstünlüğüyle diğer mahlûkattan ayrılırdı. Onun hakkındaki bilgileri böyle olmadığına göre o bir resûl değil, ancak onlara karşı üstün olmak için risâlet iddia eden bir kişidir. Tefâ’ul bâbı insanda olmayan sıfatları zorla yüklemeyi ifade eder. **İkinci şüphe:** “*Eğer Allah isteseydi, muhakkak ki melekler indirirdi*” sözleridir. Çünkü meleklerin indirilmesi maksada ulaşmak için beşer indirmeye nispetle daha etkilidir. Meleklerin şanı yüce, etkileri daha şiddetli, mahlûkatı kendilerine itaat ettirmek için bilgileri daha fazladır ve elçiliklerinden şüphe edilmez. **Üçüncü şüphe:** Onların “*Biz böyle bir şey duymadık*” sözleridir. Yani önceki atalarından Nûh’a ve Allah’a ibadete teşvik ve bir beşerin risâletine dair bir şey duymadıklarını söylerler. Çünkü onlar taklitten başka bir yol bilmezler, düşünmezler. **Dördüncü şüphe:** “*O ancak kendisinde delilik bulunan bir kimsedir*” sözleridir. Çünkü Nûh (a.s.) onların adetlerine aykırı işler yapmaktadır. Onların önde gelenleri avama Hz. Nûh’un deli olduğunu, deli bir kişinin nasıl resûl olacağını söylemişlerdir. **Beşinci şüphe:** “*Bir süreye kadar bekleyin bakalım*” sözleri de belki onun söylediklerinden vazgeçeceğini veya deli olarak öleceğine dair şüphelerini anlatır.⁹⁷⁰

3.2.5. Ayrıntılı veya Kısa Açıklamalar Yapma

Şeyhzâde’nin *Hâşiye*’yi telifinde bazı yerlerde ayrıntılı açıklamalar yaparken bazı yerlerde ise kısa açıklamalarla yetindiği görülmektedir. Bu hususta hem tefsirin kendine has özelliklerinin hem de muhaşşînin tercihlerinin belirleyici olduğu söylenebilir. Özellikle tefsirin mukaddimesinin çok geniş bir şekilde izah edildiği görülmektedir. Şeyhzâde tefsirin mukaddime kısmını ulûmu’l-Kur’an’la ilgili bir takım

⁹⁶⁹ Mü’minûn 23/24-25.

⁹⁷⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 156-157.

meseleler hakkında bilgi vermek için bir fırsat olarak görmüştür. Şeyhzâde'nin *Envâru't-tenzîl* üzerindeki bu ayrıntılı tahlili Bakara 51. âyetin tefsirine kadar devam etmektedir. Buraya kadar Şeyhzâde bir muhaşşî gibi değil, adeta bir şârih gibi hareket etmekte; eserin buraya kadarki kısmının tamamı üzerine açıklama ve yorumlar getirmektedir. Bakara 51. âyetin tefsirinden sonra ise hâşiye yazılacak ibareleri biraz daha uzun aralıklarla atlayarak seçmektedir. Ancak şuna da işaret etmek gerekir ki; Yâsîn ve Fetih sûrelerinde olduğu gibi bazı sûrelerin tefsirlerini başta takip ettiği üslup üzere ayrıntılı olarak ele almıştır.

Yine Şeyhzâde bazı durumlarda sarf, nahiv ve belâgatla ilgili ifadelere daha geniş açıklama ve yorumlarda bulunabilmektedir.⁹⁷¹ Onun yer yer kelâmî ve fikhî meselelere de daha etraflıca değindiğini görmek mümkündür.⁹⁷²

Şeyhzâde ayrıca bazı sûrelerin başında Beyzâvî'nin metninden ayrı olarak sûrelerin fazileti, nüzûlü gibi meselelerde bilgiler verirken⁹⁷³ diğerlerinde ise bu konulara değinmeden doğrudan eseri açıklamaya başlamıştır.

3.2.6. Atıf Yapma

3.2.6.1. *Envâru't-Tenzîl*'e Atıf

Şeyhzâde'nin kaynak metne yani *Envâru't-tenzîl*'e yaptığı atıflar iki şekilde olmuştur. İlk olarak Şeyhzâde tefsirdeki bir ibare hakkında açıklama yaparken tefsirde başka bir yerde aynı konuyla ilgili olarak Beyzâvî'nin söylediklerine,

قال المصنف في سورة... (Yazar ... sûresinde ... dedi.)

المصنف فسر هذه التركيبة في سورة... (Yazar ... sûresinde bu terkîbi ... diye tefsir etti.)

قال المصنف في تفسير قوله تعالى... (Yazar Allah Teâlâ'nın ... sözü hakkında ... dedi.)

gibi ifadelerle atıf yapmıştır.⁹⁷⁴ Meselâ; *Envâru't-tenzîl*'de *ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ* de *“Sonra şüphesiz onlar için onun (zakkum) üzerine kaynar sudan bir karışım vardır”*⁹⁷⁵

⁹⁷¹ Mesela bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 36-41, 205-206, 450-451, II, 166-167, III, 104-105, IV, 41-42, 381-382, 640-641, V, 198-199, 333-334, 494-495, VI, 42-44, 411-413, 626-627, VII, 449-450, 554-555.

⁹⁷² Mesela bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 172-179, 187-189, 231-234, 349-350, 371-373, II, 194-196, 364-366, IV, 78-79, 84-85, V, 148-150, VI, 195-196, VII, 266-268, 378-379, 458-459, VIII, 237-238, 244-246, 571-572, 720-721.

⁹⁷³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 3-4, 537, V, 88, 241, VI, 188, VII, 287, VIII, 31.

⁹⁷⁴ Şeyhzâde'nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 57, 264, 361, IV, 705, V, 194, VI, 5, 142, 170, 399, VII, 245.

âyetini tefsir ederken لَشَوَّبًا مِنْ حَمِيمٍ (Kaynar sudan bir karışım) ifadesinin “irinden bir içecek veya barsakları delen kaynar suyla karışmış cerahat” anlamına geldiği belirtilir.⁹⁷⁶ Şeyhzâde bu açıklamada geçen “irin” (gassâk/عَسَّاق) kelimesi hakkında “**Yazar Amme sûresi tefsirinde** ‘el-Gassâk cehennem ehlinin yaralarından akan cerahattir ve onun zemherîr olduğu da söylendi’⁹⁷⁷ **dedi**”⁹⁷⁸ ifadesiyle *Envâru’t-tenzîl*’in Amme sûresi bölümüne atıf yapmıştır.

Şeyzâde’nin ikinci tür kaynak metne atıfları ise, Beyzâvî’nin konunun daha önce geçtiğini belirttiği yerdeki kısmı bulup metne taşımasından ibarettir. *Hâşiye*’deki bu tür atıfların bir örneği Lokman sûresinin ilk âyetiyle ilgilidir. Beyzâvî كَذَلِكَ آيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ “İşte bunlar hikmetli kitabın âyetleridir” âyetinin beyanının Yûnus sûresinde geçtiğini söyler.⁹⁷⁹ Şeyhzâde burayı şöyle açıklamıştır:

“Yani bu sûrenin ilk âyetinin beyanı Yûnus sûresinin ilk âyetinin beyanında geçmiştir. Yazar bu âyetin tefsirinde ise şöyle dedi: Bu, sûrenin veya Kur’an’ın içerdiği âyetlere işarettir. Kitaptan murad bu ikisinden biridir. Hikmetli olmakla nitelenmesi hikmetleri içermesinden veya hikmetli bir kelâm olmasından ya da neshedilmemiş muhkem âyetler olmasındandır.”⁹⁸⁰

3.2.6.2. Başka Kaynaklara Atıf

Şeyhzâde eserinde Kur’ân-ı Kerîm ve Hadîs-i Şerîfler başta olmak üzere Tefsir, Kıraat, Lügat, Sarf, Nahiv, Belâgat, Kelâm, Fıkıh ve Hadis gibi alanlarda birçok eserden alıntılar yapmıştır. Şeyhzâde’nin hangi kaynaklardan ne şekilde yararlandığı konusu daha önce “Eserin Kaynakları” başlığında açıklandığı için burada tekrar ele almıyoruz.

3.2.7. Beyzâvî’nin Üslubunun Şeyhzâde’nin Üslubuna Etkisi

Şeyhzâde’nin üslubundan bahsederken üzerinde durulması gereken bir konu da hâşiye yazılan eserin üslup ve yapısının hâşiye üzerindeki rolü ve hâşiye yazarının kaynak metnin yazarından etkilenip etkilenmediği meselesidir. Bu husus ayrıca “tefsir”in genel anlamda bir metni açıklamayı hedef alan şerh, hâşiye ve ta’lîk türündeki eserlerin üslubuna tesir etmiş olma ihtimali açısından da mühimdir.

⁹⁷⁵ Saffât 37/67.

⁹⁷⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 136.

⁹⁷⁷ Şeyhzâde’nin ilgili ifadesi için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 478.

⁹⁷⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 136.

⁹⁷⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 563.

⁹⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 563.

Beyzâvî'nin üslubunun Şeyhzâde'ye etkisi bilhassa maksadın açıklanması hususunda olmuştur. Yukarıda Şeyhzâde'nin müellifin maksadına “kesinlik, ihtimal ve cevaz” düzeyinde üç açıdan işaret ettiği belirtilmişti. *Envâru't-tenzîl*'de de aynı üslubun hâkim olduğu görülmektedir. Bu açıdan maksadın açıklandığı yerlerde her iki müellif tarafından ortak cümle yapıları ve bir takım kalıp ifadeleri seçilmiştir. Şeyhzâde'nin söz konusu üslubu hakkında daha önce bilgi verildiği için burada *Envâru't-tenzîl*'den örnekler verilecektir.

Beyzâvî'nin Allah'ın maksadına işaret ettiği açıklamalarının bir kısmı kesinlik düzeyindedir.⁹⁸¹ Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere Beyzâvî “mana/murad/maksat ...dır, yani..., onunla murad ... olur, ... anlamına gelir” gibi kesin ifadelerle Allah'ın maksadını açıklamıştır.

(وَإِنْ يَكَاذُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُنَكَ بِأَبْصَارِهِمْ) **والمعنى** إنهم لشدة عداوتهم ينظرون إليك شزراً بحيث يكادون يزلون قدمك، أو يهلكونك.

“(Kâfirler neredeyse gözleriyle seni devireceklerdi)⁹⁸² **Mana;** onlar aşırı düşmanlıklarından dolayı sana yan gözle bakarlar ki neredeyse ayağını kaydıracaklar veya seni helak edeceklerdir.”⁹⁸³

(أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ) **والمراء** بمن لا يخلق كل ما عبد من دون الله سبحانه وتعالى (...) أو الأصنام.

“(O halde yaratan yaratmayan gibi olur mu?)⁹⁸⁴ ‘Yaratmayan’ **ile murad** her şeyden münezze ve yüce olan Allah dışında tapılan her şey, (...) ya da putlardır.”⁹⁸⁵

والمقصود إبطال مقترحهم باستلزامه المحذور، أو للدلالة على أنهم لا ينفكون عن التعتن في الآيات كيف جاءت.

“Burada **kastedilen** mahzurlu olduğu için onların tekliflerini iptal etmek veya âyetler nasıl gelirse gelsin (Arapça veya başka bir dille) inatlarından dönmeyeceklerini göstermektedir.”⁹⁸⁶ (Fussilet, 41/44)

(وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا مُوسَى بِآيَاتِنَا) **يعني** اليد والعصا وسائر معجزاته.

“(Musa'ya âyetlerimizle gönderdik)⁹⁸⁷ **Yani** el, âsâ ve diğer mucizeleri ile gönderdik.”⁹⁸⁸

⁹⁸¹ Beyzâvî'nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 23, 63, 83, 103, 110, 119, 121, 123, 127, 134, 129, 139, 141, 145, 159, 169, 176, 180, 195, 215, 231, 239, 241, 251, 257, 265, 250, 282, 292, 359, 366, 456, 481, 525, 557, VI, 17, 27, 41, 203, 217, VII, 276, 394, 432, 633, 655, 717, VIII, 5, 174, 226, 248, 307, 611, 631, 633, 698, 705, 731.

⁹⁸² Kalem 68/51.

⁹⁸³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 307.

⁹⁸⁴ Nahl 16/17.

⁹⁸⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 258.

⁹⁸⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 394.

⁹⁸⁷ İbrahim, 14/5.

⁹⁸⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 140.

Beyzâvî şu örneklerde de “Belki de murâd/mana... dır, ...kastedilmesi muhtemeldir...”⁹⁸⁹ gibi cümlelerle Allah’ın muradına delâlet eden ihtimallerden bahsetmiştir:

(وَمَا كُنْتُ بِجَانِبِ الطُّورِ إِذْ نَادَيْنَا) **لعل المراد به وقت ما أعطاه التوراة.**

“(Biz ona seslendiğimizde sen Tûr’un yanında değildin)”⁹⁹⁰ **belki de bundan murad** Tevrat’ın Hz. Musa’ya verildiği vakittir.”⁹⁹¹

فإن العسر معروف فلا يتعدد سواء كان للعهد أو للجنس، واليسر منكر فيحتمل أن يراد بالثاني فرد يغير ما أريد بالأول.

“‘el-Usr’ (zorluk) marifedir, ahd olsun cins olsun birden fazla olmaz. ‘Yüsr’ (kolaylık) ise nekredir. Bu sebeple ikinci ‘yüsr’ ile, birinci ‘yüsr’le kastedilenden farklı bir şey **murad edilmes muhtemeldir.**”⁹⁹² (İnşirâh, 94/6)

Beyzâvî gelecek örnekte olduğu gibi bir takım yerlerde ise yaptığı tefsirin Allah’ın muradına delâlet etmesi açısından mümkün olup olmamasını esas almış, ilgili tefsirin âyette murad edileni yansıtır olmasının câiz olduğunu söylemiştir.⁹⁹³

ويجوز أن يراد بالمثنائي القرآن أو كتب الله كلها.

“‘Mesânî’ (tekrarlanan) ile Kur’an veya ilahi kitapların hepsinin **murad edilmes de câizdir.**”⁹⁹⁴ (Hicr 15/87)

Her iki metnin üslubundaki bu benzerlik, tâbî metnin metbû metinden etkilenmesi olarak değerlendirilebilir. Ancak *Envâru’t-tenzîl*’in de Kur’an âyetlerini tefsir ettiği yani Kur’an’a tâbî olduğu unutulmamalıdır. Bu açıdan bu üslub aslında tefsir-şerh faaliyetinin tabîî bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.

Buraya kadar *Hâşiye*’nin telifi, kaynakları, şekil ve üslubu gibi genel bilgiler verildi. Buradan itibaren ise müfessirin ne dediği ve ne demek istediğine yönelik açıklamalar ile âyetlerin anlaşılmasına dair değerlendirmeler olmak üzere üç aşamada Şeyhzâde’nin hâşiye yöntemi incelenecektir.

⁹⁸⁹ Beyzâvî’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 112, 145, 169, 185, 366, 481, 611, 628, 643, VI, 456, 494, VII, 117, 277, 363, 521, 723, VIII, 438, 643.

⁹⁹⁰ Kasas 28/46.

⁹⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 456.

⁹⁹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 628.

⁹⁹³ Beyzâvî’nin bu tarz kullanımlarının bazı örnekleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 169, 233, 304, 387, 403, 467, 509, 535, 642, 661, VI, 4, 32, 217, 253, 424-425, 558, VII, 181, 254, 322, 379, 460, 727, VIII, 34, 55, 248, 275, 293, 323, 377, 497, 530, 704, 734.

⁹⁹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 233.

4. BEYZÂVÎ'NİN İFADELERİNİN LAFZÎ OLARAK ANLAŞILMASINA YÖNELİK AÇIKLAMALAR

4.1. Gramerle İlgili Açıklamalar

4.1.1. Sarfla İlgili Açıklamalar

Bir metnin veya sözün doğru anlaşılabilmesi için öncelikle her bir sözcüğün yapısı ve bunun anlama yansıması hakkında bilgi sahibi olmak gerekir. Bu açıdan Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de gerekli gördüğü yerlerde Beyzâvî'nin âyetleri tefsir ederken kullandığı kelimelerin yapısını tahlil etmiş, anlama etkisi hakkında bilgiler vermiştir. Mesela Beyzâvî tefsirin mukaddimesinde فتحدى بأقصر سورة من سورة مصافع الخطباء من العرب العرباء فلم يجد به قديرا “Allah en hâlis Arapların en seçkin hatiplerine Kur'an'ın sûrelerinden en kısa bir sûreyle (benzerini getirmeleri hususunda) meydan okudu. Buna güç yetirecek hiç kimseyi bulamadı” diyerek Kur'an'ın tehadî yönüne dikkat çekmektedir. Şeyhzâde, müfessirin bu ifadesindeki “kadîr” (قدير) kelimesinin sarf bilgisi ve bunun anlama etkisi hakkında bir tartışmaya değinmiştir. Şeyhzâde burada “kadîr” kelimesinin “şerîf” ve “kerîm” gibi mübâlağa sîgasından bir kelime olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre mübâlağa anlamının mutlaka fe‘îl (فعل) sîgasında gerçekleşmesi şart değildir. “Şerîf” ve “kerîm” örneklerindeki gibi mübâlağa anlamına gelen fe‘îl sîgası, aslında fe‘ule (فعل) bâbından alınmıştır. Ancak Beyzâvî'nin bu ifadesindeki “kadîr” kelimesi bu bâbdan değildir. Bu sebeple mübâlağa anlamına delâlet etmemektedir.⁹⁹⁵

Şeyhzâde ayrıca tefsir metnine ait bazı kavramları anlam bakımından açıklarken ilgili kelimelerin hareketleri, kökleri, tekileri, çoğulları ve mastarları gibi sarf bilgilerine değinmiştir. Şeyhzâde, Bakara sûresinin 6. âyetiyle ilgili olarak tefsirdeki “Allah'ın özel kullarını ve öz evliyasını onları hidâyet ve kurtuluşa ehil yapacak vasıflarıyla zikretmesini, onların zıtları olan, kendilerine hidâyetin fayda vermediği, âyet ve uyarıların kâr etmediği, azgın (العتاة) inatçılar (المردة) takip etti” ifadesi hakkında “‘el-Utât’ (العتاة), ‘âtin’ (عات) kelimesinin çoğulu olup ‘utüvv’ (عتو) kökünden gelir. Azgın, kötülük ve fesatçılıkta haddi aşan anlamındadır. ‘el-Merade’ (المردة) ise ‘mârid’ (مارد)’in

⁹⁹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 11.

çoğuludur ve direnen (متمرد) demektir”⁹⁹⁶ açıklamalarını yaparak hem gramer hem anlam açısından okuru bilgilendirmiştir.

Şeyhzâde Muhyiddin Efendi bir başka yerde ise tefsirde geçen “mevsik” (موثق) kelimesi, istikakları ve bunların anlamlarından bahsetmiştir. “Mevsik” mîsâk (anlaşma) manasında mimli mastardır. Mîsâk kelimesinin aslı ise “mûsâk” (موثاق)’tır. Sâkin halde olmasından dolayı vâv, yâ harfine kalb olmuş ve önceki harf de kesre olarak harekelenmiştir. Mîsâk kelimesinin “mevâsîk” (موثائق), “meyâsik” (ميائيق), “meyâsîk” (ميائيق) ve “mevsik” (موثق) şeklinde cemîleri vardır. Aynı kökten gelen “müvâseka” (موافقة) da karşılıklı anlaşma (muâhede) anlamındadır.⁹⁹⁷

Aynı şekilde Şeyhzâde, “‘Kasîf’ (قصيف) kelimesi mastardır”,⁹⁹⁸ “‘ğural’ (غرل) ‘ağral (اغرل)’ın çoğulu olup sünnetsiz anlamındadır”,⁹⁹⁹ “‘nüket’ (نكت) ‘nükte’ (نكتة) kelimesinin çoğulu olup akıl kuvvetiyle ortaya çıkarılan latîfe anlamına gelir”,¹⁰⁰⁰ “‘edrâb’ (اضراب) örnekler anlamında olup ‘şerîf’ (شريف)’in çoğulu ‘eşrâf’ (اشراف) gibi ‘darîb’ (ضرب) kelimesinin çoğuludur”¹⁰⁰¹, “‘mehâmih’ (مهامه) ‘mehmeh’ (مهمه)’in çoğulu olup uzak çöller anlamına gelir”,¹⁰⁰² “‘filizzât’ (فلزات) fe harfi kesreli ze harfi de şeddeli olan ‘filizz’ (فلز) kelimesinin çoğuludur”¹⁰⁰³ şeklindeki açıklamaları öncelikle müfessirin tam olarak ne dediğinin anlaşılması için tefsir metnine ait bazı kelimeleri yazılışları, kökleri, tekil, çoğul, mastar, ism-i fâil ve ism-i mef’ûl olmaları gibi sarf durumları açısından incelemiş, ondan sonra da sahip oldukları mana hakkında bilgi vermiştir.

4.1.2. Nahivle İlgili Açıklamalar

Bir metnin manasının anlaşılabilmesi için kelime düzeyinden sonra ikinci bir adım olarak cümle düzeyinde de o metni ele almak gerekir. Cümlelerin türü, kuruluş tarzı, hangi öğelerden oluştuğu gibi hususlar manayı belirleyen en önemli etkenlerdir. Şeyhzâde Muhyiddin Efendi de *Envâru’t-tenzîl*’i nahiv açısından incelemiş ve bilhassa

⁹⁹⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 215.

⁹⁹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 463.

⁹⁹⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 347.

⁹⁹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 97.

¹⁰⁰⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 21.

¹⁰⁰¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 193.

¹⁰⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 70.

¹⁰⁰³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 333.

ibareler arasındaki bağlantıya dair açıklamalar yapmıştır. Bir ifadenin daha önce geçen bir başka ifade üzerine atfedildiğini ya da o ifadeyle ilgili olduğunu belirterek kelimeleri ya da cümleleri birbirine bağlamak sûretiyle dilsel bağlamı göz önünde tutmaya özen göstermiştir.

Sözelimi Beyzâvî ¹⁰⁰⁴ “zâlike” zamirini tefsir ederken önce “zâlike”nin “elif lâm mîm”e işaret ettiğini (ذلك إشارة إلى الم) belirtmiş ve daha sonra bunun sebeplerini izah eden cümlelere yer vermiştir. Bundan sonra da “zâlike”nin âyetteki “el-Kitâb”’a da işaret edebileceğini anlatmak için “أو إلى الكتاب” (veya el-Kitâb’a işaretler) ifadesini kullanmıştır. Şeyhzâde, Beyzâvî’nin bu iki cümlesi arasında birçok ibare girdiğinden dolayı ikincisinin anlaşılmasının zor olduğunu düşünerek “veya el-Kitâb’a işaretler” ifadesinin “elif lâm mîm’e işaretler” (إلى الم) ifadesi üzerine atfedildiğini belirtmiştir.¹⁰⁰⁵

Şeyhzâde’nin tefsirde geçen ifadeler arasındaki müte‘allık-müte‘allak ilişkisiyle ilgili açıklamalarına örnek vermek gerekirse Beyzâvî, *الْكِتَابُ أَحْكَمُ آيَاتِهِ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ* “Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır”¹⁰⁰⁶ âyetindeki *حَكِيمٍ خَبِيرٍ* ifadesinin âyetteki “kitâb” kelimesinin diğer bir sıfatı veya ikinci haberi ya da “uhkimet” veya “fussilet”in sırası olduğunu belirtmiş ve bunun da “gizli ve açık olması durumu itibariyle” en mükemmel şekilde hükümlerin ve onların açıklamalarının takriri olduğunu ifade etmiştir. Şeyhzâde, Beyzâvî’nin bu ifadelerinde geçen “gizli ve açık olması durumu itibariyle” (باعتبار ما ظهر أمره وما خفي) ibaresinin, öncesinde geçen “takriridir” (تقرير) ibaresiyle ilgili olduğunu (متعلق بقوله تقرير) söylemektedir. Çünkü ona göre âyetteki “elif lâm râ”nın hakîm olan Allah tarafından indirilen kitaba işaret etmesi onun nazmından zâhir olanların sağlamlığına delâlet eder. “Elif lâm râ”nın habîr olan Allah tarafından indirilen kitaba işaret etmesi ise delâlet ettiği şeylerin gizli olanlarının sağlamlığını gösterir. Bu birinci durumda onun hükümlerinin, ikinci durumda ise ayrıntılarının ve açıklanmasının takriridir.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁴ Bakara 2/2.

¹⁰⁰⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 150.

¹⁰⁰⁶ Hûd 11/1.

¹⁰⁰⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 616.

4.2. Kavramsal Açıklamalar

4.2.1. Garîb Kelimelerle İlgili Lügavî Açıklamalar

Tefsir metninin açıklanması sürecinde Şeyhzâde'nin takip ettiği en temel işlemlerden birisi anlaşılması zor olan kelimelerin sözlük anlamları hakkında bilgi vermek olmuştur. Bu aslında hâşiye türü eserlerden beklenen aslî bir işlemdir. O bu konuda çoğunlukla Cevherî'nin *es-Sıhah*'ından istifade etmiştir. Söz gelimi Ra'd sûresi 26. âyetin tefsirinde Beyzâvî dünya hayatının geçici ve çok az değerli bir şey olduğunu anlatmak için عَجَالَةَ الرَّاكِب ifadesini kullanır. Şeyhzâde bu ifadenin yolcunun hurma, içecek ve bunun gibi alelacele hazırladığı şeyler anlamına geldiğini ve *es-Sıhah*'ta العَجَالَةُ kelimesinin “el-Ucâle; damme ile, acelece hazırlanan şey demektir. (Meselâ) Hurma yolcunun acelece hazırladığı bir azıdır” diye açıklandığını belirtmiştir.¹⁰⁰⁸

Yine Şeyhzâde, اِي نِيَاطُ قَلْبِهِ بِضَرْبِ عُنُقِهِ¹⁰⁰⁹ âyetini¹⁰⁰⁹ “Yani boynuna vurarak kalp damarını (kopardık)” şeklinde izah eden Beyzâvî'nin bu ifadesinin نِيَاطُ قَلْبِهِ kısmına yaptığı açıklamada Cevherî'nin “en-Niyât, kamış gibi kalın beyaz bir damardır. Kalp ona bağlı olup koptuğunda insan ölür. el-Vetîn ise başa bağlı olan kalpteki bir damardır, koparıldığında kişi ölür” dediğini aktarmıştır.¹⁰¹⁰

Şeyhzâde bazı durumlarda da kaynak zikretmeksizin ilgili sözcüğün temel anlamı hakkında genel bilgi vermiştir. Örneğin, Beyzâvî, لَقَدْ اَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ¹⁰¹¹ âyetindeki ذِكْرُكُمْ ifadesini ilk olarak صَيْتُكُمْ kelimesiyle tefsir eder. Şeyhzâde'ye göre “es-sayt” insanlar arasında yayılmış, çirkin olmayan güzel zikir demektir. “İnsanlar arasında zikir sahibidir” demek, iyi bir şöhret ve şeref sahibidir, demektir. Müfessirin âyete verdiği bu anlama göre Kur'an bu âyet-i kerîme ile bu şöhret ve şerefi Kureyş'e vermiştir. Çünkü Kur'an onların şöhretiyle şöhret bulup şerefiyle şeref duydukları kendi içlerinden bir nebîye, kendi dillerinde indirilmiştir.¹⁰¹²

¹⁰⁰⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 121.

¹⁰⁰⁹ Hâkka 69/46.

¹⁰¹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 325.

¹⁰¹¹ Enbiyâ 21/10.

¹⁰¹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 10.

Şeyhzâde'nin az kullanılan sözcükleri vuzûha kavuşturma hususunda da dikkatli olduğu görülmektedir. Şeyhzâde'nin bu tip beyanlarından birini “المصاقع (el-mesâkı’)” kelimesi hakkında yaptığı şu açıklamada buluruz:

“el-Mesâkı’, miska’ kelimesinin cemîidir. Toplantılardaki kuvvetli bir fesâhat ve tam bir belâgate sahip konuşmasıyla akranları arasında öne çıkmış, güzel konuşan kimse demektir. Horozun yüksek sesle ötmesinden gelir.”¹⁰¹³

Şeyhzâde kelimelerin lügavî manaları hakkında bilgi verirken birçok yerde ise açıklamalarını kısa tutmuş, bir iki kelimelik izahlarla yetinmiştir. “ذی بال (Zî bâlin) sorumluluk ve şeref sahibi demektir”¹⁰¹⁴, “اضراب (edrâb) ‘darîb’ kelimesinin çoğulu olup örnekler anlamına gelir”¹⁰¹⁵, “اهتزاز (ihtizâz) canlılık hareketi demektir”¹⁰¹⁶, “آصار (âsâr) ‘isr’in çoğuludur, yük ve meşakkat manasındadır”¹⁰¹⁷, “تبجح (tebeccuh) sevinç demektir”¹⁰¹⁸, “تانیب (te’nîb) azarlamak, kötü davranmaktır”¹⁰¹⁹ örneklerinde görüldüğü gibi sözcükleri kısaca açıklamıştır.

Şeyhzâde kavramların temel anlamları konusunda okuru bilgilendirirken bazı kelimelerin Türkçe ve Farsça karşılıklarını da vermektedir. Bunlardan birinde Şeyhzâde سندان (sendân/sindân) kelimesine Türkçe’de “örs” denildiğini belirtmiştir. مطرقة’nın (mitraka) da Türkçe’de “çekiç” denilen demircilerin kızgın demiri dövmek için kullandıkları alet olduğunu ifade etmiştir.¹⁰²⁰ Yine Şeyhzâde مقطرة (miktara) kelimesinin de Farsça’da كنده (konde), Türkçe’de de “tomruk” diye tabir edildiğini söylemiştir.¹⁰²¹

4.2.2. Terimlerle İlgili Açıklamalar

Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*’nin kullanmış olduğu bazı ıstılahların tanımlarına yer vermiştir. Onun bu tarz açıklamalarına tefsirin mukaddime kısmında daha çok rastlanır. Çünkü Beyzâvî mukaddime Kur’an ve tefsirle alakalı birçok meseleye kısaca da olsa temas etmektedir. Beyzâvî’nin فكشف لهم قناع الانغلاق عن آيات محكمات “Kitab’ın anası olan muhkem هن أم الكتاب وآخر متشابهات هن رموز الخطاب تأويلا وتفسير

¹⁰¹³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 11.

¹⁰¹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 35.

¹⁰¹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 193.

¹⁰¹⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 357.

¹⁰¹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 11.

¹⁰¹⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 539.

¹⁰¹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 504.

¹⁰²⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 122.

¹⁰²¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 684.

âyetlerin ve hitabın rumuzları olan diğer müteşâbih âyetlerin üzerindeki örtüyü te'vil ve tefsir yoluyla açtı" ifadesinde geçen muhkem ve müteşâbih terimleri hakkında bilgi veren Şeyhzâde'ye göre Kur'an'daki muhkem âyetler, aklın mana ancak budur bundan başka bir şey değildir diye ortaya koyduğu, manası açık olup kapalı ve birden fazla manaya ihtimali olmayan âyetlerdir. Müteşâbih âyetler ise bunlar gibi olmayan, akılda birçok ihtimal doğuran; manasının kapalı ve zâhire aykırı olması gibi şeyler nedeniyle kendisiyle neyin kastedildiği anlaşılmayan âyetlerdir. Müteşâbih âyetlerin maksadına ancak nassın açıklaması veya kıyas gibi bir delile dayanarak muttalâ olunabilir.¹⁰²²

Şeyhzâde'nin diğer bir açıklaması ise tavzîh ve tahsîs terimleri hakkındadır: Nahivcilerin ıstılahında "tavzîh", bilgilendirme olarak ma'rife kelimeye meydana gelen ortaklığı kaldırmaktır. زيد العالم "Âlim Zeyd" gibi. Bu örnekte Zeyd adında başka birisi olma ihtimalini kaldırmak için kendisinden sonra âlim sıfatı gelmiştir. Sıfat gelince tavzîh hasıl olmuş, karışıklık ortadan kalkmıştır. "Tahsîs" ise nahivcilerin ıstılahında جاءني رجل صالح "Bana salih bir adam geldi" sözünde olduğu gibi nekre sözcüklerde hâsıl olan ortaklığın azaltılmasıdır. "Adam" kelimesinin birçok ferdi kastetmesi muhtemeldir. "Salih bir adam" denildiğinde anlam daha açık olur.¹⁰²³

Yine Şeyhzâde ıstılahî açıdan "ilim" kelimesini "gerçeğe uygunluğu sabit kesin bir hüküm",¹⁰²⁴ "tedlîs"i de "ticarî bir malın kusurunu müşteriden gizlemek"¹⁰²⁵ olarak tarif etmiştir.

4.2.3. Özel İsimlerle İlgili Açıklamalar

Şeyhzâde tefsirde geçen bazı özel isimler hakkında da çok uzun olmayan tanıtıcı bilgiler vermiştir. Bunlar daha çok bazı şahıslar, kabileler ve mezheplerle ilgili açıklamalardır.

Şeyhzâde aşağıdaki örneklerde tefsirde adı geçen bazı kimselerle ilgili olarak kısa biyografik bilgiler vermektedir.

"Ebû Şa'sâ: Meşhur tâbiî olup ismi Selîm b. Esved'dir."¹⁰²⁶

¹⁰²² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 12.

¹⁰²³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 364.

¹⁰²⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 123.

¹⁰²⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 128.

¹⁰²⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 160.

“Abdullah b. Selâm: İsrâiloğullarının Benû Kaynuka kabilesi yahudilerinin bilginlerindendir.”¹⁰²⁷

“Ma‘mer: Tefsir ve hadis âlimlerinin üstünlerinden olup İmâm Buhârî ve Müslim’in hocasıdır.”¹⁰²⁸

“Yashur b. Kâhes b. Lâvî: Yashur, Kârûn’un babasıdır. İmrân da Mûsâ’nın babasıdır. Yashûr ve İmrân, Kâhes’in oğulları olan iki kardeştir. Mûsa ile Kârûn da amcaoğullarıdır. Kârûn, İbrâhim (a.s.) oğlu İshâk oğlu Ya‘kûb oğlu Lâvî oğlu Kâhes oğlu Yashur’un oğludur. Mûsâ (a.s.) ise Lâvî oğlu İmrân’ın oğludur.”¹⁰²⁹

Şeyhzâde tefsirde zikredilen kabilelerle ilgili olarak da bazı bilgiler vermektedir. Örneğin Benu’n-Nadîr (Nadîroğulları) kabilesinin Hârûn’un (a.s.) soyundan gelen yahudilerden bir grup olduğunu, İsrâiloğulları’nın fitneleri sırasında Hz. Peygamber’in (a.s.) bi’setini bekleyerek Medine’ye yerleştiklerini ve Ka‘b b. el-Eşref’in onların efendisi olduğunu söylemiştir.¹⁰³⁰

Şeyhzâde şu örnekte de *Envâru’t-tenzîl*’in mukaddimesindeki وَأَفْحَمَ مِنْ تَصْدَى لمعارضته من فصحاء عدنان وبلغاء قحطان حتى حسبوا أنهم سحروا تسحيرا en fasih ve Kahtân’ın en belîğ konuşanlarından kendisine mu‘âraza edenlerini (Kur’an’ın bir benzerini meydana getirmek isteyenleri) susturdu. Öyle ki, kendilerinin büyülenmiş olduğunu sandılar”¹⁰³¹ ifadesinde geçen Adnân ve Kahtân kabilelerini öne çıkan yönleriyle şöyle tanıtmıştır: “Adnân ve Kahtân ile murad edilen şey, bu kabilelerin fesâhat ve belâgattaki zirvelikleri ile meşhur Arap kabileleri olmalarıdır.”¹⁰³²

Müellif Haşviyye’nin de peygamberlerin büyük günah işleyebileceklerini câiz gören bir grup olduğunu ifade etmiştir.¹⁰³³

4.3. Nüsha Farklarıyla İlgili Açıklamalar

Eserlerin çoğaltılması esnasında gerek esas alınan nüshadan ve gerekse müstensihden kaynaklanan bir takım değişiklik ve hatalar sonucu aynı eserin ayrı nüshaları birbirinden farklılık arz edebilmektedir. Bu da bazen metnin, müellifinin maksadı dışında bir mana ifade etmesine bazen de muğlâklığa ve çelişkilere yol açmaktadır. Şerh ve hâşiye türü eserlerin en önemli işlevlerinden birisi de -esas aldıkları

¹⁰²⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 193.

¹⁰²⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 1490

¹⁰²⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 471.

¹⁰³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 154.

¹⁰³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 12.

¹⁰³² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 12.

¹⁰³³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 566-567.

metni dikkatlice takip ettikleri için- metindeki hataları, eksiklik ve fazlalıkları, takdim ve tehirleri sezebilmeleri ve eserin farklı nüshalarına müracaat etmek sûretiyle doğru metnin inşâsına yardımcı olmalarıdır.¹⁰³⁴

Bu açıdan Şeyhzâde'nin de *Envâru't-tenzîl*'de tespit ettiği işkâllerin bir çoğunu nüsha farklılıklarına müracaat ederek izah ettiği görülmektedir.¹⁰³⁵ Bunlardan birisi Mülk sûresinde yer almaktadır. Beyzâvî, 11. âyetteki فَسُحَّاءٌ لِّلصَّاحَابِ السَّعِيرِ ifadesinin Allah onları helak etsin, rahmetinden uzaklaştırsın anlamına geldiğini ve vecîz olması, mübâlağa ifade etmesi ve illet bildirmesi nedeniyle bu ifadede “tağlîb” olduğunu (والتغليب للإيجاز والمبالغة والتعليل) söylemiştir. Şeyhzâde'ye göre âyette bilinen anlamıyla tağlîb yoktur. Çünkü tağlîbin bütün çeşitleri mecazla ilgilidir. Tağlîbde bir lafız konulduğu mananın dışında bir manada kullanılarak tek bir lafızla o türlerin hepsi kastedilir. Oysa bu âyette “es-sa'îr” lafzı konulduğu manadan farklı bir manada değildir. Gaye “ashâbü's-sa'îr” ile peygamberleri yalanlayan kâfirleri kastetmektir. Burada mecaz olduğu kabul edilse bile tağlîb yoktur. “Ashâbü's-sa'îr” ibaresi hâs manada değil, bilakis esas manasında kullanılmış olup “es-sa'îr” tarafından kuşatılan, -ister ebedî olsun ister geçici- cehenneme girecek kimseleri ifade eder. “Ashâbü's-sa'îr” ifadesini kâfirlerden ve günahkâr mü'minlerden oraya girenler için kullanmak, lafzı konulduğu manada yani gerçek anlamında kullanmaktır. Bundan dolayı burada ıstılâhî manada tağlîb söz konusu değildir. Şeyhzâde, tağlîbin kullanımı ve bu âyetteki yeri hakkında bu şekilde açıklamalar yaptıktan sonra *Envâru't-tenzîl* nüshalarının ekserisinde ibarenin bu şekilde olmakla beraber bazılarında التغليب yerine التغير yazıldığını belirtmiş ve bazı muhakkik âlimlerin de “et-tağlîb” yerine “et-tağyîr” yazılı nüshaya itibar ettiklerini söylemiştir. Onların izahına göre ise esas olan fiili ve zamirini zikretmektir. Fakat âyette daha vecîz bir ifade olsun diye fiil hazfedilerek üslup değiştirilmiştir (tağyîr). Mübâlağa ifade etmesi için de önce kimlerin helâke mustahak olduğu belirtilmeksizin “es-suhk” (helak) müphem olarak zikredilmiş, daha sonra “ashâbü's-sa'îr” ibaresi gelmiştir. Burada helak olsunlar diye beddua okumanın illeti ise günahlarını itiraf etmeleri değil, küfrü ve yalanlamayı seçerek “ashâbü's-sa'îr”den olmalarıdır. Bu nedenle *Envâru't-*

¹⁰³⁴ Şerh ve hâşiye türü eserlerin tahkik faaliyetine katkıları için bk. Polat, *Metin Tenkidi*, s. 47, 120, 233, 283; Muhammed Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, s. 175.

¹⁰³⁵ Şeyhzâde'nin nüsha farklarına işaret ettiği bazı yerler için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 9, 12, 17-18, 30, 80, 93, 107, 111, 169, 193, 239, 278, 283, 364, II, 50, 116, 147, 185, 186, 336, 635, IV, 113, 383, V, 152, 287, 518, 572, 623, VI, 251, 257, VII, 8, 81, 183, 235, 237, 418, 692, 693, 722, VIII, 223, 276-277, 354-355.

“(Muhatapları kötölemeye giriş olarak) ifadesi öncekilerin kötülenmesi sözü için bir sebeptir. **Maksat** Önce Allah’ın, ‘Onlar paylarına düşenden faydalandılar’ sözünün sonra da ‘Sizden öncekiler nasıl paylarına düşenden faydalanmışlarsa, siz de payınıza düşenden faydalandınız’, sözüyle öncekilerin nasiplerinden yararlanmalarının zikri tekrar edildi. İkincisi birincisinin yerini tutmaktadır. O halde bu tekrardan fayda nedir?’ **denilmesini def etmektir.**”

Muhaşşî Şeyhzâde’nin müfessirin maksadına işaret ettiği bir ifadesi de وَلَوْ فَتَحْنَا (‘Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıksalardı’)¹⁰³⁸ âyetinin tefsiriyle ilgilidir. Beyzâvî bu âyeti şöyle tefsir etmiştir.

(وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ عَلَى هَؤُلَاءِ الْمُقْتَرِحِينَ (بَابًا مِنَ السَّمَاءِ فَظَلُّوا فِيهِ يَعْرُجُونَ) يصعدون إليها ويرون عجائبها طول نهارهم مستوضحين لما يرون، أو تصعد الملائكة وهم يشاهدونهم.

“(Eğer üzerlerine açsak) bu teklifleri yapanların üzerine (gökyüzünden bir kapı, onlar da ondan çıkmaya başlasalar) ondan çıksalar ve gündüz boyu yaptıkları acayıplıkları görebilecekleri en açık bir şekilde görseler veya melekler çıkıp onları görselerdi.”¹⁰³⁹

Şeyhzâde yazarın bu sözlerinin ne manaya geldiği hakkında şu açıklamaları yapmaktadır:

(قوله تعالى فظلوا) من الافعال الناقصة واسمه مستتر فيه راجع الى الكفار المفتتح لهم الباب وقيل راجع الى الملائكة. وقد أشار اليه المصنف بقوله "أو تصعد الملائكة" فالمعنى لو كشف لهؤلاء عن ابصارهم حتى عاينوا بابا من السماء مفتوحا فظل الملائكة ينزلون منه و يصعدون.

“Zallû” (ظَلُّوا) nakıs fiillerdendir. İsmi gizlidir ve kendilerine kapılar açılmış olan kâfirlerle râcîdir. Meleklerle râcî olduğu da söylenmiştir. Yazar ‘veya melekler çıksaydı’ ifadesiyle buna işaret etmiştir. **Mana**, eğer onların gözlerindeki perdeler kalksaydı gökyüzünde açılmış kapıları ve meleklerin ondan inip çıktıklarını ayan beyan görürlerdi, şeklindedir.¹⁰⁴⁰

5.2. Maksadın Ne Olmadığını Belirtme

Şeyhzâde sadece Beyzâvî’nin maksadını tespit etmekle yetinmemiş maksadın ne olmadığını da belirtmiştir. Onun bu tür açıklamaları bir yandan yanlış anlamaların önünü keserken diğer taraftan da müfessirin ne dediğinin iyice anlaşılmasını sağlamıştır.

Örneğin; Beyzâvî’ye göre rızık, lügatte pay (hisse, nasip) anlamına gelir. Terim olarak ise canlının istifade ettiği ve istifade etme imkânı bulunduğu şey demektir. Şeyhzâde’ye göre bu ifadedeki “canlının rızık olarak verilen şeyden istifade imkânı bulması”ndan **murad**, ondan yararlanmanın câiz kılınması **değildir**. Aksine Allah’ın

¹⁰³⁸ Hicr 15/14.

¹⁰³⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 200.

¹⁰⁴⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 200.

canlıda o rızık elde etmeye karşı bir istek ve kuvvet ile ondan istifadeye imkân verecek sebepler yaratmasıdır.¹⁰⁴¹

Beyzâvî'nin maksadının ne olmadığına açıklandığı bir başka örnek ise لَا تُؤْمِنَنَّ عَيْنُكَ إِلَى مَا مَتَّعْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَخَفَضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ “Sakın onlardan bazılarına verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülmeye ve müminlere alçak gönüllü ol”¹⁰⁴² âyetiyle ilgilidir. Beyzâvî bu âyeti tefsir ederken “Hz. Peygamber (a.s.) Ezru‘ât mevkiinde yahudilerden Kureyzaogulları ile Nadîroğulları’nın yedi kervanıyla karşılaştı. Yükleri arasında çeşitli kumaşlar, kokular, süs eşyaları ve diğer ticarî eşyalar vardı. Müslümanlar, ‘Bu mallar bizim olsaydı onlarla güçlenirdik ve onları Allah yolunda harcardık’ dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber ‘Size yedi âyet verildi, o bu yedi kervandan daha hayırlıdır’ buyurdu” şeklinde bir rivâyete yer verir. Bu rivâyet hakkında açıklama yapan Şeyhzâde, önce müfessirin bu rivâyete yer verme maksadının ne olmadığını belirtmiş, sonra da rivâyetin ne amaçla zikredildiğini açıklamıştır:

فَلَا يَكُونُ الْمَقْصُودُ مِنْ إيراد هذه الرواية بيان سبب نزول الآية لأن الآية مكية وهو عليه الصلاة والسلام إنما سافر ديار الشام بالمسلمين في آخر عمره بل مقصود مجرد بيان أن سبعا من المثاني خير من الدنيا.

Bu rivâyetin buraya alınmasının maksadı âyetin sebep-i nüzûlünü açıklamak değildir. Çünkü âyet mekkîdir. Bu olay Hz. Peygamber ömrünün son döneminde müslümanlarla Şâm diyarına giderken olmuştur. Aksine maksad sadece tekrarlanan yedi âyetin (Fâtiha’nın) dünyadan daha hayırlı olduğunu beyan etmektir.¹⁰⁴³

5.3. Metnin Arkasındaki Sebebe İşaret Etme

Şeyhzâde’nin *Envâru’t-tenzîl* üzerine yaptığı açıklamalar içinde metnin arkasında yatan sebebi ortaya koymaya yönelik olanlar mühim bir yer işgal etmektedir. Bu tür izah ve yorumlar, hem okurun Beyzâvî’nin maksadını anlayabilmesine yardımcı olmakta hem de *Envâru’t-tenzîl* metninin sorgulanmasını sağlamaktadır.

Şeyhzâde, Beyzâvî’nin bazı açıklamalarını bir takım yanlış anlamaların ve âyetler arasında tenâkuz olduğuna dair vehimlerin önüne geçmek için serdettiği kanaatindedir. Bu, Şeyhzâde’nin *Hâşiye*’de ısrarla vurguladığı bir durumdur. Örneğin Beyzâvî, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ مِنْ قَبْلُ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعِيدًا “Ey iman edenler! Allah’a, Peygamberine, Peygamberine indirdiği Kitab’a ve daha önce indirdiği kitaba iman

¹⁰⁴¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 186-187.

¹⁰⁴² Hicr 15/88.

¹⁰⁴³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 235.

ediniz. Kim Allah'ı, meleklerini, kitaplarını, peygamberlerini ve kıyamet gününü inkâr ederse gerçekten (doğru yoldan) sapmıştır”¹⁰⁴⁴ âyetindeki “Ey iman edenler” hitabının müslümanlar, münafıklar ve Ehl-i Kitâb'ın mü'minlerine olduğunu ifade etmektedir. Şeyhzâde'ye göre Beyzâvî'nin bu açıklamayı yapmasının bazı nedenleri vardır. Zira âyetteki “Ey iman edenler! İman ediniz” hitabı zâhiren hâsılın tahsîli durumunu hissettirmektedir. Bunun ise muhal bir şey olduğu şüphesizdir. Bu sebeple müfessir söz konusu vehmi def etmek için âyeti bu şekilde çeşitli vecihlerle tefsir etmiştir. İlk olarak müfessir, hitabın müslümanlara olduğunu söylemiştir. Çünkü “iman edenler” hitabı mutlak anlamda gayr-i müslimler için kullanılmaz. Bu hitabın müslümanlar için olmasının anlamı, onlara imanlarında devamlı ve sabit olmalarını emretmektir. Beyzâvî ikinci olarak da hitabın münafıklara yönelik olduğunu belirtir. Bu da “Ey dilleri ile iman edenler! Kalbinizle de iman edin demektir.” Son olarak Allah'ın Ehl-i Kitâb'ın mü'minlerine imanı emretmesinin anlamı ise imanın gerektirdiği bütün şeylere, bütün peygamberlere ve bütün kitaplara iman etmelerini ve Hz. Peygamber'e “Biz sana ve kitabına, Mûsâ'ya, Tevrat'a ve Uzeyr'e inanıyoruz, bunlardan başkasını ise inkâr ediyoruz” dememelerini emretmesidir.¹⁰⁴⁵

Yine Şeyhzâde'ye göre Beyzâvî'nin, ثُمَّ رُدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلِيَهُمْ الْحَقُّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ “Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah'a döndürülürler. Bilesiniz ki hüküm yalnız O'nundur ve O hesap görenlerin en çabucudur”¹⁰⁴⁶ âyetindeki “mevlâhüm” ifadesini “işlerini üstlenen, işlerine sahip olan” şeklinde tefsir etmesinin sebebi de bu âyet ile مَوْلَى لَهُمُ “Bu, Allah'ın, inananların yardımcısı olmasından dolayıdır. Kâfirlere gelince, onların yardımcısı yoktur”¹⁰⁴⁷ âyeti arasında tenâkuz olduğunun söylenmesinin önüne geçmektir. Çünkü âyette bahsedilen “mevlâ” yardımcı anlamındadır, kâfirlerin ise yardımcısı yoktur. Bu âyetteki “mevlâ” ise onların işlerini üstlenen mâlik manasındadır. Allah Teâlâ mahlûkatın hepsinin bütün işlerinin mâlikidir. Bu âyetin mü'min kâfir bütün mükelleflerin tamamına yönelik olduğu kabul edilirse tenâkuz vehmi ortaya çıkar. Bu açıktır. Ancak

¹⁰⁴⁴ Nisâ4/136.

¹⁰⁴⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 429.

¹⁰⁴⁶ En'âm 6/62.

¹⁰⁴⁷ Muhammed 47/11.

özel olarak mü'minler hakkında nâzil olduğu kabul edildiğinde mevlâ kelimesinin yardımcı anlamında olması câizdir, bunda bir mahzur yoktur.¹⁰⁴⁸

Şeyhzâde'ye göre müfessir açıklamalarının önemli bir kısmını da bazı mukadder sual, eleştiri ve iddialara cevaplar vermek kastıyla kaleme almıştır. Örneğin Beyzâvî, *وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَرَأْتُمْ فِيهَا وَاللَّهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ* “*Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız. Hâlbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır*”¹⁰⁴⁹ âyetinde hitabın topluma olduğunu, katlin İsrâioğullarının kendi aralarında gerçekleştiğini söylemiştir. Şeyhzâde'nin bu ifadelerle ilgili açıklamasına göre bu “Öldürme onların aralarında, hatta onlardan bir kişi hakkında iken ‘öldürdünüz’ diye cemi sîgasıyla nasıl hitab edilmiştir” denilmesine karşı bir cevaptır. Şeyhzâde, burada Beyzâvî'nin bu suale verdiği cevabı biraz daha açmıştır. Buna göre bir grubun içinde gerçekleşen öldürme eyleminin gerçek fâili belli olmadığında fiil topluca gruba isnad edilir. Burada da Allah İsrâioğullarından bir gruba bu işi isnad etmiştir. Bir kişinin fiilinin topluluğa isnad edilmesi durumu Arapların kelâmında çoktur. Meselâ onlar, kâtil onlardan bir kişi olduğu halde “Falanoğulları Zeydi öldürdüler” derler.¹⁰⁵⁰

Yine şu örnekte de Şeyhzâde müfessirin sorulması muhtemel bir soruya cevaben ilgili açıklamaları yaptığını belirtmiştir. Beyzâvî, Tevbe sûresinin 61. âyetinde yer alan *يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ* “*Allah’a iman eder ve mü’minlere güvenir*” ifadesindeki “lâm” harf-i cerrinin teslim manasındaki tasdîk imanı ile emân imanını birbirinden ayırdığı söylemektedir. Şeyhzâde'ye göre müfessirin bu açıklaması aslında “Niçin Allah’a iman etme fiili “bâ” harf-i ceriyle mü’minlere güvenmek fiili ise “lâm” harf-i ceriyle müteaddî yapıldı?” sorusuna bir cevaptır. Bu cevaba göre küfrün zıddı olan cehennem ateşinden ebedi kurtuluş anlamındaki iman “bâ” ile müteaddî yapılır. Tasdik ve teslim anlamındaki iman ise iki kullanımın farkı ortaya çıksın diye “lâm” ile müteaddî olur. Nitekim iman, *فَمَا أَمَّنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا دُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهِ*,¹⁰⁵¹ “*Sen bize inanmazsın*”,¹⁰⁵¹ *قَالُوا اتَّوَمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ*,¹⁰⁵² “*Kavminden bir grup gençten başka kimse Musa’ya inanmadı*”,¹⁰⁵² *الْأَرْدَلُونَ* “*Onlar, sana düşük seviyeli kimseler tâbi olup dururken, biz sana inanır mıyız*

¹⁰⁴⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 62.

¹⁰⁴⁹ Bakara 2/72.

¹⁰⁵⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 104.

¹⁰⁵¹ Yûsuf 12/17.

¹⁰⁵² Yûnus 10/83.

hiç! dediler”,¹⁰⁵³ اَمْتُمْ لَهُ قَبْلَ اَنْ اَتِيَنَّكُمْ “Ben size izin vermeden önce ona inandınız öyle mi”¹⁰⁵⁴ âyetlerinde de küfrün zıddı olan Allah’a iman anlamıyla değil tasdik ve teslim anlamıyla kullanılmıştır.¹⁰⁵⁵

5.4. Metni Delillendirme

Envâru’t-tenzîl’e bakıldığında bazı önemli görüşlerin delilleri belirtilmeksizin yalın halde ifade edildiği görülür. Şeyhzâde eserdeki işbu açıklama ve yorumları tahlil ederken bunların neye dayanılarak zikredildiğini de tartışmış, bir nevi metni temellendirmeye, müfessirin metinde yer almayan delillerini ortaya çıkarmaya çalışmıştır. Örneğin Beyzâvî, اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ “Allah onlarla alay eder...”¹⁰⁵⁶ âyetini birkaç açıdan tefsir etmektedir. Bunların birine göre Allah’ın münafıklarla alay etmesi onlara alaycı kimseler olarak muâmele etmesidir. Bu, dünyada, müslümanların hükümlerinin onlara uygulanması, azgınlıklarını devam ettirmeleri için onlara mühlet verilmesi ve nimetlerinin artırılması gibi yollarla olur. Âhirette ise onlar cehennemdeyken cennetten bir kapının açılıp onlar da ona doğru koşunca birden kapının yüzlerine kapanması şeklinde gerçekleşir. Şeyhzâde, Beyzâvî’nin âhirette münafıklarla alay edilmesiyle ilgili ifadelerinin -her ne kadar tefsirde belirtilmemiş bile olsa- aslında bir takım delillere istinaden zikredildiğini anlatmak için konuyla ilgili üç rivâyete yer vermiştir. Bu rivâyetler şunlardır:¹⁰⁵⁷

“Atâ’dan rivâyet edildiğine göre İbn Abbas (r.a.) اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ “Allah onlarla alay eder” âyeti hakkında şöyle dedi: Allah Teâlâ sıratla mü’minlerle beraber münafıklara da nûr verilmesi için yemin etti. Münafıklar da sıratla doğru yürüdüklerinde onların nûrlarını söndürüverdi. Bu Allah’ın اللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ âyetinde ifade ettiği şeydir. Öyle ki, onların istifadelerine yetmeyecek kadar verir. Böylece başlangıcı tatmin edici, bitişi ölümdür.”

“İbn Abbas’tan rivâyet edildiğine göre Allah cennetteki mü’minleri cehennemdeki münafıklardan haberdar eder. Mü’minler onlara, ‘Cennete girmek istiyor musunuz?’ derler. Onlar da, ‘Evet’ derler. Onlar için cennetten bir kapı açılır ve onlara ‘Girin’ denir. Onlar da cehennemde baş aşağı vaziyette iken ilerlerler. Kapıya vardıklarında kapı yüzlerine kapanır ve cehenneme geri döndürülürler. Bunun üzerine mü’minler onlara

¹⁰⁵³ Şu‘arâ 26/11.

¹⁰⁵⁴ Tâhâ 20/71.

¹⁰⁵⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 481-482. Şeyhzâde’nin *Envâru’t-tenzîl* metninin arkasında yatan sebeplerle ilgili olarak yaptığı benzer açıklamaları için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 44, 57-58, 68-69, 299, 509, 561, II, 31-32, 243, 330, III, 97, 409, 528-529, IV, 33, 36-37, 91, 168, 257-258, 294-295, 305, 384, 422, 444-445, 569, V, 13, 110, 213, 474, 564, VI, 5, 51-52, 91, 464-465, 598, 711, VII, 254, 292, 459, 503, 556, 679, 722, VIII, 51, 309, 570, 679.

¹⁰⁵⁶ Bakara 2/15.

¹⁰⁵⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 298.

gülerler. Bu Allah'ın الرَّائِكِ يَنْظُرُونَ عَلَى الْكَفَّارِ يَضْحَكُونَ “İşte o gün iman edenler koltuklar üzerinden bakarak kâfirlere gülerler”¹⁰⁵⁸ âyetlerinde ifade ettiği şeydir.”

“Adî b. Hâtim (v. 67/686) Resûlullah'ın (a.s.) şöyle buyurduğunu söyledi: Kıyamet günü bir grup insana cehennemden cennete gitmeleri emredilir. Onlar cennete yaklaşıp onun kokusunu aldıkları, köşkleri ve Allah'ın cennet ehli için vaat ettiği şeyleri gördükleri esnada, ‘Onları döndürünüz, onların orada bir nasipleri yoktur’, diye nida edilir. Onlar da pişman bir vaziyette geri dönerler. Bu evvelkiler gibi kimse geri döndürülmez. Bunun üzerine bunlar ‘Rabbimiz, keşke bizi dostlarına verdiği sevâbları, onlar için hazırladığın şeyleri göstermeden önce cehenneme atsaydın, bize bu daha kolay gelirdi’ derler. Allah da, ‘Bu sizin için istediğim şeydir. Siz yalnız kaldığınız zaman büyük günahlarla bana karşı geldiniz. İnsanlarla birlikteyken ise kalplerinizdekinin aksine, onlara gösteriş yapıyordunuz. İnsanlardan çekiniyor, benden çekinmiyordunuz. İnsanlara hürmet ediyor, bana hürmet etmiyordunuz. İnsanlar için terk ettiğinizi benim için terk etmiyordunuz. Bugün size acı veren bir azab tattıracağım ve sizi mükâfattan mahrum edeceğim’ der.”¹⁰⁵⁹

Beyzâvî وَشَهِيدٍ وَمَشْهُودٍ “Şahitlik edene ve şahitlik edilene andolsun ki!”¹⁰⁶⁰

âyetiyle ilgili olarak şâhid ve meşhûd (şahitlik edilen) ile neyin kastedildiği konusunda şu on ihtimalden bahsetmiştir: 1. Hz. Peygamber ve ümmeti, 2. Hz. Peygamber'in ümmeti ve diğer ümmetler, 3. Her bir peygamber ve onların ümmetleri, 4. Yaratıcı ve yaratılanlar, 5. Yaratılanlar ve yaratıcı, 6. Koruyucu melek ve mükellef, 7. Kurban bayramı günü ve hacılar, 8. Arefe günü ve hacılar, 9. Cuma günü ve Cuma namazını kılanlar, 10. Her bir gün ve o günün insanlarıdır.¹⁰⁶¹

Beyzâvî'nin bu açıklamasını değerlendiren Şeyhzâde, onun zikrettiği bu ihtimallerin esasta bazı delillere dayandığını göstermiştir. Şeyzade'ye göre müfessirin ilk olarak ifade ettiği şâhid ve meşhûd ile Hz. Peygamber ve ümmetinin murad edildiği görüşünün delilleri إِنْ أَرْسَلْنَاكَ شَاهِدًا وَمُبَشِّرًا وَنَذِيرًا وَدَاعِيًا إِلَى اللَّهِ بِآذِنِهِ وَسِرَاجًا مُنِيرًا “Ey Peygamber! Biz seni hakikaten bir şahit, bir müjdeleyici, bir uyarıcı, Allah'ın izniyle bir davetçi ve nûr saçan bir kandil olarak gönderdik”¹⁰⁶² ve وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا ve “...Resûl'ün de size şahit olması...”¹⁰⁶³ âyetleridir. İkinci olarak bu âyet ile Hz. Peygamber'in ümmeti ve diğer ümmetlerin kastedilmiş olma ihtimalinin delili de وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ “İşte böylece sizin insanlığa şahitler olmanız için sizi mutedil bir millet kıldık”¹⁰⁶⁴ âyetidir. “Her bir ümmetten bir

¹⁰⁵⁸ Mutaaffifîn 83/34-35.

¹⁰⁵⁹ Rivâyetler için bk. Ebu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî (v. 468/1076), *el-Vasît fî Kur'âni'l-mecîd*, (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve dğr.), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1994, I, 98.

¹⁰⁶⁰ Burûc 85/3.

¹⁰⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 554.

¹⁰⁶² Ahzâb 33/45-46.

¹⁰⁶³ Bakara 2/143.

¹⁰⁶⁴ Bakara 2/143.

*şahit getirdiğimiz zaman halleri nice olacak!”*¹⁰⁶⁵ âyeti ise üçüncü ihtimal olan her peygamber ve onların ümmetlerinin kastedilmesi görüşünün delilidir. Dördüncü olarak şahit olan ve şahit olunandan maksadın yaratıcı ve yaratılanlar olduğu görüşü وَكَفَى بِاللَّهِ *Şahit olarak Allah yeter”*¹⁰⁶⁶ âyetine dayanmaktadır. Beşinci görüş de bunun aksidir. Çünkü alemin her bir parçası Allah’ın kendisinin yaratıcısı olduğuna şahittir. Şeyhzâde ihtimallerin altıncısı olan koruyucu melek ve mükellef manasına ise وَجَاءَتْ كُلُّ *Herkes, yanında bir sevkedici ve bir de şahitle beraber gelir”*¹⁰⁶⁷ âyetini delil gösterir. Şeyhzâde yedinci ihtimal olan kurban bayramı günü için ise İbn Ömer, İbnü’z-Zübeyr, en-Neha’î ve es-Sevrî’den şu rivâyeti delil getirmiştir: “Şahit olan kurban günüdür. Çünkü o, büyük bir gündür. Hacceden kimselere ve kazandıkları rahmete şahit olur.”¹⁰⁶⁸ Sekizinci ihtimal olan Arefe günü de büyük bir gündür. Hacılara şahit olur. Dokuzuncu olarak Cuma günü şahittir. Zira o, Cuma günü hayır ve şer ne yapılırsa ona şahit olur. Son olarak şahit olan ile şahit olunandan maksat her bir gün ve o günün insanlarıdır. Şeyhzâde’nin bu ihtimalin delili olarak zikrettiği rivâyete göre Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: “Hiçbir gün yoktur ki ‘Ben yeni bir günüm. Ben, benim günümde yapılan şeylere şahidim...’ diye çağrı da bulunmasın.” Görüldüğü gibi Şeyhzâde, Beyzâvî’nin tefsirinde yer verdiği bu görüşlerin bazı delillere istinaden tefsirde zikredildiğini göstermeye çalışmıştır.¹⁰⁶⁹

Yine Beyzâvî, Bakara sûresinin 27. âyetindeki وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ ifadesinin anlam olarak akrabalık ilişkisini koparma, müminlerin dostluğundan yüz çevirme, tasdik açısından peygamberler ve ilahî kitaplar arasında ayırım yapma, farz olan cemaatleri ve her çeşit hayrı terk etme ve şerri işleme gibi Allah’ın razı olmadığı her türlü koparma ve kesmeye ihtimalinin olduğunu söylemiştir. Şeyhzâde de bu âyetin muradının kapsamına dahil edilen “farz olan cemaatleri terk etme” ile “her çeşit hayrı terk etme” ihtimallerine hangi delillere binaen eserde yer verildiği hususunda okuru aydınlatmaya çalışır. Ona göre “...İyilik ve takva üzerinde yardımlaşın...”,¹⁰⁷⁰ “...birbirlerine hakkı tavsiye edenler ve sabrı tavsiye edenler (bunun dışındadır)”

¹⁰⁶⁵ Nisâ 4/41.

¹⁰⁶⁶ Fetih 48/28.

¹⁰⁶⁷ Kâf 50/21.

¹⁰⁶⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, XXXI, 116.

¹⁰⁶⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 555-556.

¹⁰⁷⁰ Mâide 5/2.

âyetleri ile “Allah’ın kulları kardeş olun...”¹⁰⁷¹ hadisi mü’minlerin bir arada olmasının gerekli olduğuna işaret etmektedir.¹⁰⁷²

Şeyhzâde bu tip açıklamalarının bazısında ise tefsirdeki ifadeyi destekleyen rivâyetlerden bahisle metni tahkim etmeye yönelmiştir. Beyzâvî *وَقَالَ رَبُّكُمْ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ* “Rabbiniz ‘Bana dua edin, kabul edeyim. Çünkü bana ibadeti bırakıp büyüklük taslayanlar aşağılanarak cehenneme gireceklerdir’ buyurdu”¹⁰⁷³ âyetinde “ibadet” ile duânın murad edilmiş olabileceğini, çünkü duânın ibadetin bir bölümü olduğunu belirtmiştir. Şeyhzâde bu kısım ile ilgili olarak yaptığı açıklamada “Şüphesiz duâ ibadettir”¹⁰⁷⁴ hadisinin bu tefsirin doğruluğuna delâlet ettiğini ifade etmiştir.¹⁰⁷⁵

5.5. Örneklendirme ve Örnekleri Çoğaltma

Örneklendirme ele alınan bir kavram, düşünce veya meselenin maksada uygun bir şekilde anlaşılabilmesi için sık başvurulmuş bir yöntemdir. Şeyhzâde de Beyzâvî’nin ifadelerini açıklarken örnekler verme ya da mevcut örnekleri çoğaltma yoluna gitmiştir. Örneğin Beyzâvî “hedâ” (هدى) fiilinin “ilâ” veya “lâm” harf-i cerleri ile müteaddî yapıldığından bahsetmektedir. Şeyhzâde onun bu ifadesini desteklemek için bu tür kullanımların yapıldığı âyetlerden örnekler vermiştir. “Hedâ” fiili *وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* “Allah dilediğini doğru yola iletir”¹⁰⁷⁶ ve *وَاللَّهُ يَهْدِي لِمَنْ يَشَاءُ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ* “Şüphesiz ki sen doğru bir yolu göstermektesin”¹⁰⁷⁷ âyetlerinde görüldüğü gibi “ilâ” harf-i ceriyle; *يَهْدِي اللَّهُ* “Şüphesiz ki bu Kur’an en doğru yola iletir”¹⁰⁷⁸ ve *يَهْدِي اللَّهُ* “Allah dilediği kimseyi nûruna eriştirir”¹⁰⁷⁹ âyetlerinde de “lâm” harf-i ceri vasıtasıyla geçişli yapılmıştır.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷¹ Bk. Buhârî, Nikah 45, Müslim, Birr 30.

¹⁰⁷² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 467.

¹⁰⁷³ Mü’min 40/60.

¹⁰⁷⁴ Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân 3.

¹⁰⁷⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 341. Şeyhzâde’nin Beyzâvî’nin bazı tefsirlerinin delilleri hakkında yaptığı benzer açıklamalar için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 67, 258-259, 557, II, 48, 219, 243, 451-452, IV, 40, V, 649-650, VI, 7, VII, 320, 467.

¹⁰⁷⁶ Bakara 2/213.

¹⁰⁷⁷ Şûrâ 42/52.

¹⁰⁷⁸ İsrâ 17/9.

¹⁰⁷⁹ Nûr 24/35.

¹⁰⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 90.

Şeyhzâde'nin benzer bir açıklaması da müfessirin ileri sürdüğü fikri doğrulamaya yöneliktir. Beyzâvî, *اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ* “Allah onlarla alay eder”¹⁰⁸¹ âyetinin tefsirinde münafıklar mü'minlerle alay ettiklerinden dolayı Allah'ın da onların bu alaylarının karşılığı olarak onlarla alay ettiğini anlatmak için “Alayın karşılığı onun ismiyle isimlendirilmiştir. Nitekim kötülüğün karşılığı da kötülükle isimlendirilmiştir. Bu ya lafız lafza karşılık olsun diyedir ya da miktarca benzeri olduğu içindir” açıklamasını yapmaktadır. Şeyhzâde de bu konuda örnek olarak *وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا* “Bir kötülüğün cezası, ona denk bir kötülüktür”,¹⁰⁸² *فَمَنْ اَعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اَعْتَدَى عَلَيْكُمْ* “Kim size saldırırsa siz de ona misilleme olacak kadar saldırın”,¹⁰⁸³ *يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ* “Allah'ı aldatmaya yeltenirler, asıl Allah onları aldatır”¹⁰⁸⁴ ve *وَمَكْرُوا اللَّهَ* “Tuzak kurdular, Allah da tuzak kurdu”¹⁰⁸⁵ âyetlerini sıralamak sûretiyle müfessirin düşüncesini daha anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.¹⁰⁸⁶

Şeyhzâde lügatle ilgili bahislerde de bu yöntemle açıklamalar yapmaktadır. Meselâ Beyzâvî, “enfeka” (انفق) ile “enfede” (انفد) fiillerinin kardeş iki fiil olduğunu ve ilk harfi “nûn”, ikinci harfi “fâ” harfi olan lafızların “gitmek ve çıkmak” manalarına delâlet ettiğini ifade etmiştir. Şeyhzâde de bununla ilgili olarak “nefede” نفد (tükenmek-elden çıkıp gitmek), “nefeze” نفذ (delip geçmek-delip gitmek/çıkmak), “nefera” نفر (kaçmak-kaçıp gitmek), “nefese” نفس (rahatlatmak-sıkıntısını gidermek), “nefese” نفث (üfleme, çıkarmak, atmak-boğazından çıkarıp atmak), “nefeha” نفخ (üfleme, üfürmek-ağzından dışarı çıkarmak), “nefeda” نفص (silmek-tozunu gidermek) ve benzeri kelimelerin çıkmak ve gitmek manası üzerine bina edildiklerini söylemiştir.¹⁰⁸⁷

Şeyhzâde bazı durumlarda ise maksadın daha iyi anlaşılabilmesi için -müfessir ileri sürdüğü düşüncesini örneklendirmiş olsa bile- ilave örnekler vermiştir. Beyzâvî'ye göre هُدًى “yol gösterici” kelimesinin anlamlarından birisi “istenilen şeye ulaşmak için yol göstermek”tir. Bunun bir delili, bu kelimenin *وَأَنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ* “Biz veya siz, ikimizden biri, ya doğru yol üzerinde veya açık bir sapıklık içindedir”¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸¹ Bakara 2/15.

¹⁰⁸² Şûrâ 42/40.

¹⁰⁸³ Bakara 2/194.

¹⁰⁸⁴ Nisâ 4/142.

¹⁰⁸⁵ Âl-i İmrân 3/54.

¹⁰⁸⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 297.

¹⁰⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 190.

¹⁰⁸⁸ Sebe' 34/24.

âyetinde dalâletin zıddı olarak yer almasıdır. Şeyhzâde burada müfessirin zikrettiği âyete ilave olarak “hüdâ” kelimesinin dalâletin zıddı olarak kullanıldığı *أُولَئِكَ الَّذِينَ اشْتَرُوا الضَّلَالَةَ بِالْهُدَى* “Onlar hidâyete karşılık dalâleti satın alan kimselerdir”¹⁰⁸⁹ âyetini örnek vermiştir.¹⁰⁹⁰

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi Şeyhzâde, Beyzâvî’nin bazı ifadelerini örnekleme veya var olan örnekleri çoğaltma yöntemiyle izah etmeye çalışmaktadır. Bu ise tefsirdeki ifadenin daha belirgin hale gelmesini, daha kolay ve iyi anlaşılabilmesini sağlamaktadır. Ayrıca verilen bu örnekler tefsirde ileri sürülen düşüncelerin doğruluğunu göstermesi açısından da birer kanıt yerine geçmektedir.

5.6. Hadisleri Tahrir ve Şerh Etme

Bazı müellifler *Envâru’t-tenzîl*’deki hadislerin tahririne dair eserler kaleme almış olmakla beraber,¹⁰⁹¹ bu tefsire yazılan hâşiyelerde de hadis-i şeriflerin tahriri ve sıhhati hakkında bir takım değerlendirmeler bulmak mümkündür. Şeyhzâde Muhyiddin Kocavî de *Hâşiye*’sinde müfessirin istişhâdda bulunduğu bazı hadislerin hangi kaynaklarda yer aldığı, sıhhat durumları ve şerhleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Yalnız Şeyhzâde’nin bu uygulaması tefsirdeki hadislerin tamamı için söz konusu değildir.

Hadislerin tahririnden kastımız hangi eserlerde yer aldığının belirtilmesidir. Örneğin Şeyhzâde şu örnekte hadisin Buhârî veya Müslim’de geçtiğini belirtmiştir. Beyzâvî, *وَأَتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ* “Sevdiği maldan vermektir”¹⁰⁹² âyetini tefsir ederken “Resûlullah’a (a.s.) hangi sadaka daha üstündür, diye soruldu. O da ‘Sıhhatli ve cimri bulunduğu, yaşama arzusuyla dolu olup fakirlikten korktuğun halde sadaka vermen’ buyurdu” hadisine yer vermektedir. Şeyhzâde bu hâdisi Buhârî ve Müslim’in Ebû Hüreyre’den (r.a.) şöyle rivâyet ettiklerini söylemiştir:¹⁰⁹³ “Hz. Peygamber’e (a.s.) bir adam geldi ve ‘Yâ Resûlallah hangi sadaka sevapça daha büyüktür’ diye sordu. Resûlullah da ‘Sıhhatli ve cimri bulunduğu, yaşama arzusuyla dolu olup fakirlikten

¹⁰⁸⁹ Bakara 2/175.

¹⁰⁹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 154.

¹⁰⁹¹ Muhammed Abdürreûf b. Tâci’l-Ârifîn b. Ali el-Münâvî (v. 1031/1622), *el-Fethu’s-semavî lî tahriri ehâdîsi Tefsîri’l-Beyzâvî*; Muhammed b. Hasan Himmetzâde ed-Dımaşkî (v. 1175/ 1761), *Tuhfetü’r-râvî fî tahriri ehâdîsi Tefsîri’l-Beyzâvî*; Ubeydullah b. Sıbğatillah eş-Şâfiî (v. 1315/1898), *Tahrîcü ehâdîsi’l-Beyzâvî* (Habeşî, *Câmi’u’s-şürûh ve’l-havâşî*, I, 341-342.)

¹⁰⁹² Bakara 2/177.

¹⁰⁹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 430.

korktuğun halde sadaka vermen. Sakın can boğaza gelip de falana şu kadar, filana bu kadar demeye bırakma' buyurdu.”¹⁰⁹⁴

Şeyhzâde'nin bu doğrultudaki bir başka açıklaması ise oruç âyetiyle¹⁰⁹⁵ ilgilidir. Beyzâvî, âyetin tefsirinde Hz. Peygamber'in "(Evlenmeye gücü yetmeyen) oruç tutsun. Çünkü o enemedir" buyurduğundan bahseder. Şeyhzâde, bu hadisi Buhârî ve Müslim'in Abdullah b. Mesûd'dan rivâyet ederek şöyle zikrettiklerini ifade etmiştir: *يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ، مَنْ اسْتَطَاعَ الْبَاءَةَ فَلْيَتَزَوَّجْ، فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصَرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ، وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّهُ لَهُ وَجَاءٌ* "Resûlullah (a.s.) bize 'Ey gençler topluluğu! Sizden kimin evlenmeye gücü yetiyorsa evlensin. Çünkü evlilik gözü harama karşı en iyi yumduran, ırzı en iyi koruyandır. Kimin de evlenmeye gücü yetmiyorsa oruç tutsun. Çünkü o, enemedir' buyurdu.”¹⁰⁹⁶ Şeyhzâde bu şekilde hadisin tam haline ve kaynaklarına işaret etmekte sonra, hadiste geçen bazı kavramların anlamları hakkında bilgi vermiştir. Buna göre "el-Vicâ" (eneme), hadım türlerinden birisidir. "el-Bâ'e" de nikah ve evlenme anlamlarına gelir.¹⁰⁹⁷

Şeyhzâde hadislerin kaynaklarını belirtirken senedleriyle ilgili değerlendirmeler yapmaktadır. Söz gelimi Beyzâvî, Fâtihâ sûresinin sonunda "âmin" denilmesi hakkındaki görüşlerden bahsederken şu rivâyete yer vermektedir: Vâil b. Hucer'den rivâyet edildiğine göre Resûlullah Fâtihâ'yı okuduğunda *ولا الضالين* den sonra sesini yükselterek "âmîn" demiştir.¹⁰⁹⁸ Şeyhzâde bu hadis hakkında Zeyle'î'nin (v. 762/1360) değerlendirmelerini aktarmıştır. Ona göre Vâil'in rivâyet ettiği bu hadisin isnâdı "hasen"dir.¹⁰⁹⁹ Yine Şeyhzâde, tefsirde yer verilen "Resûlullah'a peygamberler hakkında soruldu. O da 'Yüz yirmi dört bin peygamber' olduğunu söyledi"¹¹⁰⁰ hadisi hakkında da âhâd hadislerden olduğuna dair bir görüş nakletmiştir.¹¹⁰¹

Şeyhzâde, tefsirde yer verilen hadislerin senedleri hakkında yaptığı açıklamalara ilave olarak metin kısımlarını da konu edinmiş, onları şerh etme yoluna gitmiştir.

¹⁰⁹⁴ Buhârî, Zekât 11, Vesâyâ 7.

¹⁰⁹⁵ Bakara 2/183.

¹⁰⁹⁶ Buhârî, Nikâh 3; Müslim, Nikâh 1.

¹⁰⁹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 445.

¹⁰⁹⁸ Ebû Dâvûd, Salât 172.

¹⁰⁹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 110.

¹¹⁰⁰ Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsne'd*, (thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn), Dâru'l-hadîs, Kâhire 1416/1995, V, 265-266.

¹¹⁰¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 123.

Örneğin *Envâru't-tenzîl*'de “Ey iman edenler! Yahudileri ve hıristiyanları dost edinmeyin. Zira onlar birbirinin dostudurlar. İçinizden kim onları dost edinirse, şüphesiz o da onlardandır. Muhakkak ki Allah, zâlimler topluluğunu hidâyete erdirmez”¹¹⁰² âyeti tefsir edilirken Hz. Peygamber'in لا تترأى ناراهما “İkisinin (mü'minlerle kâfirlerin) ateşi birbirini görmez”¹¹⁰³ hadisine yer verilmiştir. Şeyhzâde'nin açıklamasına göre “et-terâî”, tefâ'ul bâbında olup görmek manasından gelir. İnsanların bir kısmı bir kısmını gördüğünde تراءى القوم (Topluluk birbirini gördü) denir. Ayrıca Zemahşerî'nin *el-Fâik* isimli eserinde geçtiğine göre Mekke feth edilmeden önce Mekke'den bir grubun müslüman olduktan sonra Mekke'de kalmaya devam etmesi üzerine Resûlullah ‘Ben müşriklerle beraber yaşayan müslümanlardan uzağım’ buyurmuştur. Oradakiler ‘Niçin Yâ Resûlallah?’ demişler. Hz. Peygamber de ‘ikisinin ateşi birbirini görmez’ buyurmuştur. Yani ikisinin ateşi tutuştuğunda birinin diğerine tesir etmemesi açısından uzaklaşmaları gerekir.¹¹⁰⁴

5.7. Şiirleri Şerh etme

Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'de yer verdiği şiirlerin tahrir ve şerhine dair bazı müstakil eserler kaleme alınmıştır.¹¹⁰⁵ Bununla birlikte bu tefsire yazılan hâşiyelerde de bu şiirlerin ele alındığı görülmektedir. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de tefsirdeki şiirlerin bazen şâirlerini, bazen de öncesi ve sonrasındaki beyitleri zikretmiştir. Çok önemli bir kısmının da istidlâl yönünü belirtip kelimelerin anlamlarını vererek beyitte ne denilmek istendiğini açıklamıştır.¹¹⁰⁶

¹¹⁰² Mâide 5/51.

¹¹⁰³ Tirmizî, Siyer 42; Ebû Dâvud, Cihad 105.

¹¹⁰⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 537.

¹¹⁰⁵ Hızır b. Atâillah el-Mevsilî (v. 1007/1598), *el-İs'âf fî şerhi şevâhidi'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*; Ali b. Salâhiddin b. Ali el-Kevkebânî (v. 1191/1777), *el-Esdâfü'l-müntekât*; İbrâhim b. Mustafa b. Muhammed Vahdi'r-Rûmî (v. 1126/1715), *Şerhu şevâhidi'l-Beyzâvî*; Mahcub Binsâlik, *el-Kavlü'l-mâdî fî şerhi şevâhidi Tefsîri Kâdî* (Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 341-342.)

¹¹⁰⁶ Şeyhzâde'nin bu konudaki izah ve değerlendirmelerinden bazıları için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 41-42, 48, 73, 82-83, 109, 182, 194, 209, 276, 287, 303, 305, 307, 321, 326, 327, 329, 334, 335, 338, 340, 347, 354, 392, 401, 418, 419, 433, 459, 460, 516, 525, 526, 541, II, 46, 75, 131, 145, 168, 322, 425, 458, 503, 608, 625, 687, III, 154, 410, 463, 537, 559, IV, 36, 63, 198, 269, 277, 370, 414, 433, 509, 516, 584, 653, 663, 666-667, 696, V, 69, 179, 191, 226, 251, 277, 295, 334, 339, 379, 416, 453, 538, 561, 583, 586, 639, 643, 644, 672, VI, 236, 390, 444, 446, 460, 539, 561, 571, 715, VII, 69, 99, 176, 184, 200, 248, 270, 311, 316, 448, 557, 560, 568, 622, VIII, 329, 377, 410, 429, 519, 727.

Örneğin Beyzâvî, *وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ*, “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler...”¹¹⁰⁷ âyetindeki *قُرُوء* kelimesinin hem hayız hem de iki hayız arasındaki temizlik anlamına geldiğini söylemiş ve “temizlik” manası için şu beyti şahit getirmiştir:

مورثة مالا وفي الحي رفعة / لما ضاع فيها من قروء نسائكا

“Kabile içinde mal ve şan miras bırakmak
Kadınların zâyî olan temizlik günleri için”

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî, müfessirin delil getirdiği bu beytin öncesindeki beyti de zikrederek bu beyitlerin şerhini yapmıştır.

أفي كل عام أنت جاشم غزوة / تشد لأقصاها عزم عزائكا
مورثة مالا وفي الحي رفعة / لما ضاع فيها من قروء نسائكا

“Sen her yıl savaşa katlanıyor
Ne var ne yok bütün sabr u azmini ortaya koyuyorsun

Kabile içinde mal ve şan miras bırakmak için
Kadınların zâyî olan temizlik günlerine karşılık”

Şeyhzâde’nin açıklamasına göre bu beyitlerde geçen *الجاشم* kelimesi “katlanan kimse”, *العزاء* de “sabır” anlamına gelmektedir. Şâir burada “Bu savaşlarda kadınlarının zâyî olan temizlik günlerine karşılık kabile içinde malını ve şanını artırmak için her sene savaşta bütün zorluklara katlanmak, onlara sabretmek zorunda kalıyorsun” diyerek gâzîye hitab etmektedir.¹¹⁰⁸

Şeyhzâde aşağıdaki örnekte ise müfessirin istişhâdda bulunduğu şiiri şerh etme yoluna gitmiştir. Beyzâvî, *وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَاءَ تَنْبُتُ بِالذَّهْنِ وَصِبْغٍ لِلْأَكْلَيْنِ*, “*Tûr-i Sînâ’da da yetişen bir ağaç daha meydana getirdik ki, bu ağaç hem yağ hem de yiyenlerin ekmeğine katık edecekleri (zeytin) verir*”¹¹⁰⁹ âyetindeki *تَنْبُتُ* “tenbütü” fiilinin İbn Kesîr, Ebû Amr ve Ya’kûb tarafından *تُنْبِتُ* “tünbitü” diye okuduğunu söyler ve şu beyitle bunu delillendirir:

رأيت ذوي الحاجات عند بيوتهم / قطينا لهم حتى إذا أنبت البقل

“İhtiyaç sahiplerini onların evlerinin yanında gördüm
Yeşillikler bitinceye kadar ikamet ettiler.”

¹¹⁰⁷ Bakara 2/228.

¹¹⁰⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 546.

¹¹⁰⁹ Mü’minûn 23/20.

Şeyhzâde, müfessirin zikrettiği bu beyitteki قَطِين kelimesinin ikamet eden, sâkin olan anlamında قاطن'ın çoğulu olduğunu söylemiş ve şiire “İhtiyaçlarını gidermek için yeşillikler ürün verinceye kadar onların evlerinin etrafında ikamet ettiklerini gördüm. İhtiyaçlarını karşılayınca onların evlerinin çevresinden ayrıldılar” şeklinde mana vermiştir.¹¹¹⁰

Yine Şeyhzâde, tefsirde yer verilen;

فصدقتها وكذبها / والمرء ينفعه كذابه

“Ona doğru da yalan da söyledim
Kişi yalanından yararlanır.”

beytindeki كذاب kelimesinin sülâsî كَذَبَ fiilinin masdarı olup “yalan” manasına geldiğini ifade etmiştir.¹¹¹¹

5.8. Kısa ve Öz İfadeleri Açma

Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'deki üslubunun belirgin taraflarından birisi meseleleri oldukça veciz bir şekilde ele almasıdır. Bu vecizlik tefsir üzerine bu derece fazla hâşiye kaleme alınmasının en önemli sebeplerinden biri olmuştur. Çünkü eserin bu şekilde kısa ve öz ibarelerle telif edilmesi ne kastedildiği anlaşılamayacak ölçüde anlam kapalılığına yol açmıştır. Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de *Envâru't-tenzîl* üzerine yaptığı açıklama ve yorumlarının mühim bir kısmını bu türden ifadelerin beyan edilmesine hasretmiştir.

Şeyhzâde bu izahlarının bir kısmında müfessirin “ve, veya” edatlarıyla özet olarak zikrettiği farklı görüş ve ihtimalleri “Birincisi, ikincisi, üçüncüsü...” gibi ifadelerle maddeler halinde daha genişçe değerlendirmiştir. Örneğin Beyzâvî مَا فَرَطْتُمْ فِي مَآ فَرَطْتُمْ فِي ¹¹¹² “mâ” hakkında şu açıklamaları yapmıştır:

وما مزيدة ويجوز أن تكون مصدرية في موضع النصب بالعطف على مفعول تعلموا، ولا بأس بالفصل بين العاطف والمعطوف بالظرف، أو على اسم أن أخبره في يوسف أو من قبل أو الرفع بالابتداء والخبر من قبل وفيه نظر، لأن

¹¹¹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 154.

¹¹¹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 479.

¹¹¹² Âyetin tamamı şu şekildedir: مَا فَرَطْتُمْ فِي مَآ فَرَطْتُمْ فِي ¹¹¹² “Ondan ümitlerini kesince, (meseleyi) gizli görüşmek üzere ayrılıp (bir kenara) çekildiler. Büyükleri dedi ki: Babanızın sizden Allah adına söz aldığını, daha önce de Yusuf hakkında işlediğiniz kusuru bilmiyor musunuz? Babam bana izin verinceye veya benim için Allah hükmedinceye kadar bu yerden asla ayrılmayacağım. O hükmedenlerin en hayırlısıdır.” (Yûsuf 12/80.)

قَبْلُ إِذَا كَانَ خَبْرًا أَوْ صَلَةً لَا يَقْطَعُ عَنِ الْإِضَافَةِ حَتَّى لَا يَنْقُصَ وَأَنْ تَكُونَ مَوْصُولَةً أَي: مَا فَرِطْتُمُوهُ بِمَعْنَى مَا قَدَّمْتُمُوهُ فِي حَقِّهِ مِنَ الْجَنَائِيَّةِ وَمَحَلِّهِ مَا تَقْدِمُ.

“Mâ” zâit olup ‘ta’lemû”nun mef’ûlüne atfen nasb olarak mastar olması câizdir. Atıfla ma’tûf arasının zarfla açılmasında bir mahzur yoktur. Ya da ‘enne’nin ismine atfedilmiştir, haberi ‘fî Yûsufe’ veya ‘min kablü’dür. Ya da mübtedâ olarak merfûdur, haberi ‘min kablü’dür. Bu da tartışmalıdır. Çünkü ‘kablü’ haber veya sıla olduğunda izafetten kopmaz ki eksilmesin. Yine ‘Onun hakkında daha önceden yaptığınız hiyanet’, anlamında mevsûl olması da câizdir. Mahalli ise önce geçtiği gibidir.”

Şeyhzâde Beyzâvî’nin gramerle ilgili kısa ama yoğun olan bu izahlarını maddeler halinde tafsilatlıca yeniden ifade etmiştir. Buna göre “mâ” ile ilgili üç açıklama zikredilmiştir. Birincisi zâit olmasıdır. Bu durumda “mâ”nın öncesindeki “min kablü” zarfı sonrasındaki “ferrattüm” fiiline te’alluk eder. İkincisi ise “mâ”nın mastar olmasıdır. Bu durumda da ya mansûb ya da mahallen merfû olur. Mansub olması “ta’lemû”nun mef’ûlü üzerine atfedilmesindendir. Şu halde ise “min kablü” zarfı atıfla ma’tûf arasına girmiş olsa da bunda bir sakınca yoktur. “Enne”nin ismi üzerine atıfla mansup olması da câizdir. Yine mastar halinde mübtedâ da olup “min kablü” haberidir. Ancak bunun aleyhine olarak, zarfların izafetten koparılacak üzere oluşturulduklarında mübtedâ için haber olamayacakları ifade edilmiştir. Üçüncü görüşe göre ise “mâ”, “ellezî” anlamında ism-i mevsûldür. Bu durumda “ferrata” fiili kusur işleme değil, takdîm manasına gelir. Mahalli de daha önce mastar halinde mübtedâ olması durumunda geçtiği gibi merfûdur.¹¹¹³

Beyzâvî, وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ فَيَنسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي، Biz, senden önce hiçbir resûl ve nebî göndermedik ki, o, bir temennide bulunduğu anda, şeytan onun dileğine ille de bir şeyler katmaya kalkışsın. Ne var ki Allah, şeytanın katacağı şeyi iptal eder. Sonra Allah, kendi âyetlerini sağlam olarak yerleştirir. Allah, hakkıyla bilen ve hikmet sahibidir”¹¹¹⁴ âyetinin tefsirinde Garânîk hadisesine değinmektedir. Nakledildiğine göre Resûlullah kavminin iman etmesini çok arzuladığı için Allah’tan onları imana yaklaştıracak bir şey indirmesini temenni etti ve Necm sûresi nâzil oldu. Resûlullah âyetleri okumaya başladı Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı”¹¹¹⁵ âyetine gelince şeytan ona vesvese verdi ve hata ile dilinden تلك الغرائيق العلى وان شفاعتھن لترجى “Bunlar yüce kuğulardır, hiç şüphesiz şefaatlari umulur” sözü dökülüverdi. Müşrikler buna sevindiler

¹¹¹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 65-66.

¹¹¹⁴ Hacc 22/52.

¹¹¹⁵ Necm 53/20.

ve sonra peygamber secde edince arkasından müşrikler de secde ettiler. Mescitte mü'min, müşrik secde etmeyen hiç kimse kalmadı. Sonra Cebrâil Hz. Peygamber'i uyardı. O da buna üzüldü. Allah da onu bu âyetle (Hac 22/52) teselli etti. Beyzâvî bu rivâyetin muhakkik âlimler tarafından reddedildiğini ifade etmiştir. Şeyhzâde ise *Hâşiye*'de bu konuyu daha ayrıntılı ve doyurucu bir şekilde, birçok ihtimali de dile getirerek yeniden ele almaktadır. Şeyhzâde'ye göre şâyet bu âyetin, hata ile ağzından "garânîk" sözünün çıkmasından dolayı üzüntü içinde olan Hz. Peygamber'i teselli etmek için nâzil olduğu söylenirse, bilinmelidir ki; Ehl-i Sünnet'in büyükleri bunu reddetmişler ve bu rivâyetin mevzû ve bâtil olduğunu söylemişlerdir. Onların bu konudaki delilleri ise Kur'an, sünnet ve akıldır. Kur'an'dan delilleri "*Eğer (Peygamber) bize atfen bazı sözler uydurmuş olsaydı, Elbette onu kısıvrak yakalardık. Sonra onun can damarını koparırdık*",¹¹¹⁶ "*De ki, onu kendiliğimden değiştirmem benim için olacak şey değildir. Ben, bana vahyolunandan başkasına uymam*"¹¹¹⁷ ve "*O, arzusuna göre konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir*"¹¹¹⁸ âyetleridir. Sünnet'ten delilleri de şunlardır: Muhammed b. Huzeyme'den (v. 311/924) rivâyet edildiğine göre ona bu hikâye sorulmuş, o da "Bu zındıkların uydurmasıdır" demiştir. Beyhâkî'ye göre de bu hikâye nakil açısından sabit değildir. Bu hikâyenin râvileri ta'n edilmiştir. Ayrıca Buhârî, *Sahîh*'inde Resûlullah'ın (a.s.) Necm sûresini okuduğunu, secde ettiğini, müslümanların, müşriklerin, ins ü cinnin de secde ettiğini rivâyet etmiş, ama garânîk sözünü zikretmemiştir. Şeyhzâde'ye göre bu mesele hakkında en makul olan değerlendirme İmam Neseffî'nin *et-Teysîr*'inde ifade ettikleridir. Neseffî'ye göre sahih ve itimad edilmesi gereken Hz. Peygamber'in böyle bir şey söylemediğini kabul etmektir. Şâyet böyle bir şey vehmedilse bu, şu üç durumdan hâlî olmaz. İlk olarak, Hz. Peygamber bunu bilerek söylemiştir demek, câiz değildir. Çünkü bu küfürdür. Oysa Resûlullah putları kötüleyerek imana çağırarak ve küfürden uzak tutmak için gelmiştir. Nasıl olur da bile bile putları över ve yüceltir. İkinci olarak ise bunu şeytan, kendisinden sakınmaya güç yetirilemediğinden dolayı cebren Hz. Peygamber'in diliyle icra etmiştir. Ne var ki bu da câiz değildir. Çünkü "*Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hâkimiyetin yoktur*"¹¹¹⁹ ve "*Zaten benim size karşı bir gücüm yoktu. Ben, sadece sizi (inkâra)*

¹¹¹⁶ Hakka 69/44-46.

¹¹¹⁷ Yûnus 10/15.

¹¹¹⁸ Necm 53/23-4.

¹¹¹⁹ Hicr 15/42.

çağırdım”¹¹²⁰ âyetlerinde ifade edildiği üzere şeytan Hz. Peygamber’den başkası hakkında bile böyle bir şeye kâdir değildir. O halde nasıl Hz. Peygamber hakkında böyle bir şeye güç yetirebilir. Üçüncü olarak da hata ve gafletle kasıtsız olarak böyle bir ifade Hz. Peygamber’in dilinden dökülmüştür. Bu da aynı şekilde merdûddur. Zira Resûlullah mahlûkatın en akıllısı ve en bilgelisidir. Bilhassa vahyi tebliğ ederken gaflete düştüğünü söylemek nasıl câiz olur. Eğer bu câiz olsa dinin tamamıyla ilgili işlerde hata ihtimali olduğu için ona güvenmek ve onun sözüne itimad etmek bâtil olur. Bütün bu durumlar geçersiz olduğunda ise geriye bir ihtimal kalmaktadır. Resûlullah “*Ve üçüncüleri olan ötekini, Menât’ı*”¹¹²¹ âyetine gelince durdu ve sustu. Şeytan onun yanında idi. Bu kelimeleri Resûlullah’ın okuyuşuna ekleyerek şeytan söyledi. Bazıları da bunu Hz. Peygamber söyledi zannettiler. Nitekim müşrikler Dâru’n-nedve’de Hz. Peygamber’e tuzak kurmak kastıyla toplandıklarında şeytan, Şeyh Necdî sûretinde onlara görünmüş, bazılarının görüşünü doğru bazılarını da hatalı bularak onların şûralarında söz söylemişti. Aynı şekilde Uhud savaşında da, Muhammed öldü, diye bağırıyordu. Bedir’de ise, Ey insanlar bugün sizin için galibiyet yok, demişti. Bu nedenle bu ihtimal aklen ve şer’an Allah’ın bir imtihanı olarak imkânsız değildir. Lakin bu, ancak vahyin tebliğinin ve risâletin edâsının dışındaki hallerde câiz olur. Çünkü bu durumlarda bunu câiz görsek Allah’tan bize gelen her şeye şeytanın bir şeyler karıştırmış olma ihtimalinden dolayı dine güven ortadan kalkar. İşte bu şekilde ortaya çıkmıştır ki; bu Garânîk hikâyesi uydurmadır. Genellikle müfessirlerin çoğu bu hikâyeyi zikretmişlerdir. Ancak bu çoğunluk tevâtür derecesinde değildir. Haber-i vâhid de aklî, naklî ve mütevâtir delillere muâriz olamaz.¹¹²²

Şeyhzâde aşağıdaki örnekte de müfessirin ifadelerini açarak âyetteki faydalı bilgiler ile “nazarî” ve “amelî” kuvvet kavramları hakkında uzun uzun izahlar yapmıştır. Beyzâvî, Allah’ın *هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذِرُوا بِهِ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّمَا هُوَ إِلَهُ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُوا الْأَلْبَابِ* “*Bu (Kur’an), kendisiyle uyarılsınlar, O’nun ancak bir tek ilah olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri öğüt alsınlar diye (insanlara gönderilmiş) bir tebliğdir*” âyetinde kitaplar indirmesinin gayesi ve hikmetine dair üç fayda zikrettiğini ifade etmiştir. Birincisi peygamberlerin insanları kemâle erdirmeleri, ikincisi insanların nihâî kemâli tevhit olan nazarî kuvvetlerini ikmal etmeleri, üçüncüsü de takva elbisesiyle zırhlanmış amelî

¹¹²⁰ İbrahim 14/22.

¹¹²¹ Necm 53/20.

¹¹²² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 124-126.

kuvvetlerin ıslahıdır. Şeyhzâde'ye göre müfessirin bahsettiği birinci fayda “kendisiyle uyarılsınlar”, ikincisi “O’nun ancak bir tek ilah olduğunu bilsinler”, üçüncüsü de “öğüt alsınlar” ifadesiyle ilgilidir. Ayrıca düşünen bir nefsin iki kuvveti vardır. Birincisi, nefsin kendisini mevcûdâtın bütün kısımlarının bilgisi ile ikmal etmesi olan “nazarî kuvvet”tir. Bunlar ise varlığı zorunlu olan Allah Teâlâ, ulvî ve süflî cevherler ve onlarla ayakta duran arazlardır. Bu bilgilerin en yücesi ise celâl ve cemâl sıfatlarıyla varlığı zorunlu olan Allah’ın bilgisidir (marifet). İkincisi ise nefsin organları ile iç ve dış kuvvetlerinin iş yapabilme imkânına sahip olması ve salih ameller ile yazarın “takva elbisesiyle zırhlanmak” dediği dünyevî ve uhrevî maksatları elde etmek konusunda kendisinden yardım istemesi olan “amelî kuvvet”tir. Takvadan murad ise işlenerek veya terk edilerek yapılan her türlü günahattan sakınmaktır. Âyetteki “O’nun ancak bir tek İlâh olduğunu bilsinler” ifadesi nazarî kuvvetin kemâlinin, “akıl sahipleri öğüt alsınlar diye” ifadesi de amelî kuvvetin kemâlinin temel noktasına işaret eder. Bu öğüt almanın gayesi ve faydası ise batıl işlerden yüz çevirmek ve salih amellere yönelmektir. Ayrıca bu korkutmaları ve uyarıları işiten kişinin korkusu artar ve düşünmeye başlar. Düşünmek, onu tevhid, nübüvvet ve salih amellerin bilgisine ulaştırır. Yine bu âyetler aklın hakka götüren en yüce meleke olduğuna delâlet eder. Çünkü en büyük istek ve en yüce nimet Allah’ın kitaplar indirmesi ve peygamberler göndermesiyle doğru yolu göstermesidir.¹¹²³

Şeyhzâde müfessirin bazı kavramlar hakkında yaptığı açıklamaları da yeterli bulmamış, ilgili kavramı yakın anlamlı başka kavramlarla karşılaştırarak ele almıştır. Bunun bir misâli “sürûr” (سرور) kelimesiyle ilgilidir. Beyzâvî “sürûr”u bir yarar elde edildiği veya beklenildiği zaman kalpte oluşan lezzet olarak tarif etmektedir. Şeyhzâde'ye göre ise sürûr, zâhirî olarak izi görülmeyen, gizli bir lezzet ve rahatlama değildir. Keşif lezzetine de kalpteki bir sır olması hasebiyle sürûr denir. Sürûr, hubûr (حُبور) ve ferh (فرح) yakın anlama sahip kelimelerdir. “Sürûr” izi zâhirde görülmeyen, kalpte gizli, soyut bir lezzettir. “Hubûr”un da izi zâhirde görülmez. “Ferh” ise bir küstahlık ve mağrurluk veren bir şeydir. Bu sebeple de Allah Teâlâ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ

¹¹²³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 187.

الْفَرْحِينَ “Şüphesiz Allah şımaranları sevmez”¹¹²⁴ âyetinde olduğu gibi çoğu zaman onu kötölemiştir.¹¹²⁵

Beyzâvî genelde âyet ve sûrelerin nüzûl sebepleriyle ilgili rivâyetleri olduğu gibi zikretmeyip bir kısım kısaltmalarla tefsirine almaktadır. Şeyhzâde de tefsirin özet olarak ifade edilmiş bu çeşit yerlerini ilgili sebep-i nüzûl rivâyetlerinin ayrıntılarını vermek sûretiyle eserine konu etmiştir. Meselâ, Beyzâvî, Âl-i İmrân sûresinin 6. âyetiyle ilgili olarak “Bunlar İsâ’nın (a.s.) rab olduğunu iddia edenlere karşı delillerdir. Necran heyeti bu konuda Resûlullah ile tartışınca bu sûrenin baştan itibaren seksenden fazla âyeti onlara karşı delil ve onların şüphelerine cevap olması için indirildi” şeklinde bir görüşe yer verir. Şeyhzâde, tefsirin bu ifadeleri üzerine yaptığı açıklamada âyetlerin sebep-i nüzûlüyle ilgili olarak burada kısaca bahsedilen hadisenin bütün tafsilatını -yaklaşık iki buçuk sayfa boyunca- *Hâşiye*’sinde anlatmıştır.¹¹²⁶ Şeyhzâde aynı şekilde tefsirde Mücâdele ve Tahrîm sûrelerinin nüzûl sebebi olarak zikredilen rivâyetlerin bütün ayrıntılarından da okuru haberdar etmiştir.¹¹²⁷

Beyzâvî kimi zaman ise meseleyi tam olarak anlatmayıp başka kaynaklara veya *Envâru’t-tenzîl*’de daha önce geçtiği yerlere atıf yapmakla yetinmektedir. Şeyhzâde bu gibi durumlarda atıf yapılan kaynağa veya tefsirin işaret edilen kısmına giderek ilgili bölümü eserine taşımıştır. Örneğin Beyzâvî, Meryem sûresinin 36. âyetinin tefsirinin Âl-i İmrân sûresinde geçtiğini ifade eder. Şeyhzâde de Beyzâvî’nin Âl-i İmrân 51. âyetin tefsirinde kullandığı ifadeleri ilgili kısma taşıyarak âyeti tefsir etmiştir.¹¹²⁸ Aynı şekilde Beyzâvî bir başka yerde ilgili konuyu kendi eseri *Şerhu’l-Mesâbîh*’te tam anlamıyla anlattığından bahsetmektedir. Şeyhzâde de müfessirin bu şekilde kısaca geçtiği yeri zikredilen eserden ilgili bölümü *Hâşiye*’ye almak sûretiyle etraflıca açıklamıştır.¹¹²⁹

¹¹²⁴ Kasas 28/76.

¹¹²⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 97.

¹¹²⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 7-9.

¹¹²⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 131, 252..

¹¹²⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 549-550.

¹¹²⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 329-330.

5.9. Anlamı Kapalı İfadeleri Açıklama

Şeyhzâde tefsirdeki zamirler, meçhul ifadeler ve topluluk isimleri gibi belirsiz biçimde zikredilen ibareleri de *Hâşiye*'sine konu edinmektedir. *Hâşiye*'de yer alan bu tür izahlardan birisinde Şeyhzâde, Beyzâvî'nin Kâfirûn sûresinin sebep-i nüzûlüyle ilgili olarak zikrettiği “Kureyş'ten bir cemaât (rahd) ‘Ey Muhammed bir sene bizim ilahımıza ibadet et, biz de bir sene senin ilahına ibadet edelim’, dediler” rivâyetinde geçen “rahd” (رَهْط) kelimesiyle ifade edilen kişilerin kimlerden oluştuğunu anlatmak için “el-Velîd b. Muğîre, el-Âs b. Vâil, el-Esved b. Abdilmuttalib ve Ümeyye b. Halef Resûlullah ile karşılaştılar ve Yâ Muhammed gel senin ibadet ettiğine biz ibadet edelim, sen de bizim ibadet ettiğimize ibadet et (...) dediler” rivâyetini zikretmiştir.¹¹³⁰

Şeyhzâde yine Beyzâvî'nin isimlerini tasrih etmeden genel olarak işaret ettiği topluluklarla kimlerin kastedildiği hususunda da izahlar yapmaktadır. Beyzâvî *إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا يَضْحَكُونَ* “Şüphesiz günahkârlar, (dünyada) iman edenlere gülerlerdi”¹¹³¹ âyetinde mü'minlere güldükleri ifade edilen kimselerin “Kureyş'in önde gelenleri” olduğunu ifade etmiştir. Şeyhzâde burada müfessirin kimleri kastetmiş olabileceği konusuna da ışık tutacak şekilde âyetin nüzûl sebebine işaret etmiştir. Buna göre Ebû Cehil, el-Velîd b. Muğîre ve onlar gibi müşriklerin ekâbir kesimi Ammâr b. Suheyb ve Bilâl gibi fakir müslümanlara gülüyorlar, onlarla alay ediyorlardı. Bunun üzerine bu âyet indi.¹¹³²

Şeyhzâde yine Beyzâvî'nin “Arkadaşlarımız” (ashâbünâ) bu konuda şöyle delil getirdiler” derken “arkadaşlarımız” ifadesi ile “Şâfiî” mezhebini kastettiğini belirtme ihtiyacı hissetmiştir.¹¹³³

Aynı şekilde Şeyhzâde, Beyzâvî'nin Bakara sûresinin 54. âyetinin tefsirinde yer verdiği bir rivâyette geçen “ba'duhû” (بَعْضُهُ) kelimesini müphem olarak değerlendirmiş ve bu kelime ile adamın oğlunun ve oğlunun oğlunun murad edildiğini, çünkü oğulun adamdan bir cüz olduğunu söylemiştir.¹¹³⁴

¹¹³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 703.

¹¹³¹ Mutaaffîfîn 83/29.

¹¹³² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 543.

¹¹³³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 176.

¹¹³⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 50.

Şeyhzâde tefsirde zikredilmiş olan bazı zamirlerle nelerin kastedildiği konusunda da açıklamalar yapmaktadır. Beyzâvî وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ “Onlar ancak kendilerini aldatıyorlar”¹¹³⁵ âyetinin manasıyla ilgili olarak “Aldatma çemberi onların başlarına geçer ve onun zararı da onları kuşatır. Ya da bunda (ذلك) kendilerini aldatmışlardır...” ifadesine yer verir. Şeyhzâde’ye göre müfessir bu ifadesindeki “zâlike” zamiri ile onların Allah Teâlâ’yı ve mü’minleri aldatmalarını kastetmiştir. Yani mana, “Onlar Allah Teâlâ’yı ve mü’minleri aldatma konusunda aslında kendilerini aldatmışlardır”, şeklindedir.¹¹³⁶

Şeyhzâde tefsirdeki bir takım meçhul ifadelerin de maksatlarının anlaşılması açısından muğlak olduklarını düşünmektedir. Örneğin Beyzâvî, Âl-i İmrân sûresinin 81. âyetindeki فَاشْهَدُوا “O halde şahit olun” ifadesindeki hitabın meleklerle yönelik olduğunun söylendiğini (kîle) belirtmektedir. Şeyhzâde müfessirin “kîle” lafzıyla meçhul olarak ifade ettiği bu sözü Sa’îd b. el-Müseyyeb’in söylediğini ifade etmiştir.¹¹³⁷

Aynı şekilde Beyzâvî, Bakara sûresinin 25. âyetindeki “beşşir” (müjdele) kelimesinin “büşşira” (müjdelendi) olarak da okunduğunu (kurie) ifade etmektedir. Şeyhzâde müfessirin “kurie” (okundu) diye meçhul olarak belirttiği bu okuyuşun aslında Zeyd b. Ali’ye (v. 122/740) ait olduğunu söylemiştir.¹¹³⁸

5.10. Müşkil İfadeleri Vuzûha Kavuşturma

Şeyhzâde, müfessirin maksadının daha iyi anlaşılması bakımından tefsirdeki bir takım müşkil ibareleri izah ederek ortaya çıkacak yanlış anlamların, tenâkuzların ve anlamsızlığın giderilmesini sağlamıştır.

Örneğin Şeyhzâde, فَسُحَّابِ السَّعِيرِ âyetinin tefsiriyle ilgili olarak Beyzâvî’nin ifadesindeki işkâli müstensih hatasına bağlamaktadır. Beyzâvî âyetteki bu ifadenin Allah onları helak etsin, rahmetinden uzaklaştırsın anlamına geldiğini ve vecîz olması, mübâlağa ifade etmesi ve illet bildirmesi nedeniyle bu ifadede “tağlîb” olduğunu belirtmiştir. Şeyhzâde ise âyette tağlîb olmadığını, ancak bazı *Envâru’t-tenzîl* nüshalarında “tağlîb” yerine “tağyîr” yazıldığını ve bu anlamın daha uygun olduğunu

¹¹³⁵ Bakara 2/9.

¹¹³⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 268.

¹¹³⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 106.

¹¹³⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 417.

ifade etmiştir. Çünkü esas olan fiili ve zamirini zikretmektir. Fakat burada daha vecîz bir ifade olsun diye fiil hazfedilerek üslup değiştirilmiştir (tağyîr). Bazı nüshalarda “et-tağyîr” yerine “et-tağlîb”in yer alması nâsihin kaleminden kaynaklanan bir hatadır.¹¹³⁹

Şeyhzâde’ye göre tefsirdeki işkallerden birisi de ...وَإِذْ وَعَدْنَا مُوسَىٰ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً... âyetiyle ilgilidir.¹¹⁴⁰ Beyzâvi âyeti şöyle tefsir eder:

“İsrâiloğulları Firavun’un helak olmasından sonra Mısır’a döndüklerinde Allah Mûsâ’ya Tevrat’ı vereceğini vaad etti. Zaman olarak da onun için Zilka’de ayı ile Zilhicce’nin on gününü belirledi. Allah’ın on günü, gece olarak tabir etmesi ayların ilk günün geceden başlamasındandır. İbn Kesîr, Nâfi‘, Âsım, İbn Âmir, Hamza ve Kisâî ‘vâ‘adnâ’ (واعدنا) şeklinde okumuşlardır. Çünkü Allah Teâlâ, Mûsâ’ya vahyi vaad etti, Mûsâ (a.s.) da Allah’la buluşmak için Tûr’a geleceğini vaad etti.”

Şeyhzâde, müfessirin “Allah Teâlâ, Mûsâ’ya vahyi vaad etti, Mûsâ (a.s.) da Allah’la buluşmak için Tûr’a geleceğini vaad etti” ifadesinde problem olduğunu söyler. Çünkü bu durumda eğer âyetteki “kırk gece” (أَرْبَعِينَ لَيْلَةً) mef’ûlün fîh olsa vaad edilen şeyler onda olmadığı için doğru olmaz. Eğer mef’ûlün bih olsa bunun da bir izahı yoktur. Muzâf takdir edilmediğinde yine olmaz, çünkü zaman vaad edilenleri ifade etmez. Muzâf takdir edildiğinde de durum böyledir, zira iki durum için de muzâf takdir etmek gerekir. Arapça’da bir şeye iki mahzûf muzâf takdir edilmez. Şeyhzâde bu şekilde ihtilafları ortaya koyduktan sonra Teftâzânî’nin bu probleme verdiği cevaba atıfta bulunmuştur. Taftâzânî’ye göre “kırk gece”, vaad ile ilgili olduğu için mef’ûlün bih yerindedir. Müfâ’ale babında olduğu için her iki tarafa da vaad olur. Bu vaad Allah açısından, vahyin ve Tevrat’ın indirileceğinin vaadidir. Mûsâ (a.s.) açısından da Tûrâ o vakitte geleceğinin, bunu işittiğinin ve kabul ettiğinin vaadidir.¹¹⁴¹

Yine Beyzâvî, إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ “Hiç şüphesiz o (Kur’an), çok şerefli bir elçinin sözüdür” âyetinde “çok şerefli bir elçi” (رَسُولٍ كَرِيمٍ) ile Hz. Peygamber’in veya Cibrîl’in kastedilmiş olabileceğini ifade eder. Şeyhzâde onun bu açıklamasına “Şüphesiz Kur’an Allah Teâlâ’nın kelâmıdır. Nasıl oluyor da bir kelâm hem Allah’ın hem Cibrîl’in hem de Muhammed (a.s.)’ın kelâmı oluyor” şeklinde bir itiraz gelebileceğini ifade ettikten sonra buna kendisi şöyle cevap vermiştir.

“Kur’an gerçekte Allah Teâlâ’nın kelâmıdır. Allah onu Levh-i Mahfûz’da izhâr etmiş, onu tertîp ve tanzîm etmiştir. Kur’an, onu gökyüzünden yeryüzüne indirmesi ve Son

¹¹³⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 276-277.

¹¹⁴⁰ Bakara 2/51.

¹¹⁴¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 48.

Peygamber’e okuması itibariyle Cibrîl (a.s.)’in de kelâmıdır. Yine Kur’an, onu mahlûkâta okuması, insanları ona iman etmeye çağırması ve peygamberliğinin delili olması bakımından da Peygamberlerin Efendisi’nin kelâmıdır.”¹¹⁴²

5.11. Geniş İfadeleri Özetleme

Şeyhzâde’nin -bir tür manayı toplama da diyebileceğimiz- bu hususla tefsirdeki mananın özünü ifade etmesi kastedilmektedir. Şeyhzâde *Envâru’t-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu hâşiyede sadece tefsirdeki kısa ifadeleri genişçe açıklama yoluna gitmemiş, yer yer “aslü’l-ma’nâ, fe telhîsü’l-ma’nâ, ve’l-hâsıl, fe kâne hâsılü’l-ma’nâ, fe kâne hâsılü’l-keîâm mâ zekerahü’l-musannif, ve’l-hâsılü enne’l-murâd, yekûnü takdîru’l-keîâm, ve’t-takdîr”¹¹⁴³ gibi dikkat çekici ifadeler kullanarak müfessirin asıl maksudını kısa bir şekilde özetlemiştir.

Örneğin Beyzâvî *فَالْيَ أَكْثَرُ النَّاسِ إِلَّا كُفُورًا* âyetini¹¹⁴⁴ “Ancak nimete nankörlük ettiler, ona çok az hassasiyet gösterdiler veya inkâr edip, ‘Falan yıldız/felek sayesinde bize yağmur yağdı’ dediler. Kim yağmuru ancak yıldızlar/feleklerden bilirse onu Allah’tan bilen aksine kâfir olmuştur. Yıldızlar/felekler, vasıta ve emâredir” şeklinde tefsir etmektedir. Şeyhzâde, müfessirin burada ifade ettiği manayı daha net bir şekilde yeniden ifade etmiştir. Ona göre neticede küfür ile murad edilen (el-Hâsılü enne’l-murâd bi’l-küfür) ya nimete karşı nankörlük etmek ve ihtimam eksikliğidir ya da “Falan yıldız/felek sayesinde bize yağmur yağdı” diyerek Allah’ı inkâr etmek ve bu nimeti, feleklere, yıldızlara dayandırmak, Allah’tan geldiğini inkâr etmektir. Bu kişinin Allah’ı inkâr ettiğinde şüphe yoktur.”¹¹⁴⁵

Bu konuda bir başka örnek daha zikredecek olursak; Beyzâvî’ye göre *لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رَسُولَاتِ رَبِّهِمْ* âyeti¹¹⁴⁶ iki şekilde anlaşılabilir. Birinci manaya göre; âyette kendisine vahyedilen peygamberin bu vahyi Cebrâil veya vahyi indiren meleklerin tebliğ ettiğini bilmesidir. İkincisine göre ise âyette Allah’ın peygamberlerin risâletlerini tebliğ ettiklerini bilmesi kastedilmektedir. Şeyhzâde müfessirin ikinci olarak zikrettiği

¹¹⁴² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 324.

¹¹⁴³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 302-303, 367, VII, 53, 690-691, VIII, 312, 345, 372, 693.

¹¹⁴⁴ Furkân 25/50.

¹¹⁴⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 302-303.

¹¹⁴⁶ Cinn 72/28.

mananın aslen “peygamberlerin Rablerinin risâletini ilave ve noksanlıklardan korunmuş bir şekilde tebliğ etmelerini Allah’ın bilmesi” demek olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴⁷

5.12. Başka Tefsirlerden Nakillerle Müfessiri Destekleme

Şeyhzâde *Envâru’t-tenzîl* hakkında açıklama ve yorumlarını sunarken - mukaddimede belirttiği gibi-¹¹⁴⁸ mütâlâa ettiği tefsirlerden naklettiği çeşitli görüşlere de *Hâşiye*’sinde yer vermektedir. Onun tefsirlerden yaptığı bu nakiller genellikle Beyzâvî’yi desteklemek amacıyla zikrettiği görüşlerdir. Ancak onun Beyzâvî’nin başka bir müfessiri takip ettiği, reddettiği ya da âyete ondan farklı anlamların verildiği konusunda okuru haberdar etmek için de bu tür açıklamalara değindiği durumlar az değildir. Bu aynı zamanda Şeyhzâde’nin, tefsirin anlaşılmasına yoğunlaşırken âyetten uzaklaşmadığını da göstermektedir. Şeyhzâde bu şekilde hem müfessirin muradını hem de âyetin daha iyi anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır.

Şu örnekte Şeyhzâde’nin hem Kurtubî hem de Râzî’den alıntılarla Beyzâvî’ye destek verdiği görülür. Beyzâvî’ye göre *مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّمَّا أَوْ مِثْلَهَا* âyeti,¹¹⁴⁹ Allah’ın bir âyeti nesh ettiğinde veya unutturduğunda onun yerine kullar için fayda ve sevap bakımından daha hayırlısını veya sevap bakımından dengini getireceği, anlamına gelmektedir. Şeyhzâde’nin naklettiğine göre Kurtubî *el-Câmi‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*’da bu âyeti “Ey insanlar, nesh eden âyet dünyada daha hafif, âhirette daha ağır olsa bile sizin için onun daha faydalısını, eşitse de bir benzerini getiririz” şeklinde tefsir etmiştir. Fahreddin Râzî ise *Tefsîru’l-kebîr*’de bu konuda iki görüş olduğundan bahsetmektedir. Buna göre nesh eden âyet ya daha hafif ya da daha faydalıdır. Râzî’ye göre ikinci görüş daha evlâdır. Çünkü Allah Teâlâ mükellefin tabiatı açısından daha hafif olanını değil, maslahatına uygun olanını tasarruf eder. Görüldüğü üzere Kurtubî ve Râzî de Beyzâvî gibi nesh eden âyetin daha hafif olmasından ziyade daha faydalı olmasını öne çıkarmışlardır.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 372.

¹¹⁴⁸ Şeyhzâde, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl*’e hâşiye yazmaya başlamadan önce tefsir kitaplarını mütâlâa ve müzâkere ettiğini, o tefsirlerin üslup ve ibarelerindeki kapalılıkları incelediğini, onların remiz ve işaret sedeflerinde saklı mana ve fayda incilerini çıkardığını söyler. (Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, vr. 1b.)

¹¹⁴⁹ Bakara 2/106.

¹¹⁵⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 222.

Şeyhzâde tefsirlerden alıntı yapmakla yetinmemiş, konuya göre farklı ilim dallarından da istifade etmiştir. Bunların birinde Beyzâvî'nin açıklamasını hem tefsir hem de dil kaynaklarına atıflar yaparak desteklemeye çalışmaktadır. Beyzâvî'ye göre فُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَمِيعًا “*Hepiniz oradan inin, dedik*”¹¹⁵¹ âyetindeki “cemî’an” kelimesi lafzen hal, mana olarak te’kittir. Burada kasıt hepsinin inmesidir. Bundan dolayı hepsinin aynı zaman diliminde inmeleri gerekmez. Şeyhzâde, müfessirin bu izahıyla ilgili olarak tefsir ve dil âlimlerinden müfessirin görüşünü destekleyen iktibaslarda bulunur. O ilk olarak Ebû Mansûr Matürîdî'nin *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*’ından alıntılar yapmaktadır. İmâm Ebû Mansûr’a göre âyette hepsinin inmeleri zikredilmiştir. Murad beraberce veya ayrı ayrı hepsinin mutlak sûrette inmeleridir. Nitekim فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ “*Meleklerin hepsi, tamamı secde ettiler*”¹¹⁵² âyetinde de meleklerin aynı anda hep birlikte secde ettikleri anlatılmamaktadır. Teker teker veya topluca secde etmiş olmaları mümkündür. Bu âyette de “küllühüm” ve “ecme’ûn” kelimeleri manayı te’kit için gelmiştir. Şeyhzâde *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*’dan bu alıntıyı yaptıktan sonra Radiyyüddin el-Esterâbâdî'nin *Şerhu’l-Kâfiye*’sinden de aynı minvalde nakillerde bulunmaktadır. Esterâbâdî'nin naklettiğine göre Müberred ve Zeccâc, فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ âyetindeki “küllühüm” ibaresinin kuşatmaya, “ecme’ûn”un da meleklerin bir hal üzere secde ettiklerine delâlet ettiğini söylemişlerdir. Çünkü جاءني القوم اجمعون dediğinde bu, topluluğun aynı zamanda değil, ittifak halinde geldikleri anlamına gelir. Yine Esterâbâdî bu konuda Cürçânî'nin de görüşünü aktarmaktadır. Ona göre de جاءني القوم اجمعون sözü aralarında nizâ olmaksızın hepsinin gelmesini anlatır.¹¹⁵³ Görüldüğü üzere muhaşşî Şeyhzâde *Hâşiye*’sinde yer verdiği bu görüşlerle hem müfessir Beyzâvî’yi desteklemekte hem de onun ne demek istediğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Yine Beyzâvî, iman konusunda kalp ile tasdikin yeterli olup olmadığı, imkânı olanın dille de ikrar etmesinin gerekip gerekmediği konusunda ihtilaf edildiğini belirttikten sonra kendisi ikinci görüşü tercih etmiştir. Şeyhzâde, Beyzâvî'nin bu ifadeleri üzerine yaptığı açıklamada Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin *et-Teysîr fi't-tefsîr*

¹¹⁵¹ Bakara 2/38.

¹¹⁵² Hicr 15/30.

¹¹⁵³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 558.

isimli tefsirinden “Hak ehli, kula gereken iman kalp ile tasdik ve dil ile ikrardır, demişlerdir” görüşünü naklederek müfessirin bu konudaki görüşünü desteklemiştir.¹¹⁵⁴

Sonuç olarak ifade edersek muhaşşînin, müfessirin maksadının anlaşılması gayesiyle başka tefsirlerden yaptığı iktibaslar bir adım ötede ele alınan âyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmaktadır.

6. KUR’AN’IN ANLAŞILMASINA YÖNELİK AÇIKLAMALAR

6.1. Kendi Tefsirlerine Yer Verme

Şeyhzâde’nin kendi görüşlerinden maksadımız, *Envâru’t-tenzîl*’in ibareleriyle ilgili açıklama ve yorumların dışında bizzat âyetleri kendisinin tefsir etmesidir. Şeyhzâde bu eserini hâşiye olarak kaleme almış olmakla birlikte, bunun aslında Kur’an’ın anlaşılması için telif edilmiş bir eser olduğunun da farkındadır. Nitekim hâşiyenin Kamer sûresiyle ilgili kısmı tamamlayıp Rahmân sûresine geçerken şu ifadeye yer vermektedir:

تم هنا بحمد الله ورحمته ما يتعلق بسورة القمر. وسأبدأ بكشف أسرار سورة الرحمن مستعينا به ومتوكلا عليه سبحانه وتعالى.

“Allah’a hamd ve O’nun rahmetiyle Kamer sûresiyle ilgili kısım burada tamamlandı. Bütün noksan sıfatlardan münezzeh ve yüce olan Allah’ın yardımını isteyerek ve O’na tevekkül ederek **Rahmân sûresinin sırlarını keşfetmeye başlayacağım.**”¹¹⁵⁵

Şeyhzâde bu doğrultuda yer yer tüm âyeti veya âyetten bir ibareyi tefsir etmiş, bazen de sûrenin geneliyle ilgili yorumlar yapmıştır. Şimdi kendi tefsirlerinden bazı örnekler vereceğiz.

Şeyhzâde Nâs ve Felak sûreleriyle ilgili olarak gâyet latîf açıklamalar yapmaktadır. Buna göre Felak sûresinde kendisine sığınılacak olan Allah, رَبُّ الْفَلَقِ şeklinde sadece bir sıfatla tavsif edilirken kendisinden sığınılacak şeyler olarak gece (غَاسِقٍ), üfürükçüler (النَّفَّاثَاتِ) ve hasetçi (حَاسِدٍ) zikredilmiştir. Nâs sûresinde ise aksi bir durum vardır. Bu sûrede kendisine sığınılacak olan Allah “Rab”, “Melik” ve “Îlâh” şeklinde üç sıfatla anılmış, kendisinden sığınılacak şeylerden de sadece “vesvese” zikredilmiştir. Şeyhzâde iki sûre arasındaki bu farkı tespit ettikten sonra şu çıkarımı yapmaktadır: Malûmdur ki; talep edilen daha önemli olduğunda talep edenin talep

¹¹⁵⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 178.

¹¹⁵⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 49.

etmeden önceki övgüsü daha fazla olur. Felak sûresinde “bedenin selâmeti” için sığınma talep edilen şeyler üç afetten oluşurken; Nâs sûresinde “dinin selâmeti” için sığınılması gereken sadece şeytanın vesvesesidir. Bundan dolayı, dinin şeytanın vesvesesinden korunması -her ne kadar bu sadece bir şeyden ibaret olsa bile- murad ve talep edilme bakımından daha büyük ve daha önemlidir. Bu üç afetten bedenin korunması ise -her ne kadar birden fazla olsalar bile- talep edilme ve önem açısından bu mesâbede değildir.¹¹⁵⁶

Şeyhzâde Hucurât sûresinin mü'minleri yüce ahlaka irşad eden âyetler içerdiğine dikkat çeker ve bunun sûrede mü'minlerin Allah, Resûlullah, fâsıklar, yanlarındaki mü'minler ve yanlarında olmayan diğer mü'minlerle olan ilişkileri çerçevesinde beş düzeyde ele alındığını söyler. Ona göre ilk olarak يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْدُمُوا بَيْنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ *“Ey iman edenler! Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin. Allah'tan korkun. Şüphesiz Allah işitendir, bilendir”*¹¹⁵⁷ âyetinde Allah'a karşı olan ahlakî vecibe ifade edilmiştir. Bu âyette Resûlullah'ın zikredilmesi ona itaatin Allah'a itaat etmek demek olduğunu ifade etmek içindir. İkinci olarak يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ *“Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinin üstüne yükseltmeyin. Birbirinize bağırdığınız gibi, Peygamber'e yüksek sesle bağırmayın; yoksa siz farkına varmadan amelleriniz boşa gidiverir”*¹¹⁵⁸ âyeti Hz. Peygamber'e (a.s.) saygı göstermeyi beyan eder. Üçüncü olarak يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ *“Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz”*¹¹⁵⁹ âyeti de fâsık bir kimsenin sözüne itimat etmekten sakınmak gerektiğine dikkat çeker. Çünkü fâsıklar mü'minlerin arasına fitne sokmak isterler. Dördüncü olarak da يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ بِئْسَ الْأَسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ *“Ey müminler! Bir topluluk diğer bir topluluğu alaya almasın. Belki de onlar, kendilerinden daha iyidirler. Kadınlar da kadınları alaya almasınlar. Belki onlar kendilerinden daha iyidirler. Kendi kendinizi ayıplamayın, birbirinizi kötü lakaplarla çağırmayın. İmandan*

¹¹⁵⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 741.

¹¹⁵⁷ Hucurât 49/1.

¹¹⁵⁸ Hucurât 49/2.

¹¹⁵⁹ Hucurât 49/6.

sonra fâsıklık ne kötü bir isimdir! Kim de tevbe etmezse işte onlar zâlimlerdir”¹¹⁶⁰ âyetinde mü’minlerin bir arada bulundukları diğer mü’minleri incitmemeleri, hakarete bulunmamaları ve onları küçümsememeleri gerektiği belirtilmiştir. Son olarak da يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَ بََعْضُكُم بَعْضًا أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ الْاَئِيهِ مَيْتًا فَكَرَهُنَّ مُوَهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ “Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçının. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerinizi arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah’tan korkun. Şüphesiz Allah, tevbeyi çok kabul edendir, çok esirgeyicidir”¹¹⁶¹ âyeti bir mü’minin diğer mü’min kardeşi hakkında, o yanında olduğunda üzüleceği bir şeyi o yanında değilken söyleyerek ona ihanet etmekten sakınmayı emretmektedir. Şeyhzâde sûredeki ahlakî vecibelere bu şekilde vurgu yaptıktan sonra sûrede ayrıca “suhriyye (alay etme), lehz (ayıplama) ve nehz (kötü lakap takma)” olmak üzere üç mertebenin daha zikredildiğini söylemiştir. Bunlardan suhriyye, insanın kardeşini küçük görmesi, hafife alması ve onu ilgi göstermeye değmeyecek bir kişi addetmesidir. Lemz de kişinin mü’min kardeşinin ayıbını o yanında değilken söylemesidir. Bu birincisinden farklıdır. Zira birincisinde mü’min kardeşe ilgi gösterilme yok iken ikincisinde dikkate alarak ayıplama söz konusudur. Nezh de insanın bir kişiyi kötü bir lakapla çağırması demektir.¹¹⁶²

İِنَّ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبْتُئ مِنْ ذَابَّةٍ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ وَآخِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَآخِيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ “Şüphesiz göklerde ve yerde inananlar için birçok âyetler vardır. Sizin yaratılışınızda ve (Allah’ın) yeryüzünde yaydığı canlılarda, kesin olarak inanan bir toplum için ibret verici işaretler vardır. Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah’ın gökten indirmiş olduğu rızıkta (yağmurda) ve ölümünden sonra yeri onunla diriltmesinde, rüzgârları değişik yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır”¹¹⁶³ âyetlerinde kuvvet ve kemâlât bakımından birbirlerine üstünlüğü olan üç mertebe bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre bunlardan ilki iman mertebesidir. Sonra tasdik mertebesi gelir. Çünkü tasdik, şüphenin ortadan kalkmasıyla oluşur. Ondan sonra ise yakîn mertebesi vardır. Yakîn mertebesi kemal ve noksanlık açısından farklı

¹¹⁶⁰ Hucurât 49/11.

¹¹⁶¹ Hucurât 49/12.

¹¹⁶² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 648-649.

¹¹⁶³ Câsiye 45/3-5.

farklıdır. İsaletli düşünce tekrar edildikçe ve yenilendikçe ilim sağlamlaşır, yakîn kuvvetlenir. Çünkü mutlak akıl kâmil olana yönelir. Ayrıca bu âyetler bazı latîf deliller içermektedir. Bunların en barizi yeryüzü ve göklerdir. Doğru bir düşünce kişiyi âyetlerde bahsedilen şeylerin dilediğini gerçekleştirmeye kâdir bir yaratıcısının olduğu fikrine, bu da Allah’a imana ve O’nun birliğini ikrar etmeye götürür. İnsanın halden hale geçerek yaratılması ise daha ince bir delildir. Yine çeşitli türlerde hayvanlar gibi yeryüzünde yaşayan şeylerin yaratılması da böyledir. Bu nedenle Câsiye sûresinin bu 5. âyeti 3 ve 4. âyetine nazaran daha ince delillerden bahsetmektedir. Bunları tefekkür etmek yakîn bir imanı temin eder. Çünkü bu âyette yağmur yağması, toprağın yeşermesi ve benzeri şeyler gibi her an yenilenen bir takım olaylardan bahsedilmektedir.¹¹⁶⁴

Şeyhzâde bazı sûrelerin ise tesbihat ile başladığına dikkat çekerek bu hususta bazı değerlendirmeler yapmıştır. Şeyhzâde’nin ifadesiyle bunlar Hadîd, Haşr, Saff, Cum’a, Teğâbün ve A’lâ sûreleridir. Allah Teala, Benû İsrâîl (İsrâ) sûresine mastar (سُبْحَانَ); Hadîd, Haşr ve Saff sûrelerine mâzî (سَبَّحَ), Cum’a ve Teğâbün sûrelerine de muzârî (يُسَبِّحُ) lafız ile başlamıştır. A’lâ sûresi ise emir lafızıyla (سَبِّحْ) Allah’ın yüce kelâmındaki bütün tesbih sîgalarını içine almaktadır. Bu Allah’ın bütün noksan sıfatlardan münezzepliğinin geçmiş ve gelecek hiçbir vakitle sınırlanamayacağına işaret etmektedir. Çünkü yaratılmış her şey “mümkün”dir. Mümkün olan da yaratıcısını “imkân” ve “yokluğu kabul”den tenzih eder. Kendisinin Allah’a muhtaç olma hali her an söz konusu olduğu için Allah’ın her türlü noksanlıklardan münezze olma durumu da bütün zamanlar için geçerlidir.¹¹⁶⁵

Şeyhzâde اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقَعَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ *“Şeytan içki ve kumar yoluyla ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi, Allah’ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymak ister. Artık (bunlardan) vazgeçtiniz değil mi?”*¹¹⁶⁶ âyetinin tefsiriyle ilgili olarak ise içki ve kumarın insanlar arasına kin ve düşmanlık sokmasına vurgu yapmıştır. Şeyhzâde âyetteki فِي harf-i cerinin اَنْ يُوقَعَ ile ilgili olup sebep manası ifade ettiğini söyler. Yani, şeytan içki içtiğiniz ve kumar oynadığınız için düşmanlık ve kin sokmak ister, demektir. Aslında zâhiren bakıldığında içki içen kimse bunu bir topluluk içinde yaptığında oradakilerle arasında

¹¹⁶⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 523-524.

¹¹⁶⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 100-101.

¹¹⁶⁶ Mâide 5/91.

bir ünsiyet ve sevgi peydâ olur. Ancak çoğunlukla durum bunun aksinedir. İçki insanın aklını görev yapamaz hale getirir. Akıl zâil olunca ortalığı şehvet ve kin istilâ eder. Bunun sonucu olarak da o muhabbetli topluluk içinde tartışmalar zuhûr eder. Belki de iş sövme, darb etme ve öldürmeye kadar varır. Şeytan işte insanları ilk aşamada ülfet ve muhabbeti kuvvetlendiren bu içki meclislerine özendirir. Neticede ise durum düşmanlık ve kine evrilir. Şeytan içkinin insanlar üzerindeki tesirini bu şekilde açıkladıktan sonra kumar yüzünden insanlar arasında oluşan düşmanlık ve kine değinmiştir. Şeytan burada da öncelikle kumarı muhtaç durumdaki kimseler için bir kazanç vesilesi ve cömert insanların arasına katılma gibi gösterir. Ancak bazı durumlarda kişinin bütün servetinin elden gitmesine yol açar. Kişi bir kere kumarda yenildiyse bu sefer kazanacağını zannederek ısrar eder. Bu ise onu kumara alıştırmaktan başka bir işe yaramaz. Sonuçta hiçbir malı kalmaz, miskin bir fakir haline düşer. Şeyhzâde işte bunlardan ötürü içki ve kumarın insanlar arasına kin ve düşmanlık sokacak iki büyük sebep ve âlemin düzenini bozacak iki dünveyî fesat kaynağı olduğunu söyler. Ayrıca ona göre bu iki şeyle uğraşmak dinî bozulmalara da yol açarak insanları Allah'ı anmak ve namaz kılmaktan alıkoyar. Çünkü içki içmek cismânî lezzetleri tetikler, o da nefsi kaplayınca insanoğlu Allah'ı anmak ve namaz kılmaktan gâfil olur. Aynı şekilde kumarda kişi kazanınca galibiyet lezzeti onu etkisi altına alır ve ibadetten uzaklaştırır. Mağlup olunca da büyük kederinden ötürü hilelere başvurmasına neden olur.¹¹⁶⁷

Şeyhzâde Nisâ sûresi hakkında da genel bazı değerlendirmeler yapmaktadır. Şeyhzâde önce sûrenin takva emri (اتقوا ربكم)¹¹⁶⁸ ile başladığına vurgu yapar. Çünkü ilk âyetin devamında ifade edildiği üzere Allah insanı önce topraktan bir nefis olarak yaratmıştır. Sonra da onun kaburga kemiğinden eşini yaratmış ve ikisinden birçok oğul ve kız yaratıp nesli yaymıştır. Yine sûrede çocuklara, kadınlara, yetimlere, şefkatle muamele edilmesi, onların haklarının verilmesi ve mallarının korunmasıyla ilgili bir takım sorumluluklar zikredilmekte ve hatta “Senden fetva isterler. De ki: ‘Allah, babası ve çocuğu olmayan kimsenin mirası hakkındaki hükmü şöyle açıklıyor...’”¹¹⁶⁹ âyetinde görüldüğü üzere sûre aynı vurgu ile sona ermektedir. Ayrıca Şeyhzâde’ye göre sûre boyunca temizlik, namaz kılma ve müşriklerle savaşıma emri gibi diğer bazı sorumluluklar da konu edilmiştir. Şeyhzâde burada Allah'ın daha iyi bileceği bazı

¹¹⁶⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 577-578.

¹¹⁶⁸ Nisâ 4/1.

¹¹⁶⁹ Nisâ 4/176.

sırların da bulunduğunu söyler. Ona göre bu sûredeki teklifler kulun tabiatına zor ve ağır gelir. Ona yüklenen bu sorumluluğu ancak takva taşıyabilir. Çünkü takva her türlü hayrı çağıran ve her türlü şerden sakındıran bir şeydir. Bundan dolayı da sûre takva emri ile açılmış ve diğer sorumluluklar onun üzerine tertip edilmiştir.¹¹⁷⁰

Şeyhzâde Fussilet sûresinin ilk dört âyetiyle ilgili olarak da Allah Teâlâ'nın bazı şeylere hükmettiğini belirtir. Bunlardan birincisi, Kur'an'ın Allah tarafından indirilmiş bir kitap olmasıdır. Bu da Allah'ın onu Levh-i Mahfûz'da yazdığı, Cibrîl'e bu kelimeleri ezberlemesini emrettiği, sonra da Cibrîl'in onlarla Resûlullah'a indiği ve ona bunları verdiği anlamına gelir. Bu vahiylerin anlaşılması Cibrîl'in indirmesi vasıtasıyla olduğu için ona "tenzîl" denilmiştir. İkincisi bu tenzîl, Rahmân ve Rahîm olanın tenzîlidir. Yani bu tenzîl Allah'tan gelen büyük bir nimettir. Üçüncüsü, Kur'an'ın kitap olmasıdır. Kur'an kelimesi ise "toplamak" manasındaki كتب kökünden türetilmiştir. Çünkü Kur'an öncekilerin ve sonrakilerin bilgilerini toplamıştır. Dördüncüsü, Kur'an'ın âyetlerinin açıklanmış olması; beşincisi de itaat edenleri sevap ile müjdeleyen, isyan edenleri de ceza ile uyaran Arapça bir kitap olmasıdır.¹¹⁷¹

6.2. Müfessiri Eleştirme

Şeyhzâde'nin, *Envâru't-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu *Hâşiye*'ye bakıldığında Beyzâvî'ye katılmadığı noktaları belirttiği ve yer yer eleştiriler yönelttiği görülür. Şeyhzâde, bu eleştirilerini dahil olduğu ilim geleneğine tâbi olarak, "bu konu tartışılır, başka görüşler de var, bu konuda düşünmek lazım" (fîhi bahsün, fîhi nazar) gibi yumuşak ifadelerle ortaya koymaktadır.¹¹⁷²

Meselâ, Tâhâ sûresinde Firavun ve onun sihirbazları ile Hz. Mûsâ arasında geçen konuşmalardan şöyle bahsedilmektedir: "*Bu ikisi, muhakkak ki, sadece sihirleriyle sizi yurdunuzdan çıkarmak ve sizin örnek yolunuzu ortadan kaldırmak isteyen iki sihirbazdır. O halde hilenizi kurun; sonra sıra halinde gelin! Muhakkak ki*

¹¹⁷⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 244.

¹¹⁷¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 359.

¹¹⁷² Kâtib Çelebi şârih olmanın âdâb ve şartlarından bahsederken şârih eğer müellifin ifadesini doğru bir manaya hamledemez ise şârihin meseleyi izah ve tashih ile yetinmesi, adalet ve insaf üzere hareket ederek müellif aleyhine ağır ifadeler kullanmaktan sakınması gerektiğini söyler. Zira insanoğlu nişyan ile ma'lûl olduğundan hata edebilir. Kâtib Çelebi ayrıca müteahhirin ulemânın üstünlerinin, mütekaddiminin metinlerinde rastlanılan noksanları açıkça ta'n etmek yerine, "denildi", "zannetti", "vehmetti", "itiraz edildi", "cevap verildi", "bazı şârihler/şerhler ve muhaşşîler/hâşiyeler" vb. kinayeli ifadelerle karşıladıklarını ifade etmiştir. (*Keşfü'z-zünûn*, I, 37-38.)

bugün, üstün gelen kazanmıştır, dediler.”¹¹⁷³ Beyzâvî buradaki وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ اسْتَعْلَى “Muhakkak ki bugün, üstün gelen kazanmıştır” ifadesinin bir ara cümle olduğunu belirtmiştir. Şeyhzâde’ye göre Beyzâvî aslında bu ifadenin sihirbazların değil Allah’ın sözü olup onların sözlerinin arasına girmiş farklı bir ifade olduğunu söylemek istemektedir. Ancak Şeyhzâde için bu incelenmesi gereken bir durumdur. Çünkü sihirbazlar ciddiyet ve ehemmiyetle tuzaklarını bir araya toplamak ve birlikte hareket etmek üzere kavimlerini teşvik etmek için böyle söylemişlerdir. Şu halde ise ilgili ifade ara cümle değildir.¹¹⁷⁴

Şeyhzâde’nin Beyzâvî’ye katılmadığı noktalardan birisi de namuslu kadınlara iftira atanların uhrevî akıbetiyle ilgilidir. Beyzâvî “Muhakkak ki namuslu, kendilerine atılan iftiradan habersiz mümin kadınlara iftira atanlar (zina isnadında bulunanlar), dünya ve âhirette lânetlenmişlerdir. Onlar için çok büyük bir azap vardır”¹¹⁷⁵ âyetini şöyle tefsir etmektedir:

“Resûlullah’a ve mü’minlere saldırmak için -ırzlarına saldırmayı mübah görerek- iffetli, kendilerine atılan iftiradan habersiz, Allah ve resûlüne iman etmiş kadınlara -İbn Übey gibi- iftira atanlar, onlara dil uzattıkları için dünya ve âhirette lanetlenmişlerdir. Günahlarının büyüklüğü sebebiyle onlar için büyük bir azab vardır. Bu cezanın tevbe etmeyen her müfterinin hükmü olduğu ifade edilmiştir. Yine bunun Hz. Peygamber’in hanımlarına iftira atanlara mahsus olduğu da söylenmiştir. Bundan dolayı İbn Abbas (r.a.) ‘Onun tövbesi yoktur’ demiştir. Eğer Kur’an’daki tehditleri araştırırsan Hz. Âişe’ye iftira atılması olayı hakkında nâzil olanlardan daha ağırını bulamazsın.”¹¹⁷⁶

Şeyhzâde’ye göre Beyzâvî âyeti namuslu kadınlara iftira atmanın küfrü gerektireceği şeklinde anlamlandırmıştır. O ise bu konuda müfessire katılmaz. Çünkü zâhir, âyetle bahsedilen va’îdin tevbe etmeme şartına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu kişi tevbe edince ilahî vaade göre bağışlanmış olur. Nitekim aynı sûrenin başlarındaki “Ancak bundan sonra tevbe edip ıslah olanlar müstesnadır. Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir”¹¹⁷⁷ âyetinde namuslu kadınlara iftira atanların tevbe ettiklerinde bağışlanacakları ifade edilmektedir.¹¹⁷⁸

¹¹⁷³ Tâhâ 20/63-64

¹¹⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 636.

¹¹⁷⁵ Nûr 24/23.

¹¹⁷⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 207-208.

¹¹⁷⁷ Nûr 24/5.

¹¹⁷⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 207.

Şeyhzâde'nin bir başka eleştirisi de Allah'ın görülmesi meselesiyle ilgilidir. Beyzâvî, *إِلَى رَبِّهَا نَاضِرَةٌ* “*Rabbine bakmaktadır*”¹¹⁷⁹ âyetiyle ilgili olarak, “Allah'ın cemâlini izlemeye dalmış gitmiş görürsün, öyle ki O'ndan başka hiçbir şeyin farkında değildir. Bunun için mef'ûl başa alınmıştır. Bu, her durumda değildir ki O'ndan başkasına bakmak ona mani olsun” ifadesine yer verir. Şeyhzâde, müfessirin “Bu her durumda değildir ki O'ndan başkasına bakmak ona mani olsun” ifadesini aslında “Cennet ehli nasıl olur da hem koltuklarına kurulmuş birbirlerine bakarlar ve daha sayıya gelmeyen birçok nimeti tadarlarken hem de Allah'ın cemalini izlemeye dalıp gitmişlerdir” denilmesi ihtimaline karşı söylediğini belirtir. Ancak Şeyhzâde'ye göre buna müfessirin verdiği cevap pek yerinde değildir. Çünkü müfessir bunu delilsiz bir şekilde “bazı durumlar” ile kayıtlamıştır. Öbür yandan bu, âyetteki övgü makamına da aykırı olup her durumda kulun Rabbini müşahade ettiğinin anlatıldığı bu âyete uygun değildir.¹¹⁸⁰

Şeyhzâde şu örnekte ise müfessirin gerekçesini isabetli bulmamıştır. Beyzâvî, *وَيَخْرُونَ لِلْأَذْقَانِ يَنْكُونَ* “*Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar*”¹¹⁸¹ âyetinde secde ederken yüzün yere ilk dokunan kısmı olduğu için “ezkân” (çeneler) kelimesinin zikredildiğini ve bu kelimenin başındaki “lâm” harfinin de yere kapanmanın ona mahsus kılınmasını ifade ettiğini söylemiştir. Şeyhzâde müfessirin sunduğu bu gerekçeyi doğru bulmamıştır. Çünkü secde eden kimsenin yere ilk değen organları çenesi değil, alnı ve burnudur. Müfessir burada çene için “yere ilk değen organı” değil de “secde ederken yere ilk değen organlardandır”, deseydi daha doğru olurdu. Şeyhzâde aynı sebepten ötürü “lâm” harfinin yere kapanmanın diğer organları bir kenara bırakıp çeneye mahsus kılınması için geldiği görüşüne de katılmaz. Zira âyette gerçekten yere kapanmaktan ziyade Kur'an âyetleri işitildiğinde bütün samimiyetiyle ona boyun eğmek, tâbi olmak kastedilmektedir.¹¹⁸²

Görüldüğü gibi Şeyhzâde'nin tenkitleri belli konulara yoğunlaşmaktan ziyade müfessirin mana tevcihleriyle ilgilidir. Şeyhzâde, eleştirilerini takiben de kendi gerekçe ve görüşlerini beyan etmektedir.

¹¹⁷⁹ Kıyâmet 75/23.

¹¹⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 421.

¹¹⁸¹ İsrâ 17/109.

¹¹⁸² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 439.

6.3. Başka İhtimal ve Görüşleri Zikretme

Hâşiye'de Şeyhzâde'nin âyetlerin iyice anlaşılması için okura *Envâru't-tenzîl*'i aşan daha geniş bir bakış açısı sunmaya çalıştığı görülmektedir. Bunun için de o, âyetlerin tefsiriyle ilgili olarak eserde yer almayan başka ihtimal ve görüşler hakkında okuru bilgilendirmektedir. Örneğin Beyzâvî, وَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً بِقَدَرٍ “Gökyüzünden uygun bir ölçüde su indirdik”¹¹⁸³ âyetinin tefsirinde gökyüzü ile neyin murad edildiği konusuna değinmez. Şeyhzâde'nin verdiği bilgilere göre müfessirler bu hususta farklı görüşler beyan etmişlerdir. Onların çoğuna göre burada maksat gerçekten gökyüzüdür. Yeryüzünün bütün suları ondan gelir. Allah yeryüzünün faydalarını gökyüzünün faydalarına bağlamıştır. Bazıları da, bu âyetle, bulutun kastedildiğini, bulut yükseklerde olduğundan dolayı ona semâ denildiğini söylemişlerdir. Buna göre mana şöyle olur: Allah Teâlâ, su parçacıklarını denizlerden gökyüzüne yükseltir. Böylece onlar tatlı, saf bir suya dönüşür. Sonra da Allah onları yerin derinliklerine indirir.¹¹⁸⁴

Şeyhzâde Mâide sûresinin 41. âyeti hakkında farklı bir ihtimale dikkat çekmiştir. Kâdî Beyzâvî bu âyette geçen سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ “Yalana kulak verirler” ifadesinin bir sonraki âyette de yer almasını te'kit maksadıyla tekrar edilmesine bağlamaktadır. Şeyhzâde'ye göre eğer âyet münafıklar hakkında inmiş ise bu doğrudur. Ancak bu ifadenin İsrâiloğullarının özelliklerinden bahsedilmesine binâen tekrar edilmiş olma ihtimali de bulunmaktadır.¹¹⁸⁵

Yine Beyzâvî'ye göre Zekeriyâ (a.s.)'ın وَإِنِّي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَائِي وَكَانَتِ امْرَأَتِي عَاقِرًا “Doğrusu ben, arkamdan iş başına geçecek olan yakınlarımdan endişe ediyorum. Karım da kısırdır. Tarafından bana bir velî (oğul) ver”¹¹⁸⁶ diye niyazda bulunarak arkasından iş başına gelmek üzere Allah'tan istediği “velî”, kendi sulbünden birisidir. Şeyhzâde, müfessirin bu izahına ilave olarak bazı müfessirlerin Zekeriyâ (a.s.)'ın din işlerinde yerine geçmesi için istediği kişinin sadece bir oğul değil, başka birisi de olabileceği görüşünde olduklarını ifade etmiştir.¹¹⁸⁷

¹¹⁸³ Mü'minûn 23/18.

¹¹⁸⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 153.

¹¹⁸⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 526.

¹¹⁸⁶ Meryem 19/5.

¹¹⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 527.

وَالْقَ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِيَّيْ لَا يَخَافُ لَدَى الْمُرْسَلُونَ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ “Asâni at! Musa (asâyı atıp) onu yılan gibi deprenir görünce dönüp arkasına bakmadan kaçtı. Ey Musa! Korkma; çünkü benim huzurumda peygamberler korkmaz. Ancak, kim haksızlık eder, sonra, işlediği kötülük yerine iyilik yaparsa, bilsin ki ben çok bağışlayıcıyım, çok merhamet sahibiyim”¹¹⁸⁸ âyetlerinin tefsirine yaptığı açıklamada peygamberlerden günah işleyenlerin olup olmadığıyla ilgili olarak *Envâru’t-tenzîl*’de yer verilmeyen bazı mezheplerin ve âlimlerin görüşlerinden bahsetmiştir. Haşviyye’ye göre peygamberlerden teammüden büyük günahlar çıkabilir. Mu‘tezile ise, onlardan büyük günahların çıkmasını câiz görmezken küçük günahlardan sadece yalan söylemek, küçük bir şey çalmak gibi hoş olmayan şeyleri câiz görmüştür. Cübbâi de peygamberlerin bilerek küçük veya büyük günah işleyebileceklerini câiz görmemiştir. Râfızâ ise ister bi’setten önce olsun ister sonra peygamberlerin günah işlemeyeceklerini, doğdukları andan itibaren masum olduklarını söylemiştir. Râzî’ye göre de bu konuda tercihe şayan olan görüş, peygamber iken onlardan küçük veya büyük günahların sadır olmayacağıdır.¹¹⁸⁹

Şeyhzâde “Biz, her şeyi bir ölçüye göre yarattık”¹¹⁹⁰ âyetinin tefsirinde ise kader meselesi hakkında *Envâru’t-tenzîl*’de yer almayan görüşlerden bahsetmiştir. Bu konuda bir kesim; âlemde iyi-kötü, eylem-söz her şeyin Allah’ın hükmü ve takdiriyle gerçekleştiğini ve kulun bunda bir tercihinin olmadığını söyler. Bunlar Cebriyye olarak isimlendirilir. Bu görüşü dile getirenlere göre kuldan sorumluluk düşer. Bunlar bu ifadeleri ile küfre girmişlerdir. Zira bu, ilâhî kitapların ve peygamberlerin de iptaline götürür. Çünkü kul seçim hakkına sahip değilse sorumlu da olmaz. O halde Allah’ın kitaplar indirmesinin ve peygamberler göndermesinin bir faydası yoktur. Şâyet bunu söyleyenler buna inandıklarından değil de Allah’ı ta‘zîm ve kendi acziyetlerini ifade etmek için bunu söylemişler ise kâfir değillerdir. Sadece günahkâr bid‘atçilerdir. Çünkü itikattaki icmâa muhalefet etmişlerdir. Kader meselesinde görüş belirten ikinci bir grup ise Kaderiyye’dir. Onlar da kuldan sadır olan her şeyin kendi iradesi, düşüncesi ve kudreti ile gerçekleştiğini; Allah’ın kudretine ve iradesine bağlı olmadığını söylerler. Bu mezhebin görüşünün de batıl olduğu

¹¹⁸⁸ Neml 27/10-11.

¹¹⁸⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 378-379.

¹¹⁹⁰ Kamer 54/49.

söylenmiştir. Eğer bunu inanarak söylemişlerse kâfir olurlar. İnanmadan sadece kendi ictihadlarına göre ve Allah'ı kendi işledikleri çirkin fiillerden tenzih etmek için söylemişler ise kâfir olmazlar. Fakat icmâa karşı geldikleri için günahkâr bid'atçı olurlar. Bu konuda bir başka mezhebe göre ise kulun fiilleri konusunda Allah'ın kudreti ile kulun kudreti ikisi beraber etkilidir. Bunlar diğer iki mezhep arasında orta bir yol tutmuşlardır. Akla, Allah'ın kitabına ve Resûlullah'ın beyanlarına uygun olduğu için bu mezhebin diğer ikisine göre hakka daha yakın olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁹¹

6.4. İlave Bilgiler Verme

Şeyhzâde bu *Hâşiye*'de müfessirin değinmediği ihtimal ve görüşlerden okuru haberdar etmenin yanında tefsirde yer almayan bir takım ilaveler daha yapmaktadır. Bunlar ise genel olarak sûre ve âyetlerin nüzûlü ve faziletiyle ilgili rivâyetlerden oluşmaktadır.

Şeyhzâde bilhassa sûre başlarında eğer sûrenin mekkî veya medenîliği hakkında Beyzâvî'den farklı düşünüyorsa bu konuda kendi görüşünü ortaya koymuştur. Örneğin Beyzâvî Mâide sûresinin medenî bir sûre olduğunu ifade etmektedir. Şeyhzâde ise sûrenin 3. âyetinin “*Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'dan razı oldum. Kim, gönülden günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir*” bölümünü bundan hariç tutar. Çünkü onun ifadesine göre bu âyet Vedâ Haccı senesinde Arafat'ta nâzil olmuştur. Anlaşılan o ki Şeyhzâde, mekkîlik ve medenîlik ayrımını zamana, yani hicrete göre değil, âyetin indiği yere göre yapmaktadır.¹¹⁹² Şeyhzâde'nin benzer bir açıklaması da Furkan sûresiyle ilgilidir. Beyzâvî sûrenin mekkî olduğunu söylemesine karşılık Şeyhzâde “*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileseydi elbette onu hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi ona delil kıldık*”¹¹⁹³ âyetinin mekkî olmadığını, bu âyetin Tâif'te nâzil olduğunu söylemiştir. Bu âyeti de hicretten önce nâzil olmasına karşılık Mekke dışında bir yerde nâzil olmasından dolayı mekkî kabul etmemiştir.¹¹⁹⁴

¹¹⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 46-47.

¹¹⁹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 462.

¹¹⁹³ Furkan 25/45.

¹¹⁹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 263.

Yine Beyzâvî, Yûnus sûresinin mekkî bir sûre olduğunu söylemiştir. Şeyhzâde'ye göre ise bu sûrenin 40'ıncı âyeti hariç gerisi medenîdir.¹¹⁹⁵ Şeyhzâde'nin bir itirazı da Nasr sûresiyle ilgilidir. Beyzâvî, Nasr sûresinin medenî olduğunu söyler. Şeyhzâde bunu zayıf görüş olarak zikretmiştir. Ona göre sûre mekkîdir.¹¹⁹⁶

Şeyhzâde Fil olayının gerçekleştiği zamanla ilgili olarak da müfessire ek bir takım bilgiler zikretmektedir. Beyzâvî bu hâdisenin Hz. Peygamber'in doğduğu sene olduğuna dair bir rivâyete yer verir. Şeyhzâde ise bu olayın tarihi konusunda ihtilaf edildiğini söyler. Bir görüşe göre bu olay Hz. Peygamber'in doğumundan 40 sene, bir görüşe göre de 23 sene önce vuku bulmuştur. Bir başka görüşe göre de Resûlullah, Fil yılından 50 gün sonra doğmuştur. Çoğunluğun görüşüne göre Fil yılı, Resûlullah'ın doğduğu yıldır.¹¹⁹⁷

Aynı şekilde Beyzâvî'ye göre وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا لِيُطَاعَ بِإِذْنِ اللَّهِ وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاؤُكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا “Biz her peygamberi Allah'ın izniyle ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine zulmettikleri zaman sana gelseler de Allah'tan bağışlanmayı dileseler, Resûl de onlar için istiğfar etseydi Allah'ı ziyadesiyle tevbeleri kabul eden ve merhamet sahibi bulurlardı”¹¹⁹⁸ âyetinde bahsedilen kişiler münafıklar veya tâğûtin hükmüne uyan kimselerdir. Beyzâvî'nin bu âyetle ilgili tefsirini değerlendiren Şeyhzâde, müfessirin âyetin önce tâğuta uyan ve daha sonra ondan Râsûlullah'a kaçan münafıklar hakkında indiğine dair görüşü tercih ettiğini belirttikten sonra Râzî'nin bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili olarak ikinci bir görüş daha zikrettiğini ifade eder. Buna göre münafıklardan bir grup Hz. Peygamber'e tuzak kurmaya karar verdiler. Sonra bu maksatla onun yanına geldiler. Bunun üzerine Cibrîl gelerek durumu Hz. Peygamber'e haber verdi. Hz. Peygamber, “Bana elde edemeyecekleri bir şey isteyen bir grup kişi geldi. Onlar kalkıp Allah'tan af dilesinler, ben de onlar için af dileyeyim” buyurdu. Kimse kalkmayınca “Hadi kalkın” dedi. Kimse bunu yapmayınca “Ey falan kalk, ey falan kalk” diye on iki adamı saydı. Onlar da kalktılar ve “Biz senin söylediğin şeye karar vermiştik ve kendimize zulmettiğimizden dolayı şanı yüce olan Allah'a tevbe ediyoruz. Sen de bizim için Allah'tan af dileyiver” dediler. Hz. Peygamber de “Şimdi çıkınız. İşin başında ben

¹¹⁹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 537.

¹¹⁹⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 707.

¹¹⁹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 685.

¹¹⁹⁸ Nisâ 4/64.

mağfiret dilemeye daha yakındım. Allah Teâlâ da kabul etmeye daha yakındı. Yanımdan çıkınız” buyurdu.¹¹⁹⁹

Şeyhzâde’nin tefsire ek olarak zikrettiği bilgilerin bir kısmı da sûre ve âyetlerin faziletleri hakkındadır. Şeyhzâde Âl-i İmrân sûresinin 27. âyetinin fazileti hakkında Vâhidî’nin *Vasît*’inden naklederek *Envâru’t-tenzîl*’de bulunmayan şu rivâyete yer vermiştir: “Ali b. Ebî Tâlib’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Resûlullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: Şüphesiz Fâtiha sûresi, Âyete’l-Kürsî ve Âl-i İmrân sûresinin ‘Allah, melekler ve ilim sahipleri adaleti ayakta tutarak şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur’¹²⁰⁰ ve ‘De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın. Geceyi gündüze, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriye, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsın’¹²⁰¹ âyetleri onları okuyanlara şefaet ederler. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Şüphesiz (bu âyetleri) her vakit namazın ardından kim okursa onun yerini ancak cennet yaptım. Onu mukaddes huzurda iskân ettim. Onun her gün yetmiş ihtiyacını hallettim ki onun en düşüğü mağfirettir.”¹²⁰²

Şeyhzâde, Beyzâvî’nin Kehf sûresinin sonunda sûrenin fazileti hakkında yer verdiği rivâyetlere ilave olarak ise, “Kim Cuma günü Kehf sûresini okursa altı gün boyunca olacak şeylerden korunmuştur. Deccâl bile çıksa ondan da korunmuştur”¹²⁰³ rivâyetini zikretmiştir.¹²⁰⁴ Yine Secde sûresi hakkında da “Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) Cumâ günü sabah namazında Secde sûresi ile İnsân sûresini okurdu”¹²⁰⁵ rivâyetine yer vermiştir.¹²⁰⁶

¹¹⁹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 353. Bk. Râzî, Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, X, 166-167.

¹²⁰⁰ Âl-i İmrân 3/18.

¹²⁰¹ Âl-i İmrân 3/26-27.

¹²⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 40. Bk. Vâhidî (v. 468/1076), *el-Vasît*, I, 426.

¹²⁰³ Bk. Ebû Dâvûd, Melâhim, 219.

¹²⁰⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 521.

¹²⁰⁵ Buhârî, Cum’a 9.

¹²⁰⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 605.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂŞİYE’NİN KUR’AN İLİMLERİ VE TEFSİR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Şimdiye kadar Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî tarafından Beyzâvî’nin *Envâru’t-tenzîl* ve *esrâru’t-te’vîl* isimli tefsiri üzerine yazılan *Hâşiye*’nin telif sebebi, üslubu, kaynakları ve hâşiye yöntemi ele alınarak yazarın “muhaşşî” yönü tahlile tâbi tutuldu. Buradan itibaren ise Şeyhzâde’nin Kur’an ilimleri ve tefsir anlayışı incelenerek yazarın “müfessir” kimliği açığa çıkarılmaya çalışılacaktır.¹²⁰⁷

1. KUR’AN İLİMLERİ

1.1. Kur’an Tarihi

1.1.1. Vahiy

1.1.2.1. Vahyin Geliş Yolları

Şeyhzâde, *Envâru’t-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu *Hâşiye*’de çeşitli vesilelerle vahyin geliş yolları hakkında bir takım değerlendirmeler yapmıştır. Şeyhzâde, وَعَلَّمَ الدِّمَّ “Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti”¹²⁰⁸ âyeti hakkında Beyzâvî’nin

¹²⁰⁷ Şeyhzâde’nin bu hâşiyesinin bazı tefsirlerin ana kaynaklarından biri olması da eserin tefsir boyutunu gösteren hususlardan biridir. Örneğin İsmâil Hakkı Bursevî’nin bu eserden yaptığı iktibaslar için bk. *Rûhu’l-beyân*, I, 224, 225, 264, 276, 287, 296, 314, 345, 370, 398, II, 33, 252, 279, 330, 391, 411, III, 10, 26, 39, 42, 163, 176, 223, 227, 230, 240, 250, 257, 262, 305, 322, 326, 329, 248, 293, 406, 416, 448, 450, 532, 533, IV, 10, 24, 26, 50, 57, 64, 66, 87, 105, 114, 131, 159, 164, 168, 187, 212, 229, 254, 273, 275, 296, 309, 313, 336, 352, 485, V, 56, 248, 384, 391, 438, 469, 474, 492, 494, 529, VI, 9, 20, 29, 36, 39, 130, 141, 144, 152, 160, 188, 194, 197, 203, 225, 267, 293, 298, 335, 341, 342, VII, 341, 343, 376, 386, 395, 399, 409, 417, 418, 433, 435, 437, 440, 457, 470, 489, 492, 499, 500, VIII, 8, 37, 74, 176, 189, 195, 207, 213, 223, 235, 239, 276, 371, 374, 410, 416, 424, 464, 493, 494, IX, 8, 15, 19, 26, 35, 70, 88, 91, 149, 160, 162, 177, 178, 194, 198, 200, 202, 203, 205, 210, 213, 223, 233, 237, 239, 246, 275, 284, 290, 292, 297, 298, 301, 314, 339, 392, 397, 412, 498, 503, 506, X, 91, 142, 145, 147, 180, 201, 203, 216, 232, 257, 265, 271, 279, 281, 291, 293, 298, 330, 335, 340, 344, 356, 381, 403, 424, 427, 437, 473, 476, 477, 489, 491, 499, 501, 512, 515, 516, 530, 537.

¹²⁰⁸ Bakara 2/31.

ifadelerini izah ederken bu konuya değinmektedir. Ona göre vahiy beşerde hasıl olan bir ilimdir. İlim ise “kesbî” ve “mevhibî” olmak üzere iki çeşittir. Vahiy “mevhibî ilim” sınıfındadır. Çünkü mevhibî olanda, kul için hiçbir kesb bulunmaz. Kesbî olan ise kesb olarak kulun, yaratma olarak da Allah’ın fiilidir. Ayrıca Ehl-i Sünnet’e göre kesbî bilgiler, istidlâlî bilgilerdir. Öbür taraftan mevhibî ilim de ikiye ayrılır. Birincisi sezgi, tecrübe, meleğin ilkâsı yoluyla veya başka herhangi bir şeye bağlı olmaksızın bizzat sadece Allah’ın yaratmasıyla kulda oluşan ilim; ikincisi de melek vasıtasıyla kalbe atılan ilham yoluyla kulda hâsıl olan ilimdir. Şeyhzâde bu âyette bahsedilen Allah’ın Hz. Âdem’e bütün isimleri öğretmesinin her iki şekilde de olmuş olabileceğini söyler. Yani Allah o isimlerle ilgili zarûî ilmi Hz. Âdem’e ya onun kalbinde yaratmakla ya da melek vasıtasıyla kalbine atmakla öğretmiştir.¹²⁰⁹

Şeyhzâde ayrıca *وَمَا كَانَ لِنَبِّئٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَائِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا* *Allah bir beşerle ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderir....*¹²¹⁰ âyetine işaret ederek Allah’ın kuluna öğretmesinin üç yolla olduğunu ifade eder. Birincisi Hz. Peygamber ile Cibrîl arasında olduğu gibi kendisi görünen ve hitabı işitilen bir elçinin gönderilmesidir ki, üç vahiy yolu içinde en üstünü budur. İkincisi, Mûsâ (a.s.)’ın risâletinin ilk zamanında olduğu gibi konuşan görülmezsizin işitilen bir kelâmın kalbe atılmasıdır. Üçüncüsü de vahiy yoludur. Şeyhzâde *وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ* *‘Rabbin bal arısına vahyetti’*¹²¹¹ âyetindeki vahyin ise “emrine vermek (teshîr)” manasında olabileceğini söylemiştir.¹²¹²

Yine Şeyhzâde vahiy türleri hakkında bazı usûl kitaplarında vahyin zâhir ve bâtın olarak iki şekilde ele alındığından bahseder. Buna göre zâhir olan vahiy üç yolla gerçekleşir. Birincisi, meleğin dil ile ifade etmesi yoluyla kalbe yerleşir. Kur’an’ın vahyi bu yolla olmuştur. İkincisi her hangi bir sözlü açıklama olmaksızın meleğin işaretiyle gerçekleşir. Üçüncüsü de vahyin şüphesiz bir şekilde Allah’ın ilhamıyla kalpte zuhûr etmesidir. Vahyin bâtın olanı ise naslarda yer alan hükümlerin ictihadı ve

¹²⁰⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 504-505.

¹²¹⁰ Şûrâ 42/51.

¹²¹¹ Nahl 16/68.

¹²¹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 505.

teemmülü yoluyla elde edilir. Hz. Peygamber'in ictihadları vahye uygun bir şekilde gerçekleşen ictihadlardır.¹²¹³

1.1.2.2. Vahyin Cebrâil'e İntikâli

Şeyhzâde vahyin Cebrail'e intikali konusunda iki farklı görüş zikreder. İlkine göre Cibrîl (a.s.), Allah'ın zâtı ile kâim olan kelâm-ı nefsîyi rûhânî olarak yani harflerden ve seslerden oluşmayan manevî bir yolla almıştır. Çünkü ezeli mana, harflerden ve seslerden mürekkep olan kelâm-ı lafzînin rûhu mesabesindedir. Eş'arîler Cebrâil'in Allah'ın ezeli kelâmını -âhirette Allah'ın zâtının kemiyetsiz ve keyfiyetsiz bir biçimde görülmesi gibi- sessiz ve harfsiz olarak dinlemiş olmasının câiz olduğunu söylerler. Yine bu konuda Allah'ın Sidreti'l-Müntehâ'da bulunan Cibrîl için ezeli kelâmını -harflerden ve seslerden oluşmasa bile- dinlesin diye işitmeyi ve daha sonra da bu kadîm kelâmını ifade etmesi için ibareleri takdir ettiğini söylemek de câizdir. Bu ikinci görüşe göre Allah Teâlâ Levh-i Mahfûz'da bu özel nazmın yazısını yaratmış, Cebrâil (a.s.) de bunu okuyup ezberlemiş ve Resûlullah'a tebliğ etmiştir.¹²¹⁴

1.1.2.3. Vahyin Hz. Peygamber'e İnzâli

Şeyhzâde vahyin Hz Peygamber'in kalbine mi rûhuna mı indirildiği ile inzâlin sadece mana ile mi yoksa mana ve lafız beraberce mi gerçekleştiği konularındaki farklı görüş ve iddiaları belirtmiş ve bu iddialara cevaplar vermiştir.

Şeyhzâde قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ “De ki: Cebrail'e kim düşman ise şunu iyi bilsin ki Allah'ın izniyle Kur'an'ı senin kalbine bir hidâyet rehberi, önce gelen kitapları doğrulayıcı ve müminler için de müjdeci olarak o indirmiştir”¹²¹⁵ âyeti hakkında Beyzâvî'nin ifadelerini izah ederken Râzî ve Mâtürîdî'ye atıf yaparak bu konuda bir takım açıklamalar yapmıştır. Şeyhzâde, âlimlerin çoğuna göre Kur'an'ın Hz. Peygamber'in kalbine değil, bizzat kendisine indirildiğini belirtir. Âyette kalbin özellikle zikredilmesi vahyin korunması ve unutulmaması içindir. Batınîlerden bazıları bu âyete dayanarak Kur'an'ın lafızlarla değil, sadece manalar halinde Hz. Peygamber'in kalbine ilham edildiğini, bu manaları

¹²¹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 48.

¹²¹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 198, ayrıca bk. 8-9.

¹²¹⁵ Bakara 2/97.

Hız. Peygamber'in lafızlara döküğünü iddia etmişlerdir. Fakat birçok açıdan bu iddia yanlıştır. Öncelikle Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'i diğer sözlerden üstün olan ve insanı hayrete düşüren nazmıyla mu'ciz bir kelâm olarak inzal etmiş ve onu “*De ki: Andolsun, bu Kur'an'ın bir benzerini ortaya koymak üzere insü cin bir araya gelseler, birbirlerine destek de olsalar, onun benzerini ortaya koyamazlar*”¹²¹⁶ âyetinde ifade edildiğı gibi Hız. Peygamber'in risâletinin doğruluğuna bir delil yapmıştır. İkinci olarak, Allah Kur'an'ı “*Biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik*”¹²¹⁷ âyetinde buyurduğı üzere Arapça olarak isimlendirmiştir. Üçüncü olarak Allah Kur'an'ı “*O, arzusuna göre konuşmaz. O (bildirdikleri) vahyedilenden başkası değildir. Çünkü onu güçlü kuvvetli biri (Cebrail) öğretti*”¹²¹⁸ âyetlerinde olduğu gibi vahiy olarak anmıştır. Dördüncü olarak da “*Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır*”¹²¹⁹ âyeti Kur'an'ın inzâl edilmiş bir kitap olduğunu söylemektedir. Şeyhzâde'ye göre Hız. Peygamber'in Kur'an'ı kendisinin ortaya koyduğunu iddia edenler bu âyetlere muhalefet etmiş olurlar. Son olarak ise “*Kur'an'ı senin kalbine indirmiştir*”¹²²⁰ âyeti Kur'an'ı indirenin Cebrâil olduğunu ifade etmektedir. Eğer Hız. Peygamber'e indirilenler mülhem manalar olsaydı, onları Allah ilham edeceği için Cebrâil'in ilhamına gerek duyulmazdı. Şeyhzâde tüm bunların Batınîlerin iddialarının fâsid olduğuna ve doğru yoldan saptıklarına delâlet ettiğini söylemiştir.¹²²¹

Şeyhzâde bir başka yerde de Kur'an'ın harflerle ve lafızlarla Resûlulah'ın sadece cesedine değil aslında ruhuna indirildiğini, çünkü cesedin ruhânî manaları idrak edemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak kalp bedenın bir organı değil de bir idrak ve anlayış kuvveti olarak kabul edilirse Kur'an Hız. Peygamber'in ruhuyla birlikte kalbine de indirilmiş olabilir. Çünkü rûh, kalpteki bu kuvvetlere sahiptir. Nâzil olan rûhânî manaların rûh üzerinden kalbe intikalinde bir sorun yoktur.¹²²²

Bu açıklamalardan anlaşıldığı üzere Şeyhzâde, vahyin lafız ve mana birlikteliğıyle, Hız. Peygamber'in cesedine değil rûhuna nâzil olduğu kanaatindedir.

¹²¹⁶ İsra 17/88.

¹²¹⁷ Yûsuf 12/2.

¹²¹⁸ Necm 53/3-5.

¹²¹⁹ Hûd 11/1.

¹²²⁰ Bakara 2/97.

¹²²¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 177-178.

¹²²² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 361-362.

Vahyin kalbe inzali ise kalbin cesedin bir organı değil, bir idrak kuvveti olması anlamındadır.

1.1.2.4. Kelâmullah'ın Mahiyeti

Şeyhzâde Kur'an'ın nüzûlü hakkında açıklamalar yaparken kelâm-ı lafzî ve kelâm-ı nefsî kavramları üzerinden Kelâmullah'ın mahiyeti konusuna değinmektedir. Buna göre “kelâm-ı nefsî” hareket etmesi söz konusu olmayan Allah Teâlâ'nın zâtı ile kâim ezelî sıfatlarından biridir. Geçmiş, şimdi ve gelecek gibi zaman mefhûmu onun için geçerli değildir. Münezzel olan ise “kelâm-ı lafzî”dir. Çünkü o, sonradan yaratılmış olup lafız ve harflerin terkihi ile âyet ve sûrelerin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır. Allah Kur'an'ı ihtiyaç miktarınca ve maslahata göre farklı farklı zamanlarda indirmiştir. Kur'an'ı indirenin zâtı kadîm ve ezelîdir. Muhdes olan onun indirilmesidir.¹²²³

Şeyhzâde bu konuyla ilgili olarak mezheplerin görüşlerinden de bahsetmektedir. Mu'tezile, Hanbelîler ve Kerrâmiyye kelâm-ı nefsîyi reddetme konusunda müttefiktirler. Ancak kendi aralarında ihtilaf ettikleri hususlar vardır. Mu'tezile ve Kerrâmiyye ses ve harflerden mürekkep lafızların, terkiplerindeki maddeler sebebiyle hâdis yani sonradan yaratılmış olduklarını söylerler. Çünkü birinci harf bitmeden ikinci harfi söylemenin imkânsızlığı zarûrî olduğu için, sesler ve harfler birinin başlaması diğerinin bitmesi şartına bağlı olan sonradan yaratılmış a'razlardan oluşurlar. Hanbelîler ise Kelâmullah'ın Allah'ın zâtı ile kâim ve kadîm olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta onların bazıları Kur'an'ın cild ve kapağının bile kadîm olduğunu söylerler. Mu'tezile ve Kerrâmiyye de bazı konularda ihtilaf etmiştir. Mu'tezile Kelâmullah'ın Allah'ın zâtı ile değil; melek, peygamber veya daha başka bir kişi ile kâim olduğunu söyler. Yani onlara göre Allah Teâlâ harfler, lafızlar ve yazının şekli gibi kendisinden başka olan varlıkları yaratması açısından mütekellimdir. Kerrâmiyye ise Kelâmullah'ın hudûsuyla birlikte Allah'ın zâtı ile kâim olduğunu ifade etmiştir.¹²²⁴

¹²²³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 8, 221, III, 5, VI, 4.

¹²²⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 226.

1.1.2.5. Kur'an'ın Nüzûlü

Şeyhzâde, Kur'an'ın dünya semasına inzâli konusunda iki farklı görüş olduğunu söyler. Birincisine göre Kur'an, Levh-i Mahfûz'dan dünya semâsına Kadir gecesinde bir defada toptan inzâl olmuş, sonra yeryüzüne 20 senede inmiştir. Diğer görüşe göre ise Kur'an Levh-i Mahfûz'dan dünya semâsına, maslahata göre, bir senede nâzil olan miktar kadar, sene sene inzâl olmuştur. Bu görüşe göre Kur'an'ın topluca inzâli yirmi defada, birinci görüşe göre de bir defada olmuştur.¹²²⁵ Şeyhzâde'ye göre ise Allah Kur'an'ı topluca Levh-i Mahfûz'dan dünya semâsına indirmiş ve “seferetü'l-kirâm” denilen meleklerle onu istinsah etmelerini emretmiştir. Daha sonra da maslahata ve olayların gerçekleşmesine göre Hz. Peygamber'e parça parça indirmiştir.¹²²⁶

Şeyhzâde “inzâl ve tenzîl” kavramları aracılığıyla da Kur'an'ın parça parça nâzil olmasına vurgu yapmaktadır. Buna göre inzâl ve tenzîl kelimeleri esasen bir şeyin yukarıdan başlayarak aşağıya doğru hareket etmesi anlamlarına gelirler. İkisi arasındaki fark tenzîlin tedricî olarak, inzâlin de bir defada gerçekleşmesidir. Kur'an-ı Kerîm birbiri ardına nâzil olan âyetler halinde indirilmiştir. Tevrat ve İncil'in indirilmesi ise böyle değildir. Onlar bir defada inzâl olunmuşlardır.¹²²⁷ Allah'a Kur'an'ı bir defada değil de parça parça indirdiği için hamd etmek gerekir. Çünkü Kur'an'ın parça parça indirilmesi bir defada indirilmesine nispetle hakkımızda daha kapsayıcı ve daha kâmil bir nimettir. Kur'an'ın dünya semâsına topluca indirilmesinin bize bir faydası yoktur.¹²²⁸ Kur'an'ın insanların bir takım sorularına ve olaylara göre parça parça nâzil olması, bir defada nüzûlünden çok daha faydalı olmuştur. Zira Kur'an bir kerede indirilseydi sadece lafzî delâleti ve lafızlarındaki fesâhatiyle yetinmek zorunda kalınırdı. Kur'an'ın peyderpey indirilmesi o zamanki durumla alakayı ve vâkıânın gerektirdiği hale riâyeti de buna eklemiştir. Şüphesiz Kur'an'ın lafzî delâletine olguyu gözetmenin eklenmesi aynı zamanda belâgati de belirleyen bir şeydir. Ayrıca Kur'an'ın bu kısım kısım indirilmesi diğer peygamberler arasında Hz. Peygamber'e (a.s.) hâs bir fazilettir. Bundan maksat ise Kur'an ile Resûlullah'ın kalbini aydınlatmak, Kur'an'ın nûruyla onu güçlendirip hakikatleri ve bilgileri ile sülemektir. Bunlar ise ancak Kur'an'ın dönem

¹²²⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 9.

¹²²⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 9.

¹²²⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 8.

¹²²⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 9.

dönem inmesiyle tamamlanabilir. Nitekim yağmurun birden yağması ile azar azar farklı zamanlarda yağmasının ürünlerin gelişmesine yararı aynı olmaz.¹²²⁹

Şeyhzâde ayrıca Resûlullah'ın Kur'an'ı başka bir kaynaktan öğrenmeyip vahiy yoluyla aldığına dair bir takım delillerden bahsetmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in ümmî bir kavmin arasında yaşaması, Ehl-i Kitâb'dan hiç kimseden bir şey öğrenmemesi, onların kitaplarının dillerini bilmemesi, haber verdiği şeyleri öğrenmeye yetecek bir zaman kadar vatanından ayrılmamış olması, bildirdiği şeylerde semavî kitapları bilen kimselerin inkâr edeceği şeylerin bulunmaması gibi hususlar Resûlullah'ın haber verdiği şeyleri Allah'tan gelen vahiy yoluyla öğrendiğine delâlet etmektedir. Yine bunlar Hz. Peygamber'in risâletinin de kat'î delilleridir. Çünkü gaybı Allah ve onun risâletinden razı olduğu kimselerin dışında kimse bilemez.¹²³⁰

1.1.2. Kur'an

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî, *Envâru't-tenzîl*'in mukaddimesindeki bazı ifadeler hakkında yaptığı açıklamalarda tefsirle ilgili kavram ve meselelere değinirken Kur'an kelimesinin iştikâkı ve anlamı hakkında bilgiler verir. Ona göre "Kur'ân" esasen "toplamak" (الجمع) ve "okumak" (القراءة) manalarında mastar bir kelimedir. Bir şeyi toplamayı ifade için "قرأت الشيء قرآنا", kitabı okumayı ifade için de "قرأت الكتاب قراءة" denilir. Daha sonra Kur'ân kelimesi, "Mushafın iki kapağı arasında mütevâtir olarak bize nakledilen belirli toplanmış şeyler" anlamını kazanmıştır.¹²³¹

1.1.3. Âyet

Şeyhzâde'ye göre "er-Rahmân (الرحمن)" âyetindeki gibi en az altı harften oluşan Kur'an'ın bölümüne âyet denir.¹²³²

Şeyhzâde ayrıca Alak sûresinin ilk beş âyetinin ilk nâzil olan âyetler olduğunu söyler. Çünkü sahih olan görüşe göre ilk nâzil olan sûre Alak sûresidir. Ona göre bu, ilk inen sûrenin Fâtiha olduğuna dair rivâyetle çelişmez. Çünkü Fatihâ, baştan sona tam olarak nâzil olan ilk sûredir. Kur'an'dan ise ilk olarak Alak sûresinin ilk beş âyeti nâzil

¹²²⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 288.

¹²³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 4.

¹²³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 9.

¹²³² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 23.

olmuştur. Bu açıdan Alak sûresi tamamı olmamakla beraber ilk nâzil olan sûredir. Tam olarak nâzil olan ilk sûre ise Fâtiha’dır.¹²³³

1.1.4. Sûre

Şeyhzâde, “sûre” (سورة) kelimesindeki “vâv” harfinin kelimenin aslından ya da hemzeden dönüşmüş olduğunu söyler. Şâyet “vâv” harfi kelimenin aslından ise sûre kelimesi سورة المدينة (şehrin surları) ifadesinden veya yüksek rütbe, derece anlamına gelen سورة kelimesinden alınmıştır. Her iki durumda da Kur’an sûresi mecazî bir ifade olur. Şehrin surlarının herkesi kuşatması gibi Kur’an sûresi de Kur’an’ın bir bölümünü kapsadığı için şehrin surlarına, kârînin birbiri ardınca okuması açısından da mertebe ve menzillere benzetilmiştir.¹²³⁴

Şeyhzâde “sûre” kavramını istilâhî olarak ise en az üç âyetten oluşan Kur’an’ın bir bölümü olarak tarif etmektedir.¹²³⁵

Şeyhzâde ayrıca diğer semâvî kitapların ve diğer peygamberlere gelen vahiylerin bölümlerine de sûre denildiğini ifade etmiştir.¹²³⁶

Yine o, Kur’an’daki en kısa sûrenin Kevser sûresi olduğunu söyler. Çünkü bu sûre üç âyetli sûrelerin içinde en az harfe sahip olandır.¹²³⁷

1.1.5. Yedi Harf Meselesi

Yedi Harf (الأحرف السبعة) meselesi Hz. Peygamber’in bazı hadislerine dayanmaktadır. İbn Abbas’tan nakledildiğine göre Resûlullah “Cibrîl Kur’an’ı bana bir harf üzere okuttu. Artırması için ona müracaatta ettim. Tekrar tekrar müracaat ettim. Allah da her seferinde artırıyor. Yedi harfte durdu” buyurmuştur.¹²³⁸ Hadislerde bahsedilen Kur’an’ın yedi harf ile okunmasıyla ne kastedildiği konusunda ise âlimler ihtilaf ederek çok çeşitli görüşler ortaya koymuşlardır.¹²³⁹

¹²³³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 33.

¹²³⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 391.

¹²³⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 23.

¹²³⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 391.

¹²³⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 23.

¹²³⁸ Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân* 5. Yedi harfle ilgili diğer rivâyetler için bk. Buhârî, *Fezâilü’l-Kur’ân* 5, 27, *Tevhîd* 53; Ebû Dâvûd, *Vitr* 22; Nesâî, *İftitâh* 38; Müsned, V, 128; Tirmizî, *Kıraat* 11.

¹²³⁹ Yedi harfle ilgili görüşler için bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 144-159; Zerkânî, *Menâhil’ül-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 137-157; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 95-102; Suat Yıldırım, *Kur’an-ı Kerîm ve*

Şeyhzâde ise yedi harf meselesine müfessirin “Her bir âyetin bir zâhiri bir de bâtını vardır. Bunların her birinin de bir haddi ve matla’ı vardır” ifadesini açıklarken değinmiştir. Kendisi bu konuda bir kanaat belirtmemiş, “kîle” tarîkıyla âlimlerin görüşlerini zikretmiştir. Ona göre müfessir bu sözle “Allah Kur’an’ı yedi harf üzerine indirdi. Her bir âyetin bir zâhiri, bir de bâtını vardır. Bunların her birinin de bir haddi ve matla’ı vardır”¹²⁴⁰ rivâyetine işaret etmektedir. Âlimler bu hadisin manası hakkında farklı görüşler beyan etmişlerdir:

- Yedi harften murad şahit getirilen yedi lehçedir ki bunlar; Kureyş, Hüzeyl, Hevâzin, Yemen, Benû Temîm, Devs ve Benu’l-Hâris lehçeleridir.
- Kur’an’ın yedi harf üzere indirilmesi ile emir, nehiy, kıssalar, emsâller, va’d, va’id ve mev’ızâdan oluşan yedi manayı kapsayacak şekilde indirilmesi kastedilmiştir.¹²⁴¹

1.2. Mekkî ve Medenî

İslâm âlimleri Kur’an âyet ve sûrelerinin nüzûlünü zaman, yer ve muhatap açısından mekkî ve medenî olarak taksim etmişlerdir. Bir kısmı vahyin indiği mekânı dikkate alarak Mekke’de nâzil olan âyet ve sûreleri mekkî, Medine’de nâzil olanları da medenî olarak adlandırmıştır. Bir kısmı da Hicret’i esas almış ve Hicret’ten önce nâzil olanlara mekkî, Hicret’ten sonra nâzil olanlara medenî demiştir. Meşhur olan görüş de budur. Üçüncü kısım âlimlere göre ise Mekkelilere hitap eden âyet ve sûreler mekkî, Medinelilere hitap edenler medenîdir.¹²⁴²

Şeyhzâde’nin ise âyet ve sûrelerin mekkî ve medenîliği konusunda meşhûr olan Hicret’i değil de vahyin indiği mekânı esas aldığı görülmektedir. Bundan dolayı yer yer Beyzâvî’den farklı görüşler beyan etmiştir. Örnek verecek olursak; Beyzâvî Mâide sûresinin medenî bir sûre olduğunu ifade eder. Şeyhzâde ise sûrenin 3. âyetinin “*Bugün size dininizi ikmal ettim, üzerinize nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam’dan râzı oldum. Kim, gönülden günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir*” bölümünü bundan hariç tutar.

Kur’an İlimlerine Giriş, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000, s. 71-74; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2003, s. 126-136; Çelik, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, s. 69-71.

¹²⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, I, 22.

¹²⁴¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 388.

¹²⁴² Mekkî-medenî ilmini bilmenin faydaları, mekkî ve medenî sûrelerin özellikleri ve aralarındaki farklar, gibi hususlar hakkında geniş bilgi için bk. Zerkêşî, *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 239-262; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 25-55; Zerkânî, *Menâhil’ül-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 192-205; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 60-62; Çelik, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, s. 56-57.

Çünkü ona göre bu âyet Vedâ Haccı senesinde Arafat'ta nâzil olmuştur. Hz. Peygamber (a.s.) de “Muhakkak ki Mâide sûresi Kur'an'ın son nâzil olan sûrelerindendir. Onun helal kıldığını helal, haram kıldığını da haram bilin” buyurmuştur.¹²⁴³ Şeyhzâde'nin bu ifadelerinden anlaşıldığına göre o, mekkîlik ve medenîlik ayrımını zamana yani hicrete göre değil, âyetin indiği yere göre yapmaktadır. Bunun için de Hicret'ten sonra nâzil olmasına rağmen bu âyetin mekkî olduğunu söylemiştir.

Şeyhzâde Furkan sûresi hakkında da aynı şekilde düşünmektedir. Beyzâvî'nin sûrenin mekkî olduğunu söylemesine karşılık “*Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileseydi elbette onu hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi ona delil kıldık*”¹²⁴⁴ âyetini bundan istisna tutmuş ve bu âyetin Tâif'te nâzil olduğunu söylemiştir.¹²⁴⁵ Görüldüğü gibi bu âyeti de Mekke dışındaki bir yerde nâzil olmasından dolayı mekkî kabul etmemiştir.

1.3. Nesih

Nesih lügatte bir şeyi izâle etmek, yok etmek, nakletmek, dönüştürmek ve yazmak anlamlarına gelmektedir. Terim olarak ise; önceki şer'î bir hükmü sonradan gelen şer'î bir hüküm ile kaldırmak demektir. Önceki âyetin hükmünü kaldıran âyete “nâsîh”, hükmü kaldırılan âyete de “mensûh” denir.¹²⁴⁶

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de eserinde nesihle ilgili meselelere temas etmiş, bazı âyetlerin neshedilip edilmediğine dair değerlendirmeler yapmıştır. Şeyhzâde'nin neshi kabul ettiği görülmektedir. Zira, bir takım âyetlerin mensûh olduğunu söylemektedir.¹²⁴⁷ Bununla birlikte mensûh olduğu söylenen bazı âyetlerde de neshin söz konusu olmadığını dile getirmiştir.¹²⁴⁸

¹²⁴³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 462.

¹²⁴⁴ Furkan 25/45.

¹²⁴⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 263.

¹²⁴⁶ Nesih ile ilgili olarak bk. Zerküşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'an*, II, 33-52; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, II, 700-723; Zerkânî, *Menâhil'ül-irfân fî ulûmi'l-Kur'an*, II, 173-198; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî (v. 429/1037-38), *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, Dâru'l-adevî, Amman ts., 39-62, Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 122-128; Yıldırım, *Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş*, s. 102-105; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 160-177.

¹²⁴⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 367, 591, III, 469, VIII, 375-376.

¹²⁴⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 435-436, 441, 690, III, 133-134, IV, 162-14.

Şeyhzâde neshi yaygın şekliyle “Şer‘î bir hükmün kendisinden sonra gelen şer‘î bir yolla kaldırılmasıdır” şeklinde tarif etmektedir.¹²⁴⁹

Şeyhzâde neshi üçe ayırır. **Birincisi**; tilâveti kaldırılmaksızın sadece hükmün neshidir. Bu Kur’an’ın neshi olarak bilinir. Bu tür nesihte nâsih âyetin de mensûh âyetin de tilâveti sâbittir, fakat mensûh olan âyetle amel edilmez. Kocasını ölen kadının iddetinin 1 yıl olduğunu beyan eden “Sizden ölüp de (dul) eşler bırakan kimseler, zevcelerinin, evlerinden çıkarılmadan, bir yıla kadar bıraktıkları maldan faydalanmaları hususunda (sağlıklarında) vasiyet etsinler”¹²⁵⁰ âyeti daha sonra bu iddetin 4 ay 10 gün olduğunu ifade eden “Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler”¹²⁵¹ âyetiyle nesh edilmiştir. Bu türlü neshin anlamı, önceki hükümle yöneltilen teklifin kendisinden sonra bir âyetin nâzil olmasıyla sona erdiğinin açıklanmasıdır. **İkincisi**, recim âyetinde olduğu gibi, hükmü kaldırılmaksızın sadece tilâvetin neshidir. Rivâyet edildiğine göre bu âyet Allah’ın kitabında “Evli erkek ile evli kadın zinâ ettiklerinde o ikisini muhakkak recmedin” diye okunuyordu. Ömer (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre o, “Biz Ahzâb sûresini Bakara sûresine denk olacak kadar okuyorduk. Ondan bazı âyetler kaldırıldı. ‘Evli erkek ile evli kadın zinâ ettiklerinde o ikisini Allah’tan bir cezâ olarak muhakkak recmedin. Allah mutlak galib ve hikmet sahibidir’ âyeti de bu kaldırılanlardandı” demiştir.¹²⁵² Bu türlü neshin anlamı da bir âyetin tilâveti nesh olduğunda o âyetin okunması teklifinin sona erdiğinin beyan edilmesidir. **Üçüncüsü** ise hüküm ve tilâvetin beraberce nesh edilmesidir. Hz. Âişe bununla ilgili olarak “On emzirmenin haram hükmü doğurduğu, Allah’ın kitabında size okunan âyetlerdendi. Sonra bu, beş emzirme haramlık hükmü doğurur, âyeti ile nesh edildi”¹²⁵³ demiştir. Bu tür neshin manası da bir âyet nesh edildiği anda onun kıraatinin veya ondan kastedilen hükmün teklifinin bittiğinin açıklanmasıdır.¹²⁵⁴

Şeyhzâde’nin dağınık olarak ilgili yerlerde yaptığı nesih ile ilgili açıklamalarından nesih için bazı şartları dikkate aldığını söylemek mümkündür:

¹²⁴⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 94.

¹²⁵⁰ Bakara 2/240.

¹²⁵¹ Bakara 2/234.

¹²⁵² Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 132.

¹²⁵³ Bk. Tirmizî, *er-Radâ* 3.

¹²⁵⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 218.

- Nesih ancak Şâri'in bildirmesiyle bilinebilir. "Şu kesindir ki; Allah Teâlâ Peygamberine (a.s.) vahyetmediği sürece bir şeyin helal veya haram olduğunu bilmeye yol yoktur."¹²⁵⁵
- Nesih hüküm bildiren âyetlerde söz konusudur. Nitekim bazı âlimler "Yolculukta olur da, yazacak kimse bulamazsanız (borca karşılık) alınmış bir rehin de yeterlidir. Birbirinize bir emanet bırakırsanız, emanet bırakılan kimse emaneti sahibine versin ve (bu hususta) Rabbi olan Allah'tan korksun. Şahitliği, bildiklerinizi gizlemeyin. Kim onu gizlerse, bilsin ki onun kalbi günahkârdır. Allah yapmakta olduklarınızı bilir"¹²⁵⁶ âyetinin borç meselesinde şahit tutma, borcu yazı ile kaydetme ve rehin almayı nesh ettiğini söylemişlerdir. Delilsiz bir şekilde âyette nesih olduğunu söylemek hatadır. Çünkü nesihte emirlerin irşâd ve ihtiyata riâyet anlamı taşıması gerekir. Oysa bu âyet ruhsat ifade etmektedir.¹²⁵⁷
- Nâsihin şartı, mensûhtan sonra gelmiş bir hüküm olmasıdır.¹²⁵⁸
- Neshin şartı, nâsihin mensûha muâriz olması ve her ikisiyle birden amel edilmeyecek şekilde çelişkinin var olmasıdır.¹²⁵⁹
- Nesh eden âyet, nesh edilen âyetten daha iyidir. Çünkü nesih; nesh edilen âyetin hükmünün kaldırılması ve onun yerine diğer âyetin hükmünün yerleştirilmesinden ibarettir.¹²⁶⁰

Şeyhzâde'ye göre nesh eden ve nesh edilen âyetlerden her biri haktır ve kendi vakitlerinde doğrudur.¹²⁶¹ Ancak her ne kadar ilâhî kelâmın tamamı Allah katından indirilmiş olsa da nesih, meşrû olan hükmün süresinin bittiğini açıklamaktır.¹²⁶² Bir doktorun bedeni iyileştirmek için bedeninin halinin ve zamanın değişmesine göre hastanın alması gereken gıdaları ve ilaçları değiştirmesi gibi peygamberler de nefisleri ıslâh etmek için hükümleri insanların yararına değiştirmişlerdir. Yani bir şey beden için bir zaman deva iken başka bir zaman hastalık olabilir. Aynı şekilde ameller de bir vakit kulun maslahatına uygun iken başka bir vakit fesadına yol açabilir.¹²⁶³

Şeyhzâde ayrıca Kur'an'ın topluca değil de parça parça indirilmiş olmasının Kur'an'daki nâsih ve mensûh âyetleri bilmeyi sağladığına dikkat çekmiştir. Çünkü ona göre eğer Kur'an bir kerede bütün olarak indirilmiş olsaydı bazı âyetler nüzûlde bazı

¹²⁵⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 163.

¹²⁵⁶ Bakara 2/283.

¹²⁵⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 690.

¹²⁵⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 436.

¹²⁵⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 441. Ayrıca bk. III, 74.

¹²⁶⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 270.

¹²⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 74. Beyzâvî de neshin gerçekte zamana göre açıklama ve tahsis etme olduğunu söylemiştir. Bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 73.

¹²⁶² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 329.

¹²⁶³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 220.

âyetlerden önce nâzil olmazdı. Bundan dolayı da hangisinin nâsih hangisinin mensûh olduğu bilenemezdi.¹²⁶⁴

Şeyhzâde “*De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimseye haram kılınmış birşey bulamıyorum...*”¹²⁶⁵ âyeti bağlamında da haber-i vâhidin Kur’an’dan bir âyeti nesh edip edemeyeceği meselesine değinmiştir. Şeyhzâde’ye göre Allah bu âyette sadece sayılan dört şeyin (leş, akıtılmış kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvan) haram olduğunu bildirmiştir. Ancak bilinmektedir ki; köpek dişli yırtıcı hayvanlar ile pençeli yırtıcı kuşların yenilmesi de sünnetle yasaklanmıştır. Şeyhzâde sünnetin bu hükmünün, yenilmesi haram şeyleri dört şeye hasreden bu âyetin hükmünü nesh edemeyeceğini söyler. Çünkü bu haber-i vâhidin Kitab’ı nesh ettiğini söylemek demektir. Oysa kat’î olan bir şeyi, zannî olan bir şey ortadan kaldıramaz.¹²⁶⁶

Şeyhzâde yahudilerin neshi, **bedâ** manasında anladıkları için dinlerin ve hükümlerin nesh edilmesini kabul etmediklerini söyler. Çünkü bu bütün eşyânın akıbetlerini bilen Allah için muhaldır. Bedâ cehâlete dayanır. Bu bir bina yapan ve sonra hatalarını görünce bunu yıkan kimseye benzer. İşte yahudiler bundan ötürü Allah’ın daha önce koyduğu bir hükmü nesh etmesinin imkânsız olduğunu kabul ederler. Şeyhzâde’ye göre yahudiler neshi cehâlet ile sadece bu şekilde yorumlamışlardır. Eğer onlar neshin bedâ olmadığını bilselerdi, Allah için bunu muhal görmezlerdi. Çünkü nesh; hükmün konulduğu fayda bittiği için o hükmün belirli bir zamanda son bulmasından ibarettir. Bu ise yahudilerin anladığı şey değildir. Bunun bedâ ile ilgisi yoktur.¹²⁶⁷

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî’nin nesihi hakkında vurguladığı bir mesele de şeriatlar arasındaki nesihtir. Şeyhzâde İslâm’ın kendisinden önceki şeriatları nesh ettiğini belirtir. Ona göre bir mü’min öncelikle Hz. Peygamber’e (a.s.) indirilenlere hem genel olarak hem de bütün ayrıntılarıyla iman etmekle mükelleftir. Önceki peygamberlere indirilenlere ise ancak genel anlamıyla iman etmekle sorumludur,

¹²⁶⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 288.

¹²⁶⁵ En’âm 6/145.

¹²⁶⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 162-163.

¹²⁶⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 343. Ayrıca bk. II, 219-220, 360.

onların bütün tafsilatına imanla değil. Çünkü onlardaki ahkâmın bir kısmı bu din ile nesh edilmiştir.¹²⁶⁸

Şeyhzâde bu konuda Râğıb İsfahânî'den bazı iktibaslarda bulunmuştur. Râğıb'a göre peygamberlerin ibadetlerin esaslarıyla ilgili olarak getirdikleri şeyler arasında bir çelişki olmaz. Bütün peygamberler, tek bir peygamber gibidir. Hepsinde de tevhide ve dinin şu üç rüknüne çağırırlar: Beş ibadet, helal-haram ve cezalar. Farklılıklar her milletin kendi maslahatına ve zamana göre değişen cüz'î hükümlerdedir. Bu nedenle her bir peygamber diğerinin getirdiklerini tasdik etmiştir. Kur'an'daki bazı cüz'î hükümlerin önceki kitaplardakilere muhalif olması esasta değil sûrettedir. Her birisi kendi dönemi açısından bir maslahat ve hikmete dayanmaktadır. Bundan dolayı mensûh, nâsihe hakikatte uygundur.¹²⁶⁹

Şeyhzâde şeriatlar arasındaki neshi bir şeriatın kendi içindeki nesh de olduğu gibi sonra gelen hükmün önceki hükmü yürürlükten kaldırması olarak kabul eder. Yani ona göre Tevrat'taki bir hüküm Kur'an'daki bir hükmü iptal edemez.¹²⁷⁰

Şeyhzâde, Âl-i İmrân sûresinin 50. âyetine dair Beyzâvî'nin ifadelerini açıklarken de Hz. İsa'nın Tevrat'taki bazı haramları helâl kılması ile Tevrat'ı tasdik etmesi arasında bir çelişki bulunmadığını söyler. Çünkü Tevrat'ı tasdik, ondaki şeylerin hak olduğunu ve Allah'ın onu nesh edecek şeriat gelinceye kadar hikmet gereği onunla hükmetmesinin doğruluğunu tasdik etmektir. Eğer Tevrat'ta, zikredilen bu hükümlerin ebedî olduğu bildirilmiş olsaydı, çelişki o zaman söz konusu olurdu.¹²⁷¹

1.4. Muhkem ve Müteşâbih

Muhkem; manasına açık bir şekilde delâlet eden ve başka bir anlam ihtimali taşımayan Kur'an ve Sünnet nassı demektir. Müteşâbih ise muhkemin aksine anlaşılmasında güçlük çekilen ve birden fazla manaya ihtimali olan âyet ve hadisler için kullanılır.¹²⁷²

¹²⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 329.

¹²⁶⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 115.

¹²⁷⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 435.

¹²⁷¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 73-74.

¹²⁷² Muhkem ve müteşâbih hakkında bk. Râğıb İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbil'l-Kur'ân*, s. 135, 257-258; Zerkêşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 79-82; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, 639-670; Zerkânî, *Menâhil'ül-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 270-286; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 128-134; Muhsin Demirci,

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de muhkem ve müteşâbihin anlamı ile Kur'an'da muhkem ve müteşâbih âyetlerin bulunmasının hikmetleri hakkında bir takım açıklamalar yapmıştır. Şeyhzâde'ye göre akıl sahiplerinin mana ancak budur, başka bir şey değildir diye ortaya koydukları, manası açık, anlaşılmayacak derecede kısa olmayan ve farklı anlamlara ihtimali bulunmayan âyetlere muhkem âyetler denir. Müteşâbih âyetler de muhkemin aksine akıl sahipleri tarafından farklı manalar yüklenen, kendisinden murad edilen şey açık olmayan ya da zâhire muhalif bir manaya sahip olan âyetlerdir ki bunlarla neyin kastedildiğine ancak nassın beyanı ile veya kıyas ve akıl gibi bir delile dayanarak muttalâ olunabilir.¹²⁷³

Şeyhzâde Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde muhkemâtın kitabın esası (ümmü'l-kitâb) olarak vassfedilmesini ise muhkemâtın manalarının açık olmasına ve müteşâbihin te'vilinin ve maksadının muhkemâta dayanılarak açıklanmasına bağlamıştır.¹²⁷⁴

Şeyhzâde'nin *Hâşiye*'de muhkem ve müteşâbih konusunda yer verdiği bir mesele de Kur'an'ın bir kısmının muhkem bir kısmının da müteşâbih olmasının ne gibi hikmetlere dayandığıdır. O'nun bu konuda Râzî'den de istifade ettiği anlaşılmaktadır. Aktardığına göre âlimler bu hususta şu hikmetleri zikretmişlerdir.

1. Müteşâbihin olduğu yerde hakka ulaşmak, daha zor ve daha meşakkatlidir. Meşakkatin fazla olması da sevabın fazla olmasını gerektirir.
2. Eğer Kur'an'ın tamamı muhkem olsaydı, insan aklî delillere ihtiyaç duymazdı. O zaman da cehâlet ve taklit bâkî kalırdı.
3. Kur'an'ın muhkem ve müteşâbih âyetlerden oluşması, mükellefi te'vil ve tercih yollarını öğrenmeye muhtaç etmektedir. Bunları öğrenmek ise lügat, nahiv ve fıkıh usûlü gibi birçok ilmi öğrenmeye bağlıdır. Eğer durum böyle olmasaydı, insanoğlu kendisini bu ilimleri öğrenmeye ihtiyaç hissetmezdi.
4. Bu konudaki en güçlü sebep ise Kur'an'ın muhkem ve müteşâbih âyetler ile hem avâma hem de havâssa daveti ihtiva ediyor olmasıdır.¹²⁷⁵

Şeyhzâde'nin müteşâbih âyetleri nasıl tefsir ettiğine baktığımızda ise genellikle Beyzâvî'ye tâbi olup müteşâbihin muhkemâta dayanılarak açıklanmasını tercih ettiği görülmektedir. Örneğin Şeyhzâde, الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى “Allah arşa istivâ etti”¹²⁷⁶

Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 36-40; a.mlf, *Tefsir Usûlü*, s. 178-195.

¹²⁷³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I,12. Ayrıca bk. III, 10.

¹²⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I,13.

¹²⁷⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 11.

¹²⁷⁶ Tâhâ 20/5.

âyetinde istiâre olduğunu ve “istivâ”nın âyette kuşatmak (istîlâ) ve yönelmek (kasd) anlamına geldiğini belirtmiştir.¹²⁷⁷

Şeyhzâde Kur’an’daki mukattaa harflerini de müteşâbih âyetler olarak değerlendirmektedir. O, bu harflerin hakiki manalarının bilenemeyeceğini, fakat onları işitenin dikkatini çekip muhatabı uyarsın ve Kur’an’ı hazır bir kalple dinlesin diye Kur’an’da zikredildiklerini ifade etmiştir.¹²⁷⁸

1.5. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı mukattaa, Kur’an’ın yirmi dokuz sûresinin başındaki bir veya birkaç harfin birlikte zikredilmesinden oluşan harflere verilen bir isimdir. Nasıl bir anlam taşıdıkları konusunda ise âlimler ihtilaf etmişlerdir. Selef âlimleri bu harfleri müteşâbih kabul ederek anlamlarını sadece Allah’ın bilebileceğini dile getirmişlerdir. Bu harflerin anlamları konusunda te’viller yapılabileceği kanaatinde olan sonraki dönem âlimleri ise Şeyhzâde’nin de yer verdiği çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.¹²⁷⁹

Şeyhzâde, *Envâru’t-tenzîl*’in Bakara sûresinin ilk âyetiyle ilgili bölümüne hâşiye yazarken mukattaa harflerinin manalarının anlaşılabilirliğiyle ilgili olarak iki farklı görüş olduğunu söyler. Birincisine göre Allah bu harflerin bilgisini kendine has kılmıştır. O’dan başkası bilemez. Bu görüş Hz. Ebû Bekir ile sahâbe ve tâbiînin bazılarından nakledilmiştir. Kelâmcılar ise Allah’ın kitabında anlaşılmayan bir şeyin bulunamayacağını söyleyerek bu görüşü reddetmişlerdir. Onlar bu konuda bazı âyet ve hadisleri delil getirmektedirler. Örneğin Allah أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا “Onlar Kur’an’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?”¹²⁸⁰ buyurmuştur. Eğer onunla ne murad edildiği anlaşılamıyorsa, Allah nasıl onu düşünmeyi emreder. Yine قَدْ جَاءَكُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ “Gerçekten size Allah’tan bir nur ve apaçık bir kitap geldi”¹²⁸¹ buyrulmaktadır. Kur’an anlaşılmaz ise nasıl nûr ve apaçık bir kitap olabilir. Bunun gibi Kur’an’da daha pek çok âyet vardır. Aynı şekilde Hz. Peygamber de “Size onlara

¹²⁷⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 597. Şeyhzâde, A’râf sûresinin 54. âyetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada da istivâyı Allah’ın dilediği gibi tasarrufta bulunması olarak yorumlamıştır. Bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 232.

¹²⁷⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 525.

¹²⁷⁹ Bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I, 658-668; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 134-148; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 195-203; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 160-161; M. Zeki Duman, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, TDV, İstanbul 1998, XVIII, 401-408.

¹²⁸⁰ Muhammed 47/24.

¹²⁸¹ Mâide 5/15.

yapıştığınızda sapıtmayacağınız iki şey bıraktım; Allah'ın kitabı ve benim sünnetim"¹²⁸² buyurmuştur. Kur'an bilinmez ise ona nasıl yapışılabilir. Kelâmcıların bu görüşlerine karşı deliller getirilmiştir: "*Sana Kitab'ı indiren O'dur. Onun bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab'ın esasıdır. Diğerleri de müteşâbihdir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak ve onu te'vil etmek için ondaki müteşâbih âyetlerin peşine düşerler. Hâlbuki Onun te'vilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek pâyeye erişenler ise: Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır, derler. Ancak aklıselim sahipleri düşünüp anlar*"¹²⁸³ âyetinde ifade edildiği üzere müteşâbihler bilinmemektedir. Eğer ilim sahipleri onun te'vilini bilselerdi, âyette onun te'vilinin peşine düşenler kötülenmezdi. Ayrıca sûre başlarındaki mukattaa harflerinin anlamlarının bilinmeyeceğine dair ashabdan gelen çeşitli nakiller mevcuttur. Diğer yandan mükellef olduğumuz şeylerin bazısının hikmetlerini bilebiliyorken bazılarınınkini tam anlamıyla bilememekteyiz. Örneğin namaz kulun yaratana karşı tevâzuunu sağlar, zekât fakirin ihtiyacını giderir, oruç da şehveti kırmaya yarar. Ancak haccın hikmetlerini anlamak zordur. Şeytan taşlamanın, Safa ve Merve arasında sa'y yapmanın, tavafta erkeklerin omuzlarını silkmelerinin (remel) ve sağ omuzlarını açık tutmalarının (ızdıbâ) hikmetlerini aklımızla bilemeyiz. Ancak gaye aynıdır; emredilene boyun eğmek ve kulluk görevini yerine getirmektir. Kulun amelleriyle ilgili Allah'ın emirlerinde durum böyle olunca Kur'an'daki kelâmının anlaşılması konusunda niye olmasın.¹²⁸⁴

Şeyhzâde hurûf-ı mukattaaların ne anlama geldiği konusunda ise on üç farklı görüş zikretmektedir. Bu görüşler büyük oranda *Mefâtîhu'l-gayb*'den alınmıştır. Yine bir kısmı *Envâru't-tenzîl*'de de yer almaktadır. Söz konusu görüşler şunlardır:

1. Mukattaa harfleri sûrelerin isimleridir. Bu görüşü kelâmcılar, Halâl ve Sîbeveyhi dile getirmiştir.
2. Kur'an'ın isimleridir. Bu görüş de Kelbî, Katâde ve Süddî'ye aittir.
3. Allah'ın isimleridir. Sa'îd b. Cübeyr الر حم ve ن'un hepsi birlikte الرحمن anlamına geldiğini ifade etmiştir.
4. Bu harfler Allah'ın bazı isim ve sıfatlarının remizleridir. İbn Abbas'a göre الم 'deki elif Allah'ın "Ehad, Evell, Âhir, Ezelî ve Ebedî" olduğuna, lâm "Latîf"

¹²⁸² Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhâkî (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1346, X, 114.

¹²⁸³ Âl-i imrân 3/7.

¹²⁸⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 131-132.

olduğuna, mîm “Mâlik, Mecîd ve Mennân” olduğına; كهيعص’daki kâf “Kâfi”, hâ “Hâdi”, ayın “Âlim”, sâd da “Sâdik” olduğına işaret eder.

5. Bu harflerin bir kısmı Allah’ın zât isimlerine bir kısmı da sıfat isimlerine delâlet eder. İbn Abbas bununla ilgili olarak انا الله اعلم (Ben en iyi bilen Allah’ım), انا الله افصل (Ben en iyi ayırt eden Allah’ım), انا الله ارى (Ben en iyi gören Allah’ım) anlamına geldiğini söylemiştir.
6. Bu harflerin her biri Allah’ın fiillerinin sıfatlarına delâlet eder. Elif Allah’ın “âlâi”na (nimetleri), lâm “lütü”na, mîm de “mecd”ine delâlet eder.
7. Bunların bazıları Allah’ın isimlerine bazıları da Allah’tan başka varlıkların isimlerine delâlet eder. Dahhâk, elif’in “Allah”a, lâm’ın “Cibrîl”e, mîm’in de “Muhammed”e (a.s.) işaret ettiğini söylemiştir.
8. Resûlullah Kur’an’ın benzerini veya onun on sûresini ya da bir sûresini getirmeleri konusunda kâfirlere meydan okuyunca onlar bu hususta aciz kalmışlardır. Kur’ân-ı Kerîm; “Kur’an işte bu harflerden oluşmaktadır, siz de yapabilirsiniz, fesahatiniz kuvvetli, sözün nazmını biliyorsunuz; o halde bu harflerle telif edilmiş olan bu Kur’an’ın bir benzerini getirmeye gücünüzün yetmesi gerekir” şeklinde kâfirlere bir uyarı olması için bu harfler inmiştir. İşte bu durum Kur’an’ın bir beşer ürünü değil, Allah katından olduğunu gösterir. Muhakkik âlimlerin çoğu bu görüşü tercih etmiştir.
9. Kâfirler “Kur’an’ı dinlemeyin” diyerek insanları ondan döndürmeye çalışınca Allah da onların susmaları ve onu dinlemeleri için onların ne olduğunu bilmedikleri, tanımadıkları bir şey getirmek istedi. Bu nedenle bu harfler indirildi. Onlar bunu işitince şaşırıp kaldılar. Muhammed’in (a.s.) getirdiği şeyleri dinleyin, dediler. Bu harfler onların Kur’an’ı dinlemelerini ve ondan faydalanmalarını sağladı. Çünkü insan anlamadığı ve engellendiği şeyi çok merak eder. Sûrelerin bu harflerle başlaması da Kur’an’ı dinlemelerine ve bu harfleri düşünüp incelemelerine vesile olmuştur.
10. Bu harflerin her birisi milletlerin ömürlerine işaret eder.
11. Mukattaa harfleri yemin ifade ederler. Bu görüş İbn Abbas’tan nakledilmiştir. Ahfeş de bu harflerin farklı dillerle nâzil olmuş kitapların, Allah’ın güzel isim ve yüce sıfatlarının ve ümmetlerin Allah’ı zikrettikleri sözlerinin bu harflerle ifade edilmesi açısından Allah’ın bu harflere yemin ettiğini söylemiştir.
12. Bu harfler ilimle meşgul olmuş, ondan istifade etmiş kişilerin bilebileceği şeylerdir. Hz. Peygamber’in geçmişinde ise böyle bir şey yoktur. Bu durumda bu harflerin ancak gaybden haber verildiği ortaya çıkar. Bu sebeple Allah Hz. Peygamber’in doğruluğunu destekleyen bir mûcize olarak Bakara sûresinin başında bu harfleri zikretmiştir.
13. Mukattaa harfleri, sözün kesilip yeniden başlayacağına delâlet eder. Araplar bir söze yeniden başlayacakları zaman muhatabın dikkatini çekmek için söz dışı bir şey söylerlerdi.¹²⁸⁵

¹²⁸⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 131-135.

Şeyhzâde'nin hurûf-ı mukattaanın Kur'an'da ne amaçla yer aldığıyla ilgili bu görüşlerden hangisini tercih ettiği başka âyetler hakkındaki izahlarından anlaşılmaktadır. Şeyhzâde Ankebût, Rûm ve Secde sûrelerinin başındaki mukattaa harfleri hakkında yaptığı açıklamada bu harflerin manaları bilinmemekle beraber, onu işitenin dikkatini çekip muhatabı uyarsın ve Kur'an'ı hazır bir kalple dinlesin diye zikredildiğini ifade etmektedir. Öbür taraftan ona göre sûrelerin başında bu harflerin zikredilmesi Resûlullah'ın bu bilgileri gaybden haber verdiğini ifade ettiği için onun doğruluğunu destekleyen bir mûcizedir.¹²⁸⁶ Yine bu konuda Şeyhzâde'ye göre bu harflerin Kur'an'da yer almasının maksadı; Kur'an'ın bir benzerini getirmek konusunda meydan okunan kimselere onun kendi sözlerindeki harflerden oluşan bir kelâm olduğunu, eğer o Allah'tan başkasının sözü olsaydı birbirlerine yardım etmelerine ve fesâhatlerinin kuvvetli olmasına rağmen benzerini getirmekten aciz kalmayacaklarını anlatmaktır.¹²⁸⁷

Şeyhzâde ayrıca birçok yerde mukattaa harflerinden sonra “Kitâb”, “tenzîl” ve “Kur'an” ile ilgili âyetlerin zikredildiğine dikkat çekmektedir. Bakara, Âl-i İmrân, A'râf, Yâsîn, Sâd, Kâf, Secde ve Mü'min sûrelerinde durum bu şekildedir. Meryem, Ankebût ve Rûm sûrelerinde ise hurûf-ı mukattaadan sonra başka mevzûlarda âyetler yer almıştır. Şeyhzâde'ye göre sûre başlarında bu harflerden sonra Kitâb, tenzîl ve Kur'an ile ilgili âyetlerin zikredilmesinin hikmeti bu harflerin Kur'an'ın şanı yüce bir kitap ve onun inzâlinin bir canlılığın tahammül edemeyeceği ağır bir yük olduğunu vurguluyor olmasıdır.¹²⁸⁸

1.6. İ'câzü'l-Kur'ân

İ'câzü'l-Kur'ân'dan maksat Kur'an'ın, kendi benzerini ortaya koymak konusunda insanları aciz bırakmasıdır. Ulûmu'l-Kur'an kitaplarında Kur'an'ın dil ve üslubu, telif yöntemi, ihtiva ettiği bilgiler ve ilmî keşifler, beşerin ihtiyaçlarını karşılama konusundaki yeterliliği ve gaybî haberler vermesi gibi açılardan mûcize bir eser olduğu ifade edilmiştir.¹²⁸⁹

¹²⁸⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 481, 525, 586.

¹²⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 50-51.

¹²⁸⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 482.

¹²⁸⁹ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 101-115; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 1018-1019; Zerkânî, *Menâhil'ül-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 331-407, Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 162-167; Yıldırım,

Şeyhzâde de Kur'an'ın iki açıdan mûcize olduğunu söyler. Kur'an'ın birinci i'câz yönü; üstün ve mükemmel nazmıdır. İnsanlar bu açıdan onun bir benzerini getirmekten aciz kalmışlardır. İkinci i'câz yönü ise ihtiva ettiği manalardır. Kur'an-ı Kerîm'de Allah haber vermedikçe kimsenin bilemeyeceği gaybî bilgiler verilmekte, geçmişte yaşanmış kıssalardan bahsedilmektedir. Kıssalar önceki ilâhî kitaplarda anlatılan kıssalara mutâbık şekilde Kur'an'da yer almıştır. Hâlbuki Resûlullah bu kıssaları hiç kimseden dinlememiş, hiçbir yerden okumamıştır. Ayrıca Kur'an'da insanların ihtiyaç duyacağı dünyevî ve dinî şeylerin hepsi bulunmaktadır.¹²⁹⁰

Şeyhzâde'nin Kur'an'ın i'câzı konusunda en çok vurguladığı konu “tehaddî”dir. Ona göre tehaddî (تَحَدَّى) kelimesinin sözlük anlamı, karşındaki kişiden senin yaptığın şey gibi bir şey getirerek sana karşı koymasını istemendir. Bir eylemi yapma konusunda birine rakib olduğunda veya galip gelmek için biriyle çekiştiğinde tehaddî yaptım denilir. Tehaddî kelimesi “el-hadd” (الحد)’den türetilmiştir. “el-Haddeyeyn” (الحديين) de bir konuda çekişen, yani her biri diğerinin getirdiği şeye benzer bir şeyi getirmeye çalışan iki kişi demektir. Istılâhî olarak tehaddî ise Allah Teâlâ'nın, kendi katından indirilmiş olan Kur'an'ın herhangi bir kısmı hakkında şüphesi bulunanlardan, mükemmel bir fesâhat ve belâgata sahip en kısa sûresine benzer bir şey getirerek kendisine karşı koymasını talep etmesi anlamına gelir.¹²⁹¹

Tehaddînin fâilinin Allah mı, Hz. Peygamber mi, Kur'an mı olduğu konusunda ihtilaf edilmiştir. Şeyhzâde'ye göre mütehaddî Allah Teâlâ'dır. O, *وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* “Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye duyuyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin. Eğer iddianızda doğru iseniz Allah’tan başka yardımcılarınızı da çağırın”¹²⁹² âyetini buna delil getirmiştir.¹²⁹³

Şeyhzâde tehaddînin üç aşamada gerçekleştiğini ifade etmektedir. Kâfirler Kur'an'ın parça parça nâzil olmasından dolayı ondan şüphe etmişlerdir. Çünkü onlara göre bu insanların teliflerinde olur. Allah katına ait bir kelâm insanların teliflerinden

Kur'an-ı Kerîm ve Kur'an İlimlerine Giriş, s. 269-225; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 203-215; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 103-145.

¹²⁹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 572, 628, V, 656.

¹²⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 11.

¹²⁹² Bakara 2/23.

¹²⁹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 11.

farklı olarak bir seferde gelmelidir.¹²⁹⁴ Allah da onların bu şüphesi üzerine *قُلْ لِّئِنْ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا* “De ki: Andolsun, bu Kur’an’ın bir benzerini ortaya koymak üzere insanlar ve cinler bir araya gelseler ve birbirlerine destek olsalar bile onun benzerini getiremezler”¹²⁹⁵ âyetiyle önce onlardan Kur’an’ın bir benzerini getirmelerini istemiştir. İkinci aşamada ise onlardan “benzer on sûre”¹²⁹⁶ getirmeleri talep edilmiştir. Üçüncü aşamada da Allah iddia ettikleri gibi parça parça nâzil olan Kur’an’ın bir parçasının, bir sûresinin benzerini getirmeleri¹²⁹⁷ konusunda onlara meydan okumuştur. Kâfirler ise bu zorlamaya cevap vermekten aciz kalmışlardır. Şeyhzâde’ye göre bu meydan okuma aynı zamanda Kur’an’ı Hz. Peygamber’in uydurduğunu söyleyenlere karşı onun doğruluğunu gösteren bir delil ve mûcizedir.¹²⁹⁸

Şeyhzâde mukattaa harflerini de iki açıdan tehdâdînin delillerinden saymaktadır. İlk olarak Kur’an’ın telif edildiği bu harfler aşına oldukları, sözlerinde kullandıkları harflerdendir. Eğer Kur’an Allah’tan başkasının sözü olsaydı birbirlerine yardım etmelerine ve kuvvetli bir fesahate sahip olmalarına rağmen benzerini getirmekten aciz kalmazlardı. İkinci açıdan ise bu harfleri getiren zât okuma ve yazma bilmeyen, kitaplarla meşgul olmayan bir kişidir. Bu da bu harflerin ancak gaybden haber verildiğini göstermektedir.¹²⁹⁹

1.7. Müşkilü’l-Kur’ân

Müşkilü’l-Kur’ân ile Kur’an’ın bazı âyetleri arasındaki ilk bakışta ihtilaf ve tenâkuz gibi görülen meseleler kastedilmektedir.¹³⁰⁰ Şeyhzâde Muhyiddin Efendi Kur’an âyetlerinin herhangi bir tezatlık, eksiklik veya kusur söz konusu olmayacak şekilde Allah tarafından tanzim edildiğini vurgulayarak¹³⁰¹ aralarında tenâkuz olduğu

¹²⁹⁴ Furkân 25/32

¹²⁹⁵ İsrâ 17/88.

¹²⁹⁶ Hûd 11/13.

¹²⁹⁷ Yûnus 10/38.

¹²⁹⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 388-389, IV, 626.

¹²⁹⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 189.

¹³⁰⁰ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, II, 724-736; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 179.

¹³⁰¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 614.

söylenen âyetler eğer iyice incelenirse onlarda herhangi bir tenâkuz olmadığının ortaya çıkacağını söylemiştir.¹³⁰²

Şeyhzâde anlaşılmasında işkâl olduğu vehmedilen bu türden âyetleri vüzûha kavuşturmak için çeşitli açıklama ve değerlendirmeler yapmıştır. Meselâ o, yenilmesi haram olan şeyleri dört şeye hasreden En‘âm sûresinin 145. âyetinin, yenilmesi haram olan başka şeylerden bahseden diğer naslar karşısındaki durumunu nesih ve tahsis bağlamında ele almıştır. Beyzâvî, “*De ki: Bana vahyolunanda, leş veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimseye haram kılınmış birşey bulamıyorum...*”¹³⁰³ âyetinin muhkem bir âyet olduğunu ifade etmektedir. Şeyhzâde’ye göre müfessir aslında âyetin muhkem olduğunu ifade ederek nesh edilmediğini söylemek istemektedir. Çünkü aslen helal olan bir şeyi haram kılan bir âyet yoksa onun helalliği devam eder. Yani şu kesindir ki; Allah Teâlâ Peygamberine (a.s.) vahyetmediği sürece bir şeyin helal veya haram olduğunu bilmeye yol yoktur. Allah bu âyette sadece dört şeyin (leş, akıtılmış kan, domuz eti ve Allah’tan başkası adına kesilmiş bir hayvan) haram olduğunu emretmiştir. Ancak bunlardan başka içki, ribâ ve boğulmuş havyan gibi pis ve necis şeylerin yenilmesinin haram olduğu da kitapla sabittir. Yine köpek dişli yırtıcı hayvanlar ile pençeli yırtıcı kuşların yenilmesini sünnet yasaklamıştır. Şâyet zikredilen bu şeylerin haram olduğunu ifade eden naslar yenilmesi haram şeyleri dört şeye hasreden bu âyetin hükmünü nesh etseydi haber-i vâhidin Kitab’ı nesh ettiğini söylemek gerekirdi. Halbuki kat‘î olan bir şeyi zannî olan bir şey ortadan kaldıramayacağı için bu câiz olmaz. Bu durumda âyetteki “*Bana vahyolunanda ...dan başka haram kılınmış birşey bulamıyorum*” ifadesini o vakit ile sınırlamak gerekir. Yani yırtıcı hayvanların ve kuşların yenilmesinin haram kılınması daha sonraki bir vakitte söz konusu olmuştur. Bu ise nesih değil, tahsistir. Ayrıca bu sûre (En‘âm sûresi) mekkîdir. Allah bu mekkî sûrede sadece bu dört şeyin haram olduğunu beyan etmiş, daha sonra da Nahl sûresinin 115. âyetiyle bunu tekit etmiştir ki bu âyet de mekkîdir. Daha sonra ise Allah Teâlâ medenî olan Mâide sûresinin 1. âyetinde “...size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı ...” buyurmuştur. Müfessirler “size okunacaklar dışında” ifadesinden muradın En‘âm sûresinin 145. âyetinde zikredilen dört şey

¹³⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 371.

¹³⁰³ En‘âm 6/145.

olduğunu söylemişlerdir. Allah, Mâide sûresinin 3. âyetinde de “boğulmuş, (taş, ağaç vb. ile) vurulup öldürülmüş, yukarıdan yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanıp ölmüş (hayvanlar ile) canavarların yediği -ölmeden yetişip kestikleriniz hariç-” hayvanların yenilmesinin haram olduğunu bildirmiştir. Bunlar da önceki âyette sayılan leş (meyte) kısmına giren şeylerdir. Allah yine medenî olan Bakara sûresinde (173. âyet) de bu dört şeyden başka bir şeyin haram olmadığını beyan ederek Kur’an’ın nüzûl sürecinin tamamında yenilmesi haram şeyleri bu dört şeye hasretmiştir.¹³⁰⁴

Şeyhzâde bu âyetin mensûh olmadığını bu şekilde izah ettikten sonra gelebilecek bazı itirazlara da cevaplar vermiştir. İtiraz şu şekildedir: Yenilmesi haram olan şeyleri bu dört şeyle kısıtlamak “...Peygamber pis şeyleri haram kılar...”¹³⁰⁵ âyetiyle haram oldukları ifade edilen necis ve pis şeyleri helal kılmayı gerektirir. Yine içki içmek ve boğulmuş hayvanı yemek vb. şeyleri haram kılan medenî âyetler de yenilmesi haram şeyleri dört şeyle sınırlayan bu âyeti nesheder. Bu âyet de mensûh olur ve bu dört şeyden başkasının helal olduğuna dair bir delil kalmaz. Bu da sadece bu dört şeyin haram olduğuna dair mekkî ve medenî âyetler arasındaki uyumu ortadan kaldırır. Şeyhzâde bu itirazları şöyle cevaplamıştır: “...Peygamber pis şeyleri haram kılar...” âyeti, yenilmesi haram olan şeyleri dört şeye indirgeyen âyeti nesh etmez. Çünkü âyette “veya domuz eti -ki pisliğin kendisidir-” buyrulmuştur. Yani domuz etinin haram kılınmasının illeti, pis ve necis olmasıdır. Bu da necâset olan her şeyin yenilmesinin haram olmasını gerektirir. Bundan dolayı bu âyet önceki âyetin hükmünü ortadan kaldırmaz. Aynı şekilde boğulmuş hayvan ile devamında zikredilen diğer şeyler de yenilmesi haram olan leş sınıfına girerler. İçkiye gelince, onun da şeyta işi bir pislik olduğu âyette¹³⁰⁶ ifade edilmiştir. Yine ribâyı haram kılan âyet de bu âyeti nesh etmez. Zira bu ve bunun gibi diğer âyetler bu âyetteki umûmî ifadeyi tahsis etmişlerdir. Tahsis ise nesih değildir. Nitekim Kitap’daki genel bir hükmün haber-i vâhidle tahsisi de câizdir.¹³⁰⁷

Şeyhzâde Muyiddin Kocevî, اٰمَنَّا وَاَشْهَدُ بِاَنَّكَ مُسْلِمُونَ “İman ettik, bizim Allah’a teslim olmuş kimseler olduğumuza sen de şahit ol”¹³⁰⁸ âyeti ile اِذْ قَالَ الْخَوَارِیُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ

¹³⁰⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 162-164.

¹³⁰⁵ A’râf 7/157.

¹³⁰⁶ Mâide 5/90.

¹³⁰⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 164.

¹³⁰⁸ Mâide 5/111.

يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ “*Hani havârîler ‘Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, bir sofrayı indirebilir mi?’ demişlerdi*”¹³⁰⁹ âyeti arasında vehmedilen ihtilaf ve çelişkiyi ise âyetlerin bağlamına vurgu yaparak gidermiştir. Buradaki problem Havârîlerin “*Rabbin bize gökten, bir sofrayı indirebilir mi?*” diye Allah’ın kudretinden şüphe ettiklerini gösterecek bir şeyi nasıl söyledikleridir. Şeyhzâde’ye göre âyetlerin devamında Hz. İsa’nın “*Eğer iman etmiş kimseler iseniz Allah’tan korkun*”¹³¹⁰ demesi ile Havârîlerin “*Bize doğru söylediğini bilelim*”¹³¹¹ karşılığını vermeleri daha henüz imanlarının kemâle ermediğine delâlet etmektedir. Havârîlerin önceki “*İman ettik, bizim Allah’a teslim olmuş kimseler olduğumuza sen de şahit ol*” ifadeleri ise iman ve ihlâs iddia ettiklerine delâlet eder. Böyle bir iddiada bulunmak imanın kapte iyice yerleşip karar bulması anlamına gelmez. Zaten Allah Teâlâ da onları sağlam bir mü’min olarak vasfetmemiş, sadece onların bu iddialarından bahsetmiştir. Şeyhzâde âyetlerin arasını bu şekilde uzlaştırdıktan sonra kıraat üzerinden ikinci bir izaha daha değinmiştir. Kisâ, يَسْتَطِيعُ fiilini İsa (a.s.)’ı kastederek تَسْتَطِيعُ şeklinde, رَبُّكَ’yi de fetha ile رَبِّكَ diye nasb halinde okumuştur. Bu durumda âyetin manası “*Rabbinden bize gökten bir sofrayı indirmesini isteyebilir misin?*” şeklinde olur ve bu kıraat Havârîlerin, hem iman ettiklerini söyleyip hem de Allah’ın kudretinden şüphe ettikleri fikrinin önüne geçer.¹³¹²

Yine Şeyhzâde, فَوَرَبِّكَ لَنَسْأَلَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ “*Rabbine and olsun ki, mutlaka onların hepsini sorguya çekeceğiz*”¹³¹³ âyeti ile فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْأَلُ عَنْ ذَنْبِهِ إِنْسٌ وَلَا جَانٌّ “*İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz*”¹³¹⁴ âyetinin arası nasıl cem edilir denilirse buna çeşitli şekillerde cevap verilir, diyerek üç farklı görüş belirtmiştir. İlk olarak onlara bir soru sorulmayacaktır. Çünkü Allah onların amellerini çok iyi bilmektedir. Aksine onları azarlamak için “*Şunu niye yaptın*” diye sorular sorulacaktır. Şeyhzâde bu ilk görüşün zayıf olduğunu söyler. Çünkü ona göre eğer “*İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz*” âyetinden murad onlara sual sorulmayacağı olsaydı, bu “*o gün*”e tahsis edilmezdi. Zira Allah onların amellerinden her an haberdar olduğu için bunun gibi sualler Allah’a sadece o gün için değil, her vakitte muhaldir. İkincisine göre ise soru sorma başka bir vakitte olacaktır. Çünkü kıyamet günü uzun bir gündür. Onda

¹³⁰⁹ Mâide 5/112.

¹³¹⁰ Mâide 5/112.

¹³¹¹ Mâide 5/113.

¹³¹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 611-612.

¹³¹³ Hicr 15/92.

¹³¹⁴ Rahmân 55/39.

bazılarına sorular sorulan bazılarına da sorulmayan duraklar vardır. Bu konudaki üçüncü görüşe göre de “*İşte o gün insana da cine de günahı sorulmaz*” âyeti genel, “*Rabbine and olsun ki, mutlaka onların hepsini sorguya çekeceğiz*” âyeti de özel anlam sahiptir. Bu durumda ise özel anlam genel olanın önüne geçer.¹³¹⁵ Görüldüğü gibi Şeyhzâde mesele hakkında üç farklı görüşe yer vermiş, ama bunların arasında tercih yapmamıştır.

Kur’an’da Hz. Âdem’in toprak,¹³¹⁶ çamur,¹³¹⁷ pişmiş çamura benzeyen bir balçık¹³¹⁸ ve yapışkan bir çamur¹³¹⁹ gibi çeşitli maddelerden yaratıldığı ifade edilmektedir. Şeyhzâde’ye göre bu âyetler arasındaki ihtilafı gidermek için Hz. Âdem’in bir defada tüm bu maddelerin karışımıyla yaratıldığını söylemenin doğru olmadığı açıktır. Bu âyetlerde kastedilen şey Hz. Âdem’in yaratılışının başından itibaren bir takım aşamalar geçirdiğini anlatmaktır. Hz. Âdem et ve kemik olarak yaratılıp organları oluşmadan önce ilk evrede topraktır, diğer evrede yapışkan bir çamur, daha sonra kararmış bir balçık son olarak da pişmiş çamura benzeyen bir balçık halini almıştır.¹³²⁰

Şeyhzâde bir başka yerde ise Allah’ın *وَإِنْ تُصِيبُهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَإِنْ تُصِيبُهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هَذِهِ مِنْ عِنْدِكَ قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ* “*Kendilerine bir iyilik dokunsa ‘Bu Allah’tan’ derler; başlarına bir kötülük gelince de ‘Bu senden’ derler. ‘Hepsi Allah’tandır’ de*”¹³²¹ âyetinde kötülüğü kendisine nispet etmesi ile *مَا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَمَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ* “*Sana gelen iyilik Allah’tandır. Başına gelen kötülük ise nefsendendir*”¹³²² âyetinde kula nispet etmesi hakkında Mu‘tezile’nin görüşlerinden bahsetmiş, kendisi bir değerlendirme yapmamıştır. Onlara göre burada Allah’a nispet edilen kötülük, belâ anlamındadır. Kula nispet edilen kötülük ise günahıdır.¹³²³

¹³¹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 238.

¹³¹⁶ Âl-i İmrân 3/59.

¹³¹⁷ Sâd 38/71.

¹³¹⁸ Rahmân 55/14.

¹³¹⁹ Saffât 37/11.

¹³²⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 208-209.

¹³²¹ Nisâ 4/78.

¹³²² Nisâ 4/79.

¹³²³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 368.

1.8. Münâsebâtü'l-Kur'ân

Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü parça parça olarak uzun bir zaman dilimine yayılmasına rağmen âyet ve sûreler arasında mûcizevî bir intizam bulunmaktadır. Kur'an'ın bu yönünü inceleyen ilme “Münâsebâtü'l-Kur'ân” veya “Tenâsübü'l-âyi ve's-süver” ismi verilmektedir.¹³²⁴

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de sûre ve âyetler arasındaki tenâsübe gâyet önem veren bir müfessirdir. Hatta Şeyhzâde'nin tefsirî açıklamalarının önemli bir kısmını bu konunun işgal ettiğini söylemek mümkündür. O, hem ard arda gelen sûreler hem de bazı âyetler arasındaki uygunluğa dikkat çekmiş, bu hususlarda azımsanmayacak ölçüde açıklamalar yapmıştır. Şeyhzâde genellikle bu uygunluğa “irtibât, münâsebet, ittisâl, intizâm ve te'alluk” kelimeleriyle işaret etmiştir.¹³²⁵

Şeyhzâde'nin **sûreler arasındaki tenâsübe** dair değerlendirmeleri bir sûrenin ilk âyetleri ile kendisinden önceki sûrenin son âyetleri arasındaki mana uyumuyla ilgilidir. Örneğin, Mâide sûresinin başında sûre hakkında giriş bilgileri verirken sûrenin kendisinden önceki Nisâ sûresi ile münasebetine değinmiştir. Ona göre Allah Teâlâ, önceki sûrede Ehl-i Kitâb'ın Allah'a verdikleri sözü bozmalarından bahsedince Mâide sûresinin başında da mü'minlere Allah'ın emir ve nehiyelerine uyacaklarına dair ahitlerini yerine getirmelerini emretmiştir.¹³²⁶

Şeyhzâde aynı şekilde Kamer sûresinin başı ile bir önceki Necm sûresinin sonunun uyum içinde olduğunu ifade etmektedir. Necm sûresinin son kısmında “Yaklaşan yaklaştı”¹³²⁷ buyrulmuştur. Sanki Allah, “Kıyamet yaklaştı ve ay yarıldı”¹³²⁸ diyerek Kamer sûresinde bu konuya bir delille birlikte yeniden dönmüştür.¹³²⁹ Yine Şeyhzâde, Zâriyât sûresinin başı ile bir önceki Kâf sûresinin sonunun birbirine uygun

¹³²⁴ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, 61-78; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, II, 976-994; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s. 204-207; Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 259-261; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, s. 173-178; Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, DİB, Ankara 2009, 7-13.

¹³²⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 391, 622, 658, 678, III, 122, 137, 140, 224, 374, 409, 410, 599, IV, 431, 507, V, 231, 285, 289, 307, 402, 474, VI, 78, 243, 702, VII, 426, 501, 644, 724, 728. Şeyhzâde'nin tenâsübü'l-Kur'ân ile ilgili diğer bazı açıklamaları için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 396, 402, 427-428, 470, 507-508, 693, III, 375, IV, 238, 339, 517, V, 121, 307-308, VI, 116.

¹³²⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 462.

¹³²⁷ Necm 53/57.

¹³²⁸ Kamer 54/1.

¹³²⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VIII, 32.

olduğunu ifade eder. Çünkü ona göre Allah Teâlâ Kâf sûresinin sonunda delilleriyle birlikte haşirden bahsetmiştir. Zâriyât sûresinin başında ise onlara vaat edilen yeniden diriliş, sevap ve azabın kesinlikle doğru olduğu bildirilmiştir.¹³³⁰

Şeyhzâde'nin farklı bir değerlendirmesi ise sûrenin kendi içindeki tenâsüb üzerinedir. O, Zâriyât sûresinin başı ile sonu arasında da bir uygunluk olduğunu belirtir. Sûrenin girişinde “Size vâdedilen, kesinlikle doğrudur”¹³³¹ denilirken sonunda da “Kâfirlerin onlara vaat edilen günlerinde vay haline!”¹³³² buyrulmuştur.¹³³³

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin **âyetler arasındaki münasebete** dair izahları ise bazen âyet gruplarının kendi içindeki irtibatı bazen de bir âyetin aynı sûre içinde daha önce geçen başka bir âyetle ilgisi hakkındadır. Meselâ Şeyhzâde, Duhân sûresinin ilk 11 âyetinde bulunan mana uyumu hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Buna göre Allah Teâlâ, kitabı üzerine yemin ederek onun şanını yüceltmiş ve bunu da onu hayır ve bereketi bol, şerefli bir gecede indirerek eşsiz kıldığını dair verdiği haberle desteklemiştir. Ayrıca Kendi katından gelen hikmetli işlerin bu gece dağıtıldığından bahisle Kur'an'ın inzâlinin bu geceye tahsisinin sebebini beyan etmiştir. Sonra ise rubûbiyyetini tasdik ederek yüce sıfatlarla ulu zâtını tavsif etmiştir.¹³³⁴ Devamında da “Eğer kesin olarak inanıyorsanız...”¹³³⁵ ve “O sizin de Rabbiniz, önceki atalarınızın da Rabbidir”¹³³⁶ şeklindeki muhatap sîgasıyla câhiliye hamiyetlerinden dolayı onları uyarmış, göklerin ve yeryüzünün yaratıcısı Allah'tır dedikleri halde Kur'an'a ve Resûlullah'a iman etmediklerinden dolayı onları azarlamıştır. Allah Teâlâ daha sonra ise onların durumlarını tahkir etmek ve onları muhatap makamından uzaklaştırmak için hitabı gâib sîgasına çevirerek “Fakat onlar, şüphe içinde eğlenip duruyorlar”¹³³⁷ buyurmuştur. Çünkü onlar sallantı ve şüphe içindedir. Yaptıkları dalga geçmek ve oyun oynamaktan ibarettir. Kesin delillere iltifat etmemişlerdir. Hak ile bâtılın, faydalı olanla zararlı olanın arasını ayıramamışlardır. Onların bu ahmak ve azgın halleri ile hak ve faydalı olanı kabul etmemeleri karşısında Allah Teâlâ da Resûlünü teselli etmek,

¹³³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 689.

¹³³¹ Zâriyât 51/5.

¹³³² Zâriyât 51/60.

¹³³³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 689.

¹³³⁴ Bk. Duhân 44/1-6.

¹³³⁵ Duhân 44/7.

¹³³⁶ Duhân 44/8.

¹³³⁷ Duhân 44/9.

Resûlünün onların iman edeceklerine dair umudunu artık sona erdirmek ve onların merhamet edilenlerden değil, aksine azab edileceklerden olduklarını açıklamak için sözü Habîbine yönelterek “Göğün apaçık bir duman çıkaracağı günü gözetle”¹³³⁸ buyurmuştur.¹³³⁹

Şeyhzâde “Hani siz bir adam öldürmüştünüz de onun hakkında birbirinizle atışmıştınız. Hâlbuki Allah gizlemekte olduğunuzu ortaya çıkaracaktır”¹³⁴⁰ âyetinin, “Bir zamanlar biz sizin için denizi yardım, sizi kurtardık, Firavun’un taraftarlarını da siz bakıp dururken denizde boğduk”¹³⁴¹ âyetine ma’tûf olduğunu söylemektedir. Bu, Allah’ın onlara lutfettiği diğer nimetlerin sayılması ve hatırlatılması yoluyla olmuştur. Allah kâtilin kim olduğunu ortaya çıkararak onların üzerinden cinâyet töhmetini kaldırmış, diyet ödemekten onları kurtarmıştır. Bu âyetle sanki onlara “Olanları bir hatırlayın. Hani bir kişiyi öldürmüştünüz. Kim sizin suçsuzluğunuzu ortaya çıkardı? İçinizden kimin cinâyeti işlediğini kim gösterdi?” denilmiştir. Ya da Şeyhzâde’ye göre bu âyet “Musa, kavmine: Allah bir sığır kesmenizi emrediyor, demişti...”¹³⁴² âyetine atfedilir. Çünkü maksat Allah’ın İsrâiloğullarını masum bir kişiyi öldürmek gibi bazı suçlardan ötürü azarlamasıdır.¹³⁴³

Şeyhzâde, “Mallarını gece ve gündüz, gizli ve açık hayra sarfedenler var ya, onların mükâfatları Allah katındadır. Onlara korku yoktur, üzüntü de çekmezler”¹³⁴⁴ âyeti ile “Faiz yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların ‘Alım-satım tıpkı faiz gibidir’ demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisinin ve artık onun işi Allah’a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar”¹³⁴⁵ âyeti arasındaki münâsebetin de tezatlık yönünden olduğunu ifade eder. Zira birincisi sadaka âyetidir ve sadaka Allah’ın rızasını arzulayarak ve O’nun emrine uyarak verilen malın azalmasından ibarettir. Ribâ ise malın Allah’ın yasakladığı

¹³³⁸ Duhân 44/10.

¹³³⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 501.

¹³⁴⁰ Bakara 2/72.

¹³⁴¹ Bakara 2/50.

¹³⁴² Bakara 2/67.

¹³⁴³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 104.

¹³⁴⁴ Bakara 2/274.

¹³⁴⁵ Bakara 2/275.

biçimde artmasını istemektir. Bu açıdan her iki âyet birbirine zıt anlama sahiptir. Bu sebeple de Allah Teâlâ “Allah faizi tüketir, sadakaları ise bereketlendirir”¹³⁴⁶ buyurmuştur.¹³⁴⁷

Şeyhzâde, “Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır”¹³⁴⁸ âyetinin kendisinden önceki “Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar kurtuluşa erenlerdir”¹³⁴⁹ âyetiyle olan irtibat yönünü de şöyle ifade etmektedir:

“Allah Teâlâ, bu ümmete iyiyi emretmelerini, kötüyü de nehyetmelerini emretmiştir. Bu ise ancak iyiyi emreden kişinin zâlimlere ve zorbalara karşı bu teklifi uygulamaya kadir olmasıyla gerçekleşir. Bu kudret de hak ve din ehli arasındaki ülfet ve muhabbetten başka bir şeyle elde edilmez. Bu nedenle Allah’ın, bu teklifini yerine getirmekten aciz olmalarına bir sebep olmasın diye tefrika ve ihtilaf konusunda uyarıda bulunmasında bir sakınca yoktur.”¹³⁵⁰

Şeyhzâde, “Ey iman edenler! Kendisinde artık alış-veriş, dostluk ve kayırma bulunmayan gün (kıyamet) gelmeden önce, size verdiğimiz rızıktan hayır yolunda harcadığınız. Gerçekleri inkâr edenler elbette zâlimlerdir”¹³⁵¹ âyetindeki infakı ise Allah yolunda cihad için infak etmek olarak yorumlar ve bu âyetin aynı sûrede daha önce geçen “Allah yolunda savaşın”¹³⁵² âyetiyle bağlantılı olduğunu söyler. Ona göre Allah yolunda savaşmakla ilgili bu emri cihad için infak etmeyi teşvik eden “Kim Allah’a güzel bir borç verir”¹³⁵³ âyeti takip etmiştir. Sonra da Allah Teâlâ cihad emrini Tâlût kıssasıyla¹³⁵⁴ tekit etmiştir. Ardından ise bu âyetle cihad için infak etme emredilmiştir.¹³⁵⁵

Şeyhzâde, “Şüphe yok ki, Safa ile Merve Allah’ın koyduğu nişanlardandır...”¹³⁵⁶ âyetinin öncesiyle olan bağımlı Allah’ın “Öyle ise siz Ben’i anın ki Ben de sizi

¹³⁴⁶ Bakara 2/276.

¹³⁴⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 667.

¹³⁴⁸ Âl-i İmrân 3/105.

¹³⁴⁹ Âl-i İmrân 3/104.

¹³⁵⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 140.

¹³⁵¹ Bakara 2/254.

¹³⁵² Bakara 2/244.

¹³⁵³ Bakara 2/245.

¹³⁵⁴ Bakara 2/246-252.

¹³⁵⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 622.

¹³⁵⁶ Bakara 2/158.

anayım...”¹³⁵⁷ âyetindeki çeşitli ibadetlerde kullanılan zikir emriyle ilişkilendirmektedir. Allah Teâlâ bu zikir emrinden sonraki âyetlerde ise kendisinden sabır ve namaz ile yardım dilemeyi emretmiş, şehitlerin durumlarından bahsederek cihada teşvik etmiş daha sonra tekrar insanın baş başa kalabileceği çeşitli musibetler ve imtihanlara geri dönmüş ve bunlara sabredenlerin mükafat kazanacağını açıklamıştır. İşte Safâ ve Merve arasında sa’y yapmak da Allah’ı zikretmeyi ve O’na yakın olmayı amaçlayan ibadetlerin cümlesindendir.¹³⁵⁸

1.9. Garîbü’l-Kur’ân

Kur’an’ın bazı kelime, terim ve terkipleri her ne kadar belli bir kültür ve birikime sahip olanlar tarafından biliniyor ve edebî eserlerde kullanılıyor olsa da kullanımı yaygın olmadığından dolayı herkes tarafından anlaşılamamaktadır. Ayrıca İslâm âlimlerinin çoğuna göre Kur’an’da diğer Arap lehçelerinden gelen ve yabancı dillerden alınıp Arapçalaştırılan bazı kelimeler de yer almaktadır. Garîbü’l-Kur’ân ilmi ise işte Kur’ân-ı Kerîm’deki bu tür ifadeleri inceleyip açıklamaktadır.¹³⁵⁹

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de âyetlerde geçen bazı garîb kelimelerin lügavî manaları ile bulundukları bağlamda sahip oldukları anlamlar hakkında bilgiler vermektedir. O, bu konuda Cevherî’nin *es-Sıhah*’ı, Râğıb’ın *el-Müfredât*’ı ve Ebü’l-Bekâ’nın *el-Külliyât*’ına çokça müracaat etmiştir. Örneğin Şeyhzâde Nisâ sûresinin 100. âyetindeki “murâğam” (مراغم) kelimesini Cevherî ve Ferrâ’ya başvurarak açıklamaktadır. Cevherî bu kelimenin yol, kaçış yeri manasına geldiğini söylemiştir. Ferrâ’ya göre ise murâğam; yeryüzünde gidilecek yol demektir.¹³⁶⁰

Şeyhzâde “Fâtır” (فطر) kelimesi hakkında yaptığı açıklamada ise kelimenin genel kullanımı ile Kur’an’daki anlamı arasındaki farka işaret etmektedir. Çünkü ona göre bu kelime âyette Allah’ın bir şeyi ilk defa yaratması, varlığa getirmesi anlamındadır. Ancak kelimenin bu kullanımı yaygın değildir. Meşhur olan manaya göre “fatar” yarmak demektir. Şeyhzâde bu ilk defa yaratma manasının ise İbn Abbas’tan nakledildiğini söylemiştir.¹³⁶¹ Şeyhzâde’nin ayrıntısı hakkında bilgi vermediği bu

¹³⁵⁷ Bakara 2/152.

¹³⁵⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 396.

¹³⁵⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 119; Demirci, “Garîbü’l-Kurân”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 73-74.

¹³⁶⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 396.

¹³⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 3.

rivâyete göre İbn Abbas (r.a.); bir kuyu hakkında tartışan iki Arab bu meseleyi sormak için kendisine gelince onlardan biri; انا فطرتها “İlk ben kazdım” yani “Kazmaya ilk ben başladım” deyinceye kadar فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ âyetinin¹³⁶² anlamını bilmediğini söylemiştir.¹³⁶³

مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ شَيْهَازَةً
شَهِيدَةً لِقَوْمِهِمْ لِيَحْكُمَ فِي أَفْئِدَتِهِمْ وَأَقْبَارِهِمْ وَأَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ “Allah bâhira, sâibe, vâsile ve hâm diye bir şey (meşrû) kılmamıştır. Fakat kâfirler, yalan yere Allah’a iftira etmektedirler ve onların çoğunun da akılları ermez”¹³⁶⁴ âyetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamada ise Allah’ın bu âyette dört şeyi zikrettiğini söylemiş ve teker teker bunların manaları hakkında bilgi vermiştir. Bunların birincisi “bahîra”dır. Bu kelime fe‘îl vezninde olup “yarmak” anlamındaki بَحَر kökünden gelir ve mef‘ûl manasındadır (yarılan şey). Araplar putları için bir devenin kulağını yarıp onu salıverirlerdi. Bu ona binilmesine ve yük yüklenmesine engel olurdu. İnsanlar onu su içerken ve otlarken kovmazlardı. İkinci kelime olan “sâibe” ise suyun salıverilip yeryüzünde akmasından gelir. Sâibe ile salıverilen/serbest bırakılan deve kastedilmektedir. Bir kişi devesi hakkında “Eğer hastalığım iyileşirse veya kaybettiğim bir şey geri gelirse devam sâibe olsun” derdi. Çünkü o, devesini dilediği üzere salıverirdi. Âyetteki üçüncü kelime de “vâsîle”dir. Vâsîle, bir batında erkek kuzu ile beraber doğan dişi kuzuya denir. Câhiliye Arapları eğer koyun dişi doğurursa onu kendilerine ayırırlardı. Erkek doğurursa onu da putlarına kurban ederlerdi. Eğer koyun aynı anda hem erkek hem dişi beraber doğurursa bu erkek kuzuyu sürüyle beraber bırakıp putlarına kurban etmezlerdi. Çünkü inançlarına göre eğer erkek kuzu tek başına kalsaydı, onu yemek sahibine haramdı. Onu putları için kesmek gerekirdi. Aynı batında hem erkek hem dişi kuzu beraber doğunca dişi olan erkek kardeşini yalnız bırakmayıp ona ulaşmış olduğu için dişi kuzuya “vâsîle” denilmiştir. Dördüncü olarak “hâmî” ise korumak, engellemek anlamında ism-i fâil bir kelime olup kendisine bir kötülük erişmesinden korunmuş deve anlamındadır. Araplar, eğer bir devenin dölünden on batın deve doğarsa onu haram ederler ve az önce bahsedilen sâibe isimli deve gibi ona

¹³⁶² Fâtır 35/1.

¹³⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 577.

¹³⁶⁴ Mâide 5/103.

binmeyi yasaklarlar, istediği sudan içmesine, dilediği gibi meralarda otlamasına engel olmazlardı.¹³⁶⁵

Yine Şeyhzâde Tevbe sûresinin 60. âyetinde zekât verilecek kimselerden bahsedilirken kullanılan “ğârimîn” (الْغَارِمِينَ) kelimesi ile kimlerin kastedildiği konusunda bilgi vermiştir. Şeyhzâde’nin izahına göre “ğârim” borcu olan kimse anlamındadır. Lügatta bu kelimenin kökü olan “ğurm”, kişiye zor gelen gereklilik manasındadır. “Ğarâm” da gerekli ceza demektir. İnsana ödemesi gereken borç zor ve ağır geldiği için “ğarâm” diye isimlendirilmiştir. Şeyhzâde ayrıca *es-Sıhah*’ta bu kavramın “Edâsı gereken şey” olarak açıklandığını söylemiştir.¹³⁶⁶

Şeyhzâde, Tevbe sûresinin diğer ismi olan ve ilk âyetinde yer alan “berâe” (براءة) kelimesinin de bağı koparma manasında olup birinin diğer bir kişiden berî olduğunu, aralarında herhangi bir nispet ve alaka kalmadığını ya da ona borcu olmaktan berî olduğunu anlatmak için bu kelimenin kullanıldığını ifade etmiştir.¹³⁶⁷

Şeyhzâde Hûd sûresinin 56. âyetinde yer alan “nâsiye” (ناصية) kelimesinin de Araplara göre başın ön kısmındaki saç anlamına geldiğini söyler. Kişinin buradaki saçından tutmak da onun hakkından gelmek, onu yenmek demektir. Araplar bir kişinin birisine boyun eğdiğini, zelîl bir durumda olduğunu betimlemek için “Onun perçemi (nâsiye) ancak şunun elindedir” derler. Allah da mahlûkat üzerindeki kudretinin etkisini ifade etmek için isti’âre yoluyla yaratılmışların perçeminin kendi elinde olduğunu söylemiştir.¹³⁶⁸

Şeyhzâde *فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ* âyetindeki¹³⁶⁹ “usüvv” (عثر) kelimesinin de ister hakları kısaltlamak ister başka konularda olsun mutlak anlamda fesat çıkarmak anlamına geldiğini söyler.¹³⁷⁰

¹³⁶⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 599-600.

¹³⁶⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 479.

¹³⁶⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 425.

¹³⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 659-660.

¹³⁶⁹ Hûd 11/85.

¹³⁷⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 681. Şeyhzâde’nin bu konudaki diğer bazı açıklama ve değerlendirmeleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 553, II, 9, 56, 88, 276-277, 330, 433, 538, 624, 630, III, 41, 133, 296, 316, 322, 354, 437, 467, 477, 515, 568, IV, 65, 231-233, 278-279, 541, 694, 679, V, 314-315, 416, 592, 597-598, 598, 617-618, VI, 207, 221-222, 260, 267, 288, 304, 354, 681-682, 707, VII, 55, 375, 380, 414, 578, VIII, 388-389, 581, 618, 691.

1.10. İ'râbü'l-Kur'ân

İ'râbü'l-Kur'ân'dan maksat Kur'an âyetlerini cümle yapısı yönünden ele alan Kur'an ilmidir.¹³⁷¹

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî, Beyzâvî'nin eksik bıraktığını düşündüğü yerler başta olmak üzere Kur'an'ın birçok ibaresinin i'râb bilgisini zikrederek bunun anlama etkisine dair açıklamalar yapmıştır. Meselâ Beyzâvî *وَإِذَا لَقُوا الَّذِينَ آمَنُوا قَالُوا آمَنَّا وَإِذَا خَلَا بِبَعْضِهِمْ* *إِمان edenlerle karşılaştıklarında 'İman ettik' derler. Birbirleriyle başbaşa kaldıkları vakit ise: Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgileri), Rabbiniz katında sizin aleyhinize hüccet getirmeleri için mi onlara anlatıyorsunuz; bunları düşünemiyor musunuz? derler*"¹³⁷² âyetindeki *"İman edenlerle karşılaştıklarında..."* ifadesinde sadece münafıklardan bahsedildiğini söylemektedir. Şeyhzâde, bu ibareyi gramer açısından da ele alıp âyete buna göre anlam vermiştir. Buna göre bu ifade, yahudi ve münafıkların çirkin durumlarını ve sözlerini açıklayan yeni bir cümle başlangıcı olması muhtemel olan bir şart cümlesidir. Yine bu ifadenin, önceki âyetteki bir hal cümlesi olan *وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ* *"Onlardan bir grup olarak"*¹³⁷³ ifadesi üzerine atfedilen bir hal cümlesi olup mahallen mansûb olması da mümkündür. Bu durumda ise mananın takdiri *"(Ey Mü'minler) onlar Allah'ın kelâmını tahrif edenleri taklit ediyor ve mü'minlere kalplerinde olmayan şeyleri söylüyorken nasıl onların iman edeceğini umarsınız!"* şeklinde olur.¹³⁷⁴

Şeyhzâde'nin *تِلْكَ آيَاتُ اللَّهِ تَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ* *"İşte bunlar sana hak olarak okuduğumuz Allah'ın âyetleridir"*¹³⁷⁵ âyeti hakkında yaptığı izaha göre ise *تِلْكَ* mübtedâ, *آيَاتُ اللَّهِ* de onun haberidir. *تَتْلُوهَا* ifadesi ise *وَهَذَا بَعْطِي شَيْخًا* *"Bu kocam da bir ihtiyar (iken)"*¹³⁷⁶ âyetindeki gibi hal cümlesidir. Şeyhzâde'nin naklettiğine göre ayrıca bu

¹³⁷¹ Abdülhamit Birışık, "İ'râbü'l-Kur'ân", *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXII, 376; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, I, 119; Demirci, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 117.

¹³⁷² Bakara 2/76.

¹³⁷³ Bir önceki âyet ise şöyledir: *أَفَنظَمُونَ أَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ* *"Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysa ki onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler de iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi."* (Bakara 2/76.)

¹³⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 118.

¹³⁷⁵ Âl-i İmrân 3/108.

¹³⁷⁶ Hûd 11/72.

âyetle ilgi olarak اَيَاتُ اللّٰهِ'inin تِلْكَ'den bedel, تَتْلُوْهَا ifadesinin cümle olarak تِلْكَ'nin haberi ve تَتْلُوْهَا'inin de تَتْلُوْهَا'nin fâili veya mef'ûlünden hal oluşu söylenmiştir.¹³⁷⁷

Şeyhzâde بِفَاتِنَيْنِ عَلَيْهٖ مَا أَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنَيْنِ “Sizler ve taptığınız şeyler, (insanları Allah’a karşı) azdırıp saptıramazsınız”¹³⁷⁸ âyetlerini de yine gamer açısından tahlil etmiştir. Buna göre و atıf içindir. مَا ism-i mevsûl olup اِنَّ'nin ismine atfen mahallen mansûbdur. عَلَيْهٖ مَا'deki مَا ise nâfiye (olumsuzluk bildiren mâ), أَنْتُمْ onun ismi, بِفَاتِنَيْنِ de haberidir. عَلَيْهٖ ise بِفَاتِنَيْنِ'e bağlı olup ondaki ۞ zamiri Allah’a râcîdir.¹³⁷⁹

Şeyhzâde, فَإِذَا الذِّیْ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ “Bir de bakarsın seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur”¹³⁸⁰ âyeti hakkında yaptığı açıklamada da إِذَا'nin müfâce'e anlamı (aniden gerçekleşen) ifade ettiğini, ism-i mevsûl olan الذِّی'nin mübtedâ, عَدَاوَةٌ'nin de onun sıra cümlesi olduğunu söylemiştir.¹³⁸¹

1.11. Fezâilül-Kur’ân

Fezâilül-Kur’ân, Hz. Peygamber’den nakledilen hadislerle dayanarak Kur’an’ın tamamını veya bazı âyet ve sûrelerini öğrenme, öğretme, ezberleme, okuma ve dinlemenin faziletleri ve bu kişilerin kazanacağı sevapları konu edinen ilim dalıdır.¹³⁸²

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de bazı sûrelerin ve âyetlerin faziletleriyle ilgili rivâyetlere eserinde yer vermiştir. Şeyhzâde, bu tür rivâyetlerin bir kısmını Vâhidî’den nakletmektedir.¹³⁸³ Vâhidî ise tefsirinde Fezâilül-Kur’ân’la ilgili zayıf ve uydurma rivâyetlere yer verdiği için eleştirilen bir müfessirdir.¹³⁸⁴

¹³⁷⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 141.

¹³⁷⁸ Saffât 37/161-162.

¹³⁷⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 165.

¹³⁸⁰ Fussilet 41/34.

¹³⁸¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 387. Şeyhzâde’nin bu konudaki diğer bazı açıklama ve değerlendirmeleri için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 250, 276, II, 6, 121, 126, 143, 144, 150-151, 162, IV, 259-260, 321, V, 222, 278, 357, 525, 584, 609-610, VI, 17, 38, 73, 518, 565, 363-364, 461, 463, VII, 14, 727, VIII, 158, 535.

¹³⁸² Abdullah Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, XII, 533-534, Demirci, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, s. 67.

¹³⁸³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 40, IV, 3-4.

¹³⁸⁴ Bk. Osman Kara, “Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 3, (2013/2), s. 311; Aydemir, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, XII, 533; Mustafa Altundağ, *Müfessir el-Vahidi ve Fedâilü’s-Süver Adlı Kitabı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 117-118.

Şeyhzâde'nin naklettiği Fezâilü'l-Kur'ân ile ilgili rivâyetlere örnek verecek olursak; o, Âl-i İmrân sûresinin 27. âyetinin fazileti hakkında Vâhidî'nin *Vasît*'inden şu rivâyeti nakletmiştir:

“Ali b. Ebî Tâlib'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Resûlullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: Şüphesiz Fâtiha sûresi, Âyete'l-Kürsî ve Âl-i İmrân sûresinin ‘Allah, melekler ve ilim sahipleri adaleti ayakta tutarak şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Mutlak güç ve hikmet sahibi Allah’tan başka ilâh yoktur’¹³⁸⁵ âyeti ile ‘De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsın ve mülkü dilediğinden geri alırsın. Dilediğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir. Gerçekten sen her şeye kadırsın. Geceyi gündüze, gündüzü de geceye katarsın. Ölüden diriyi, diriden de ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsın’¹³⁸⁶ âyetleri onları okuyanlara şefaât ederler. Allah Teâlâ şöyle buyurdu: Şüphesiz kullarımdan (bu âyetleri) her vakit namazın ardından kim okursa onun yerini ancak cennet yaptım. Onu kutsal huzurda iskân ettim. Onun her gün yetmiş ihtiyacını hallettim ki onun en düşüğü mağfirettir.”¹³⁸⁷

Şeyhzâde, Kehf sûresi hakkında ise, “Kim Cuma günü Kehf sûresini okursa altı gün boyunca olacak şeylerden korunmuştur. Deccâl bile çıksa ondan da korunmuştur” rivâyetini zikretmiştir.¹³⁸⁸ Yine Secde sûresi hakkında da “Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.) Cumâ günü sabah namazında Secde sûresi ile İnsân sûresini okurdu” rivâyetine yer vermiştir.¹³⁸⁹

Şeyhzâde En'âm sûresinin faziletiyle ilgili birkaç rivâyeti de *Vasît*'ten nakletmiştir.

“Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.), Kim En'âm sûresini okursa yetmiş bin melek gecesinde gündüzünde ona dua ederler, buyurmuştur.”¹³⁹⁰

“Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.), Kim sabaha erince En'âm sûresinin başından üç âyet okursa Allah onu korumak üzere yetmiş bin meleği görevlendirir. Kıyamet gününe kadar meleklerin amelleri gibi onun için sevap yazar. Şeytan o kişinin kalbine bir şer atmak istediğinde, yedinci kat semâdan, demirden bir kamçıyla birlikte bir melek inip onunla şeytan arasına yetmiş bin tane perde yerleştirir. Kıyamet günü olunca Allah Teâlâ ona, ‘Ey Âdemoğlu! Gölgeyin altında yürü, cennetimin meyvelerinden ye, Kevser suyundan iç, Selsebil suyuyla yıkan. Sen benim kulumusun, ben de senin Rabbinim. Sana hesap da azap da yoktur’ buyurur, demiştir.”¹³⁹¹

¹³⁸⁵ Âl-i İmrân 3/18.

¹³⁸⁶ Âl-i İmrân 3/26-27.

¹³⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 40; Bk. Vâhidî, *el-Vasît*, I, 426.

¹³⁸⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 521. Bk. Vâhidî, *el-Vasît*, III, 135.

¹³⁸⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 605; Bk. Buhârî, Cum'a 7; Müslim, Cum'a 17; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 273.

¹³⁹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 3; bk. Vâhidî, *el-Vasît*, II, 250.

¹³⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 3-4; bk. Vâhidî, *el-Vasît*, II, 251.

Sonuç olarak ifade edersek Şeyhzâde az da olsa eserinde Fezâilü'l-Kur'an'la ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Bunların bazılarını *Sahîhayn* ve *Müsned* gibi kaynaklardan, çoğunu da bu konuda zayıf rivâyetler naklettiği için eleştirilen Vahîdî'nin *el-Vasît*'inden nakletmiştir.

2. TEFSİR

2.1. Tefsir ve Te'vil Kavramları

2.1.1. Tefsir

Tefsirin sözlük anlamı hakkında Şeyhzâde'nin zikrettiği bilgilere göre “tefsir” (تفسير) kelimesi “fesr” (فسر) kökünden gelir. O ise taklîb ile “sefr” (سفر) kökünden çevrilmiştir. “Sefr” de keşfetmek, ortaya çıkarmak demektir. Sabah, ortalığı tam bir şekilde aydınlattığında أسفر الصبح, kadın peçesini açtığında سفرت المرأة عن وجهها denilir. Aynı şekilde insanların ahlakını ortaya çıkardığından dolayı yolculuğa “sefer” denilmiştir. Şeyhzâde burada ayrıca Râğıb İsfahânî'nin bu iki kelimenin arasındaki anlam farkıyla ilgili ifadesine yer vermektedir.¹³⁹² Râğıb İsfahânî'ye göre “fesr” ile “sefr” sözcükleri lafızlarında olduğu gibi lügat olarak da yakın anlamlı iki kelime olmakla birlikte; “fesr” akledilen bir manayı ortaya çıkarmak, “sefr” de gözle görülen maddî bir şeyi belirli hale getirmek için kullanılır.¹³⁹³

Şeyhzâde tefsir kelimesinin sözlük anlamını bu şekilde açıkladıktan sonra onu terim olarak şöyle tarif eder: “*Tefsir ilmi; beşer tâkati nispetince kendisiyle Allah kelâmının manalarının bilindiği ilimdir.*”¹³⁹⁴

Şeyhzâde tefsirde akıl ve dirâyetin geçerli olmadığını ve sadece sahâbenin tefsir yapabileceğini ifade etmiştir. Çünkü ona göre tefsir sadece nakil ve rivâyete bağlı olup nüzûle şahit olan sahâbenin verdiği haberlere dayanılarak mananın açıklanmasından ibarettir.¹³⁹⁵ Sahabîler nüzûle şahit olarak elde ettikleri ilim ile Kur'an'ın manasını açıkladıklarından dolayı Kur'an'ı tefsir etmek sadece onlar için câizdir. Sahâbeden başkası eğer nüzûle şahit olan bir kimseye dayanmaksızın Kur'an'ın manasından haber verir ise bu re'y (akıl) ile tefsir olur. Hz. Peygamber (a.s.) “Kim kendi re'yi ile Kur'an'ı

¹³⁹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14.

¹³⁹³ Râğıb İsfahânî, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, s. 47.

¹³⁹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 19.

¹³⁹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14.

tefsir ederse cehennemdeki yerine hazırlansın” buyurarak bu kimseyi uhrevî azab ile tehdit etmiştir.¹³⁹⁶

Şeyhzâde tefsir faaliyetini ashaba hasrettiği için akıl ve ictihad yoluyla Kur'an'ın manalarından istinbatta bulunan fakîhlerden gelen görüşlerin tefsir değil, te'vil olduğunu belirtmektedir. Bu açıdan tefsir ve te'vili birbirinden ayırmakta; birincisinin sadece nakil ve rivâyete bağlı olarak gerçekleştiğini, ikincisinde ise akıl ve ictihadın dahlinin olduğunu söylemektedir.¹³⁹⁷

Tefsir ilminin önemini Beyzâvî şu ifadelerle ortaya koymaktadır:

İlimlerin en büyüğü, en şerefli ve en parlağı, dini ilimlerin başı ve reîsi olan Tefsir ilmidir. Tefsir ilmi şariat kâidelerinin temeli ve esasıdır. Onu ancak usûl ve furûuyla dinî ilimlerin tamamında mahir ve Arap dili ve edebiyatının her alanında üst seviyede olanlar ele alabilir, onun hakkında söz söyleyebilir.¹³⁹⁸

Beyzâvî'nin bu ifadelerini açıklayan Şeyhzâde, bir ilmin şerefine konusunun, ma'lûmunun (kendisiyle bilinen şeyin) ve gayesinin şerefinden ve ona duyulan şiddetli ihtiyaçtan kaynaklandığını söyler. Ona göre Tefsir ilmi şeref açısından bu dört unsuru da ihtiva etmektedir. Tefsir ilmi konusu açısından en şerefli ilimdir; çünkü onun konusu her türlü hikmetin kaynağı ve her türlü faziletin toplandığı yer olan Kelâmullah'tır. Tefsir ilmi, ma'lûmu açısından en şerefli ilimdir; zira onun ma'lûmu Allah Teâlâ'nın kelâmındaki murâdıdır.¹³⁹⁹ Tefsir ilmi, gâyesi açısından da en şerefli ilimdir; çünkü onun gâyesi ebedî saâdeti kazandıran dinî inançları tahsil etmektir. Tefsir ilmine şiddetli bir ihtiyaç duyulur. Çünkü her türlü dinî ve dünyevî kemâl şer'î ilimlere muhtaçtır. Şer'î ilimler ise önünden veya arkasından hiçbir batıl bulaşmamış olan Allah'ın kitâbının bilgisine bağlıdır.¹⁴⁰⁰

Diğer yandan tefsir ilmi diğer dini ilimlerin reîsidir. Çünkü Tefsir ilminin verdiği hüküm onlara etki eder. Tefsir, diğer dini ilimlerin delillerinin çoğunun kaynağı

¹³⁹⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14.

¹³⁹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14.

¹³⁹⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 19-20.

¹³⁹⁹ Şeyhzâde kelâm ilminin, tefsir ilminden şeref bakımından daha üstün olmasının, sadece konusunun Allah'ın zâtı ve sıfatları, ma'lûmunun da bu zâtı ve sıfatlarıyla ilgili şeyler olmasından kaynaklanmadığını, kelâm ilminin konusunun dinî inançların onunla tespit edilmesi bakımından mutlak anlamda ma'lûm olduğunu ifade etmiştir. Yani tefsirin konusu sadece Kelâmullah iken, kelâmın konusu daha genel olup mutlak anlamda ma'lûmdur. (*Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 19.)

¹⁴⁰⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 19.

ve şeriat kâidelerinin -bir başka ifade ile şer'î hükümlerin kendisinden çıkarıldığı küllî meselelerin- temelidir. Bu açıdan dini ilimler ona bağlıdır.¹⁴⁰¹

2.1.2. Te'vil

Şeyhzâde “te'vîl” kelimesinin (تأويل) dönmek, rucû etmek anlamındaki آل - يؤول - kökünden gelen tef'îl vezninde bir kelime olduğunu ifade eder.¹⁴⁰²

Şeyhzâde'ye göre ıstılâhî olarak te'vil, “Dirâyetle ilgili bir delile dayanarak, sözü muhtemel manalarından birine döndürmek ve o manayı diğer muhtemel manalara tercih etmektir.”¹⁴⁰³

Şeyhzâde te'vilin şartı olarak; tercih edilen mananın muhkem âyetlere, mütevâtir sünnette ve ümmetin icmâına dayanan şer'î esaslara arz edilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁴⁰⁴ Ona göre eğer mana bu esaslara ve kesinleşmiş kurallara uygun ise o zaman doğrudur, değilse sırf arzuya göre söylendiği için bozuktur.¹⁴⁰⁵

Şeyhzâde te'vili yapacak kişi için de ilim ehlinin vasıflarını hâiz olma, Kur'an'ın sırlarına vâkıf olabilme ve kelimelerin altında gizli olan manaları akıl yoluyla istinbat edebilmek için Allah tarafından basireti aydınlatılmış bir kişi olma, lügat ve i'râb bilme, lafzı hakikat, mecaz, sarâhat ve kinâye gibi manalarda kullanma yollarını öğrenmiş olma gibi şartlar koşmaktadır.¹⁴⁰⁶

Şeyhzâde sahih bir te'vil için bu hususların lüzûmuna işaret ederken sırf akıl yoluyla yapılan te'ville ilgili olarak Resûlullah'ın, “Kim Kur'an'ı kendi aklıyla tefsir ederse kâfir olmuştur” buyurduğunu ve bir başka rivâyette de “Kim Kur'an'ı kendi görüşüyle tefsir ederse hata etmiştir” dediğini nakletmiştir.¹⁴⁰⁷ Şeyhzâde öte yandan da Hz. Peygamber'in (a.s.) İbn Abbas için “Allahım onu din konusunda ileri üstün anlayış sahibi eyle, ona te'vili öğret” diye dua ettiğinden bahsederek te'vilin câiz olduğuna işaret etmektedir.¹⁴⁰⁸

¹⁴⁰¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 19-20.

¹⁴⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 13-14.

¹⁴⁰³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 13-14.

¹⁴⁰⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 13-14.

¹⁴⁰⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14.

¹⁴⁰⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 13-14.

¹⁴⁰⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 14.

¹⁴⁰⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 14.

Şeyhzâde tefsir bahsinde geçtiği üzere tefsir ve te'vil terimlerini izah ederken aralarında nasıl bir fark bulunduğu konusunda da açıklamalar yapmaktadır. Ona göre tefsir âyetin manasını, durumunu, kıssasını ve sika râvîlerden işitildiği için ancak tevkîfi olarak bilinebilen nüzûl sebeplerini keşfetmektir. Te'vil ise âyeti zâhir manasından alarak Kitap ve sünnete uygun, muhtemel bir manaya döndürmektir.¹⁴⁰⁹ Tefsir sadece nakil ve rivâyete bağlıdır. Onda akıl ve dirâyet geçerli değildir. Te'vilde ise akıl ve dirâyet işin içine girer. Fakihler akıl ve ictihad yoluyla Kur'an'ın manalarından istinbatta bulunmuşlardır. Bu âlimler Allah'ın Kur'an'ı insanlar için ister amel olsun ister inanç ihtiyaç duydukları her konuda ona müracaat etsinler diye doğru yolu gösteren bir kitap olarak indirdiğini söylerler. Yine onlara göre Kur'an'da her mesele yazılı değildir. Bir kısmı nassın, işâretin ve iktizânın delâleti ile sabittir. Bundan dolayı bazı manalar ancak akıl ve ictihad ile istinbât edilir.¹⁴¹⁰

Şeyhzâde ayrıca örnekler vererek te'vil kelimesinin Kur'an'da tefsir ve âkıbet (netice, sonuç) anlamlarında kullanıldığından bahseder: Te'vîl kelimesi سَأَنْبِئُكَ بِأَوَّلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا “Sana sabredemediğin şeyin izahını haber vereceğim”¹⁴¹¹ âyetinde “tefsir” anlamına,¹⁴¹² هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ “Onun âkıbetini mi bekliyorlar”,¹⁴¹³ بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعِلْمِهِ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوِيلُهُ “Aksine onlar tam olarak bilemedikleri ve sonucunun ne olacağı kendilerine gelmemiş olanı yalanladılar”¹⁴¹⁴ âyetlerinde ise “âkıbet” anlamına gelmektedir.¹⁴¹⁵

¹⁴⁰⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 13.

¹⁴¹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 14. Şeyhzâde'nin tefsir ve te'vil arasındaki farkla ilgili bu açıklamalarından İmâm Mâtürîdî'nin bu husustaki görüşlerini benimsediği anlaşılmaktadır. Mâtürîdî'ye göre sadece Hz. Peygamber ve sahâbenin âyetler ile ilgili açıklamaları tefsirdir ve kesindir. Çünkü onlar Kur'an'ın nüzûlüne şahit olmuşlardır. Başkalarının yaptıkları açıklamalar sadece te'vildir. Te'vil ise kesinlik ifade etmez. Çünkü tefsirde tek bir mana te'vilde çeşitli manalar söz konusudur. Tefsir ashaba, te'vil ise âlimlere ait bir iştir. (Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I, 3.)

¹⁴¹¹ Kehf 18/78.

¹⁴¹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 14.

¹⁴¹³ A'râf 7/53.

¹⁴¹⁴ Yûnus 10/39.

¹⁴¹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 349.

2.2. Tefsir Yöntemi

2.2.1. Rivâyet Tefsiri

2.2.1.1. Kur'an'ın Kur'an ile Tefsiri

Kur'an tefsirinin en sağlam kaynağı yine Kur'an'ın kendisidir. Başka bir ifadeyle Kur'an bir bütün olup onun bir kısmı diğer kısmını tefsir eder. Bu bakımdan bir hikmete binâen bir âyette mücmel olarak ifade edilen bir husus başka bir yerde daha genişçe anlatılmıştır. Yine mutlak olarak anlatılan bir hüküm de başka bir âyetle kayıtlanmıştır. Aynı şekilde müphem âyetler başka âyetlerle ayrıntılandırılmış, müşkil ifadeler diğer âyetlerle vüzûha kavuşturulmuştur. İslam âlimleri bu sebeple Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinde başvurulacak ilk kaynağın yine Kur'an olduğu hususunda ittifak etmişlerdir. Kur'an'ın kendini tefsiri ise bağlayıcıdır. Eğer Allah herhangi bir âyeti bir başka âyetle tefsir etmiş ise bunun hilafına hareket edilemez.¹⁴¹⁶

Şeyhzâde Muyiddin Kocevî'nin de âyetleri tefsir ederken ilk kaynağı yine âyetler olmuş ve o "Kur'an'ın bir kısmı bir kısmını tefsir eder"¹⁴¹⁷ diyerek bu usûle doğrudan işaret etmiştir.

Şeyhzâde'nin Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yönteminden yararlandığı bir tefsiri Hz. İbrâhim'in Kâbe'yi inşâ ederken yaptığı duayla ilgilidir. Hz. İbrâhim رَّبَّنَا وَأَبْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ “*Ey Rabbimiz, onlara, içlerinden senin âyetlerini okuyan, onlara kitap ve hikmeti öğreten ve onları temizleyen bir peygamber gönder. Şüphesiz sen üstün izzet ve hikmet sahibisin*”¹⁴¹⁸ diye niyazda bulunarak Muhammed (a.s.)’a işaret etmektedir. Nitekim Resûlullah da “Ben atam İbrâhim’in duası, Îsâ’nın müjdecisi ve annemin rüyasıyım” demiştir.¹⁴¹⁹ Şeyhzâde Muhyiddin Efendi لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ “*Andolsun ki içlerinden, onlara Allah’ın âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitap ve hikmeti öğreten bir Peygamber göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur. Hâlbuki daha önce onlar*

¹⁴¹⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 31; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 40; Sadreddin Gümüş, *Kur’ân Tefsîrinin Kaynakları*, Kayıhan Yayınları, Ankara 1990, s. 32-33.

¹⁴¹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 71.

¹⁴¹⁸ Bakara 2/129.

¹⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127.

apaçık bir sapıklık içinde idiler”¹⁴²⁰ âyetini bu konuda delil getirmiştir. Şeyhzâde’ye göre Allah’ın elçisi, eğer gönderildiği toplumun neslinden olursa, o insanların hayra ulaşmaları için yabancılardan daha çok arzulu, onlara karşı daha şefkatli olur. Ayrıca insanlar onun doğumunu ve hayatının bütün tafsilatını bildikleri için ona güvenmeye ve doğru söylediğini bilmeye daha yakındırlar.¹⁴²¹

Şeyhzâde Bakara sûresinin 143. âyetindeki *وَإِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً إِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ* “Elbette bu Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerden başkası için büyük (zor, ağır) bir şeydir” ifadesini de çeşitli âyetleri örnek vererek gramer açısından ele almıştır. “İn” (إِنْ) için dört durum söz konusudur. İlk olarak, *إِنْ جِئْتَنِي أَكْرَمْتَنِي* “Eğer bana gelersen, sana ikramda bulunurum” cümlesindeki gibi şart ifade eder. İkinci olarak “in”, dile ağır geldiği için “inne”den tahfif edilmiştir. Nitekim *إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَّمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ* “Hiç kimse yoktur ki üzerinde bir koruyucu bulunmasın”¹⁴²² âyetinde de aynı durum söz konusudur. Bunun faydası anlama vurgu yapması ve kesinlik vermesidir. Üçüncüsü “in”in *إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي* *إِنْ أَتَّبِعْ إِلَّا مَا يُوحَىٰ إِلَيَّ*¹⁴²³ “İnkârcılar ancak derin bir gaflet ve yanılğı içindedirler”,¹⁴²⁴ “Ben, sadece bana vahyolunana uyarım”¹⁴²⁵ âyetlerindeki gibi inkâr ve olumsuzluk ifade etmesidir. Son olarak “in” zâittir. Şeyhzâde’ye göre bu âyetteki “in” ise bu dört türden ikincisinin kapsamına girmekte olup “inne”den tahfif edilmiştir. “İnne”nin ismi mahzûftur. Yani -âyetin öncesine atıfla- “Kıblenin Kâbe kılınması veya Beytü’l-Makdis’ten Kâbe’ye değiştirilmesi Allah’ın doğru yola ilettiği kimselerden başkası için büyük, yani ağır zor bir şeydir” demektir.¹⁴²⁵

Yine Şeyhzâde aynı usûlle tefsir ettiği *هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ ثُمَّ قَضَىٰ أَجَلًا وَأَجَلٌ مُّسَمًّى* “Sizi bir çamurdan yaratan, sonra bir ecel takdir eden ancak O’dur. Bir de O’nun katında muayyen bir ecel (kıyamet günü) vardır. Siz hâla şüphe ediyorsunuz” âyetinde geçen *قَضَىٰ* kelimesinin Kur’an’da hangi anlamlarda kullanıldığı hakkında bilgiler vermiştir. Öncelikle Teâlâ *إِلَّا إِلَٰهَهُ* “Rabbin sadece kendisine kulluk etmenizi emretti”¹⁴²⁶ âyetindeki “kadâ” kelimesi ile hüküm ve emir kastedilebilir.

¹⁴²⁰ Âl-i İmrân 3/164.

¹⁴²¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 305.

¹⁴²² Târik 86/4.

¹⁴²³ Mülk 67/20.

¹⁴²⁴ En‘âm 6/50.

¹⁴²⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 358.

¹⁴²⁶ İsrâ 17/23.

Yine bu kelime وَقَضَيْنَا إِلَىٰ بَنِي إِسْرَءِيلَ فِي الْكِتَابِ “Biz kitapta İsrâîloğullarına bildirdik”¹⁴²⁷ âyetinde haber verme ve bildirme anlamında kullanılmıştır. Bu kelime, Allah Teâla’nın فَفَضَّلْنَاهُمْ سَبْعَ سَمَوَاتٍ “Böylece onları yedi gök olarak yarattı (yaratılışlarını tamamladı)”¹⁴²⁸ sözünde olduğu gibi fiili olarak bir şeyin tamamlanması manasına da gelebilir. Şeyhzâde’ye göre bu âyette “kadâ” kelimesi için hüküm ve ezeli takdir anlamı uygun düşmektedir.¹⁴²⁹

Mâide sûresinin 110. âyetinde Hz. İsa’nın beşikte iken insanlarla konuştuğu ifade edilmektedir. Şeyhzâde âyet hakkında yaptığı açıklamada Meryem sûresinin 30 ve 31. âyetlerine müracaat etmiştir.¹⁴³⁰ Çünkü bu âyetlerde Hz. İsa’nın beşikteyken insanlara neler söylediğinden şöyle bahsedilmektedir: “Ben, Allah’ın kuluyum. O, bana Kitab’ı verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti.”

Şeyhzâde Kur’an’da yer alan bazı kavramların iyi bir şekilde anlaşılması ve benzer kavramlarla aralarındaki mana inceliğinin tespit edilmesi konusunda da bu yöneme başvurmuştur. Ona göre مَنْ خَشِيَ الرَّحْمَنَ بِالْغَيْبِ وَجَاءَ بِقَلْبٍ مُنِيبٍ “Görmeden Rahman’dan korkan ve (Allah’a) yönelmiş bir kalp ile gelen kimse (içindir)”¹⁴³¹ âyetindeki “haşyet” kelimesi eğer “havf” kelimesi ile tefsir edilirse, iki kelime arasındaki bir takım farklar göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü haşyet, korkutanın azametinden ve heybetinden gelen bir korkudur. Havf ise korkanın zayıflığından kaynaklanır. إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ “Kulları içinden ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar”,¹⁴³² “Eğer biz bu Kur’an’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allah korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün”¹⁴³³ ve وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ “Onlar, Allah korkusundan titrerler”¹⁴³⁴ âyetleri korkanın kendisi kuvvetli olsa bile korkutanın büyüklüğünden dolayı haşyet duymaya delâlet etmektedir. أَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا “Korkmayın, üzülmeyin”¹⁴³⁵

¹⁴²⁷ İsrâ 17/4.

¹⁴²⁸ Fussilet 41/12.

¹⁴²⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 7.

¹⁴³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 609.

¹⁴³¹ Kâf 50/33.

¹⁴³² Fâtır 35/28.

¹⁴³³ Haşr 59/21.

¹⁴³⁴ Enbiya 21/28.

¹⁴³⁵ Fussilet 41/30.

âyetinde ise “havf” kelimesi korkanın zayıflığından kaynaklanması bakımından kullanılmıştır.¹⁴³⁶

Şeyhzâde, *“Kim Allah’a güzel bir ödünç verecek olursa, Allah da onun karşılığını kat kat verir ve ayrıca onun için çok değerli bir mükâfat daha vardır”*¹⁴³⁷ âyetinin tefsiriyle ilgili olarak ise karz-ı hasen için bazı şartlardan bahseder. Öncelikle yardım “*Temizlenmek üzere malını hayra veren iyiler ondan (ateşten) uzak tutulur. Yüce Rabbinin rızasını istemekten başka onun nezdinde hiçbir kimseye ait şükranla karşılanacak bir nimet yoktur. Ve o (buna kavuşarak) hoşnut olacaktır*”¹⁴³⁸ âyetinde ifade edildiği üzere ancak Allah rızası için yapılmalıdır. Öbür yandan infak edilen şeyin de kişinin en çok sevdiği malından olması gerekir. Nitekim “*Ey iman edenler! Kazandıklarınızın iyilerinden ve rızık olarak yerden size çıkardıklarımızdan hayra harcayın. Size verilse, gözünüzü yummadan alamayacağınız kötü malı, hayır diye vermeye kalkışmayın*”,¹⁴³⁹ “*Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça iyiye eremezsiniz*”¹⁴⁴⁰ âyetleri buna delâlet etmektedir.¹⁴⁴¹

Şeyhzâde *بِإِتِّعَاءِ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَاللَّهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ* “*İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah’ın rızasını almak için kendini feda eder (satar). Allah da kullarına şefkatlidir*”¹⁴⁴² âyetini de başka bir âyetten istifade ederek şöyle izah etmiştir:

“Mükellef kişi oruç tutmak, namaz kılmak, hacc yapmak, cihada gitmek gibi Allah’a taat konusunda bütün gücünü harcar ve bunlarla Allah’ın sevabına ve rızasına ulaşır. Mükellef sanki sevaba nail olarak Allah’a taat için kendisini satmış, Allah da ona verdiği sevaplar ve faziletler karşılığında onu satın almış gibi olur. Nitekim Allah Teâlâ ‘*Muhakkak ki Allah mü’minlerin canlarını ve mallarını onlara vereceği cennet karşılığında satın almıştır*’¹⁴⁴³ buyurmuştur. Allah’ın kullarına olan fazl u ihsanına bak. Onlardan satın aldığı onların canları ve malları, şüphe yok ki onun kendi öz mülkü ve hakkı. Allah sayıya gelmeyen rahmet, ihsan, fazl ve keremine karşılık sayılı olan kendi öz mülkünü onlardan satın alıyor.”¹⁴⁴⁴

¹⁴³⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 681-682.

¹⁴³⁷ Hadîd 57/11.

¹⁴³⁸ Leyl 92/17-20.

¹⁴³⁹ Bakara 2/267.

¹⁴⁴⁰ Âl-i İmrân 3/92.

¹⁴⁴¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 108.

¹⁴⁴² Bakara 2/207.

¹⁴⁴³ Tevbe 9/111.

¹⁴⁴⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 502.

وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ Şeyhzâde
“(Yahudiler ve hıristiyanlar müslümanlara:) Yahudi ya da hıristiyan olun ki, doğru yolu bulasınız, dediler. De ki: Hayır! Biz, hanîf olan İbrahim’in dinine uyarız. O, müşriklerden değildi”¹⁴⁴⁵ âyetindeki Hz. İbrâhim’in müşrik olmaması vurgusunu ise
Tevbe sûresinin 30. âyetiyle izah etmektedir. وَقَالَتِ الْيَهُودُ عِزَّى بْنُ اللَّهِ وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللَّهِ “Yahudiler, Uzeyr Allah’ın oğludur, dediler. Hıristiyanlar da, Mesîh (İsa) Allah’ın oğludur dediler”¹⁴⁴⁶ buyurulan bu âyette yahudi ve hıristiyanların Allah’a oğul isnad ederek şirk yolunu tuttukları ifade edilmektedir.¹⁴⁴⁷

Şeyhzâde âyetleri başka âyetlerle tefsir ederken genelde tefsir ettiği âyet ile benzer ibare veya manaya sahip âyetleri zikretmektedir. Mesela, o, إِذْ تَبَرَّأَ الَّذِينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذِينَ اتَّبَعُوا وَرَأَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْأَسْبَابُ “İşte o zaman (görecekler ki) kendilerine uyulup arkalarından gidilenler, uyanlardan hızla uzaklaşırlar ve (o anda her iki taraf da) azabı görmüş, nihâyet aralarındaki bağlar kopup parçalanmıştır”¹⁴⁴⁸ âyetinin “nazîri” (dengi, benzeri) olarak şu âyetleri zikreder:¹⁴⁴⁹ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُم بِبَعْضٍ وَلَيَعْنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا “Sonra kıyamet günü (gelip çatığında ise) bazınız bazınızı tanımazlıktan gelecek ve kminiz de kimine lânet okuyacak”,¹⁴⁵⁰ “O gün, Allah’a karşı gelmekten sakınanlar dışında, dost olanlar (bile) birbirlerine düşman kesilirler”¹⁴⁵¹ كَلَّمَا دَخَلَتْ أُمَّةٌ لَعْنَتْ أُخْتَهَا “Her ümmet (ateşe) girdikçe yoldaşlarına lânet edecek.”¹⁴⁵²

Yine bu bağlamda Şeyhzâde وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ “Arkadaşınız sapmadı ve bâtila inanmadı. O, arzusuna göre de konuşmaz”¹⁴⁵³ âyetlerinde Allah’ın Hz. Peygamber’e ve diğer peygamberlere yapılan bir takım isnadları reddettiğini ifade etmiştir. Aynı şekilde وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ “Arkadaşınız mecnun değildir”,¹⁴⁵⁴ وَمَا هُوَ بِقَوْلٍ “Ve o, bir şair sözü değildir”¹⁴⁵⁵ ve وَلَا يَقُولُ كَاهِنٍ “O bir kâhin sözü de değildir”¹⁴⁵⁶

¹⁴⁴⁵ Bakara 2/135.

¹⁴⁴⁶ Tevbe 9/30.

¹⁴⁴⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 327.

¹⁴⁴⁸ Bakara 2/166.

¹⁴⁴⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 411.

¹⁴⁵⁰ Ankebût 29/25.

¹⁴⁵¹ Zuhruf 43/67.

¹⁴⁵² A’râf 7/38.

¹⁴⁵³ Necm 53/2-3.

¹⁴⁵⁴ Tekvîr 81/22.

¹⁴⁵⁵ Hâkka 69/41.

¹⁴⁵⁶ Hâkka 69/42.

âyetleri Resûlullah hakkında söylenenlere karşı nâzıl olmuş âyetlerdir. يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي ضَلَالَةٌ “Ey kavmim! Bende herhangi bir sapıklık yoktur”¹⁴⁵⁷ ve يَا قَوْمِ لَيْسَ بِي سَفَاهَةٌ “Ey kavmim! Ben beyinsiz değilim”¹⁴⁵⁸ âyetleri de diğer peygamberlerin kavimlerine verdikleri cevaplardan bahsetmektedir.¹⁴⁵⁹

Özet olarak Şeyhzâde Muhyiddin Efendi âyetleri tefsir ederken ele aldığı âyeti teyid etmek, âyetteki kapalı ifadeyi anlaşılır kılmak, bir gramer kaidesini delillendirmek ve bazı kavramların Kur’an’daki farklı kullanımlarını ya da benzer kavramlarla arasındaki mana inceliklerini göstermek gibi gayelerle Kur’an’ın Kur’an’la tefsiri yöntemine sık sık müracaat etmiştir.¹⁴⁶⁰

2.2.1.2. Kur’an’ın Sünnet’le Tefsiri

Kur’an’ın kendisinden sonra ikinci tefsir kaynağı Sünnet’tir. Çünkü insanlar içinde Kur’an’ı en iyi bilen Resûlullah’tır. Nitekim o, وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ “Biz Zikri (Kur’an’ı), insanlara kendilerine indirileni açıklayasın diye indirdik”¹⁴⁶¹ âyetinde ifade edildiği üzere Kur’an’ı tebliğ etmenin yanında tefsir etmekle de vazifelendirilmiştir.¹⁴⁶² Yine bir başka âyette de Hz. Peygamber’in teybîn görevi وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِّقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ “Biz bu Kitab’ı sana ancak hakkında ihtilafa düştükleri şeyi insanlara açıklayasın ve iman eden bir topluma da hidayet ve rahmet olsun diye indirdik”¹⁴⁶³ şeklinde ifade edilmiştir. Resûlullah’ın Kur’ân-ı Kerîm’i tefsiri ise Kur’an’ın mücmel âyetlerinin ayrıntılarını bildirme, umûmi hükümlerini tahsis etme, müşkilini izah etme, neshe delâlet etme, müphem olanı açıklama, garîb kelimelerini beyan etme, tavsif ve tasvir ederek müşahhas hale getirme,

¹⁴⁵⁷ A’râf 7/61.

¹⁴⁵⁸ A’râf 7/67.

¹⁴⁵⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 5.

¹⁴⁶⁰ Şeyhzâde’nin âyetleri yine başka âyetlerle tefsir ettiği diğer bazı örnekler için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 10, 11, 13, 70, 75, 149, 154, 166, 260, 284, 315, 319, 434, 473, 475, 478, 511, 517, 553, 560, II, 10, 40, 115, 122, 157, 231, 244, 251, 265, 268, 269, 333, 351, 355, 369, 376, 402, 425, 428, 471, 505, 585, 648, 662, 679, III, 40, 179, 345, 357, 391, 579, 592, 593, IV, 26, 61, 72, 98, 137, 163, 352, 561, 649, 669, V, 48, 151, 168, 198, 208, 209, 336, 364, 416, 424, 428, 517, 553, 566, 599, 658, 668, VI, 9, 24, 25, 58, 71, 80, 108, 125, 126, 127, 146, 158, 160, 192, 223, 228, 263, 275, 278, 279, 305, 346, 358, 361, 367, 422, 429, 467, 478, 480, 482, 500, 518, 534, 540, 545, 552, 553, 560, 568, 569, 583, 588, 614, 625, 679, VII, 10, 18, 35, 42, 54, 66, 68, 80, 83, 102, 103, 104, 218, 231, 268, 279, 280, 296, 304, 314, 335, 421, 442, 462, 475, 549, 628, 730, VIII, 182, 187, 218, 270, 305, 311, 344, 418, 555, 569, 570, 600, 722.

¹⁴⁶¹ Nahl 16/44.

¹⁴⁶² Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 36; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 42, Gümüş, *Kur’ân Tefsîrinin Kaynakları*, s. 45.

¹⁴⁶³ Nahl 16/64.

edebî inceliğe sahip âyetlerin maksadını belirtme gibi konularla ilgilidir.¹⁴⁶⁴ Ayrıca İslam âlimleri Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması noktasında Hz. Peygamber'in tefsirlerini bağlayıcı bulmuşlardır.¹⁴⁶⁵

Şeyhzâde de Kur'an'ı anlama konusunda ikinci kaynak olarak hadis-i şeriflere müracaat etmiştir. Onun hadislere müracaat ederken kullandığı üsluba bakıldığında bazen senedleri hazfederek “Resûlullah/Nebî aleyhi's-selâm şöyle buyurdu”, “Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan şöyle rivâyet edildi”, “Aleyhi's-selâm'ın şu sözünde olduğu gibi” şeklindeki ifadelerle isnadı Hz. Peygamber'e dayandırdığı, bazen de “hadiste şöyledir” diye doğrudan hadisi zikrettiği görülür. Şeyhzâde eserine aldığı hadislerin bir kısmında ise “Ebû Hüreyre'den rivâyet edildi” ifadesindeki gibi sadece sahâbe râvîsini belirtmiştir. Nadiren de sahâbe râvîsiyle birlikte bir iki râvîyi daha anmıştır.¹⁴⁶⁶

Şeyhzâde'nin zikrettiği hadisin kaynağı ve sıhhat durumu hakkında yer yer bilgiler vermiş olması da hâşiyenin belirgin vasıflarından biridir. Mesela o, ثلاث جدھن جد “Üç şeyin ciddisi de ciddidir, şakası da ciddidir: Nikâh, boşama ve boşadığı karısına dönme”¹⁴⁶⁷ hadisinin sıhhati hakkında Tirmizî'nin hadisin hasen olduğunu söylediğini aktarmıştır.¹⁴⁶⁸ Yine Şeyhzâde, “rave'l-Buhârî”,¹⁴⁶⁹ “nukile an Sahîhi Müslim”,¹⁴⁷⁰ “fi's-Sahîhayn”¹⁴⁷¹ gibi ifadelerle hadisi naklettiği kaynaklardan bahsetmiştir.

Şeyhzâde'nin kaynağı ve sıhhat durumları hakkında bilgi vermediği hadislerin de çoğunlukla temel hadis kitaplarında yer aldığı görülmektedir. Meselâ “Din samimiyettir...”¹⁴⁷² rivâyeti *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almış bir hadistir.¹⁴⁷³ Yine Şeyhzâde'nin kaynağını ve sıhhat durumunu belirtmeksizin eserinde yer verdiği¹⁴⁷⁴ إذا رأيتم الرجل يعتاد المسجد فاشهدوا له بالإيمان “Mescide gitmeyi adet haline getiren

¹⁴⁶⁴ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsiri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998, s. 31.

¹⁴⁶⁵ Bu hususta bk. Gümüş, *Kur'an Tefsirinin Kaynakları*, s. 49-52; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, İstanbul 2003, s. 73-80.

¹⁴⁶⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 166, 460, III, 62, 344, IV, 502, VI, 636, VIII, 3.

¹⁴⁶⁷ Tirmizî, Talak 9.

¹⁴⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 486.

¹⁴⁶⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 548, VIII, 201.

¹⁴⁷⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 288.

¹⁴⁷¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 524.

¹⁴⁷² Buhârî, İmân 40.

¹⁴⁷³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 502 Bk. Buhârî, İmân 40; Müslim, İmân 23; Ebû Dâvûd, Edeb 67; Tirmizî, Birr 17; Nesâî, Bey'a 31.

¹⁴⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 243.

birini gördüğünüzde onun imanına şahit olun”¹⁴⁷⁵ hadisi hakkında ise Tirmizî “hasen”, İbn Hibbân ve Hâkim “sahih” olduğu değerlendirmesini yapmaktadır.¹⁴⁷⁶ Aşağıda vereceğimiz örneklerle bakıldığında da aynı durum görülecektir.

Bununla birlikte Şeyhzâde’nin bu hadislerin bir kısmını istifade ettiği tefsir kaynaklarından aktarıyor olması da kuvvetle muhtemeldir. Bu sebeple eserdeki rivâyetlerin bazıları sahih iken bazıları zayıf olabilir. Nitekim “Hz. Peygamber’e sûr hakkında soruldu. O da şöyle buyurdu: Sûr çapı gök ile yer arası kadar büyük bir boynuzdur. İlk defa üfürüldüğünde mahlûkat korkuya kapılır. Sonra bir defa sûra üfürülür ve göktekiler ve yerdekiler ölürler. Sûra ikinci kez üflenince rûhların hepsi sûrda toplanır. Sonra diğer bir defa daha sûra üfürülür. Bunun üzerine her bir rûh bal ve eşek arıları gibi sûrdan çıkar, cesedine döner” rivâyeti temel hadis kitaplarında yer almaz. Ebu’l-Leys’in tefsirinden nakledilmiştir.¹⁴⁷⁷

Şeyhzâde’nin hadislerle istişhâdda bulunma üslubuna bu şekilde değindikten sonra, hadisle istişhâd sebeplerine bakacak olursak genel olarak şu maksatların öne çıktığı söylenebilir: Kapalı ifadenin açıklanması, işkâlin giderilmesi ve âyetin manasının teyid edilmesi.

Şeyhzâde âyetlerdeki anlamı kapalı olan ibarelerin anlaşılması için hadis-i şeriflere müracaat etmiştir. Örneğin *لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضَىٰ وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا عَلَى الْمَحْسِنِينَ مِنَ سَبِيلِ اللَّهِ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ* “Allah ve Resûlü’ne karşı samimi oldukları takdirde, zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara sorumluluk yoktur. Zira iyilik edenlerin aleyhine bir yol (sorumluluk) yoktur. Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir”¹⁴⁷⁸ âyetindeki *إِذَا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ* (Allah ve rasûlü için nasihat) ifadesi anlam bakımından biraz kapalı bulunmaktadır. Şeyhzâde âyetin bu kısmına “Allah’a ve rasûlüne iman ve onların her türlü işle ilgili emirlerini yerine getirme konusunda ihlâslı olduklarında zayıflara, hastalara ve (savaşta) harcayacak bir şey bulamayanlara sorumluluk yoktur” şeklinde mana vermiştir. Şeyhzâde âyetin bağlamını da dikkate alarak Allah ve resulünün emirlerinin çoğunun

¹⁴⁷⁵ Tirmizî, İmân 8.

¹⁴⁷⁶ Hasan b. Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Ahmed b. er-Rubâ’î es-San’ânî (1276/1860), *Fethü’l-gaffar el-câmi’ li-ahkâmi sünneti Nebiyyine’l-Muhtâr*, (thk. Mecmû’atü bi-işrâfi’ş-Şeyh Alî el-İmrân), Dâru âlimi’l-fevâid, 1427, IV, 2072.

¹⁴⁷⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 280. Bk. Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim Ebu’l-Leys es-Semerkandî (v. 373/983), *Tefsîru’s-Semerkandî: Bahru’l-ulûm*, yy., ts. III, 194.

¹⁴⁷⁸ Tevbe 9/91.

duydukları iftiraları yaymamak, fitne çıkarmamak ve (savaşla ilgili) gizli bilgileri çabucak ulaştırmak gibi şeylerle ilgili olduğunu ve bunların tamamının kişinin imanının ve amellerinin aldatma ve riyadan ârî olmasından sonra gerçekleşeceğini söyler. Şeyhzâde bu açıklamalarını ise şu hadis-i şerif ile delillendirmektedir:

“Resûlullah (a.s.) ‘Din samimiyettir’ buyurdu. Oradakiler ‘Kimin için?’ dediler. O da ‘Allah, O’nun rasûlü, müslümanların yöneticileri ve müslümanların hepsi için’ buyurdu.”¹⁴⁷⁹

Şeyhzâde burada hadisi zikretmekle yetinmemiş âlimlerin bu hadisi nasıl anladıkları hakkında bilgiler vermiştir. Âlimlere göre **Allah için samimiyet**, Allah’ın rızasını kazanmak ve gazabından uzak olmak için Allah’ın birliğine inanmak, O’nu ilahi sıfatlarla nitelemek ve noksan sıfatlardan tenzih etmektir. **Resûlullah için samimiyet** ise onun peygamberliğini tasdik etmek, emir ve yasaklarına itaat etmek, onu seveni sevmek, ona düşmanlık edene düşman olmak, ona ve Ehl-i Beyt’ine muhabbet beslemek, ona ve onun sünnetine saygı göstermek, vefatından sonra onun sünnetini ihya etmek, korumak, öğretmek ve onunla ahlaklanmaktır. **Müslümanların yöneticileri için samimiyet** de müslümanlara zulmetmemek, onları hakka irşad etmek ve gafil oldukları İslâmî vazifeler konusunda uyarmaktır. **Bütün müslümanlar için samimiyet** ise aralarındaki düşmanlıkları terk etmeleri, birbirlerini irşad etmeleri, salihleri sevmeleri, müslümanların tamamı için dua etmeleri ve hayır istemeleridir.¹⁴⁸⁰

Bu konudaki bir başka örnek ise Allah’ın bir kulunu diğer insanlara sevdirmesiyle ilgilidir. Tâhâ sûresinin 38 ve 39. âyetlerinde bahsedildiği üzere Hz. Mûsâ’nın annesi Firavun’un oğlunu öldürmesinden endişe ederek Allah’ın ilhamı ile onu Nil’e bırakmış ve onu Firavun ve karısı Âsiye bulmuştur. Allah’ın Mûsâ’ya kendisinden bir sevgi vermesiyle de Firavun ona karşı bir muhabbet duymuştur. Şeyhzâde burada ifade edilen Allah’ın kulunu diğer bir kula sevdirmesinin nasıl gerçekleştiğini şu hadis-i şerifiyle anlatmayı tercih etmektedir:¹⁴⁸¹

“Ebû Hüreyre’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: Allah kulunu sevdiğinde Cebrâil ‘Allah falanı seviyor, onu sevin’ diye nidâda bulunur. Bunun üzerine göktekiler onu severler. Sonra da yeryüzünde onun için sevgi yerleştirilir.”¹⁴⁸²

¹⁴⁷⁹ Buhârî, İmân 40; Müslim, İmân 23; Ebû Dâvûd, Edeb 67; Tirmizî, Birr 17; Nesâî, Bey’a 31.

¹⁴⁸⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 502.

¹⁴⁸¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 615.

¹⁴⁸² Buhârî, Bed’ü’l-halk 6.

Şeyhzâde'nin âyetleri tefsir ederken hadislerle başvurma nedenlerinden birisi de âyetler arasındaki işkâlleri gidermektir. Meselâ, *وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعَقَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ* “Sûr’a üflenince, Allah’ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince, bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar!”¹⁴⁸³ âyetinde biri ölüm diğeri de yeniden diriliş için olmak üzere iki defa sûra üfürüleceği anlatılmaktadır. Bununla birlikte *وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِي السَّمَوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلٌّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ* “Sûr’a üfürüldüğü gün, -Allah’ın diledikleri müstesna-, göklerde ve yerde bulunanlar hep dehşete kapılır. Hepsi boyunları bükük olarak O’na gelirler”¹⁴⁸⁴ âyetinde şiddetli bir korku uyandıracak olan bir sûra üfürmeden daha bahsedilmektedir. Şeyhzâde bu durumda iki değil, üç kez sûra üfleneceğini söyleyerek iki âyeti bağdaştırmıştır. Yani birinci üfleme ile mahlûkatta şiddetli bir korku oluşur. İkinci de her şey ölür. Üçüncüde de yeniden dirilir. Şeyhzâde “Hz. Peygamber’e sûr hakkında soruldu. O da şöyle buyurdu: Sûr çapı gök ile yer arası kadar büyük bir boynuzdur. İlk defa üfürüldüğünde mahlûkat korkuya kapılır. Sonra diğer bir defa sûra üfürülür ve göktekiler ve yerdekiler ölürler. Sûra ikinci kez üflenince rûhların hepsi sûrda toplanır. Sonra diğer bir defa sûra üfürülür. Bunun üzerine her bir rûh bal ve eşek arıları gibi sûrdan çıkar, cesedine döner”¹⁴⁸⁵ hadisinin de bunu teyid ettiğini ifade etmiştir.¹⁴⁸⁶

Şeyhzâde'nin *Hâşiye*'sinde yer verdiği hadislerle bakıldığında bunların bir kısmının âyetlerin ifade ettiği manayı teyid etmek için zikredildiği anlaşılmaktadır. Söz gelimi Âl-i İmrân sûresinin 14. ve 15. âyetlerinde insanlara dünyevî nimetler güzel gösterilmiş ve sevdirmiş olmakla beraber cennetin ve Allah rızâsının bunlardan daha hayırlı ve üstün olduğu anlatılır. Şeyhzâde, bu âyetlerle ilgili olarak yaptığı açıklamada Allah rızâsının büyük bir nimet olduğunu anlatmak için aşağıdaki hadisi zikretmiştir.¹⁴⁸⁷

“Ebu Sa’îd el-Hudrî’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre; Resûlullah (a.s.) şöyle buyurmuştur: Allah Teâlâ cennet ehline; ‘Ey cennet ahâlîsi!’ diye seslenir. Onlar; ‘Buyur Yâ Rabbi! Emrine âmâdeyiz! Hayır senin elindedir!’ derler. Allah Teâlâ da; ‘Razı oldunuz mu?’ diye sorar. Onlar; ‘Ey Rabbimiz! Razi olmamak ne haddimize! Sen bize mahlûkatından bir başkasına vermediğin nimetler verdin!’ derler. Allah Teâlâ; ‘Ben sizlere bundan daha fazlasını vereyim mi?’ der. Onlar; ‘Bu verdiklerinden daha üstün ne

¹⁴⁸³ Zümer 39/68.

¹⁴⁸⁴ Neml 27/87.

¹⁴⁸⁵ Rivâyet için bk. Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Bahru'l-ulûm*, III, 194.

¹⁴⁸⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 279-280.

¹⁴⁸⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 26.

olabilir?’ derler. Allah Teâlâ da; ‘Size rızamı helal kıldım. Artık, size ebediyen gazab etmeyeceğim!’ buyurur.”¹⁴⁸⁸

Şeyhzâde, “Şüphesiz âyetlerimizi inkâr edenleri bir ateşe sokacağız. Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka derilerle değiştiririz ki acıyı duysunlar! Allah daima üstün ve hakîmdir”¹⁴⁸⁹ âyetinde bahsedilen kafirlerin azaplarını çekerken tekrar azabı tatmaları için derilerinin yenilenmesi meselesiyle ilgili olarak da âyetin manasını destekleyen bir hadis-i şerif zikretmektedir. Bu hadiste “Kâfirin derisi ateş onu her yakıp bitirdiğinde saatte yüz kez değiştirilir. Derilerine eski halinize dönün denilir. Onlar da eski hallerine dönerler”¹⁴⁹⁰ buyrulmaktadır.¹⁴⁹¹

Yine Şeyhzâde “*Hani melekler ‘Ey Meryem! Allah seni seçti; seni tertemiz yarattı ve seni bütün dünya kadınlarına tercih etti’ demişlerdi*”¹⁴⁹² âyetinin tefsiri hakkında da Hz. Meryem’in diğer müslüman kadınlardan üstünlüğünü anlatan hadis-i şeriflere yer vermiştir. Mûsa b. Utbe, Küreyb’den o da İbn Abbas’tan (r.a.) naklettiğine göre Resûlullah şöyle buyurmuştur: “Âlemdeki kadınların efendisi Hz. Meryem’dir. Sonra Fâtıma, sonra Hatice sonra da Âsiye’dir.”¹⁴⁹³ Şeyhzâde bu hadisin hasen olup âlemdeki kadınların en faziletlisinin Hz. Meryem olduğuna delâlet etmesi bakımından da âyete uygun düştüğünü belirtmiştir. Şeyhzâde bu hadisi bir başka rivâyetle daha desteklemektedir: Enes’den (r.a.) nakledildiğine göre Resûlullah “Meryem binti İmrân, Hatice binti Huveylid, Fâtıma binti Muhammed (a.s.) ve Firavun’un karısı Âsiye âlemdeki bütün kadınlara bedeldir”¹⁴⁹⁴ buyurmuştur. Şeyhzâde bu hadisin de bu dört kadının kadınların en faziletlisi olduklarına delâlet ettiğini söylemiştir.¹⁴⁹⁵

Şeyhzâde Bakara sûresinin 83. âyetinde bahsedilen Allah’ın İsrailoğullarından yetime iyilik etmek üzere söz alması konusu hakkında, yetimin küçük olması ve kendisiyle ilgilenecek kimsesi bulunmamasından dolayı iyilik edilmeye daha layık olduğunu söyler. Ona göre yetimin sorumluluğunu üstlenmek zor bile olsa bunun sevabı

¹⁴⁸⁸ Buhârî, Rikâk 51.

¹⁴⁸⁹ Nisâ 4/56.

¹⁴⁹⁰ Benzer rivâyetler için bk. Begavî, *Me‘âlimü’t-tenzîl*, II, 237.

¹⁴⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 344.

¹⁴⁹² Âl-i İmrân 3/42.

¹⁴⁹³ Benzer rivâyetler için bk. Buhârî, Menâkıbü’l-Ensâr 20, Enbiya 45; Müslim, Fezâilü’s-sahâbe 69; Tirmizî, Et’ime 31.

¹⁴⁹⁴ Tirmizî, Menâkıb 61.

¹⁴⁹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 62.

çok büyüktür. Bu sebeple Resûlullah “Ben ve yetimin sorumluluğunu üstlenen kimse, cennette (işaret ve orta parmağıyla işaret ederek) şöyleyiz”¹⁴⁹⁶ buyurmuştur.¹⁴⁹⁷

Şeyhzâde “Kim (Allah huzuruna) iyilikle gelirse ona getirdiğinin on katı vardır. Kim de kötülükle gelirse o sadece getirdiğinin dengiyle cezalandırılır. Onlar haksızlığa uğratılmazlar”¹⁴⁹⁸ âyeti hakkında yaptığı açıklamada ise “Resûlullah (a.s.) Allah Teâlâ’nın şöyle buyurduğunu anlatmıştır: Kulum bir iyilik yapmaya niyet ettiğinde onu yapamasa bile onun sevabını yazarım. Eğer o iyiliği gerçekleştirse onun on katı sevap yazarım. Kulum eğer bir kötülüğe niyet ederse onu yazmam, eğer onu yaparsa bir günah yazarım”¹⁴⁹⁹ hadisine yer vermiştir.¹⁵⁰⁰

“Onlardan birine kız müjdelendiği zaman öfkelenmiş olarak yüzü kapkara kesilir. Kendisine verilen müjdenin kötülüğünden dolayı kavminden gizlenir. Onu, aşağılık duygusu içinde yanında mı tutsun, yoksa toprağa mı gömsün! Bakın ki, verdikleri hüküm ne kadar kötüdür!”¹⁵⁰¹ âyetlerinde cahiliye insanın kız çocuğu sahibi olmaktan utandığı ve hatta onu diri diri gömdüğünden bahsedilir. Şeyhzâde bu mesele hakkında yaptığı izahlarda Resûlullah’ın cahiliyenin bu tutumuna karşı kız çocuğu sahibi olmanın ve onları iyi yetiştirmenin faziletiyle ilgili hadislerini zikretmiştir.¹⁵⁰²

“Kim kız çocuklarından dolayı bir konuda sıkıntıya düştüğünde onlara güzel muamele ederse bu kız çocukları onun için cehennem ateşine karşı siper olurlar.”¹⁵⁰³

“Kim iki kız çocuğuna yetişkinlik çağına kadar bakarsa ben ve o kıyamet günü şöyle (işaret ve orta parmağını bitiştirerek) yan yana geleceğiz.”¹⁵⁰⁴

Şeyhzâde “Onlara acıyarak alçakgönüllülükle üzerlerine kanat ger ve Rabbim! Küçüklüğümde onlar beni nasıl yetiştirmişlerse, şimdi de sen onlara (öyle) rahmet et! diyerek dua et”¹⁵⁰⁵ âyetindeki ana babaya güzel muamele etme vurgusunu ise “Allah’ın

¹⁴⁹⁶ Buhârî, Talak 14, Edeb 24; Tirmizî, Birr 14.

¹⁴⁹⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 133.

¹⁴⁹⁸ En’âm 6/160.

¹⁴⁹⁹ Müslim, İmân 59.

¹⁵⁰⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 182.

¹⁵⁰¹ Nahl 16/58-59.

¹⁵⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 288.

¹⁵⁰³ Buhârî, Zekât 10, Edeb 18; Müslim, Birr 147.

¹⁵⁰⁴ Müslim, Birr 149. Ayrıca bk. Tirmizî, Birr 13.

¹⁵⁰⁵ İsrâ 17/24.

rızası, babanın rızasında, Allah'ın öfkesi babanın öfkesindedir”¹⁵⁰⁶ hadisiyle desteklemiştir.¹⁵⁰⁷

2.2.1.3. Kur'an'ın Sahâbe Kavliyle Tefsiri

Rivâyet tefsirinin en önemli kaynaklarından birisi de sahâbe kavlidir. Üstün idrak gücü ve sarsılmaz bir imana sahip olan sahâbîlerin Arap dili ile örf ve âdetlerini iyi bilmeleri, vahyin inişine şahit olmaları, nüzûl ortamında Resûlullahla birlikte yaşamaları ve anlayamadıkları âyetleri Resûlullah'a sormuş olmaları onlara Kur'an'ın tefsirinde özel bir konum kazandırmaktadır.¹⁵⁰⁸ Bu açıdan sahâbenin Kur'an âyetleri hakkındaki tefsirleri âhiret konuları, nüzûl sebepleri vb. akıl yürütülmesi mümkün olmayan konularda bağlayıcı kabul edilmiştir. İctihad edilmesi mümkün olan ve Resûlullah'a isnad edilmeyen hususlarda ise sahâbe kavlinin tercih sebebi olmakla birlikte bağlayıcı olmadığı söylenmiştir.¹⁵⁰⁹

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de eserinde başta İbn Abbas (69/687-88)¹⁵¹⁰ olmak üzere Ebü'l-Heysem (v. 20/641),¹⁵¹¹ Ömer b. el-Hattâb (v. 23/644),¹⁵¹² Übey b. Ka'b (v. 30/650),¹⁵¹³ İbn Mes'ûd (v. 32/652-53),¹⁵¹⁴ Osman b. Affân (v. 35/656),¹⁵¹⁵ Huzeyfe b.

¹⁵⁰⁶ Tirmizî, Birr 3.

¹⁵⁰⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 374. Şeyhzâde'nin âyetleri hadis-i şeriflerle tefsir ettiği diğer bazı örnekler için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 27, 99, 185, 212, 361, 460, 549-550, II, 5, 20, 39, 106, 151, 174, 193, 247, 273, 283, 327, 392, 409, 451, 485, 499, 525, 551, 566, 573, 606, 625, 653, 673, III, 23, 118, 123, 171, 211, 223, 245, 259, 277, 287, 298, 308, 320-322, 329, 347, 359, 379, 391, 407, 417, 438, 482, 502, 517, 577, 592, IV, 34, 95, 107, 217, 288, 308, 331, 337, 350, 361, 449, 453, 461, 491, 511, 539, 633, 669, V, 45, 119, 190, 263, 342, 484, 566, 585, 604, 668, VI, 53, 141, 211, 272, 290, 311, 387, 393, 469, 545, 549, 567, 599, 626, 655, 662, 698, 708, VII, 4, 13, 106, 179, 199, 205, 230, 294, 331, 350, 429, 457, 477, 495, 587, 600, 617, 629, 634, 673, 684, VIII, 9, 12, 107, 109, 127, 143, 149, 168, 201, 221, 275, 304, 386, 422, 519, 565, 573, 600, 609, 633, 642, 663, 731, 732.

¹⁵⁰⁸ Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, 188-189; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I, 1216-1217; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 49; Gümüş, *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, s. 59.

¹⁵⁰⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 72; Gümüş, *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, s. 79.

¹⁵¹⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 492, 541, 549..., II, 6, 23, 147, 212, 305, 400, 402, 505, 511, 612..., III, 14, 133, 204, 317, 416, 501..., IV, 8, 25, 104, 135, 210, 303, 416, 510, 601, 602..., V, 22, 107, 202, 208, 342, 401, 518..., VI, 23, 104, 242, 302, 401, 531, 631..., VII, 37, 94, 95, 132, 234, 300, 341, 442, 505, 636, 708..., VIII, 9, 24, 50, 147, 193, 212, 218, 303, 306, 408, 433, 518, 561, 629, 630, 631, 640, 645, 703...

¹⁵¹¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 518.

¹⁵¹² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 396, 451, 472, III, 258, 286, 288, IV, 527, V, 132, VI, 190, 639, VII, 457, VIII, 170, 244, 558.

¹⁵¹³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 454.

¹⁵¹⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 498, 541, 551, II, 395, 400, III, 103, 185, 505, IV, 176, 208, 223, 491, 702, V, 132, 144, 209, 288, 425, 484, VI, 62, 251, 639, 650, VII, 158, 287, 379, 501, 502, 503, 514, VIII, 9, 31, 113, 298, 465, 644, 647.

¹⁵¹⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 170, VI, 384, VIII, 623.

Yemân (ö. 36/656),¹⁵¹⁶ Ali b. Ebî Tâlib (v. 40/661),¹⁵¹⁷ Ebû Mûsâ el-Eş‘arî (v. 42/662-63),¹⁵¹⁸ Âişe binti Ebî Bekir (v. 58/678),¹⁵¹⁹ Ebû Hüreyre (v. 58/678),¹⁵²⁰ Nu‘mân b. Beşîr (v. 64/684),¹⁵²¹ Berâ b. Âzib (v. 71/690),¹⁵²² Abdullah b. Ömer (v. 73/692),¹⁵²³ Abdullah b. Zübeyr (v. 73/692),¹⁵²⁴ Ebû Sa‘îd el-Hudrî (v. 74/693-94),¹⁵²⁵ Câbir b. Abdillâh (v. 78/697)¹⁵²⁶ ve Enes b. Mâlik (v. 93/711-12)¹⁵²⁷ gibi bazı sahâbîlerin görüşlerine atıfta bulunmuştur.

Şeyhzâde sahâbe ile kimlerin kastedildiği konusunda ise şu bilgiyi vermektedir: “Hadisçilerin çoğunluğuna göre sahâbî, -Hz. Peygamber’den hadis rivâyet etmemiş ve onunla uzun bir süre beraber bulunmamış olsa bile- Hz. Peygamber’i gören müslüman kişidir. Hadisçilerin bir kısmı Hz. Peygamber ile uzun bir süre birlikte bulunmayı, bir kısmı da onunla uzun bir süre birlikte bulunmanın yanında ondan hadis rivâyet etmiş olmayı da şart koşmuşlardır.”¹⁵²⁸

Şeyhzâde, ayrıca başta Hz. Ali ve İbn Abbas olmak üzere İbn Mes‘ûd, Hz. Ömer, İbnü’l-Âs, İbnü’z-Zübeyr, İbn Ömer, Übey b. Ka‘b ve Zeyd b. Sâbit’i Kur’an tefsirinde bilgilerine müracaat edilmesi açısından sahâbenin büyükleri olarak anmıştır.¹⁵²⁹

Şeyhzâde’nin âyetlerin tefsirinde sahâbe kavline yaptığı atıflara örnek verecek olursak; Şeyhzâde, kadının kocasına başkaldırması durumunda kadına nasihat edilmesi, yatağında yalnız bırakılması, vurulması eğer yine de itaat etmez ise her iki aileden birer

¹⁵¹⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 461, VI, 73.

¹⁵¹⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 199, 423, 461, 472, 526, 604, 693, III, 108, 170, 288, 317, 347, 519, 583, IV, 61, 304, 452, 523, 561, 566, V, 356, 424, 587, VI, 477, 639, VII, 690, 692, 713, VIII, 147, 244, 446, 558, 572.

¹⁵¹⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 356.

¹⁵¹⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 399, III, 257, 485, VI, 194, 569, 639, VII, 733, VIII, 9, 149, 252, 686.

¹⁵²⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 399, 458, IV, 630, V, 484, VI, 314, 655, 708, VII, 280, 517, 636, 732, VIII, 3, 46, 92, 203, 219, 519, 546.

¹⁵²¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 341.

¹⁵²² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 343, IV, 446.

¹⁵²³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 447, IV, 604, VII, 362, VIII, 107, 347, 422, 572.

¹⁵²⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VII, 636, VIII, 189.

¹⁵²⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 636, VII, 495, VIII, 492.

¹⁵²⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 132, VII, 617, 682, VIII, 57.

¹⁵²⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 171, 399, V, 484, VII, 207, 427, 442, 595, 682, VIII, 68, 353, 699.

¹⁵²⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 21.

¹⁵²⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 21.

hakeme başvurulmasını ifade eden Nisâ sûresinin 34 ve 35. âyetleri hakkında bu uygulamaların aynı anda değil de âyetteki sıralamaya göre hayata geçirilmesi gerektiği görüşünü Hz. Ali'nin “Kadına diliyle nasihat eder, eğer tavrını sona erdirirse daha başka bir şey yoktur. Eğer hala direniyorsa onu yatağında yalnız bırakır. Kadın hala inadında ısrarlı ise o zaman ona vurur. Vurma da kâr etmezse hakemlere gidilir” sözüyle delillendirmiştir.¹⁵³⁰ Şeyhzâde yine Hz. Ali'nin Tevbe sûresinin 112. âyeti hakkında Allah'ın السَّائِحُونَ sözünden muradının, Allah yolunda savaşmak için evlerinden ayrılıp küfür diyarına ulaşmak üzere yolculuk eden gâzîler olduğunu söylediğini aktarmıştır.¹⁵³¹

Şeyhzâde, “Çevrenizdeki bedevî Araplardan ve Medine halkından birtakım münafıklar vardır ki, münafıklıkta maharet kazanmışlardır. Sen onları bilmezsin, biz biliriz onları. Onlara iki kez azap edeceğiz, sonra da onlar büyük bir azaba itileceklerdir”¹⁵³² âyetiyle ilgili olarak da Abdullah b. Abbas'ın “(Münafıklara iki kez azab edilmesi ile) dünyadaki hastalıklar ve âhiret azabı kastediliyor. Çünkü mü'minin hastalığı günahlara kefarettir. Kâfirin hastalığı ise sırf azaptır” dediğini nakletmiştir.¹⁵³³ Yine Şeyhzâde'nin naklettiğine göre İbn Abbas (r.a.) Hz. Peygamber'in hanımlarının uyarıldığı يَا نِسَاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيَّنَةٍ يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا âyetindeki¹⁵³⁴ “فاحشة” kelimesinden muradın geçimsizlik ve kötü ahlak olduğunu söylemiştir.¹⁵³⁵

Şeyhzâde İbn Mes'ûd'dan ise الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ “kalıcı iyi işler”¹⁵³⁶ kavramını açıklarken istifade etmiştir. Ona göre bu bâkî olan salih ameller beş vakit namaz ve günahları gideren iyi işlerdir.¹⁵³⁷ Şeyhzâde'nin naklettiğine göre İbn Mes'ûd “Şimdi sen, göğün, açık bir duman getireceği günü gözetle”¹⁵³⁸ âyetindeki “duhân” (duman) ile de

¹⁵³⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, III, 317.

¹⁵³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 523.

¹⁵³² Tevbe 9/101.

¹⁵³³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 510.

¹⁵³⁴ Ahzâb 33/30.

¹⁵³⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 631.

¹⁵³⁶ Kehf 18/46.

¹⁵³⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 484.

¹⁵³⁸ Duhân 44/10.

köpekleri, leşleri ve yanmış kemikleri yiyecek derecede Kureyş'in başına gelen kıtlık ve şiddetli açlığın murad edildiğini söylemiştir.¹⁵³⁹

2.2.1.4. Kur'an'ın Tâbiîn Kavliyle Tefsiri

Tâbiîn'in Kur'an-ı Kerim'in tefsiriyle ilgili sözleri de rivâyet tefsirinin kaynaklarından birisidir. Çünkü onlar sahâbeden sonra Kur'an'ı en iyi anlayan ikinci nesildir. Onların bir kısmı sahâbenin medreselerinde Kur'an tefsiri üzerine ileri seviyede tahsil görmüştür.¹⁵⁴⁰ Tâbiîn tefsirinin bağlayıcı olup olmadığı meselesinde ise İslâm âlimleri ihtilaf etmişlerdir. Onlardan bir kısmı tâbiînin tefsiri Resûlullah'tan almadığını, nüzûl sebeplerini müşâhede etmediğini ve karînelere muttalî olmadığını söyleyerek tâbiînin tefsirini bağlayıcı bir delil kabul etmemiştir. Müfessirlerin çoğu ise tâbiîn kavlinin bağlayıcı olduğu kanaatindedir. Çünkü onlar tefsiri sahâbeden almışlardır. Bir grup âlim ise tâbiînin ittifak ettiği hususları delil olarak kabul etmiştir. Sonuç olarak ictihadın ve fikir yürütmeye imkan bulunmayan gaybî hususlar ile sebeb-i nüzûl gibi konularda tâbiînin sika olanlarından nakledilenlerin alınacağı, akıl yürütmenin mümkün olduğu meselelerde ise onların da hata edebilecekleri kabul edilmiştir. Ayrıca icmâa vardıkları konuların da hüccet olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁴¹

Şeyhzâde'ye göre tâbi', sahâbî ile birlikte bulunmuş kişidir. Hasan Basrî (v. 110/728), Mücâhid (v. 103/721), Sa'îd b. Cübeyr (v. 94/713) tâbiînin âlimlerindendir. Zira Hasan Basrî yüz otuz sahâbî ile görüşmüştür. Mücâhid İbn Abbas'tan; Sa'îd b. Cübeyr de İbn Ömer, İbn Abbas ve İbnü'z-Zübeyr'den okumuştur.¹⁵⁴²

Şeyhzâde tâbiînden Ka'bû'l-Ahbâr (v. 32/652-53),¹⁵⁴³ Ebu'l-Âliye (90/709),¹⁵⁴⁴ Sa'îd b. Cübeyr,¹⁵⁴⁵ Mücâhid,¹⁵⁴⁶ Şa'bî (v. 104/722),¹⁵⁴⁷ İkrime (v. 105/723),¹⁵⁴⁸ Hasan-

¹⁵³⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 501-502.

¹⁵⁴⁰ Bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 76-95; Gümüş, *Kur'an Tefsîri'nin Kaynakları*, s. 81-83.

¹⁵⁴¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 96; Gümüş, *Kur'an Tefsîri'nin Kaynakları*, s. 102.

¹⁵⁴² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 21.

¹⁵⁴³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 207.

¹⁵⁴⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 23, 484, V, 532, VI, 249.

¹⁵⁴⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 132, 551, II, 147, 280, 285, 388, 424, 540, III, 38, 170, 251, IV, 282, 447, 708, V, 132, 484, VII, 692, VIII, 200, 218, 362, 558.

¹⁵⁴⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 396, 551, II, 23, 258, 392, 424, 526, 626, III, 25, 76, 98, 119, 174, 185, 287, 438, 467, IV, 61, 68, 150, 191, 224, 353, 412, 553, 561, 666, 708, V, 76, 104, 119, 330, 396, 415, 479, 517, 562, VI, 96, 105, 258, 398, 526, 643, 650, VII, 158, 164, 584, 672, VIII, 83, 122, 189, 494, 549, 608, 631, 647.

¹⁵⁴⁷ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 186, 396, 429, III, 469, IV, 507, VI, 640, VII, 421.

ı Basrî,¹⁵⁴⁹ Muhammed b. Sîrîn (v. 110/729),¹⁵⁵⁰ Atâ b. Ebî Rebâh (v. 114/732),¹⁵⁵¹ Katâde b. Diâme (117/735),¹⁵⁵² Süddî (v. 127/745),¹⁵⁵³ Atâ bin Yessâr/Yesâr (v. 136/753),¹⁵⁵⁴ A‘meş (v. 148/765)¹⁵⁵⁵ ve İbn Cüreyc (v. 150/767)¹⁵⁵⁶ gibi zevâtın görüşlerini nakletmiştir. Örneğin Şeyhzâde’nin naklettiğine göre Mücâhid ve İkrime Âl-i İmrân sûresinin 14. âyetindeki “müsevveme” kelimesinin “dolgun, güzel at” anlamına geldiğini ifade etmişlerdir.¹⁵⁵⁷

Şeyhzâde, “(Bedir’de) karşı karşıya gelen şu iki gurubun halinde sizin için büyük bir ibret vardır. Biri Allah yolunda çarpışan bir grup, diğeri ise bunları apaçık kendilerinin iki misli gören kâfir bir grup. Allah dilediğini yardımı ile destekler. Elbette bunda basiret sahipleri için büyük bir ibret vardır”¹⁵⁵⁸ âyetiyle ilgili olarak da Hasan-ı Basrî’nin görüşünü zikretmiştir. Hasan-ı Basrî, “Hatırlayın ki, siz Rabbinizden yardım istiyordunuz. O da, ben peşpeşe gelen bin melek ile size yardım edeceğim, diyerek duanızı kabul buyurdu”¹⁵⁵⁹ ve “Evet, siz sabır gösterir ve Allah’tan sakınırsanız, onlar (düşmanlarınız) hemen şu anda üzerinize gelseler, Rabbiniz, nişanlı beş bin melek ile sizi takviye eder”¹⁵⁶⁰ âyetlerini delil getirerek Allah’ın Bedir’de Resûlullah’a beş bin melek ile yardım ettiğini söylemiştir.¹⁵⁶¹

Şeyhzâde’nin rivâyet ettiğine göre Katâde, “Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için bir takım faydalar vardır. Ancak her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür. Yine sana iyilik

¹⁵⁴⁸ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 473, 511, III, 25, 98, 138, 252, IV, 53, 523, 666, VI, 150, VII, 495, 692, VIII, 9, 24, 30, 81, 549.

¹⁵⁴⁹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 503, 551, II, 58, 182, 258, 356, 426, 621, 622, 628, III, 20, 127, 239, 399, 417, 446, 555, IV, 194, 213, 428, 630, V, 22, 76, 118, 564, 603, 664, VI, 34, 62, 166, 184, 267, 379, 511, VII, 37, 94, 198, 429, 573, 653, 692, VIII, 9, 81, 137, 287, 363, 384, 476.

¹⁵⁵⁰ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 526, III, 272, IV, 119, 376.

¹⁵⁵¹ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 169, 485, 493, 596, IV, 507, V, 82, 184, VII, 94, 115, 573, VIII, 233, 274, 367, 494, 519, 611.

¹⁵⁵² Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 520, II, 57, 258, 316, 476, 528, 543, III, 24, 107, 127, 259, IV, 5, 165, 337, 451, V, 82, 132, 299, 397, 415, 562, VI, 51, 96, 150, 356, 511, 548, 622, VII, 4, 67, 157, 280, 300, 505, 572, 586, 591, 601, 692, VIII, 29, 73, 273, 287, 433.

¹⁵⁵³ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 472, II, 29, 76, 199, 343, 408, 565, 626, 628, III, 57, 75, 172, 287, 493, 596, IV, 217, V, 537, 598, VI, 77, 289, 551, 683, VII, 66, 389, 612, VIII, 83, 535.

¹⁵⁵⁴ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 124, 626.

¹⁵⁵⁵ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 191.

¹⁵⁵⁶ Bk. Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 541, II, 29, 677, III, 103, 259, VIII, 72.

¹⁵⁵⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 25.

¹⁵⁵⁸ Âl-i İmrân 3/13.

¹⁵⁵⁹ Enfâl 8/9.

¹⁵⁶⁰ Âl-i İmrân 3/125.

¹⁵⁶¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 20.

yolunda ne harcaacaklarını sorarlar. ‘İhtiyaç fazlasını’ de. Allah size âyetleri böyle açıkla ki düşünesiniz”¹⁵⁶² âyetinde Allah’ın içkiyi kötülediğini, haram kıldığını söylemiştir.¹⁵⁶³

2.2.1.5. Kıraatlerden Yararlanma

Müfessirler Kur’an tefsirinde kıraat farklılıklarını da bir delil olarak kullanmışlardır.¹⁵⁶⁴ Şeyhzâde Muhyiddin Efendi kıraatle ilgili olarak, bu ilmin kendisine dayandığı şeylerden olması açısından tefsirden sayıldığını ve dil ilimlerinin değil de dinî ilimlerin kapsamına dahil olduğunu ifade etmiştir. Yine ona göre kıraat, Kur’an kelâmına özel bir ilimdir.¹⁵⁶⁵

Beyzâvî, mukaddimede tefsirinin sekiz meşhur kıraat ile muteber kâriflerden rivâyet edilen şâz kıraatleri ihtiva ettiğine işaret etmektedir. Müfessirin bu ifadelerini izah eden Şeyhzâde *et-Teysîr*¹⁵⁶⁶ ve *eş-Şâtıbiyye*’de¹⁵⁶⁷ yedi kıraat imamının zikredildiğini belirtir. Bunlar; Nâfi‘ el-Medenî (v. 169/785), İbn Kesîr el-Mekkî (v. 120/738), Ebû Amr el-Basrî (v. 54/771), İbn Âmir eş-Şâmî (v. 118/736), Âsım (v. 127/745), Hamza (v. 156/773) ve Kisâî el-Kûfî (v. 189/805)’dir. Şeyhzâde sekizinci kıraat imamının ise Ebû Amr’dan sonra Basra’da kıraatte önder olmuş, güvenilir, sâlih, âlim bir kimse olan Ebû Ya‘kûb b. İshâk el-Hadramî el-Basrî (v. 205/821) olduğunu ve Ravh ve Ruveyş isminde iki râvîsinin bulunduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁶⁸

Şeyhzâde kıraatlerin sahihliği hakkında ise; bütün mushafların imam mushaf olan Hz. Osman (r.a.) mushafına uygun olması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵⁶⁹

Mamafih Şeyhzâde’nin *Envâru’t-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu hâşiyedeki kıraate dair açıklamaların tamamına yakını müfessir Beyzâvî’nin ifadelerini anlaşılar

¹⁵⁶² Bakara 2/219.

¹⁵⁶³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 528.

¹⁵⁶⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I, 32-33.

¹⁵⁶⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 20.

¹⁵⁶⁶ Ebû Amr Osman b. Sa‘îd b. Osman el-Ümevî Dâni’nin (v. 444/1053), *et-Teysîr fî’l-kırâati’s-seb‘a* isimli eseri.

¹⁵⁶⁷ Ebû Muhammed Kâsım b. Firrûh b. Halef Şâtubî’nin (v. 590/1194), *Hırzû’l-emânî ve vechü’t-tehânî* ismiyle de anılan eseri.

¹⁵⁶⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 22.

¹⁵⁶⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 220.

kılmak içindir.¹⁵⁷⁰ Şeyhzâde kendi tefsirlerinde çok nadir olarak kıraatlerden yararlanmıştır. Örneğin Şeyhzâde الْيَتَامَى فِي الْيَتَامَى “Eğer yetimlere karşı adaletli olamamaktan korkarsanız...”¹⁵⁷¹ âyetinin الْيَتَامَى kelimesindeki “tâ” harfini kıraat imamlarının genelinin if‘âl babından olarak dammeli okuduğunu ve bu kıraatlerde “lâ” harfinin zâit olmayıp olumsuzluk ifade ettiğini söyler. Mana “Eğer adaletsizlikten korkarsanız” şeklindedir. Şeyhzâde daha sonra ise “tâ” harfini İbrâhîm en-Neha‘î (v. 96/714) ve Yahyâ b. Vessâb’ın (v. 103/722) sülâsî olarak “zulm etti, baskı yaptı” (جور/جار) manasında fetha ile okuduğunu ifade eder. Bu durumda ise mananın bozulmaması için “lâ” zâit olup anlam; “zulmetmekten/baskı yapmaktan korkarsanız” şeklinde olur.¹⁵⁷² Şeyhzâde bu örnekte görüldüğü gibi âyeti önce genel kabul içinde tefsir ettikten sonra mütevâtir veya meşhûr olmayan bir kıraate dayanarak âyete ikinci bir anlam daha vermiştir.

Yine Şeyhzâde إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئِينَ وَالنَّصَارَىٰ مِنَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ¹⁵⁷³ âyetindeki الصَّابِئُونَ kelimesinin vav ve nûn ile merfû olduğu konusunda ittifak edildiğini ifade ettikten sonra zâhire göre inne’nin ismi üzerine atfedilerek الصَّابِئِينَ şeklinde yâ ve nûn ile mansup olması gerektiğini söyler. Nitekim Übey b. Ka‘b, İbn Mes‘ûd ve İbn Kesîr mushaflarında böyle okunmuştur. Cumhurun kıraatine göre bu kelime mübtedâ olarak merfûdur. Haberi, inne’nin haberine delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Burada niyet sâbiîleri, mü’minler, yahudiler ve hristiyanlardan geriye bırakmaktır. Çünkü onların durumu dalâlet bakımından yahudi ve hristiyanlardan farklıdır. Sanki anlam; إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالنَّصَارَىٰ مِنَ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَعَمِلُوا صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ وَالصَّابِئُونَ كَذَلِكَ (İman edenler ile yahudiler ve hristiyanlardan Allah’a ve âhîret gününe (gerçekten) inanıp iyi amel işleyenler üzerine asla korku yoktur; onlar üzülecek de değillerdir. Sâbiîler de böyledir) şeklindedir.¹⁵⁷⁴ Şeyhzâde burada da cumhurun dışındaki kıraatlere yer vermiş olmakla

¹⁵⁷⁰ Şeyhzâde’nin kıraatlerle ilgili diğer bazı açıklamaları için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 72, 228-229, 269, 300, 479, 563, II, 98-99, 132, III, 230, 355, 545, IV, 116, 149-153, 348, 500-501, 537-538, 675-678, V, 23-24, 455, 470-471, 522-523, 593, 633-634, 637, VI, 85, 89-90, 167-168, 245, 321, 333, 415, 491, VII, 210, 287-288, 375, 432, 457, 458, 491, 529-530, 532, 570, 572, VIII, 121, 185-186, 223, 287, 318-319, 329, 357, 374, 482-483, 565, 591, 607, 726.

¹⁵⁷¹ Nisâ 4/3.

¹⁵⁷² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 251.

¹⁵⁷³ Mâide 5/69.

¹⁵⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 557-558.

birlikte, cumhurun kıraatini gramer olarak temellendirmek için oldukça çaba harcamıştır.

2.2.1.6. Arap Şiirinden Yararlanma

Kur'an tefsirinin kaynaklarından birisi de Arap dili ve edebiyatıdır. Çünkü Kur'an dili Arapça olarak nâzil olmuştur. Arap edebiyatının temel unsurlarından biri olan şiirler Kur'an'ın anlaşılması için sahâbe döneminden itibaren müfessirler tarafından kullanılarak bu alanda mühim bir kaynak olmuştur.¹⁵⁷⁵

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî tefsirlerinde sık sık Arap şiirinden deliller getirmekte ve mana tevcihlerini bu şiirlerle desteklemektedir. Örneğin Şeyhzâde, *قَدْ اسْتَوَىٰ بَشَرٌ عَلَىٰ الْعِرَاقِ / مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدَمٍ مِهْرَاقٍ* ¹⁵⁷⁶ âyetinin tefsirinde *istivâ* fiilinin bir anlamının da “istîlâ etmek” olduğunu söylemiş ve bunu şâirin şu sözü ile delillendirmiştir:

قَدْ اسْتَوَىٰ بَشَرٌ عَلَىٰ الْعِرَاقِ / مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدَمٍ مِهْرَاقٍ

“Bısr Irak'ı istîlâ etti
Kılıç çekmeden ve kan akıtmadan.”¹⁵⁷⁷

Yine Şeyhzâde, *خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ (Resûlüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir* ¹⁵⁷⁸ âyetindeki *العفو* kelimesine dilcilerin “malın fazla ve külfet olmayacak şekilde nafaka olarak verilen fazla kısmı” manasını verdiklerini ifade etmiş ve aşağıdaki beyti de buna şahit tutmuştur:

خُذِ الْعَفْوَ مِنِّي تَسْتَدِيمِي مَوَدَّتِي / وَلَا تَتَطَّقِي فِي سَوْرَتِي حِينَ أَغْضِبُ

“Benden kolay olanı al ki sevgimi devam ettiresin
Kızıp da asabîleştiğim zaman konuşma”¹⁵⁷⁹

Şeyhzâde, Kureyş sûresine bu ismini veren “Kureyş” kelimesinin bir kabîle ismi olduğunu ve bu kabilenin atasının da Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyâs b. Mısır olduğunu söylemiş ve Kureyş kabîlesine niçin bu ismin verildiğine dair bir görüşten bahsetmiştir. Buna göre Kureyş kelimesi “Kırş” (قِرْش) kelimesinin ism-i

¹⁵⁷⁵ Gümüş, *Kur'ân Tefsîri'nin Kaynakları*, s. 104, 106. Bu konuda ayrıca bk. Harun Ögmüş, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*, İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁵⁷⁶ A'râf 7/54.

¹⁵⁷⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 231. Ayrıca bk. IV, 541.

¹⁵⁷⁸ A'râf 7/199.

¹⁵⁷⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 349.

الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَسْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ إِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ

*değişenler yok mu, işte onların yeyip de karınlarına doldurdukları, ateşten başka bir şey değildir. Kıyamet günü Allah ne kendileriyle konuşur ve ne de onları temize çıkarır. Orada onlar için can yakıcı bir azap vardır*¹⁵⁸⁹ âyetinin Hz. Muhammed (a.s.) ile ilgili bilgileri gizleyen, onun vasıflarını değiştiren ve sonra da bunları ayak takımına sunan yahudi liderleri hakkında nâzil olduğunu ifade etmiştir. Şeyhzâde onların bu şekilde “Ey iman edenler! Hahamlardan ve râhiplerden birçoğu insanların mallarını haksız yollardan yerler ve (insanları) Allah yolundan engellerler...”¹⁵⁹⁰ âyetinde ifade edildiği gibi teb‘alarının kendilerine verdikleri hediyelerin kesilmemesini amaçladıklarını söylemiştir.¹⁵⁹¹

Şeyhzâde bazı âyetlerin ise şahıslar hakkında indiğine dikkat çekerek Tegâbün sûresiyle ilgili olarak şöyle bir rivâyete yer vermiştir:

“Rivâyet edildiğine göre Atâ şöyle demiştir: Tegâbün sûresi, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْوَاجِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَأَحْذَرُوهُمْ وَإِنْ تَعَفَّوْا وَتَصَفَّحُوا وَتَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ‘Ey iman edenler! Eşlerinizden ve çocuklarınızdan size düşman olanlar da vardır. Onlardan sakının. Ama affeder, kusurlarını başlarına kakmaz, kusurlarını örterseniz, bilin ki, Allah çok bağışlayan, çok esirgeyendir’¹⁵⁹² âyeti (ve devamı) hariç Mekke’de nâzil olmuştur. Çünkü bu âyetler Avf b. Mâlik el-Eşca‘î hakkında nâzil oldu. Onun ailesi ve çocuğu vardı. O savaşa gitmek istediğinde onlar ağlıyorlar ve ‘Bizi bırakıp nereye gidiyorsun’ diyorlardı. O da bundan etkilenirdi. Bunun üzerine bu âyetten sûrenin sonuna kadar olan âyetler Medine’de nâzil oldu.”¹⁵⁹³

Şeyhzâde bazı âyetler için ise birden fazla nüzûl sebebi zikretmiştir. Şeyhzâde’nin لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلْيَأْتِفْسِكُمْ وَمَا تُنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُونَ لِنَفْسِكُمْ لَا تُظْلَمُونَ لَكِنِ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُؤَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ “Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Lâkin Allah dilediğini doğru yola iletir. Hayır olarak harcadıklarınız kendi iyiliğiniz içindir. Yapacağınız hayırları ancak Allah’ın rızasını kazanmak için yapmalısınız. Hayır olarak verdiğiniz ne varsa; karşılığı size tam olarak verilir ve asla haksızlığa uğratılmazsınız”¹⁵⁹⁴ âyetinin önceki âyetlerle irtibatına dair yaptığı açıklamaya göre; Allah önceki âyetlerde infaka ve onun gizlice yapılmasına teşvik etmiştir. Bu âyetle ise müşriklere yardımda bulunmanın câiz olduğunu beyan etmektedir. Bu âyetin sebab-i

¹⁵⁸⁹ Bakara 2/174.

¹⁵⁹⁰ Tevbe 9/34.

¹⁵⁹¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 425.

¹⁵⁹² Tegâbün 64/14.

¹⁵⁹³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VIII, 233-234.

¹⁵⁹⁴ Bakara 2/272.

nüzûlü olarak zikredilenlerin de bu manaya delâlet ettiğini söyleyen Şeyhzâde, daha sonra âyetle ilgili şu üç rivâyete yer vermiştir:

“Rivâyet edildiğine göre İbn Abbas (r.a.) şöyle demiştir: Resûlullah (a.s.), kaza umresi yaptı. Bu umrede onunla birlikte Esmâ binti Ebî Bekr es-Sıddîk (r.a.) da vardı. Onun annesi ve nenesi ondan bir şeyler istediler. O da ‘Resûlullah (a.s.) ile istişâre etmeden size hiçbir şey vermem, çünkü siz benim dinimden değilsiniz’ dedi. Bu konuda Hz. Peygamber ile istişâre etti ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Resûlullah da o ikisine tasaddukta bulunmasını emretti.”

“Rivâyet edildiğine göre Ensar’dan bazılarının Kureyza ve en-Nadîr’dan akrabaları vardı. ‘Müslüman olmadıkça size bir şey vermeyiz’ diyerek onlara tasaddukta bulunmuyorlardı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.”

“Rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber (a.s.) müslümanların fakirleri çoğalınca müşriklere sadaka vermeyi yasakladı. Bunu İslâm’a girerler diye ihtiyaçlara katlanmak zorunda kalsınlar diye yaptı. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.”

Şeyhzâde bu rivâyetlerin hepsinin aslında “Sana karşı gelenleri doğru yola iletmek sana ait değildir ki İslâm’a girsinler diye onlara sadaka vermeye engel oluyorsun. Sırf Allah rızası için onlara sadaka ver. Müslüman olup olmamaları üzerinde durma” anlamına geldiğini söyler.¹⁵⁹⁵

2.2.1.8. İsrâiliyat

Yahudilik ve Hıristiyanlık’tan tefsir ve hadise girmiş olan haberler “İsrâiliyat” olarak adlandırılmaktadır.¹⁵⁹⁶ Bir çok müfessir eserlerinde bu tür rivâyetlere yer vermiştir. Ancak onlar bu rivâyetlerin senedlerini zikretme ve bunları tenkide tâbi tutma bakımından farklı yollar takip etmektedirler. Bir kısmı senedlerini zikrederken bir kısmı zikretmemiştir. Bazı müfessirler bu tür haberlere hiç eleştirmeden yer vermiş, bazıları ise kısmî eleştiriler yöneltmiştir. Bazı müfessirler ise bu tür rivâyetlere şiddetle karşı çıkmıştır.¹⁵⁹⁷ Zehebî isrâilî haberleri üç kısımda ele almaktadır. Ona göre bu tür rivâyetlerin bir kısmının Hz. Peygamber’den sahih olarak nakledildiği bilinmektedir. Bunların kabulü câizdir. İkinci kısım rivâyetler ise yalan olduğu bilinenler ile dine ve akla tezat olanlardır. Bu bilgilerin kabulü ve rivâyeti doğru değildir. Üçüncü kısım ise

¹⁵⁹⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 662. Şeyhzâde’nin sebep-i nüzûllerle ilgili diğer bazı açıklamaları için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 229, 233, 262, 345, 381, 591, 597, 637, III, 152, 155, 177, 423, 462, IV, 53, 118, 156, 454, 497, V, 511, 659, VI, 485, 489, 526, 663, 716, VII, 21, 392, 526, 552, 604, 646-647, VIII, 31, 76, 161-163.

¹⁵⁹⁶ İsrâiliyat’ın tanımı için bk. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *el-İsrâiliyyât fi’t-tefsîr ve’l-hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kâhire ts., 13-15; Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000, s. 29-30; İbrahim Hatiboğlu, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 195.

¹⁵⁹⁷ Bu konuda müfessirleri yedi grupta inceleyen bir tasnif için bk. Abdülhamit Birışık, “İsrâiliyat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 200-201.

tevakkuf edilip kabul etme ve yalanlama konusunda tercih yapılamayan bilgilerdir. Bunların rivâyeti de câizdir.¹⁵⁹⁸

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de âyetlerde bahsedilen bazı kıssaların arka planını anlatan, olaylar arasındaki boşlukları dolduran, şahıs ve kavim isimleri veren isrâiliyat türü bilgileri eserine alma ihtiyacı hissetmiştir.¹⁵⁹⁹

Şeyhzâde'nin eserinde yer verdiği isrâîlî bilgilerlerden biri Tâlût-Câlût kıssası hakkındadır. Şeyhzâde, Bakara sûresinin 246-252. âyetleri arasında bahsedilen bu konuyla ilgili olarak bu tür kaynaklardan uzun uzun alıntılar yapmaktadır. Şeyhzâde'nin aktardığına göre Mûsâ (a.s.) ölünce onun yerine Yûşâ' b. Nûn b. Efrâşîm b. Yûsuf (a.s.) liderlik yaptı ve ölünceye kadar Tevrat ve Allah'ın emirleriyle onlara muamele etti. Ondandır Kâlib b. Yufnâ, daha sonra da Hazekil aynı şekilde onlara yol gösterdi. Bir süre sonra İsrailoğulları Allah'a verdikleri sözü unutup putlara tapmaya başladı. Bunun üzerine Allah İlyâs'ı peygamber olarak gönderdi. O da onları Allah'a yönelmeye çağırdı. İlyâs'ı, el-Yesa' takip etti. Ne var ki İsrailoğulları daha büyük hatalar yaptılar ve karşılıklarına Belsâsâ denilen bir düşman çıktı. Onlar, Mısır ve Filistin arasındaki Rûm denizi sahilinde yaşayan Câlût'un kavmi idi. Kendilerine Amelika da deniyordu. Bunlar İsrailoğulları'na galip geldiler ve topraklarının çoğunu ele geçirdiler. Hatta krallarının çocuklarından dört yüz kırkını köle yaptılar. Onları cizye ödemeye mahkûm ettiler ve Tevrat'ı da onlardan aldılar. İsrailoğulları çok şiddetli belalara maruz kaldı. Hallerini düzeltecek bir peygamber kalmadı. Peygamberlik nesli helak oldu. Sadece hamile bir kadın kalmıştı. İsrailoğulları kadının bir kız çocuk doğurup da bir erkekle değiştirmesinden korkarak onu bir eve hapsedtiler. Kadın çocuğun erkek olması için Allah'a dua etti. Allah da duasını kabul etti ve bir oğul dünyaya getirdi. Ona Şemvîl ismini koydu. Şemvîl, İbranince'de İsmâil demektir. Sin harfi, bu dilde şın harfine dönüşür. Çocuk büyüdü. Annesi Tevrat'ı öğrensini diye onu Beytü'l-Makdis'e götürdü. Bir âlim onu teslim aldı ve onu evlatlık edindi. Çocuk olgunluk çağına geldiğinde âlimin yanında uyur iken ona Cebrâîl geldi. Delikanlı o âlimden başkasına güvenmiyordu. Bu sebeple Cebrâîl ona âlimin ses tonuyla "Ey Şemvîl" diye seslendi. Delikanlı kalktı ve korkarak âlime "Ey babacığım, bana çağıran sen miydin?" dedi. O,

¹⁵⁹⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 130.

¹⁵⁹⁹ Şeyhzâde'nin eserinde yer verdiği İsrâiliyyat kaynaklı bilgiler için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 614-616, III, 120, 492, V, 11-12, 353-355, VI, 60-65.

çocuk korkmasın diye “Ben çağırmadım” demeyi iyi bulmadı. “Ey oğulcuğum, dön de uyu” dedi. Delikanlı yattı, uyudu. Ancak ikinci kez Cebrâîl ona çağırdı. Çocuk, yine ona “sen mi çağırdın” dedi. O da yine “Dön uyu, eğer sana üçüncü kez de seslense cevap verme” dedi. Üçüncü kez Cebrâîl (a.s.) ortaya çıktı ve ona “Kavmine git, Rabbinin risâletini onlara tebliğ et. Şüphesiz Rabbin seni onlara peygamber olarak göndermiştir.” Delikanlı kavmine gittiğinde onu yalanladılar ve ona “Sen peygamberlik konusunda acele ettin, eğer doğru söylüyorsan bize peygamberliğinin bir delili olarak Allah yolunda savaşacağımız bir kral gönder” dediler.¹⁶⁰⁰

2.2.2. Dirâyet Tefsiri

2.2.2.1. Dille İlgili Değerlendirmeler

2.2.2.1.1. Sarfla İlgili Değerlendirmeler

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî daha çok müfessirin ifadelerini şerh etmek gayesiyle sarfla ilgili açıklamalar yapmıştır. Ancak müfessirin eksik bıraktığını düşündüğü yerlerde de kendisi bizzat kelimelerin sarf bakımından durumlarını izah etmektedir. Örneğin Şeyhzâde, *اِنَّ وَلِيِّ اللّٰهِ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتَابَ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ* “Şüphesiz ki, benim velim Kitab’ı indiren Allah’tır. Ve O bütün salih kullarını görüp gözetir”¹⁶⁰¹ âyetindeki وَلِيِّ kelimesini ele almıştır. Bu kelime üç tane ي harfi ile yazılmıştır. Öncelikle bu kelime “fe’îl” vezninde olduğu için ilk ي bu veznin ي’sidir. İkinci ي ise “v-l-y” kökünden gelen bu kelimenin son harfi olan kesreli ي’dır ki ikincisine idgam edilmiş ve şeddeli olmuştur. Üçüncüsü de izafet ي si olup fethalıdır. Mütetekellim ي’sine izafet yapılmıştır.¹⁶⁰²

Yine Şeyhzâde’ye göre *اُولَٰئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى* “İşte onlar, hidâyete karşılık dalâleti satın alanlardır”¹⁶⁰³ âyetindeki اشْتَرَوُا kelimesinin و harfinin damme olarak

¹⁶⁰⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 600-601. Bu rivâyetlere yer veren diğer kaynaklar için bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, IV, 435-440; Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, I, 295-298; Ebu’l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî el-Kuraşî el-Bağdâdî (v. 597/1201), *Zâdü’l-mesîr fî ilmi’t-tefsîr*, el-Mektebetü’l-İslâmî, Dimeşk 1404/1984, I, 292-293.

¹⁶⁰¹ A’râf 7/196.

¹⁶⁰² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 349.

¹⁶⁰³ Bakara 2/16.

harekelenmesinin sebebi iki sakin harfin bir araya gelmesidir. Cemi yapan و ile kelimenin aslından olan و'ı birbirinden ayırmak için damme olarak harekelenmiştir.¹⁶⁰⁴

Şeyhzâde, الَّذِينَ يَنْفُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ “Onlar öyle (fâsıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah’ın birleştirilmesini emrettiği şeyi keserler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar gerçekten hüsrana uğrayanlardır”¹⁶⁰⁵ âyetinde geçen “mîsâk” (الميثاق) kelimesinin المفتاح (anahtar) gibi ism-i âlet veya المعطار (çok hoş kokulu) gibi mübâlağa ifade eden sıfat olduğunu ifade eder. Ayrıca ona göre bu kelimenin isim olması da muhtemeldir.¹⁶⁰⁶

Bu konudaki bir başka örnek ise “tâğût” (طاغوت) kelimesiyle ilgilidir. Şeyhzâde’ye göre “tâğût” kelimesi “rahebût” (korkmak) gibi “fe‘alût” vezninde mastardır. Aslı ise tağayût (طغيوت) veya tağavût (طغوت) olup aynü’l-fiili ile lâmü’l-fiili (fe‘ale veznine göre ikinci harfi ile üçüncü harfi) yer değiştirerek ilk harfin fetha ile harekelenmesi ve illet harfinin de elif’e dönüştürülmesiyle “fe‘alût” veznini almıştır.¹⁶⁰⁷

2.2.2.1.2. Nahivle İlgili Değerlendirmeler

Şeyhzâde nahiv konusundaki açıklamalarıyla bir taraftan âyeti gramer olarak çözümlerken bir taraftan da manadaki inceliklere vurgu yapmaktadır. Meselâ O, âyetteki وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Onlar için büyük bir azap vardır”¹⁶⁰⁸ ifadesinin isim cümlesi olarak لَهُمْ’ün mukaddem haber, عَذَابٌ kelimesinin muahhar mübtedâ ve عَظِيمٌ’in de haberin sıfatı olduğunu söyler. Ayrıca ona göre sıfat almış nekre bir kelime olan mübtedânın وَأَجَلٌ مُّسَمًّى عِنْدَهُ “Onun katında belirli bir ecel (kıyamet günü) vardır”¹⁶⁰⁹ âyetindeki gibi öne geçmesi de câizdir. Ancak burada haberden sonra yer almıştır. Çünkü âyetteki makam kâfirlerin müstahak oldukları ceza ile korkutulmalarıdır. Bu ceza ise dünyada öldürülmek ve esir düşmek, âhirette de dâimî azab görmektir.¹⁶¹⁰

¹⁶⁰⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 304.

¹⁶⁰⁵ Bakara 2/27.

¹⁶⁰⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 465.

¹⁶⁰⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 630.

¹⁶⁰⁸ Bakara 2/7.

¹⁶⁰⁹ En‘âm 6/2.

¹⁶¹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 250.

Yine Şeyhzâde'ye göre *وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ* “Allah hakkında hakikatten başkasını söylemeyin”¹⁶¹¹ âyetindeki *إِلَّا الْحَقَّ* ifadesi istisnâ-i müferrağ olup iki açıdan mansûbdur. İlk olarak mef‘ûlün bih’tir. İkinci olarak ise *إِلَّا الْقَوْلَ الْحَقَّ* diye mahzûf bir masdarın sıfatıdır.¹⁶¹²

Şeyhzâde *وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ* “Kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar”¹⁶¹³ âyetinin i‘rabına da değinmiştir. Buna göre *مِمَّا* câr ve mecrûr olup *يُنْفِقُونَ* fiiline müte‘alliktir ve öncesindeki sâla cümlesine atfedilmiştir. Mecrûr olan *ما* için üç ihtimal vardır. Birincisi, onun *الَّذِي* manasında isim olmasıdır. *وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ* de onun sılasıdır. Bu durumda i‘râbdan mahalli olmaz. Zamiri mahzûftur. Takdiri de *الَّذِي رَزَقْنَاهُمْ* şeklindedir. İkincisi, şey manasında vasıflanmış nekre olmasıdır. Bu durumda ise *وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ* ifadesi *ما*’nın sıfatı olarak cer yerindedir. Bunun da zamiri mahzûftur. Üçüncüsü ise mastar *ما*’sı olmasıdır. Masdar da mef‘ûl yerindedir.¹⁶¹⁴

Şeyhzâde’nin *وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بِقِطَارٍ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنَهُ بدينارٍ لَا يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ* “Ehl-i Kitâb’dan öylesi vardır ki, ona yüklerle mal emanet bıraksan, onu sana noksansız iade eder. Fakat onlardan öylesi de vardır ki, ona bir dinar emanet bıraksan, tepesine dikilip durmazsan onu sana iade etmez”¹⁶¹⁵ âyeti hakkında yaptığı açıklamalarına göre ise *مَنْ* mübtedâ, *مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ* da onun mukaddem haberidir. *مَنْ* aynı zamanda ism-i mevsûl ve devamındaki şart cümlesi de onun sılası olup i‘râbı yoktur. Ya da *مَنْ* kendisinden sonraki ifade ile vasıflanmış nekre ifade olup ref‘ yerindedir.¹⁶¹⁶

2.2.2.1.3. Belâgatla İlgili Değerlendirmeler

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî bazı âyetlerde bulunan te’kîd, isti‘âre, teşbih, mecaz ve mübâlağa gibi edebî sanatları belirtmiş ve bunların âyete kazandırdığı anlamları izah etmiştir. Örneğin Şeyhzâde, *إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ* “Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine verilecek cennet karşılığında satın almıştır. Çünkü onlar Allah yolunda

¹⁶¹¹ Nisâ 4/171.

¹⁶¹² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 454.

¹⁶¹³ Bakaa 2/3.

¹⁶¹⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 187.

¹⁶¹⁵ Âl-i İmrân 3/75.

¹⁶¹⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 94-95.

savaşırılar, öldürürler, ölürler. (Bu), Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da Allah üzerine hak bir vaaddir. Allah'tan daha çok sözünü yerine getiren kim vardır! O halde O'nunla yapmış olduğunuz bu alış verişinizden dolayı sevinin. İşte bu, (gerçekten) büyük kazançtır”¹⁶¹⁷ âyetinde birkaç tür te'kîd olduğunu ifade etmektedir. Ona göre öncelikle burada müşteri olan (satın alan), yalan ve hileden uzak olan Allah'tır. Bu, âyette ifade edilen va'din te'kîdine delâlet etmektedir. İkincisi, âyette cennet va'di olan maksadın alış veriş (البيع و الشرى) kavramlarıyla ifade edilmesidir. Bu ise gerçek bir te'kîddir. Üçüncüsü, âyette vücûb ifade eden bir kelime kullanılmış olmasıdır. Dördüncü olarak ise Allah Te'âlâ söz konusu va'di حَقًّا (hak, gerçek) ifadesiyle te'kîd etmiştir. Beşinci te'kîd de zikredilen va'din gerçekliği konusunda, Allah'ın ilâhî kitapların hepsinde bu va'din bulunduğunu şahit olarak sunmasıdır. Son te'kîd ise Allah'tan daha çok ahidini yerine getiren başka hiçbir varlığın olmadığına ifade edilmesidir.¹⁶¹⁸

Ayrıca Şeyhzâde'nin âyetlerdeki belâgat sanatları içinde sık sık isti'âre, teşbih ve mecaza dikkat çektiği görülmektedir. Meselâ, o, وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَحَ, “Mûsâ'nın öfkesi dinince levhaları aldı...”¹⁶¹⁹ âyetinde “sükût” kavramının mecazî anlamda kullanıldığını ifade etmiştir. Zira gerçek anlamıyla sükût sözü kesmek, bitirmek demektir. Bu âyette ise öfkesi (gazab) geçmek anlamında kullanılmıştır. Bu kinâye yoluyla yapılan en güzel isti'ârelerden biridir. Öfke burada “Kavmine git, şöyle söyle. Levhaları at. Kardeşinin başından tut!” diyerek Mûsâ (a.s.)'ın aklını çelen bir insana benzetilmiştir. Ayrıca âyette Hz. Mûsâ'nın öfkesinin dinmesi, susmasına benzetilmiş de olabilir. Bu ise isti'âre-i tebe'ıyyedir.¹⁶²⁰

Nisâ sûresinin 23. âyetinde erkeklerin evlenmesi haram olan kadınlar içinde kendileriyle gerdeğe girdikleri eşlerinin (daha önceki evliliklerinden olan) onların evlerinde yaşayan (üvey) kızları (وَرَبَائِكُمُ اللَّيِّ فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّيِّ دَخَلْتُمْ بِهِنَّ) da sayılmaktadır. Şeyhzâde bu âyetteki حجر lafzının korumak ve terbiye etmek anlamında kullanıldığını ifade eder. Ona göre burada isti'âre yapılmış, حجر kelimesi terbiye etmek

¹⁶¹⁷ Tevbe 9/111.

¹⁶¹⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 522.

¹⁶¹⁹ A'râf 7/154.

¹⁶²⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 302-303.

anlamında zikredilmiştir. Çünkü çocuk terbiye edip yetiştiren herkes bunu evinde yapar.¹⁶²¹

Şeyhzâde “Sizler Kitab’ı اَتَامُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنَسَوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَأَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ”¹⁶²² okuduğunuz halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutuyor musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?”¹⁶²² âyetinde de isti‘âre-i tebe‘ıyye olduğunu söyler. Ona göre âyette unutmak fiili (hayırlı faydalı şeyleri) terk etmek anlamında kullanılmıştır. Buradaki isti‘ârenin faydası ise mübâlağa ve iyilikle amel etmeyi kendilerine de hatırlatmayı terk ettiklerini bildirmektir.¹⁶²³

2.2.2.2. Fıkîhî Değerlendirmeler

Kur’ân-ı Kerîm kulların dünyevî ve uhrevî maslahatlarıyla ilgili bir takım fıkîhî hükümler içermektedir. Müslümanlar Resûlullah’ın hayatta olduğu dönemden itibaren bu tür âyetleri anlamaya çalışmışlardır.¹⁶²⁴ Müfessirler de eserlerinde ibâdât ve muâmelâtla ilgili âyetleri açıklamışlar ve onlardaki hükümleri istinbât etmişlerdir. Hicrî ikinci asırdan bu yana ise “Ahkâmu’l-Kur’ân” adıyla sadece hüküm ifade eden âyetlerin tefsirini içeren eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. İmam Şâfiî, Tahâvî (v. 321/933), Cessâs (v. 370/980), Kiyâ el-Herasî (v. 504/110), Ebû Bekir İbnü’l-Arabî (v. 543/1148) ve Kurtubî (v. 671/1272) gibi âlimler bu konuda önemli tefsirler kaleme almışlardır.¹⁶²⁵

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî de eserinde âyetlerdeki hükümlerle ilgili değerlendirmeler yapmış, mezheplerin görüşlerine eserinde yer vermiştir. Onun bu açıklamalarından biri اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا اَهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطَرَّ غَيْرَ بَاغٍ *“Muhakkak ki Allah size ölüyü (leşi), kanı, domuz etini ve Allah’tan başkası adına kesilen hayvanı haram kıldı. Her kim bunlardan yemeye mecbur kalırsa, başkasının hakkına saldırmadan ve haddi aşmadan bir miktar yemesinde günah yoktur. Şüphe yok ki Allah çokça bağışlayan çokça esirgeyendir”*¹⁶²⁶ âyetiyle ilgilidir. Burada o, Allah’tan başkası adına kesilen hayvanı yemenin hükmü ve açlıktan sıkıntıya düşen kişinin âyette sayılan bu şeylerden ne kadar yiyebileceği

¹⁶²¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, III, 292.

¹⁶²² Bakara 2/44.

¹⁶²³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 28.

¹⁶²⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, II, 319.

¹⁶²⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 41-42; Birışık, “Tefsir”, *DİA*, XL, 289.

¹⁶²⁶ Bakara 2/173.

konusuna değinmektedir. Ona göre Araplar câhiliye döneminde putlarına kurbanlar kesiyorlar ve bu esnada yüksek sesle putlarının isimlerini söylüyorlardı. Âyette işte bu putlar ile tâğût için kesilen hayvanların etlerinin haram olduğu anlatılmaktadır. Nitekim âlimler “Eğer bir müslüman Allah’a yakın olmak maksadıyla Allah’tan başkasının adını zikrederek bir kurban kesse dinden çıkar, kestiği de leş olur”, demişlerdir. Şeyhzâde Ehl-i Kitâb’ın kestiklerinin ise “*Kitap verilenlerin yiyecekleri size helaldir*”¹⁶²⁷ âyeti sebebiyle müslümanlara helal olduğunu söyler. Ayrıca Ali b. Ebî Tâlib’den (r.a.) rivâyet edildiğine göre o şöyle demiştir: “Yahudi ve hıristiyanların Allah’tan başkası için kurban kestiklerini işiterseniz onu yemeyin, eğer işitmezseniz ondan yiyin. Çünkü Allah onların kestikleri kurbanları helal kılmıştır. O onların söylediklerini bilir.”¹⁶²⁸ İmâm Mâlik, Şâfiî, Ebû Hanîfe ve Ahmed de Ehl-i Kitâb’ın Allah’tan başkası adına kestikleri kurbanlardan müslümanların yemesinin helal olmadığı konusunda ittifak etmişlerdir. Zira “*Allah Allah’tan başkası adına kesilen hayvanı haram kıldı*”¹⁶²⁹ âyeti, “*Kitap verilenlerin yiyecekleri size helaldir*”¹⁶³⁰ âyetini tahsis etmiştir.¹⁶³¹

Şeyhzâde ayrıca açlıktan sıkıntıya düşen kimsenin bu şeylerden ne kadar yiyebileceği konusunda farklı görüşlerin olduğunu söyler. İmâm Şâfiî, Ebû Hanîfe ve diğer haneî âlimler leş yemek mecburiyetinde kalan kişinin ancak ölmeyecek kadar bundan yiyebileceğini ifade etmişlerdir. Abdullah b. Hasan el-Anberî de açlığını giderecek kadar yiyebileceğini ifade etmiştir. İmâm-ı Mâlik’e göre ise bu durumdaki kişi doyuncaya kadar ondan yiyebilir ve ondan yanına biraz da azık alabilir, ileride o azığa ihtiyacı kalmazsa onu atar. Şeyhzâde bu üç görüşten ilkinin âyetin delâlet ettiği mana ile örtüştüğünü söyler. Zira ruhsattan yararlanmak, ona ihtiyaç olunca söz konusudur. İhtiyaç kalkınca ruhsat da kalkar. Darda kalan kimsenin helal bir yiyecek bulduğunda leş yemesi helal değildir. İhtiyaç kadar yemek mecburiyeti kaldıracağı için Anberî’nin dediği doyuncaya kadar yemek de doğru değildir.¹⁶³²

Şeyhzâde وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ وَإِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ إِلَىٰ أَوْلِيَائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ
“Üzerine Allah’ın adının anılmadığı şeylerden yemeyin. وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ

¹⁶²⁷ Mâide 5/5.

¹⁶²⁸ Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb*, V, 23.

¹⁶²⁹ Bakara 2/173.

¹⁶³⁰ Mâide 5/5.

¹⁶³¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 423.

¹⁶³² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 423-424..

*Şüphesiz o fısktır. Gerçekten şeytanlar sizinle uğraşmak için kendi dostlarına telkinde bulunurlar. Eğer onlara uyarsanız şüphesiz sizler müşriklersiniz*¹⁶³³ âyeti vesilesiyle de yine aynı konuyla ilgili olarak Allah'ın adı zikredilmeden kesilen hayvanın etinin helal olup olmadığı meselesini tartışmıştır. Şeyhzâde âyetin bütün yiyecek ve içecekleri kapsayacak şekilde genel bir anlam ifade ettiğini, ancak fukahânın ekserisinin bu âyeti ölen hayvanlara tahsis etme konusunda icmâ ettiklerini ifade etmiştir. O, Allah'ın ismi anılmadan kesilen hayvanın etinin helal veya haram olması konusunda üç farklı görüş olduğunu söyler. **Birinci** görüşe göre âyet umûm ifade ettiği için mutlak anlamda haramdır. **İkincisine** göre ise mutlak olarak helaldir. İmâm Şâfiî bu ikinci görüşe sahiptir. O, hayvanı kesen kişinin ehil bir kişi olması durumunda kasten veya hata ile Allah'ın adının anılması terk edildiğinde etinin helal olduğunu söylemiştir. Şâfiî, tahsis ile âyette leş ve Allah'tan başka bir varlığın adı zikredilerek kesilen hayvanın kastedildiğini belirtmiştir. Çünkü ona göre Allah'ın adı mü'min bir kişinin kalbinden - Allah'a imanını devam ettirdiği sürece- eksik olmaz. Diğer yandan âyette Allah'ın adı anılmadan boğazlanan hayvanın etini yemek "fısk" olarak görülmüştür. Hâlbuki müslümanlar Allah'ı anmayı terk eden müslümanın kestiği hayvanın etini yemenin fısk olmadığı konusunda icmâ etmişlerdir. Zira ictihadın olduğu yerde kişi tutumundan dolayı fısk düşmez. Bu da âyetteki muradın leş veya Allah'tan başkası adına kesilen hayvan olduğunu gösterir. Yine Şâfiî'ye göre âyetin "*Gerçekten şeytanlar sizinle uğraşmak için kendi dostlarına telkinde bulunurlar*" kısmı da buna delâlet etmektedir. Şeytanın uğraşması ise iki türdür. Birincisi, siz av hayvanlarının öldürdüğünü yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüğünü niye yemiyorsunuz, diye leş konusundadır. İkincisi de putlar adına kesilen kurbanlarla ilgilidir. Müslümanlara "Sizin ilahınız bir, bizim ise birçok ilahımız var. Biz sizin ilahınızın adıyla kestiklerinizden yiyoruz, siz niçin bizim ilahlarımızın adıyla kestiklerimizden yemiyorsunuz?" derler. Nitekim âyetteki "*Eğer onlara uyarsanız şüphesiz sizler müşriklersiniz*" ifadesi de aynı şeye delâlet etmektedir. Müslüman Allah'tan başka bir varlığın ismiyle kesilen hayvandan yediğinde küfre düşer, Allah'ın ismi söylenmeksizin kesilen hayvandan yediğinde değil. **Üçüncü** görüşe göre ise eğer hayvan boğazlanırken Allah'ın adı kasten zikredilmez ise ondan yemek haram, hata ile zikredilmezse helaldir. Ebû Hanîfe bu görüştedir. O âyetin umûm ifade ettiğini, unutmama sonucu Allah'ın anılmaması durumu dışında, Allah'ın adı

¹⁶³³ En'âm 6/121.

zikredilmeden boğazlanan hayvanın etinden yemenin haram olduğunu ifade etmiştir. Ona göre وَكَأَنَّهُ لَفِئْتٌ ibaresindeki zamir Allah'ın ismini zikretmemeye râcîdir. Zira kasten böyle davranmak fâsıklıktır. Unutma ise sorumluluk dışıdır. Bundan dolayı âyet, “Kasten Allah'ın ismi zikredilmeksizin boğazlanan hayvanlardan yemeyin” anlamındadır. Hz. Peygamber de unutma sonucu Allah'ın isminin anılmaması hakkında kendisine sorulunca “Ondan yiyin, çünkü Allah'ın ismi her mü'minin kalbindedir”¹⁶³⁴ buyurmuştur.¹⁶³⁵

Şeyhzâde, ribâ âyeti hakkında ise ilgili bazı fıkîhî bilgiler vermiş, mezhep imamlarının görüşlerinden bahsetmiştir. Ancak mezhepler arasında tercihe gitmemiş, konu hakkında okuru bilgilendirmeyi amaçlamıştır. O, الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَخْبِطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “Faiz (ribâ) yiyenler (kabirlerinden), şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkarlar. Bu hal onların ‘Alım-satım tıpkı faiz gibidir’ demeleri yüzündendir. Hâlbuki Allah, alım-satımı helâl, faizi haram kılmıştır. Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse, geçmişte olan kendisininindir ve artık onun işi Allah’a kalmıştır. Kim tekrar faize dönerse, işte onlar cehennemliktir, orada devamlı kalırlar”¹⁶³⁶ âyetinin tefsirinde iki türlü ribâ olduğunu söyler. Birincisi ribe’n-nesî’e, ikincisi de ribe’l-fazldır. Ribe’n-nesî’e câhiliye döneminde bilinen ribâdır. Câhiliye insanları bir malı belli bir süre ile her ay için belli bir miktar almak üzere borç verirlerdi. Süre dolunca ana malla birlikte onları da isterlerdi. Eğer borçlu borcunu ödeyemezse, belli bir süre müddetle faiz miktarını daha da arttırırlardı. Ribe’l-fazl ise bir mal karşılığında o cins malı fazla olarak geri almaktır. Âlimlerin geneli ribânın her iki türünü de haram kabul etmişlerdir. Ribe’n-nesî’e bizzat âyetle¹⁶³⁷ yasaklanmıştır. Ribe’l-fazl ise hadisle haram kılınmıştır. Sa’îd el-Hudrî (r.a.)’den rivâyet edildiğine göre Hz Peygamber “Altını altınla misli misline (eşit miktarda) ve elden ele (peşin) değiştirin, fazlası ribâdır. Gümüşü gümüşle misli misline ve elden ele değiştirin, fazlası ribâdır. Hurmayı hurmayla misli misline ve elden ele değiştirin, fazlası ribâdır. Buğdayı buğdayla misli misline ve elden ele değiştirin, fazlası ribâdır. Arpayı arpayla misli

¹⁶³⁴ Bk. Beyhâkî, es-Sünenü’l-Kübrâ, IX, 240.

¹⁶³⁵ Şeyhzâde, Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî, IV, 132-133.

¹⁶³⁶ Bakara 2/275.

¹⁶³⁷ Bakara 2/278.

misline ve elden ele değiştirin, fazlası ribâdır. Tuzu tuzla misli misline ve elden ele değiştirin, fazlası ribâdır”¹⁶³⁸ buyurmuştur. Bu haber rivâyette sayılan altı şeyde faize dūřmenin haram olduğunu ifade etmektedir. şeyhzâde, fakîhlerin genelinin fazlalık ribâsının bu altı řey ile sınırlanamayacağı kanaatinde olduklarını, ancak bu sayılan şeylerdeki ribânın illetini tespit konusunda ihtilaf ettiklerini söyler. İmam şâfiî’ye göre ribânın haram olmasının illeti; buğday, arpa, hurma ve tuz gibi yenen şeyler olması ve altın, gümüş gibi nakdî değeri olmasıdır. şâfiî’ye göre yenilen ve içilen her şeyde ribâ olabilirken, nakdî değer olarak sadece altın ve gümüşte ribâ olur. Yani demirin demirle fazla bir karşılık ile satılması câizdir. Ebû Hanîfe ise ribânın illetinin miktar ve tür olduğunu söylemiştir. Buna göre tartılıp ölçülebilen altın, gümüş, demir, pamuk ve yiyecekler gibi şeylerin alış verişinde ribâ söz konusudur. İmâm Mâlik’e göre de ribânın illeti malın mâlik olunabilen ve biriktirilebilen bir řey olmasıdır. Bu sebeple sâhip olunabilen ve biriktirilebilen her řey için aynı hüküm geçerlidir.¹⁶³⁹

şeyhzâde bazı fikhî izahlarında ise önce kendi görüşünü söylemiş daha sonra konuyla ilgili farklı görüşleri zikretmiştir. O, *قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا* *فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ* “Biz senin yüzünün göğe doğru çevrilmekte olduğunu görüyoruz. İşte şimdi, seni memnun olacağın bir kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir. Nerede olursanız olun, yüzlerinizi o tarafa çevirin. şüphe yok ki Ehl-i Kitâb, onun Rablerinden gelen gerçek olduğunu çok iyi bilirler. Allah onların yapmakta olduklarından habersiz değildir”¹⁶⁴⁰ âyeti bağlamında kişinin namaz kılariken kıbleye yüzünü dönmesinin yeterliliği, bedenini de dönmesinin gerekip gerekmediği konusu ile Mescid-i Harâm tarafına yönelmenin ne anlama geldiği hakkındaki tartışmaya değinmiştir. Ona göre bu âyette bütün bedenın kıbleye çevrilmesi kastedilmektedir. Çünkü mükellefin kıbleye sadece yüzünü değil bütün bedenini çevirmesi vâciptir. Burada yüzün özellikle zikredilmesi, yönelirken aslolanın yüz olup vücudun ona tâbi olduğuna dikkat çekmek içindir.¹⁶⁴¹ şeyhzâde kendi fikrini bu şekilde beyan ettikten sonra *Mefâtîhu’l-gayb*’den naklederek Mescid-i Harâm ile ne kastedildiği konusundaki görüşlerden bahsetmiştir. İmâm Mâlik’e göre Beytullah Mescid-i

¹⁶³⁸ Müslim, Müsâkât 15.

¹⁶³⁹ şeyhzâde, *Hâşiyetü şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 667.

¹⁶⁴⁰ Bakara 2/144.

¹⁶⁴¹ şeyhzâde, *Hâşiyetü şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 364.

Harâm'dakilerin kıblesi, Mescid-i Harâm Harem bölgesinde bulunanların kıblesi, Harem bölgesi ise doğu ve batıda her yerde yaşayan müslümanların kiblesidir. Başkaları da kıblenin Ka'be olduğu söylemişlerdir. Onların delili de *Sahîhayn*'daki Atâ'nın İbn Abbas'tan naklettiği şu hadistir: “*Usâme b. Zeyd (r.a) bana haber verdi ki; Hz. Peygamber (a.s.) Beytullah'a girince onun her tarafında dua etti. Oradan çıkıncaya kadar namaz kılmadı. Çıkınca Kâ'be'ye doğru iki rekat namaz kıldı ve 'Bu (Ka'be) kible dir' dedi.*”¹⁶⁴² Âlimlerin bir kısmına göre ise kible Mescid-i Harâm'ın tamamıdır. Çünkü âyetteki ifadenin zâhiri bunu ifade etmektedir. Diğer bir kısım âlimler ise kıblenin bütün Harem bölgesi olduğunu söylemişlerdir. Onların delili de Allah'ın, “*Kulunu (Hz. Muhammed'i) bir gece Mescid-i Harâm'dan yürüten (Allah) ne yücedir*”¹⁶⁴³ âyetidir. Çünkü Hz. Peygamber (a.s.), Mescid-i Haram'ın dışından Mi'râc'a götürülmüştü. Bu da bütün Harem bölgesinin Mescid-i Haram diye adlandırıldığını göstermektedir.¹⁶⁴⁴

Şeyhzâde burada bir de Ka'be'nin etrafında saf tutma meselesini gündeme getirir. Şâfiî'ye göre Ka'be'ye doğru dönmek yeterli değildir. Ka'be'nin etrafında daire yapılması gerekir. Onun delilleri Kitap, sünnet ve aklî delillerdir. Ayrıca Ka'be'nin kible olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. Ebû Hanîfe'ye göre ise Beytullah'a doğru namaz kılanın namazı sahihtir. Çünkü ona göre âyetin zâhirî manası budur. Zira Allah mükellefe yüzünü oraya doğru çevirmeyi vâcip kılmıştır. Yüzünü Ka'be'nin bulunduğu yöne çeviren kimse, ister Ka'be'yi tam karşısına almış olsun, isterse olmasın; kendisine emredilen şeyi yapmış olur.¹⁶⁴⁵

Şeyhzâde'nin nadir de olsa fıkıh usûlü ile ilgili kavramlara eserinde yer verdiği görülmektedir. Şeyhzâde muhkem ve müteşâbih kavramları hakkında açıklamalar yaparken hanefîlerin açıklık ve kapalılık bakımından lafızla ilgili tasniflerine değinmiştir. Buna göre manaya delâletinin açıklığı bakımından lafızlar; zâhir, nass, müfesser ve muhkem olmak üzere dört kısım dır. Lafzın manaya delâletinin kapalı olmasına göre ise hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbih kısımlarına ayrılır.¹⁶⁴⁶

¹⁶⁴² Buhârî, Salât 30; Müslim, Hacc 395.

¹⁶⁴³ İsrâ 17/1.

¹⁶⁴⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 364.

¹⁶⁴⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 364-365.

¹⁶⁴⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 12, III, 10.

Sonuç olarak ifade edersek; Şeyhzâde fikhî açıklamalarında çoğunlukla mezheplerin ilgili konuya dair görüşleri hakkında bilgi vermiştir. Bunlar içinde hanefîler, şâfiîler ve mâlikîler ön plandadır. Kendisi hanefî olmasına rağmen bu yönünü çok öne çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Bunda sık sık Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*'ından - bire bir veya özet olarak- alıntılar yapmasının etkisi vardır. Ancak onun Hanefî mezhebi doğrultusunda kişisel kanaatlerini delilleri ile birlikte zikrettiği de görülmektedir. Bunların yanında Şeyhzâde, az da olsa usûl-i fikh ile ilgili kavramlara değinmiştir.

2.2.2.3. Kelâmî Değerlendirmeler

Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği itikatla ilgili âyetler müfessirler tarafından mezhepleri doğrultusunda tefsir edilmiştir. Beyzâvî de tefsirinde özellikle Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki ihtilâflara temas etmiştir. O, genellikle Ehl-i Sünnet'in görüşlerini isabetli bulurken¹⁶⁴⁷ Mu'tezile mezhebinin görüşlerini şiddetli bir şekilde reddetmiştir.¹⁶⁴⁸

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî'nin *Envâru't-tenzîl* üzerine kaleme aldığı bu *Hâşiye*'deki kelâmî açıklamalar ise büyük oranda Beyzâvî'nin gündeme getirdiği hususları genişletmek ve izah etmek doğrultusunda yapılmıştır. Bununla birlikte Şeyhzâde yer yer bizzat kendisi de âyetleri kelâmî açıdan ele almıştır. Örneğin, Şeyhzâde'nin ifadesiyle Ehl-i Sünnet, وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي الْأَذَانِهِمْ وَقَرَأُوا وَإِنْ يَرَوْا كَلَّ آيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا حَتَّى إِذَا جَاءُوكَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ هَذَا إِلَّا أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ “Onlardan seni (okuduğun Kur'an'ı) dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamasınlar diye kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarına da ağırlık indirdik. Onlar her türlü mûcizeyi görseler bile yine de ona inanmazlar. Hatta o kâfirler sana geldiklerinde ‘Bu Ku'an eskilerin masallarından başka bir şey değildir’ diyerek seninle tartışır”¹⁶⁴⁹ âyetini Allah'ın kişinin iman etmesine engel olabileceği konusunda delil getirmiştir. Mu'tezile ise bu âyetin zâhirine göre anlaşılmasına karşı çıkar. Zira bu durumda kâfirler “Allah bizim iman etmemize engel olduysa, bizim iman etmekten aciz olmamız gerekir. Nasıl oluyor da bizi imana çağırıyorsun, iman etmemekle bizi kötülüyorsun?” diyerek Resûlullah'a karşı bunu delil getirirler. Bundan dolayı Mu'tezile'ye göre böyle bir şeyi

¹⁶⁴⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 212.

¹⁶⁴⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, II, 276.

¹⁶⁴⁹ En'âm 6/25.

Allah’a isnad etmek câiz değildir. Bu açıdan Mu‘tezile âyeti te’vil etmiştir. Buna göre bir topluluk haktan saptığında, eğer bu sapma kalplerinde tabî bir karakter haline dönüşecek dereceye ulaşırsa ona cibilliyetindeki bu hüküm verilir. Şeyhzâde’ye göre ise âyetten murad, azgınlıkları, taklide saplanıp kalmaları ve doğru düşünceden yüz çevirmeleri nedeniyle Allah’ın onların nefislerine küfrü ve günahı tercih etmelerini, iman ve taati kötü görmelerini söylemesidir. Bu durumda onlar kalpleri mühürlü, işitmeyen kimseler gibi olurlar. Bunda ise küfre zorlama yoktur. Aksine küfrü beğendikleri, taklide daldıkları ve apaçık delilleri takip etmedikleri için uhrevî cezanın terettüp etmesi söz konusudur. Nitekim اللَّهُ عَلَيْهِمْ بِكُفْرِهِمْ¹⁶⁵⁰ de Allah’ın onların kalplerini küfürleri sebebiyle mühürlediğini ifade eder.¹⁶⁵¹

Şeyhzâde, *“(Sefere وَالْخُرُونِ مُرْجُونَ لِأَمْرِ اللَّهِ إِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَإِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ)”* (Sefere katılmayanlardan) *diğer bir grup da Allah’ın emrine bırakılmışlardır. O, bunlara ya azap eder veya tevbelerini kabul eder. Allah çok bilendir, hikmet sahibidir*”¹⁶⁵² âyetini tefsir ederken de amellerin ircâ edilmesi meselesine değinmektedir. Şeyhzâde âyetteki ircâ kelimesinin geri bırakmak, ertelemek, geciktirmek anlamına geldiğini ve Mürcie’nin de ameli imandan geri bıraktığı için bu şekilde isimlendirildiğini söyler. Şeyhzâde, Kutbüddin Şîrâzî’ye atıf yaparak Mürcie’yi de büyük günah işleyen kişinin ceza göreceği veya affedileceğine dair kesin bir şey söylemeyip hükmü kıyamet gününe erteleyenler, diye tarif eder. Mürcîlere göre nasıl taat, küfürle birlikte bir işe yaramaz ise günah da imanla birlikte zarar vermez. Allah’a iman etmiş, ona boyun eğmiş ve kalben muhabbet besleyen bir kimsenin itaati terk etmesi ve günahlar işlemesinin ona bir zararı dokunmaz, onlardan dolayı ceza görmez.¹⁶⁵³

Şeyhzâde bir başka yerde ise nübüvvetin vehbî veya kesbî olduğu tartışmasına yer vermektedir. Şeyhzâde önce nübüvvetin Allah’ın dilediği kuluna verdiği bir bağış olduğu ve bu hususta hiçbir insanın her hangi bir rûhî veya kudsî bir kuvvet fazlalığıyla diğer insanlara karşı bir imtiyaza sahip olmadığı konusunda Ehl-i Sünnet’in *قَالُوا إِنَّ أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلَنَا* “Onlar (peygamberlere) ‘Siz de ancak bizim gibi bir beşersiniz’ dediler”¹⁶⁵⁴ âyetine dayandığını söyler. Ardından da bazı İslam filozoflarının bu husustaki

¹⁶⁵⁰ Nisâ 4/155.

¹⁶⁵¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 27-28.

¹⁶⁵² Berâe 9/106.

¹⁶⁵³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, IV, 513.

¹⁶⁵⁴ İbrâhim 14/10.

görüşlerini ve Ehl-i Sünnet’e cevaplarını aktarır. Onlara göre insan, ruhu ve bedeni bakımından yüce ve kutsal özelliklere sahip değilse peygamberliğin o kişide gerçekleşmesi aklen imkânsızdır. Peygamberler tevâzû göstererek kendilerinin rûhî ve bedenî faziletlerinden ve diğer insanlara karşı olan önceliklerinden bahsetmemişler, aksine “*Fakat Allah nimetini (peygamberliği), kullarından dilediğine ihsan eder*”¹⁶⁵⁵ diyerek peygamberliği Allah’ın dileğine indirgemişlerdir. Zira Allah kimlerin bu faziletlerle sahip olduğunu bilmektedir. Nitekim Allah Teâlâ, “*Allah risâletini nereye vereceğini çok iyi bilendir*”¹⁶⁵⁶ buyurmuştur. Yani Allah kimin peygamberliğe uygun olduğunu kimin olmadığını bilmektedir.¹⁶⁵⁷

Özetle Şeyhzâde, eserinde çeşitli âyetler bağlamında kelâmî bazı meseleleri ele almıştır. Genellikle mezheplerin konuyla ilgili görüşlerini ortaya koyan Şeyhzâde’nin daha çok Ehl-i Sünnet’in görüşünü öne çıkardığı görülmektedir.

2.2.2.4. Tasavvufî Değerlendirmeler

Envâru’t-tenzîl’de nefis tezkiyesi ve takva konuları başta olmak üzere bir takım işârî açıklama ve yorumlar yer almaktadır.¹⁶⁵⁸ Şeyhzâde de bu duruma bizzat işaret etmiş, Beyzâvî’nin Bakara sûresinin 73. âyetiyle ilgili olarak yaptığı tasavvufî açıklama hakkında;

“Bu manalar, âyetin zâhirinden anlaşılan manalar olmayıp okurun âyeti iyice gözden geçirmesiyle ortaya çıkan ve okurun zihninin, âyetin zâhirî manası derince düşünüldüğünde ulaşacağı manalardır.”¹⁶⁵⁹

ifadesini kullanmıştır. Tefsirin bu yönü doğal olarak hâşiyeyi de etkilemiştir. Şeyhzâde gerek müfessirin ifadelerini şerh etmek¹⁶⁶⁰ ve gerekse bizzat kendisi âyetleri tefsir etmek maksadıyla tasavvufî izahlar yapmıştır.

¹⁶⁵⁵ İbrâhim 14/11.

¹⁶⁵⁶ En‘âm 6/124.

¹⁶⁵⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, V, 148.

¹⁶⁵⁸ *Envâru’t-tenzîl*’deki tasavvufî yorumlar hakkında bk. Celil Kiraz, “Beyzâvî Tefsîrinde İşârî Yorumlar ve Muhtemel Kaynakları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVIII, sy. 1, (2009), s. 365-423; Dilaver Selvi, “Beyzâvî Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 26, (2010), s. 125-161.

¹⁶⁵⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 110.

¹⁶⁶⁰ Şeyhzâde’nin Beyzâvî’nin tasavvufî ifadelerini şerh ederken yaptığı bazı tasavvufî izahlar için bk. *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 17, 80-81, 88, 94, 158, II, 32, 109-111, 643, 650, III, 55, 329-330, IV, 588, 615, V, 239, 602-603, VIII, 176.

Daha önce değinildiği gibi Şeyhzâde tasavvufî bir çevrede yaşamıştır. Babasına nisbetle “Şeyhzâde” diye meşhur olmuştur. Babası bir Nakşibendiyye, aynı zamanda amcası olan kayınpederi Zeyniyye şeyhidir. Kendisi de Nakşibendiyye tarikatına intisab etmiştir. Bir müddet müderrislik yaptıktan sonra emekli olarak uzlete çekildiği ve mütevâzı bir hayat yaşadığı nakledilmektedir.¹⁶⁶¹ Dahası Taşköprizâde Şeyhzâde’nin Kur’ân-ı Kerîm’e de işârî bir metotla yaklaştığını onun ağzından şu ifadelerle anlatmaktadır:

“Eğer Kur’an-ı Azîm’in bir âyeti bana müşkil gelirse Allah’a yönelirim. O benim göğsümü genişletir; öyle ki, göğsüm dünya kadar olur ve göğsümde ne olduklarını bilmediğim iki ay doğar. Sonra bir nur çıkar ve bu beni Levh-i Mahfûz’a götüren bir kılavuz olur. Ben de ondan âyetin manasını çıkarırım.”¹⁶⁶²

Bunun yanında Şeyhzâde, Kur’an’ın dinî ve dünyevî birçok maslahatı içeren Allah’ın büyük bir nimeti olduğunu anlatmak için “Kur’an bu âlemdeki hasta ve müzmin kişilerin ihtiyaç duyduğu her ilacı ve sağlıklı kimselerin ihtiyacı olan her gıdayı kapsar. Allah’ın bu âlemdeki en büyük nimeti ise Kur’an’ı insanlara indirmesidir” demiştir.¹⁶⁶³

Şeyhzâde bu tür izah ve yorumlara eserinde yer vermiş olmakla birlikte, onun tefsir anlayışını işârî usûl üzerine kurduğunu söylemek mümkün değildir. Bu açıdan eserde tasavvufî izahlar yer almakla beraber, beyânî açıklamalar hâkimdir. Şimdi Şeyhzâde’nin tasavvufî tefsirlerine bazı örnekler verelim:

Şeyhzâde Muhyiddin Efendi, “Allah’a iman edip O’na sımsıkı sarılanlara gelince, Allah onları kendinden bir rahmete daldıracak ve onları dosdoğru yola götürecektir”¹⁶⁶⁴ âyetindeki “Allah’a sımsıkı sarılanlar” (وَأَعْتَصِمُوا بِهِ) ifadesini “Kötülüğü emreden nefse ve şeytanın ayartmalarına tâbi olmaktan Allah ile uzak duranlar” olarak tefsir etmiştir.¹⁶⁶⁵

Şeyhzâde, وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ “Bizim uğrumuzda cihad edenleri elbette kendi yollarımıza erİştireceğiz. Hiç şüphe yok ki Allah iyi

¹⁶⁶¹ Taşköprizâde, eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye, s. 245-246.

¹⁶⁶² Taşköprizâde, eş-Şekâiku’n-nu‘mâniyye, s. 245.

¹⁶⁶³ Şeyhzâde, Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî, VII, 358.

¹⁶⁶⁴ Nisâ 4/175.

¹⁶⁶⁵ Şeyhzâde, Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî, III, 457.

davrananlarla beraberdir”¹⁶⁶⁶ âyetine de tasavvufî bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Âyette ifade edilen cihadı, mücâhede olarak izah etmiş, kulun Allah’tan başka her şeyle irtibatını kopararak acziyetinin sadece Allah’a karşı olduğunu bilmesi şeklinde açıklamıştır. Yine ona göre işte bu durumda nefsânî ve dünyevî örtülerin hepsi kalkacak, melekût âleminin sırları ile gayb âleminin nurları tecelli edecektir. Kim beşerî âdetleri reddetmek için mücâhede eder, dünyevî hevâ ve heveslere tâbi olmaz, ulvî amellere devam etmek ve yasaklanan şeylerden uzak durmak sûretiyle zâhiren güzelleşir ve Allah’ın râzı olduğu ahlak ile süslenerek kötü ahlaktan bâtınını temizlerse, ona mukaddes bir kuvvet, melekî bir kâbiliyet ve rûhânî bir letâfet ile Allah’a giden kolay bir yol açılır.¹⁶⁶⁷

Şeyhzâde *وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا* “Allah Âdem’e bütün isimleri öğretti”¹⁶⁶⁸ âyetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamalarda mevhîbî ilimden bahsederek iki tür mevhîbî ilim olduğunu söyler. Birincisi sezgi, tecrübe, meleğin ilkâsı veya başka herhangi bir şeye bağlı olmaksızın bizzat sadece Allah’ın yaratmasıyla kulda oluşan ilimdir. İkinci tür mevhîbî ilim ise melek vasıtasıyla kalbe atılan ilham yoluyla kulda hâsıl olur.¹⁶⁶⁹

Şeyhzâde, *وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنِّي مِنَ الْمُسْلِمِينَ* “Allah’a davet eden, iyi iş yapan ve ‘Kesinlikle ben müslümanlardanım’ diyen kimseden daha güzel sözlü kim olabilir?”¹⁶⁷⁰ âyetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamalarda ise âlimler içinde hem ma’rifetullaha sahip hem de dinin ahkâmını bilen âlimlerin üstün olduğunu vurgulamıştır. Ona göre âyette ifade edilen “davet”in bazı mertebeleri bulunmaktadır. Bu mertebelerden **birincisi** peygamberlerin davetidir. Onlar mûcizeler, deliller, bürhanlar ve kılıç kullanarak Allah’a çağırırlar. **İkinci mertebe**, âlimlerin davetidir. Onlar ise sadece deliller ve bürhanlar ile Allah’a çağırırlar. Bununla beraber üç türlü âlim vardır. Birincisi Allah’ı bilir, Allah’ın emirlerini bilmez. İkincisi Allah’ın emirlerini bilir, Allah’ı bilmez. Üçüncü kesim âlimler ise hem Allah’ı hem de O’nun emirlerini bilir. Bu birinciler; kalplerini ma’rifet-i ilahiye kaplamış, Allah’ın cemâlinin nûrunu ve ulu sıfatlarını seyre dalmış olan âlimlerdir. Bunların kendilerine yetecek olanın dışında dinin hükümlerini öğrenmeye vakitleri yoktur. Allah’ın emirlerini bilip

¹⁶⁶⁶ Ankebût 29/69.

¹⁶⁶⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, VI, 524.

¹⁶⁶⁸ Bakara 2/31.

¹⁶⁶⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, I, 504.

¹⁶⁷⁰ Fussilet 41/33.

Allah'ı bilmeyen âlimler de helal ve haramı, hükümlerin püf noktalarını bilirler, fakat Allah'ın celâl ve cemâl sırlarını tanımazlar. Hem Allah'ı hem de dinin hükümlerini bilen âlimlere gelince onlar; her iki kısım âlim tipini de kapsarlar. Onlar yeri gelir sevgi ve arzuyla Allah'la, yeri gelir şefkat ve merhametle yaratılmışlar ile beraberdirler. Yaratılmışlara döndüklerinde sanki Allah'tan haberdar değilmiş gibi onlarla bir ve beraber olurlar. Rableriyle baş başa kaldıklarında ise sanki yaratılmışları tanıyıp bilmeyen kimse gibi Allah'ı zikretmekle meşgul olurlar. İşte bu üçüncü kısım âlimlerin yolu, peygamberlerin ve sıddıkların yoludur. **Üçüncü davet mertebesi** de kılıçla davettir. Bunu hükümdarlar yapar. Çünkü onlar Allah'ın dinine girip ona tâbi oluncaya kadar kâfirlerle mücadele ederler. **Dördüncü mertebe** ise müezzinlerin namaza davetidir ki bu da Allah'a ve ona taate davettir. Bu ise Allah'a çağırmanın en zayıf halidir. Şeyhzâde, bu dört davetin her birisinin de âyette ifade edilen Allah'a davetin kapsamına girdiğini, manayı bu mertebelerden birisine tahsis etmek için bir sebep olmadığını söyler.¹⁶⁷¹

Şeyhzâde, الرَّاءِ كِتَابُ أَحْكَمَتِ آيَاتِهِ ثُمَّ فَصَّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَيْرٍ, *“Elif. Lâ. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamlaştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır”* âyetinin tefsirinde ise “tasavvuf ilmine” dikkat çekmektedir. O bu âyetle ilgili olarak Kur'an'ın nazarî ve amelî ana hikmetleri kapsayan âyetlerden oluştuğunu söyler. Ona göre nazarî olanlardan maksad amel olmayıp Allah'a, meleklerle, kitaplara, peygamberlere ve âhiret gününe iman gibi sırf itikadla ilgili olanlardır. Amelî olanlar ise ikiye ayrılır. Birincisi zâhirî amellerin güzelliğiyle ilgili şeylerdir. İkincisi ise bâtınî hallerle ilgilidir ki; bununla “ilmü't-tasfiyye ve'r-riyâziyye” ilgilenir.¹⁶⁷²

Şeyhzâde ayrıca âyetlerin tefsiriyle ilgili olarak bazen Fudayl b. İyâz (v. 187/803),¹⁶⁷³ Zünnûn-ı Mısırî (v. 245/859),¹⁶⁷⁴ Cüneyd-i Bağdâdî (v. 297/909),¹⁶⁷⁵ Ebû Ali (eş-Şeyh) ed-Dekkâk (v. 405/1015)¹⁶⁷⁶ ve Abdülkerîm Kuşeyrî (v. 465/1072)¹⁶⁷⁷ gibi tasavvuf ehlinde bazen de isim vermeden “ârifler/sûfiler şöyle dedi” diyerek

¹⁶⁷¹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VII, 385-386.

¹⁶⁷² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 614-615.

¹⁶⁷³ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 477.

¹⁶⁷⁴ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 208.

¹⁶⁷⁵ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 340.

¹⁶⁷⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, IV, 228, 459.

¹⁶⁷⁷ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, II, 340, III, 119, IV, 307, 325, V, 22, VII, 178.

çeşitli görüşler aktarmaktadır. Örneğin يَا بَنِي إِسْرَءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي “Ey İsrâîloğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vâdettiklerimi vereyim. Sadece benden korkun”¹⁶⁷⁸ âyeti vesilesiyle bazı âriflerin “Nimetlerin kulu/kölesi çoktur, nimet verenin kulu azdır” dediğini nakletmiştir.¹⁶⁷⁹ Yine وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ “İnsanlardan bazıları Allah’tan başkasını Allah’a denk tanrılar edinir de onları Allah’ı sever gibi severler”¹⁶⁸⁰ âyeti hakkında da sûfîlerin ve âriflerin “Kalbini meşgul ettiğin Allah’tan başka ne varsa sen onları kalbinde Allah’a denk yapmışsındır” dediğini haber vermiş ve أَفَرَأَيْتَ مَنْ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ “Hevâsını tanrı edineni gördün mü?”¹⁶⁸¹ âyetinin buna delâlet ettiğini söylemiştir.¹⁶⁸²

2.2.2.5. Bilimsel ve Felsefî Değerlendirmeler

Şeyhzâde Muhyiddin Kocevî’nin bazı âyetler hakkında yaptığı açıklamalara bakıldığında bir takım bilimsel bilgiler verdiği¹⁶⁸³ ve kimi filozofların görüşlerini naklettiği¹⁶⁸⁴ görülmektedir. Örneğin o, هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ “O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra göğe yöneldi, onu yedi kat olarak düzenledi. O, her şeyi hakkıyla bilendir”¹⁶⁸⁵ âyetinde bahsedilen yedi gökle ilgili olarak gök bilimcilerin görüşlerinden bahsetmektedir. Onun verdiği bilgilere göre gök bilimcileri (ashâbü’l-irsâd ve erbâbü’l-hey’e) dokuz tane felek olduğunu iddia etmişlerdir. En yakın felek aydır. Onun üzerinde utarid ve sırayla zühre, güneş, merîh, müşterî ve zuhal vardır. Bu yedi felek hareket eden yedi yıldızın felekleridir. Sekizincisi sâbit yıldızların bulunduğu felektir. Dokuzuncu ise en büyük felek olup her gün ve gecede yaklaşık bir devir yaparak hareket eder. Bu son iki felek din âlimlerinin dilinde arş ve kürsî olarak isimlendirilmiştir. Şeyhzâde’ye göre bu görüşleri ileri sürenler, bu felekler hakkında bir takım deliller getirmiş olsalar da

¹⁶⁷⁸ Bakara 2/40.

¹⁶⁷⁹ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 6.

¹⁶⁸⁰ Bakara 2/165.

¹⁶⁸¹ Câsiye 45/23.

¹⁶⁸² Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri’l-Beyzâvî*, II, 408.

¹⁶⁸³ Bilimsel tefsirin dayanakları, saikleri, mahzurları hakkında bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, II, 349-362; Ömer Çelik, *Kur’ân’dan Teknolojik Yansımalar*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2009, s. 55-93; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 243-246.

¹⁶⁸⁴ Filozofların Kur’an’ı tefsir biçimleri hakkında bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, II, 308-318.

¹⁶⁸⁵ Bakara 2/29.

bunların gerçek hakikatlerini idrak etmek mümkün değildir. Bu konudaki en kuşatıcı ve bütün ayrıntılarına vâkıf bilgi ancak onları yaratan Allah'ın bilgisidir.¹⁶⁸⁶

Şeyhzâde *“Gece ve gündüz uyumanız ve Allah'ın lütfundan (nasibinizi) aramanız da O'nun (varlığının) delillerindendir. Gerçekten bunda, işiten bir kavim için ibretler vardır”*¹⁶⁸⁷ âyetiyle ilgili olarak yaptığı açıklamalarda ise nefsin kuvvetleri hakkında bilgi vermiş ve uyku halindeyken bu kuvvetlerin durumundan bahsetmiştir. Buna göre nefsânî kuvvetler muharrike ve müdrike olmak üzere ikiye ayrılır. Muharrike, şehviyye ve gadabiyye kuvvetleridir. Müdrike ise beşi iç duyu, beşi de dış duyular olarak on çeşittir. İç beş duyudan hiss-i müşterek, duyulara gelen şeylerin sûretlerini toplar. Hayâl, hiss-i müşterekin hazinesidir. Vehm, nefsin onunla cüz'î manaları idrâk ettiği şeydir. Mutasarrıfa terkip ve tahlillerin yapıldığı, zâkire de vehme gelen sûretlerin depolandığı yerdir. Nefsin muharrike ve müdrikeden başka kuvvetleri daha bulunmaktadır. Onlar da tabîî kuvvetler olarak isimlendirilir. Bunlar gâziye, nâmiye, müvellide, câzibe, hâzime, mâsike ve dâfi'adır. Yine rûh-ı hayvânî, rûh-ı tabîî ve rûh-ı nefsânî şeklinde nefsin üç kuvveti daha vardır. Birincisi kanın galeyanından oluşan buhardır. Bu kalp civarındadır. Bunun ciğer civarında olanı da rûh-ı tabîî olup mide, yiyecek ve büyümeyle ilgilidir. Dimağla ilgili olan da rûh-ı nefsânîdir. Hiçbir tabîî kuvvet uyku ile kesintiye uğramaz, fakat uyku ile güçlenir. Nefsânî kuvvetler ise böyle değildir uyuyunca çoğu çalışmaz. Uyku onlar için bir istirahat olur.¹⁶⁸⁸

Şeyhzâde, *“Eli sıkı olma; büsbütün eli açık da olma. Sonra kınanır, (kaybettiklerinin) hasretini çeker durursun”*¹⁶⁸⁹ âyeti hakkında açıklama yaparken de filozofların “Ahlakın ifrat ve tefrit olmak üzere iki yönü vardır ki her ikisi de yerilmiştir. Üstün ahlak her iki yönün arasını adaletle bölendir. Cimrilik, ifrat; israf ise tefrittir. Mu'tedil olan ise cömert olan kimsedir” dediklerini nakletmiştir.¹⁶⁹⁰

¹⁶⁸⁶ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I, 485.

¹⁶⁸⁷ Rûm 30/23.

¹⁶⁸⁸ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, VI, 537-538.

¹⁶⁸⁹ İsrâ 17/29.

¹⁶⁹⁰ Şeyhzâde, *Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, V, 377.

SONUÇ

Tespitlerimize göre günümüze ulaşan ilk tefsir hâşiyesi hicrî VI. asrın ilk yarısında hatta başlarında ortaya çıkmıştır. VIII ve IX. asırlarda iyice yaygınlaşan bu eserler X. ve XI. asırlarda hem nicelik hem de nitelik itibarıyla zirve dönemlerini yaşamıştır. Günümüze doğru tefsir hâşiyelerinin telifine gösterilen rağbet azalmış olsa da hala bu gelenek devam etmektedir.

Bu çalışmada belirleyebildiğimiz kadarıyla on sekiz tefsirin tamamı veya bir kısmı üzerine şerh, hâşiye ve ta'lik türünde eserler kaleme alınmıştır. Bunlar Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Sa'lebî'nin *el-Keşf ve'l-beyân*, İbn Sînâ'nın *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak*, Begavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Râzî'nin *Mefâtîhu'l-gayb*, Necmeddin Dâye'nin *Aynu'l-hayât*, Kurtubî'nin *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*, Sadreddin Konevî'nin *İ'câzü'l-beyân*, Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*, Nesefî'nin *Medârikü't-tenzîl*, Kâşânî'nin *Te'vîlât*, Alâüddin Türkmânî'nin *et-Tefsîr*, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*, Mahallî ve Süyûtî'nin *Tefsîru'l-Celâleyn*, Ebussuûd'un *İrşâdü'l-akli's-selîm*, Muhammed b. Murtaza Kâşânî'nin *Tefsîru's-Sâfi* ve Fevzi Efendi'nin *Kudsü'l-mesnevî* isimli eserleridir. Bunlar içinden en çok tercih edilen tefsirler Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl*'i (%66) ile Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı (%20) olmuştur. Geri kalan (%14) hâşiyeler ise diğer tefsirler üzerine yazılmıştır. Bu bilgiler tefsir alanında hâşiye geleneğinin iki tefsir üzerinden sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu durum her iki tefsirin özellikleri ve mevcut ilim geleneğinden kaynaklanmaktadır. Üzerlerine hâşiyeler yazılması bakımından bu iki tefsirin ortak noktaları dil, telif ve muhteva yönünden birçok tefsirden üstün olmaları, müelliflerinin şöhreti, izaha muhtaç ifadeler içermeleri, edebî bir dille telif edilmeleri, tenkit edilecek hususlar ihtiva etmeleri, Arap diliyle ilgili meselelere çokça temas etmeleri ve tedrisata uygun olmalarıdır. Diğer taraftan *el-Keşşâf*'taki i'tizâlî fikirlere karşı okurun uyarılma ihtiyacı ile *Envâru't-tenzîl*'in anlamayı zorlaştıracak derecede veciz bir üslupla telif edilmiş olması da bu iki tefsire hâşiyeler yazılmasının en önemli sebeplerinden olmuştur.

Genel olarak tefsirlere hâşiye yazılmasına neden olan âmillere baktığımızda ise Kur'an'ın anlaşılmasına ve ilim geleneğinin sürdürülmesine katkıda bulunmanın dışında tefsirlerin bir takım muğlak, garîb, vecîz, rumuzlu, mecâzî ve birden fazla manaya ihtimalli ifadeler içermeleri nedeniyle müfessirin ne dediğinin ve ne demek istediğinin

tam olarak anlaşılamaması; bir takım müşkil meselelerin çözüme kavuşturulma ihtiyacı; bazı fikirlerin delil ve kaynaklarının belirtilmemiş olması; tefsirlerin, tespiti ve tashihi gereken bir takım hata, yanlış düşünce ve şüpheler içermeleri; âyetlerin anlaşılması açısından eksik kalan yönlerin ikmale muhtaç olması ve tefsir tedrisatının bu eserler üzerinden yapılması gibi hususların öne çıktığı görülmektedir.

Kapsamları bakımından bu eserlerin çok az bir kısmı tam hâşiyedir. Ancak bunlar diğerlerine nazaran daha çok meşhur olmuş ve basılmak için tercih edilmiştir. Hâşiyelerin çoğu ise ya eksik kalmış ya da tefsirlerin belli bir bölümü üzerine kaleme alınmıştır. Özellikle Kur'an'ın baş kısmı ile son cüzü ve En'âm sûresiyle ilgili pek çok hâşiyeye bulunmaktadır. Yine tefsirlerin sadece dîbace bölümleri de -eserin müellifi, telif sebebi, özellikleri ve tefsir ilmiyle ilgili bilgiler ihtiva etmeleri hasebiyle- özel olarak şerh edilmiştir. Tefsir hâşiyelerinin bir kısmı ise hâşiyetü'l-hâşiyeye tarzındadır. Özellikle Teftâzânî ve Cürçânî'nin *el-Keşşâf* hâşiyeleri ile Sa'dî Çelebi ve İsferyânî'nin *Envâru't-tenzîl* hâşiyelerine bazı noktalarda eleştiriler yöneltmek ve tartışmayı devam ettirmek gayesiyle hâşiyeler yazılmıştır.

Muhteva olarak ise tefsir hâşiyelerinde gramer ve belâgatla ilgili açıklamalara sık rastlanmaktadır. Zira zamirin mercii, mahzûf ibarenin takdiri ve cümlenin i'rabı gibi gramere dair açıklamalarla metnin anlaşılmasına yardımcı olunmaktadır. Ayrıca cümlenin ihbârî ya da inşâî bir manaya sahip olduğu, te'kit, istifham, beyan veya takyid ifade ettiği belirtilerek ibarenin genel manası ile sık sık irtibatlar kurulmaktadır. Hâşiyelerdeki belâgatla ilgili izahlar da iki şekildedir. Hem müfessirin ifadelerinde yer alanlar hem de âyetlerdeki edebî sanatlar belirtilmiş ve bu sanatların nasıl kurulduğu izah edilmiştir. Bu eserlerde sıklıkla görülen uygulamalardan birisi de anlaşılamayan bazı garîb kelimelerin lügat bilgisine dair açıklamalar yapmaktır. Muğlak, kısa ve müşkil ifadelerin bulunduğu yerlerde müfessirin maksadı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bunun için müfessirin dayandığı delil ve karineler belirtilmiş, örnekler verilmiş, akla gelebilecek sorular gündeme getirilmiştir. Tefsirlerde yer verilen hadis ve şiirlerdeki bilinmeyen ifadeler açıklanmış, rivâyetlerin sıhhat değeriyle ilgili hadis âlimlerinin görüşleri zikredilmiştir. Hâşiyeye yazarları, tefsirlerdeki bir takım eksikleri ise başka tefsirlerden yaptıkları nakillerle tamamlayarak müfessirlerin değinmediği farklı görüşlerden okurun haberdar olmasını sağlamışlardır. Birçok yerde de lügavî, tefsirî, fikhî ve kelâmî tercihleri hususunda müfessirleri tenkit etmişlerdir. Muhaşşîler

azımsanmayacak miktarda da âyetlerle ilgili kendi tefsirî açıklamalarına yer vermişlerdir. Bu muhtevaya bağlı olarak şerh, hâşiye ve ta'lik türü eserlerin tefsirlerin anlaşılmasına katkıda bulunmak sûretiyle yaygınlaşmasını ve hatta klasikleşmesini sağlayan bir işleve sahip oldukları da söylenebilir.

Tefsirlere hâşiye yazmanın bir geleneğe dönüştüğünün göstergelerinden biri; hicrî VI. yüzyıldan beri Endülüs'ten Semerkand'a, Afrika'dan Hindistan'a, Balkanlar'dan İran'a, Kafkaslar'dan Yemen'e İslâm coğrafyasının hemen her bölgesinden farklı mezheplere mensup âlimler tarafından bu eserlerin kaleme alınıyor olmasıdır. Yine hâşiye yazarlarının bir kısmı aynı aileye mensuptur. Teftâzânî, Taşköprizâde, Fenârîzâde ve Hâdimî gibi âilelerden dede, baba, torun birkaç nesil bu geleneği sürdürmüştür. Taşköprizâde Ahmed Efendi gibi bazı müellifler daha müfessir hayatta iken tefsirine hâşiye kaleme almayı tercih etmişlerdir. Ayrıca Süyûtî, Ebussuûd Efendi ve İsmail Hakkı Bursevî gibi bazı hâşiye müelliflerinin aynı zamanda tefsir de yazmış olmaları gayet dikkat çekicidir.

Tefsir hâşiyelerini biçim ve dil açısından bir tefsir eseri olarak kabul etmek zor görünmektedir. Çünkü bu eserler gramer, mantık, fıkıh veya kelâm şerhlerine göre takip ettikleri tefsir metnine çok daha sıkı bağlıdırlar. Hatta hakkında açıklama yapılacak tefsir ibaresini, önce tefsir içindeki kendi bağlamında az da olsa anlamadan hâşiyeyi anlamak imkansız gibidir. Çünkü tefsir hâşiyeleri genellikle tefsir metninin tamamını değil, izaha muhtaç yönlerini açıklarlar.

Muhteva olarak değerlendirildiğinde ise bu eserlerin önemli bir kısmı bize göre bir tefsir eseri addedilmelidir. Hâşiye yazarlarının hâşiyelerin hemen her bölümünde bir müfessir edasıyla hareket ettiği açıktır. Şeyhzâde gibi bazı muhaşşîler hem tefsir metni üzerinden âyetlerin anlaşılmasına ışık tutmuşlar hem de tefsirden ayrı olarak bizzat kendileri âyetleri tefsir etmişlerdir. Tabakât kitaplarında da pek çok hâşiye yazarının, tefsir sahibi olmasa bile müfessir olarak tanıtıldığı görülmektedir. Bu açıdan tefsir hâşiyeleri, ihtiva ettikleri tefsirî bilgiler itibarıyla tefsir literatürünün bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Zira istifade etmek biraz zahmetli olsa da Kur'an tefsirine kayda değer bir katkıları söz konusudur. Nitekim İsmail Hakkı Bursevî gibi kimi müfessirler bazı hâşiyelerden bolca alıntı yapmışlardır.

* * *

Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed Kocevî muhaşşî, müfessir, fakîh ve mutasavvîf yönleriyle öne çıkan Osmanlı'nın yükselme devrinde yaşamış bir âlimdir. Çeşitli eserlere hâşiyeler yazmış Şeyhülislâm Hamîdeddin Efendi'nin talebesi ve tefsir hâşiyeleri olan Taşköprizâde'nin hocası olarak Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* isimli tefsirine yazdığı hâşiye ile meşhur olmuştur.

Şeyhzâde'nin bu eserinin önemi *Envâru't-tenzîl* üzerine yazılan hâşiyeler içinde ibarelerinin açık, anlatımının kolay ve tefsirin anlaşılması açısından yeterli ve faydalı olmasıyla öne çıkmasından gelmektedir. O bu hâşiyesini tedrisat sürecinde, tefsirin daha rahat ve daha doğru bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmak gayesiyle kaleme almıştır.

Şeyhzâde'nin eserde ortalama bir veya birkaç şablona oturtulabilecek bir hâşiye yöntemi takip ettiğini söylemek zordur. Birden çok metodu bir arada kullanmayı tercih etmiştir. Dil bilimsel çözümlemeler yapma, tanımlama, sebeplendirme, tanık gösterme, örnekler verme, taksim ve tasnif etme, alıntı yapma, karşılaştırma, benzetme, tenkit etme ve eksiklikleri tamamlama gibi çeşitli yollarla Beyzâvî'nin ifadelerinin daha kolay ve doğru bir biçimde anlaşılmasına gayret göstermiştir. Onun bu doğrultuda yaptığı açıklamalar tefsirin ve Kur'an'ın anlaşılmasına yönelik olarak temelde ikiye ayrılabilir. Şeyhzâde, tefsirin anlaşılması için öncelikle metnin lafzen ne anlam ifade ettiğini belirlemeye yönelmiştir. Bunun için müfessirin ibarelerini kelime ve cümle düzeyinde ele alarak sarf ve nahivle ilgili izahlar yapmış, garîb kelimelerin, terimlerin ve özel isimlerin anlamları hakkında bilgiler vermiş, tefsirin başka nüshalarına müracaat ederek doğru metni tespit etmeye çalışmıştır. Şeyhzâde, müfessirin ne dediğini bu şekilde değerlendirdikten sonra müfessirin maksadının anlaşılması için gayret sarf etmiştir. Şeyhzâde'nin en çok yoğunlaştığı alan da burasıdır. Bunun için metnin arkasında yatan sebepleri ve müfessirin ifadesini hangi delillere dayanarak sunduğunu ortaya koyarak metni bir tür temellendirmeye çalışmıştır. Yine tefsirde ele alınan bir kavram, düşünce veya meseleyle ilgili örnekler verme ya da mevcut örnekleri çoğaltma yoluna giderek okurun tefsiri daha rahat anlamasını sağlamıştır. Tefsirin çok veciz bir üslupla telif edilmesinden kaynaklanan anlam kapalılığını gidermek için ibareleri ayrı ayrı değerlendirip genişçe tahlil etmiştir. Zamirler ve meçhul fiiler yoluyla müphem olarak zikredilen ifadelerde ne kastedildiği üzerinde bilhassa durmuştur. Ortaya çıkabilecek yanlış anlamların, tenâkuzların veya anlamsızlığın giderilmesi için problemli ifadeleri çözmeye gayret göstermiştir. Müfessirin istişhâdda bulunduğu hadislerin bir kısmının

kaynakları ve sıhhat durumlarıyla ilgili bilgiler vererek müfessirin delillerini sorgulamıştır. Aynı şekilde şahit getirilen şiirlerin istidlâl yönünü belirtip kelimelerin anlamlarını vererek beyitte ne denilmek istendiğini açıklamıştır. Ayrıca Şeyhzâde, mütâlaa ettiği tefsirlerden çeşitli iktibaslarla bulunarak birçok yerde de Beyzâvî'nin görüşünü desteklemiştir.

Şeyhzâde'nin Kur'an tefsirine katkısı sadece tefsirin anlaşılmasına yardımcı olmaktan ibaret değildir. Beyzâvî'nin hatalı olduğunu ya da eksik bıraktığını düşündüğü yerlerde bizzat kendisi âyetleri tefsir etmiştir. Şeyhzâde'nin ikinci tür açıklamaları işte bunlardan oluşmaktadır. O, yer yer tüm âyeti veya âyetten bir ibareyi tefsir etmiş, bazen de sûrenin geneliyle ilgili yorumlar yapmıştır. Âyetlerdeki garib lafızların anlamları hakkında bilgi vermiş, âyetler ve sûreler arasındaki uyumu anlatmış, birbiriyle çelişir gibi görünen âyetleri tavzih etmiştir. Çok sayıda âyetin i'râbını yapmıştır. Şeyhzâde birçok kez de Beyzâvî'ye tenkitler yöneltmiştir. Onun eleştirileri belli konulara yoğunlaşmaktan ziyade müfessirin mana tevcihleriyle ilgilidir. Yine âyetlerin daha iyi anlaşılması için tefsirde yer almayan ihtimal ve görüşlerden de okuru haberdar etmiştir. Onun bu şekilde okura *Envâru't-tenzîl*'i aşan daha geniş bir bakış açısı sunmaya çalıştığı görülmektedir.

Eser, ayrıca çeşitli Kur'an ilimlerine dair tafsilatlı değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Şeyhzâde, çeşitli vesilelerle vahiy, Kelâm-ı lafzî-Kelâm-ı nefsi, Levh-i Mahfûz, inzâl-tenzil, Kur'an, âyet, sûre, tefsir, te'vil, mekkî-medenî, nesih, muhkem-müteşâbih, hurûf-ı mukattaa, i'câzü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, münâsebâtü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, i'râbü'l-Kur'ân ve fezâilü'l-Kur'ân gibi Kur'ân-ı Kerîm ve Tefsir ilmiyle ilgili meselelere vukûfiyetle temas etmiştir.

Şeyhzâde âyetleri tefsir ederken ise rivâyet ve dirâyet yöntemini beraber kullanmıştır. O, "Kur'an'ın bir kısmı bir kısmını tefsir eder" diyerek ele aldığı âyeti teyid etmek, âyetteki kapalı ifadeyi açıklığa kavuşturmak, bir gramer kaidesini delillendirmek, bazı kavramların Kur'an'daki farklı kullanımlarını veya benzer kavramlarla arasındaki mana inceliklerini göstermek gibi gayelerle Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri yöntemine sık sık müracaat etmiştir. Yine âyetteki kapalı ifadeyi açıklamak, âyetin manasını teyid etmek ve işkâli gidermek için hadîs-i şerîflerden yararlanmıştır. Bunların yanında pek çok sahâbe ve tâbiünden âyetin tefsiriyle ilgili bilgiler aktarmıştır.

Onun üzerinde durduğu konulardan biri de nüzûl sebepleridir. Müfessirin zikretmediği rivâyetler başta olmak üzere âyetlerin nüzûl sebepleri hakkında okuru bilgilendirmiştir. Şeyhzâde'nin tefsirlerinde âyetlerin i'râbı ile sûre ve âyetler arasındaki irtibata dair açıklamaları da önemli bir yer tutmaktadır. Fıkhî ve kelâmî değerlendirmelerinde ise matürîdî ve hanefî olmasının etkisi hissedilmekle beraber bu, çok dikkat çekici değildir. Bunda Şeyhzâde'nin, eş'arî ve şâfiî bir müfessir olan "Beyzâvî'nin maksadını izah etmeyi ön planda tutması" ve yine eş'arî ve şâfiî olan Râzî'den sık sık alıntılar yapması etkili olmuştur. Şeyhzâde bazı âyetleri ise tasavvufî bakış açısıyla ele alarak nefisle mücadele, ma'rifetullah, bâtınî temizlik ve dünyevî arzulara tâbi olmama gibi konulara temas etmiştir. Ancak onun bu tür açıklamaları, âyetleri işârî usûlle tefsir ettiği anlamına gelmez. Eserde genel itibarıyla beyânî açıklamalar hâkimdir.

* * *

Bu çalışma tefsir hâşiyelerinin sayısı ile ilgili olarak dile getirilen rakamlardan çok daha fazla tefsir hâşiyesinin kaleme alındığını ortaya koymuştur. Kütüphanelerde yapılacak titiz bir çalışma daha pek çok hâşiyenin varlığını ortaya çıkaracaktır.

Tefsir hâşiyeleri hakkında daha ayrıntılı bir tarihin yazılabilmesi için tefsir hâşiyelerinin önemli bir bölümü üzerinde araştırmalar yapılması gerekmektedir. Bu alanda tez ve makale çalışmalarının yapılması tefsir hâşiyeciliğinin nedenleri, boyutları ve sonuçlarını daha ayrıntılı olarak ortaya koymayı sağlayacaktır. Örneğin Alâüddin Semerkandî, Tîbî, Alâüddin Behlevânî, İbnü't-Temcîd, Molla Hüsrev, Süyûtî, Sa'dî Çelebi, Kâzerûnî, Siyalkûtî, Hafâcî, Konevî İsmâil Efendi, Abdülhak el-Hindî, Süleyman b. Ömer el-Cemel ve Radıyyüddin Muhammed el-Makdisî'nin hâşiyeleri gibi birçok eser tanıtım veya değerlendirme olarak akademik çalışma yapılmayı hak etmektedir. Yine Teftâzânî ve Cürçânî'nin hâşiyeleri ve bu hâşiyelere yazılan hâşiyeler karşılaştırmalı olarak incelenebilir.

Ayrıca bu eserler özellikle de tefsirleri baştan sona dikkatle takip edenler, söz konusu tefsirler üzerine kaleme alınmış en önemli çalışmalardan kabul edilmeli ve bu tefsirler üzerine yapılan akademik çalışmalarda bu eserlerden istifade edilmelidir.

Tefsir hâşiyelerinin değeriyle ilgili görüşlerin yeni araştırmalar ışığı altında yeniden gözden geçirilmesi zarûrîdir. Tarihî müktesebâtı şumullü bir şekilde gözden geçirmeden ulaşacağımız sonuçlar sıhhatli olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Yazma Eserler

- Alâüddin es-Semerkandî, Ebû Bekir b. Muhammed b. Ahmed el-Hanefî (v. 539/1144), *Şerhu Te'vîlâtî'l-Kur'ân*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 176.
- Atûfî, Hayreddin Hızır b. Muhammed Merzifonî (v. 948/1541), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 263.
- _____, *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*, Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Hüseynî (v. 816/1413), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 207.
- Dâvûd-ı Kayserî, Şerefüddin Mahmûd b. Muhammed (v. 751/1350), *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşâniyye*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 2061.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî (v. 817/1415), *Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3712.
- Hafîdü't-Teftâzânî, Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî (v. 887/1482), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 261.
- İbn Kemâl Paşa, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid alâ evâili'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 335.
- Kara Çelebi, Muhammed (v. 965/1557), *Yevme Ye'tî Ba'zı Âyâtî Rabbik Âyetinin Tefsirine Dair Bir Risâle*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 224.
- Karamanî, Nûruddin Hamza (v. 871/1466), *et-Tefsîr alâ Envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî*, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 55.
- Müstakimzâde Süleyman Sa'dedin Efendi (v. 1202/1788), *Meşâyihnâme-i İslâm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716/1.
- Sa'dî Çelebi (v. 945/1539), *Hâşiye-i Sûre-i Mülk*, Süleymaniye Ktp., Osman Hülûdi Öztürkler, nr. 27.
- Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Mustafa el-Kocevî (v. 950/1543), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 47, Ayasofya, nr. 337, 338; Carullah, nr. 162; Fatih, nr. 536, 537, 538, 539, 540, 541; Osman Hülûdi Ö., nr. 120.

- _____, *Mufîdatü'l-En'âm*, Süleymaniye Ktp., Tırnovalı, nr. 1866.
- _____, *Risâle fî an melekü'l-mevt*, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa nr. 2713.
- _____, *Risâle fî tefsîri kavlihî Teâlâ lem tekün âmenet min kabl*, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 847/13.
- _____, *Risâletün fî keşfi mâ yete'alleku bi-sûreti'l-Bakara*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 1195/6.
- _____, *Şerhu Ferâizi's-Sirâciyye*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2520, Çelebi Abdullah, nr. 166/1, 167, Kadızâde Mehmed Efendi nr. 263.
- _____, *Şerhu Meşâriki'l-envâr*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrahim, nr. 362.
- _____, *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 449.
- _____, *Şerhu Noktati'l-beyân*, Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 216/1.
- _____, *Şerhu Vikâyeti'r-rivâye fî mesâili'l-Hidâye*, Süleymaniye Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 615-616.
- _____, *Tefsîru Âyeti'l-Kürsî*, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 121/70.
- _____, *Tefsîru sûreti'l-Fâtihâ*, Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 83.
- _____, *Tefsîru sûreti'l-En'âm*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 90.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer (v. 792/1389), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*, Süleymaniye Ktp., Damad İbrâhim, nr. 166.
- Tîbî, Şerefüddin Hasan b. Muhammed (v. 743/1343), *Fütûhu'l-gayb fî'l-keşf an kînâ'i'r-rayb*, Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 88.
- Zeyrekzâde, Muhammed b. Muhammed (v. 1003/1595), *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri Ebi's-Su'ûd*, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmûd Efendi, nr. 249, vr. 1-69.

Matbû Eserler

19. *Asırda İstanbul Haritası*, (haz. Ekrem Hakkı Ayverdi), İstanbul Fethi Derneği İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1958.
- Abdülhak, Muhammed (v. 1333/1915-16), *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*, I-IV, Medrese Kitâbevi, İstanbul ts.
- Adil Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hâdır*, I-II, Müessesetü Nüveyhizi's-sekâfiyye, Beyrut 1409/1988.

- Ahmed b. Hanbel (v. 241/855), *el-Müsned*, I-XX, (thk. Hamza Ahmed ez-Zeyn), Dâru'l-hadîs, Kâhire 1416/1995.
- Altunci, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-mufasssal fi'l-edeb*, I-II, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1999.
- Âlûsî, Şihâbüddin es-Seyyid el-Bağdâdî (v. 1270/1854), *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*, I-XXX, Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut ts.
- Asım Ahmed Efendi (v. 1000/1529), *Terceme-i Kâmûs: el-Okyanûsu'l-basît fi tercemeti'l-Kâmûs*, I-III, yy. 1305.
- Atâî, Nevizâde Atâullah (v. 1045/1635), *Hadâikü'l-hakâik fi tekmileti's-şekâik (Zeyl-i Şekâik)*, I-II, Matbaa-i âmire, İstanbul 1268.
- Aydemir, Abdullah, *Büyük Türk Bilgini Ebussuûd Efendi ve Tefsirdeki Metodu*, DİB, Ankara 1993.
- _____, *Tefsirde İsrâiliyyat*, Beyan Yayınları, İstanbul 2000.
- Ayvansarayî, Hüseyin b. İsmail Hüseyin (v. 1201/1787), *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I-II, (haz. Ali Satı'), Matbaa-i âmire, İstanbul 1281.
- Bağdâdî, Abdülkâhir Ebû Mansûr b. Tâhir b. Muhammed (v. 429/1037-38), *en-Nâsih ve'l-mensûh*, Dâru'l-adevî, Amman ts.
- Baltacı, Burhan, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, Giriş Yayıncılık, Adana 2011.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri*, I-II, İFAV, İstanbul 2005.
- Bâşâ, Muhammed, *el-Kâfî, eş-Şerîketü'l-matbû'ât li't-tevzî ve'n-neşr*, Beyrut 1992.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara 2010.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ûd (v. 516/1122), *Tefsîru'l-Begavî: Me'âlimü't-tenzîl*, I-VIII, (thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve diğerleri), Dâru Tayyibe, Riyâd 1409.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (v. 458/1066), *es-Sünenü'l-kübrâ*, I-X, Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Haydarâbâd 1346.
- Beyzâvî, el-Kâdî Nâsiruddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed (v. 685/1286), *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I-II, Dersaadet, İstanbul ts.

- Bilmen, Ömer Nasuhi (v. 1391/1971), *Büyük Tefsir Tarihi ve Tabakatü'l-Müfessirîn*, I-II, Ravza Yayınları, İstanbul 2008.
- Brockelmann, Carl (v. 1375/1956), *Geschichte der Arabischen Litterature*, E. J. Brill, Leiden 1943, *Supplement*, 1973.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî, (v. 256/870), *Sahîhu'l-Buhârî*, I-IV+Fihrist, (nşr. Mustafa Dîb el-Boğa), Dâru'l-ulûmi'l-insâniyye, Dımeşk 1413/1993.
- Bursalı Mehmed Tahir (v. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri*, I-III, Matbaa-i âmire, İstanbul 1333-1342.
- Bursevî, İsmâil Hakkı (v. 1137/1725), *Rûhu'l-beyân*, I-X, Matbaa-i Osmaniyye, İstanbul 1330.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, I-II, Fecr, Ankara 1996.
- _____, *Tefsir Usûlü*, TDV, Ankara 2003.
- Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, Darülfünûn İlahiyat Fakültesi Talebe Cemiyeti, İstanbul 1927.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd (v. 400/1009), *es-Sihâh tâcü'l-lüga ve sıhâhi'l-Arabiyye*, I-VII, (thk. Ahmed Abdülğafur Attâr), Dârü'l-ilm li'l-melâyin, Beyrut 1404/1984.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasan es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Hüseynî (v. 816/1413), *Kitâbü't-ta'rîfât*, (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî), Dâru'n-nefâis, Beyrut 1424/2003.
- Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, İFAV, İstanbul 1997.
- Çelik, Ömer, *Kur'an'dan Teknolojik Yansımalar*, Işık Akademi Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, *Tefsîr Usûlü ve Tarihi*, Erkam, İstanbul 1433/2012.
- Çetiner, Bedreddin, *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Medârik Tefsîri*, İFAV, İstanbul 1995.
- Demir, Ziya, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: (Kuruluştan X/XVI. Asrın sonuna Kadar)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Demirci, Muhsin, *Kur'an'ın Müteşabihleri Üzerine*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1996.
- _____, *Tefsir Tarihi*, İFAV, İstanbul 2003.
- _____, *Tefsir Terimleri Sözlüğü*, İFAV, İstanbul 2009.

_____, *Tefsir Usûlü*, İFAV, İstanbul 2003.

Doğan, İshak, *Osmanlı Müfessirleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV, (ed. Kenan Seyithanoğlu), Çağ Yayınları, İstanbul 1987.

Draz, M. Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur'ân*, trc. Suat Yıldırım, Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (v. 275/889), *Sünenü Ebî Dâvûd*, I-V, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1997.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî (v. 209/824), *Mecâzü'l-Kur'ân*, I-II, (thk. Muhammed Fuâd Sezgin), Mektebetü'l-hancî, Kâhire ts.

Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim (v. 373/983), *Tefsîru's-Semerkandî: Bahru'l-ulûm*, I-III, yy., ts.

Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî el-Hanefî (v. 982/1574), *Tefsîru Ebi's-Su'ûd: İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-kerîm*, I-V, (thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Mektebetü'r-Riyadi'l-hadîsiyye, Riyad ts.

Edirnevî (Ednevî), Ahmed b. Muhammed (v. hicrî 11. yy), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, (thk. Süleyman b. Sâlih el-Hazzî), Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1417/1997.

el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-mahtûta: Ulûmü'l-Kur'ân/ Mahtûtâtü't-tefsîr ve ulûmihî, Mecma'u'l-Melikî li-buhûsi'l-hadâratî'l-İslâmiyeti, Amman 1989.

Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık: Fikri Bir Geleceğin Değişimi*, (çev. Alparslan Açıkgenç-M. Hayri Kırbasoğlu), Ankara Okulu, Ankara 2002.

Fenârî, Şemsüddin Muhammed b. Hamza (v. 834/1431), *Aynu'l-âyân: Tefsîru sûreti'l-Fâtiha*, Dersâdet, İstanbul 1325.

Fevzi Mehmed, Sabık Edirne Müftüsü İbn Abdullah er-Rûmî el-Edirnevî, (v. 1318/1900), *el-Ünsü'l-manevi fî şerhi Kudsi'l-mesnevi*, Bosnavî Hacı Muharrem Efendi Matbaası, İstanbul 1299.

Fîrûzâbâdî, Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb eş-Şirâzî (v. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhî*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1426/2005.

- Gazzî, Necmüddin Muhammed b. Muhammed (v. 1061/1651), *el-Kevâkibü's-sâire*, I-III, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1418/1997.
- George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim: İslam Dünyası Hıristiyan Batı*, (çev. Ali Hakan Çavuşoğlu-Hasan Tuncay Başoğlu), Gelenek, İstanbul 2004.
- Gölcük, Şerâfettin-Süleyman Toprak, *Kelam: Tarihi-Ekoller-Problemler*, Tekin Dağıtım, Konya 2001.
- Gümü, Sadreddin, *Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları*, Kayhan Yayınları, Ankara 1990.
- _____, *Seyyid Şerif Cürcani*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1984.
- Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî: Mu'cemü şâmilî'l-esmâî'l-kütübi'l-meşrûha fî't-türâsi'l-İslâmî ve beyânü şürûhihâ*, I-III, el-Mecma'u's-Sekafî, Ebûzabî 1425/2004.
- Hafâcî, Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Mısırî el-Hanefî (v. 1069/1659), *Hâşiyetü's-Şihâb: İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-râdî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-VIII, Dâru sâdır, Beyrut ts.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh (v. 405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhâyn*, I-V, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire 1417/1997.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Büstî (v. 388/998), *Me'âlimü's-Sünen: Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, I-IV, (nşr. Muhammed Râgıb ed-Dabbâh), Matbaatü'l-ilmiyye, Halep 1932.
- Hısım Manik Çelebi Ali b. Bali Ali Çelebi, *el-İkdü'l-manzûm fî zikri efâdili'r-Rûm (eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye ile birlikte)*, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut 1395/1975.
- Hoca Sadeddin Efendi (v. 1008/1599), *Tâcü't-Tevârîh*, I-II, Tab'hâne-i âmire, İstanbul 1280.
- Hüseyin Vassâf, Osmanzâde (v. 1348/1929), *Sefîne-i Evliyâ*, (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), I-V, Kitabevi, İstanbul 2011.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *et-Tefsîr ve ricâlühû*, Mecme'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Kâhire 1417/1997.
- _____, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*, I-XXX, ed-Dâru't-Tunusiyye, Tunus 1984.

- İbn Balaban, Ebü'l-Hasan Alâüddin Ali (v. 739/1339), *Sahîhu İbn Hibbân bi tertîbi İbn Balaban*, I-XVIII, (thk. Şuayb el-Arnaut), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1414/1993.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ (v. 395/1004), *Mu'cemu mekâyisi'l-lüga*, (nşr. Abdüsselam Muhammed Harun), Dâru'l-fıkr, Beyrut 1399/1979.
- İbn Haldun (v. 808/1406), *Mukaddime*, I-II, (haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 2004.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem el-Afrîkî el-Mısırî (v. 711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru sâdır, Beyrut ts.
- İbn Sînâ, Ebû Ali Hüseyin b. Abdillâh b. Ali Belhî (v. 428/1037), *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdirrahman)*, Delhi 1311.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Kuraşî el-Bağdâdî (v. 597/1201), *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Dımeşk 1404/1984.
- İbnü'l-İmâd Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahhâri men zeheb*, I-X, (thk. Abdülkadir Arnaût, Mahmûd Arnaût.), Dâru İbn Kesir, Beyrut 1414/1993.
- İbnü'l-Müneyyir, Ahmed el-İskenderî (v. 683/1284), *el-İntisâf*, (Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002'nin dipnotlarında.)
- İbnü't-Temcîd, Muslihuddin Mustafa b. İbrâhim er-Rûmî el-Hanefî (v. 880/1475), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1422/2001.
- İsmâil Paşa el-Bağdâdî (v. 1338/1920), *Hediyyetü'l-ârifîn: Esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1951-1955.
- _____, *İzâhü'l-meknûn fî'z-zeyl alâ Keşfi'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, I-II, Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.

- İstanbul Vakıfları Tahrîr Defteri 953 (1546) Târîhli*, (nşr. Ömer Lütfi Barkan-Ekrem Hakkı Ayverdi) İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü, İstanbul 1970.
- İzgi, Cevad, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I-II, İz Yayıncılık, İstanbul 1997.
- Kâfiyeci, Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman (v. 879/1474), *Kitabü't-teysîr fî kavâ'idî ilmi't-Tefsîr*, (nşr. İsmail Cerrahoğlu), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1989.
- Kalkîle, Abdülazîz, *el-Belâgatü'l-ıstılâhiyye*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kâhire 1412/1992.
- Kara, İsmail, *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdillâh Hacı Halîfe (v. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn*, I-II, Dâru'ihyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- _____, *Mîzânu'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, İstanbul 1306.
- Kâzerûnî, Ebü'l-Fazl el-Kureşî es-Sıddîkî (v. 945/1539), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*, (el-Kâdî el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, Mısır ts.'nin hâmişinde.)
- Kehhâle, Ömer Rızâ (m. 1987), *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, I-IV, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1414/1993.
- Kileci, Mehmet Refii, *Risâle-i Nur'da Kur'an Mucizesi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Konevî, İsmâüddin İsmâîl b. Muhammed el-Hanefî (v. 1195/1781), *Hâşiyetü'l-Konevî alâ Tefsîri'l-İmâmi'l-Beyzâvî ve me'ahû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, I-XX, (nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1422/2001.
- Konevî, Sadreddin Muhammed b. İshak b. Muhammed (v. 672/1273), *İ'câzü'l-beyân fî te'vîli ümmi'l-Kur'ân*, (thk. Abdülkadir Ahmed Atâ), Dâru'l-kütübi'l-hadîse, Kâhire 1389/1969.
- Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, (haz. Ali Özek-Hayrettin Karaman-İbrahim Kafi Dönmez-Mustafa Çağrıncı-Sadrettin Gümüş-Ali Turgut), TDV, Ankara 2000.
- Lane, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, I-VIII, Mektebetu Lübnan (Librairie du Liban), Beyrut 1968.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (v. 333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I-XVIII, (thk. Ahmed Vanlıoğlu ve diğerleri; müracaa Bekir Topaloğlu), Dâru'l-mîzân, İstanbul 2005-2010.
- Mehmed Mecdî Efendi (v. 999/1591), *Terceme-i Şekâik-i Nu'mâniyye*, Muhammed Recâî, İstanbul 1269; *Hadâiku's-Şekâik (eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri)*, I-V, (nşr. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul 1989.
- Merzûkî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*, (v. Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrût 1424/2002'nin dipnotlarında.)
- Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke, *el-Belâgâtü'l-Arabiyye*, I-II, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1416/1996.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman, *Yazma Eserler Terminolojisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.
- Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî (v. 261/875), *Sahîhu Muslim*, I-IV+Fihrist, (nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabî, Kâhire, ts.
- Müstakimzâde, Süleyman Sa'deddin Efendi (v. 1202/1788), *Tuhfe-i Hattâtîn*, Türk Tarih Encümeni Devlet Matbaası, İstanbul 1928.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *Kitâbü's-Süneni'l-kübrâ*, I-XII, (haz. Hasan Abdülmün'im Şelbî), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 1421/2001.
- Nesefî, Ebü'l-Berakât Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd (v. 710/1310), *Tefsîru'n-Nesefî: Medârikü't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, I-III, (thk. Yûsuf Ali Bedîvî), Dâru'l-kelimi't-tayyib, Beyrut 1419/1998.
- Orpilyan, Serkiz-Seyyid Abdülzâde Mehmed Tahir, *Mahzenü'l-ulûm*, 1. kısım, Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul 1308.
- Öğmüş, Harun, *Kur'an Yorumunda Şiirin Yeri (II./VIII. Asır Çerçevesinde)*, İSAM, İstanbul 2010.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf: Anadolu'da Sûfîler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.
- _____, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı: Zeynîler*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.

- Özdamar, Mustafa, *Dersâadet Dergâhları*, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 2007.
- Özdeş, Talip, *Mâturîdî'nin Tefsir Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Öztürk, Mustafa, *Osmanlı Tefsir Mirası*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- Öztürk, Şeyda, *Şem'î Efendi ve Mesnevî Şerhi*, İSAM, İstanbul 2011.
- Polat, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler: Mu'tezilî Zemahşerî'ye Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- Polat, Selahattin, *Metin Tenkidi*, İFAV, İstanbul 2010.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyin b. Muhammed (v. 502/1108), *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, (thk. Ahmed Hassan Ferhad), Dâru'd-da've, Kuveyt 1405/1984.
- _____, *el-Müfredât fî garîbil'l-Kur'ân*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1422/2001.
- Râzî, Ziyâeddin Ömer Muhammed Fahreddin (v. 606/1209), *Tefsîru'l-kebîr: Mefâtîhu'l-gayb*, I-XXXII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1401/1981.
- Ronart, Stephan and Nandy, *Concise Encyclopedia of Arabic Civilisation*, Djambatan N.V. Amsterdam 1959.
- San'ânî, Hasan b. Ahmed b. Yûsuf b. Muhammed b. Ahmed b. er-Rubâ'î (v. 1276/1860), *Fethü'l-gaffar el-câmi' li-ahkâmi sünneti Nebiyyine'l-Muhtâr*, I-IV, (thk. Mecmû'atü bi-işrâfi's-Şeyh Alî el-İmrân), Dâru âlimi'l-fevâid, 1427.
- Serinsu, Ahmet Nedim, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Esbâb-ı Nüzul'ün Rolü*, Şule Yayınları, 1994.
- Serkis, Yusuf Elyan (v. 1351/1932), *Mu'cemü'l-matbû'âtî'l-Arabiyye ve'l-mu'arreb*, I-II, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kâhire ts.
- Sindî, Ebü'l-Hasan Nuruddin Muhammed b. Abdilhâdî (v. 1138/1726), *Sünenü'n-Nesâi bi-şerhi'l-Hâfız Celâleddin Süyûtî ve Hâşiyeti'l-İmâm es-Sindî*, I-VIII, Dâru'l-fikr, Beyrut 1348/1930.
- Siyalkûtî, Abdülhakim b. Muhammed el-Hindî el-Pencâbî (v. 1067/1656), *Hâşiyetü'l-Kâdî li-Abdülhakim es-Siyalkûtî*, Dâru't-tıbâati'l-âmire, İstanbul 1270.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, I-VI, (nşr. Nuri Akbayar-Seyit Ali Kahraman), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman (v. 911/1505), *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, I-II, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1422/2002.
- _____, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr: Hâşiyetü's-Süyûtî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, I-III, Câmi'atü ümmi'l-kurâ Külliyyetü'd-da' ve ve usûli'd-din, Suûd 1424/2005.
- Şa'ban, Zekiyyüddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh*, (trc. İbrâhim Kâfi Dönmez), TDV, Ankara 2003.
- Şeşen, Ramazan, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti: Hicri 569-589/Miladi 1174-1193*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *el-Bedru't-tâli' bi-mehâsini men ba'di'l-karni's-sâbi'*, I-II, Dâru'l-ma'rife, Beyrut ts.
- Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Mustafa el-Kocevî (v. 950/1543), *Hâşiyetü Muhyiddin Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*, I-VIII, (thk. Muhammed Abdülkâdir Şahin), Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1419/1999.
- _____, *Şerhu Kasîdeti'l-Bürde li-Şeyhzâde*, (nşr. Yusuf Ziyâeddîn ve Ahmed Nâilî ve şürekâsı), Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye, İstanbul 1298, (Ömer b. Ahmed el-Harpûtî'nin şerhinin hâmişinde.)
- _____, *Şerhu Kavâidi'l-i'râb*, Matbaa-i âmire, İstanbul 1290.
- Şirvânî, Ahmed Hamdi, "Muhtasar Mantık", *Mantık Metinleri I*, (haz. Kudret Büyükcoşkun), İşaret Yayınları, İstanbul ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (v. 310/923), *Tefsîru't-Taberî: Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, I-XXVI, (thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî), Dâru hicr, Kâhire 1422/2001.
- Taşköprizâde Ahmed Efendi (v. 968/1561), *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fî ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, Dâru'l-kütübi'l-Arabî, Beyrut 1395/1975.
- _____, *Mevzû'âtü'l-ulûm*, I-II, Dersââdet: İkdâm Matbaası, İstanbul 1303.
- Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer (v. 792/1389), *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, (thk. Muhammed Adnan Derviş), yy. ts.; *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi: Şerhu'l-Akâid*, (nşr. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- Tehânevî, Muhammed Ali (v. 1158/1745), *Mevsû'âtü keşşâfi istilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, (thk. Ali Dahrûc), Mektebetü Lübnan, Beyrut 1996.

- Tirmizî Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ b. Sevre (v. 279/892), *el-Câmi‘u’s-sahîh: Sünenü’t-Tirmizî*, I-V, (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1388/1968.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi-Giriş*, Damla Yayınevi, İstanbul 1981.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- Vâhidî, Ebu’l-Hasan Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali (v. 468/1076), *el-Vasît fî Kur’âni’l-mecîd*, I-IV, (nşr. Adil Ahmed Abdülmevcûd ve dğr.), Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1415/1994.
- Vankulî Muhammed b. Mustafa el-Vanî (v. 1000/1592), *Lûgat-i Vankulî tercüme-i Sıhah-i Cevherî*, I-II, Dâru’t-tıbaa-i hassa-i ilmiye, İstanbul 1218.
- Yıldırım, Suat, *Kur’an-ı Kerîm ve Kur’an İlimlerine Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2000.
- _____, *Peygamberimizin Kur’an’ı Tefsiri*, Kayıhan, İstanbul 1998.
- Yılmaz, Mehmet Faik, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, DİB, Ankara 2009
- Za‘belâvî, Salâhuddin, *Mu‘cemü ahtâi’l-küttâb*, (thk. Muhammed Mekki el-Hasenî, Mervân el-Bevvâb), Dâru’s-sekâfe ve’t-türâs, Dımeşk 1427/2006.
- Zebîdî, es-Seyyid Muhammed Murtazâ Hüseyinî (v. 1205/1790), *Tâcü’l-arûs min cevâhiri’l-Kâmûs*, I-XL, (thk. Mustafa Hicâzî), et-Türâsü’l-Arabî, Kuveyt 1422/2001.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *el-İsrâiliyyât fî’t-tefsîr ve’l-hadîs*, Mektebetü Vehbe, Kâhire ts.
- _____, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*, I-III, Mektebetü Vehbe, Kâhire 1424/2003.
- Zemahşerî, Ebü’l-Kâsım Cârullah Muhammed b. Ömer Muhammed (v. 538/1144), *el-Keşşâf an hakâiki’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvil fî vücûhi’t-te’vîl*, I-IV, (thk. Muhammed Abdüsselâm Şahin), Dâru’l-kütübi’l-ilmiye, Beyrut 1424/2003.
- Zerkânî, Muhammed Abdülazim, *Menâhil’ül-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân*, Matba‘atü Îsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire ts.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Abdillâh (v. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi’l-Kur’ân*, I-IV, (thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Dâru’l-fikr, Beyrut 1408/1988.

Zeydan, Abdülkerîm, *el-Vecîz fî usûli'l-Fıkh*, Müessesetü Kurtuba, Beyrut 1987.

Ziriklî Hayreddin (v. 1396/1976), *el-A'lâm: Kâmûsu terâcim*, I-VIII, Dâru'l-İlmi'l-melâyin, Beyrut 2002.

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TT.d. 251; A.AMD. 34/48; A.MKT.MHM. 456/84; HAT. 542/26781; HRT. 668; İ.DH. 545/37963, 553/38474, 554/38535; MF.MKT. 26/3; MVL. 229/8.

Tezler

Altundağ, Mustafa, *Müfessir el-Vahidi ve Fedâilü's-Süver Adlı Kitabı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altuntaş, Abdurrahman, *Celaleyn Tefsiri ve Metodu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çimen, Abdullah Emin, *Tahir el-Cezairi ve Tefsir İlmindeki Yeri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1993), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demir, Ziya, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1971), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Duru, Rafiye, *Modern Metin Çözümleme Teknikleri Bakımından Şerh Geleneği ve İsmail Hakkı Bursevî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2007), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erkekli, Mustafa, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güney, Ahmet Faruk, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği -Bir Varlık İdrakinin Zemini Olarak İhlâs Sûresi Tefsiri-*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Köroğlu, Mehmet, *Nizamiye Medreselerinin İcra Ettiği Fonksiyon ve Etkilediği Coğrafya*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Malkoç, Mehmet Selman, *Nuğbetu'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşaf'ın Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Okuyan, Mehmet, *Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1994), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkan, Şerife, *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı ve Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşçı, Emine, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sinâ Şarihlerinden Hadimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türcan, Zişan, *Hadis Literatüründe Şerh Geleneği ve Özellikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2008), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türker, Ömer, *Seyyid Şerif Cürcani'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantıki ve Dilbilimsel Temelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yılmaz, Nedim, *Adudu'd-dîn el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1989), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yücel, Hasan, *Osmanlı Tefsir Geleneğinde Ta'lîka Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdulazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lîka alâ Mevâdi'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Makale Bildiri ve Ansiklopedi Maddeleri

- Abay, Muhammed, "Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler- Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 167-194.
- _____, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", *Dîvân: İlmi Araştırmalar*, c. I, sy. 6, (1999), s. 249-303.
- Akgün, Ömer Faruk, "Bursalı Mehmed Tahir", *DİA*, TDV, İstanbul 1992, VI, 452-461.

- Akpınar, Ali, “Celâleyn Tefsîri ve Müellifleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sivas, sy. 2, (1998), s. 181-198.
- _____, “Tefsîrî’l-Celâleyn”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 294-295.
- Aksoyak, İ. Hakkı, “Metin Şerhi”, *Eski Türk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2002.
- Algar, Hamid, “Bahru’l-Hakâik ve’l-Meânî”, *DİA*, TDV, İstanbul 1991, IV, 515-516.
- Anay, Harun, “Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?”, *Dergâh*, c. VII, sy. 76, (1996), s. 12-14.
- Ateş, Süleyman, “Osmanlı Müfessirleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 143-162.
- Aydemir, Abdullah, “Fezâilü’l-Kur’ân”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, XII, 532-534.
- Aydın, İbrahim Hakkı, “Molla Fenârî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2005, XXX, 245-248.
- Bakıcı, Saffet, “Meâlimü’t-Tenzîl”, *DİA*, TDV, Ankara, 2003, XXVIII, 203-204.
- Baltacı, Cahid, “Hamîdüddin Efendi, Efdalzâde”, *DİA*, İstanbul 1997, TDV, XV, 476-477.
- Baş, Erdoğan, “Şeyhzâde”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 97-98.
- Birişik, Abdülhamid, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 558-559.
- _____, “İ’râbü’l-Kur’ân”, *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXII, 376-379.
- _____, “İsrâiliyat”, *DİA*, TDV, İstanbul 2001, XXIII, 199-202.
- _____, Mehmet Suat Mertoğlu, “Tefsir”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 281-293.
- Cebeci, Lütfullah, “Mefâtûhu’l-Gayb”, *DİA*, TDV, Ankara, 2003, XXVIII, 348-350.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Kadi Beydâvî ve Tefsîri”, *Diyanet Dergisi*, c. XIX, sy. 1, (1983), s. 3-14.
- Cündioğlu, Dücan, “Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: ‘Osmanlı Tefsir Mirası’ -Bir Histografik Eleştiri Denemesi-”, *İslâmiyât*, c. II, sy. 4, (1999), s. 51-73.
- Çiçek, Mehmet, “Kur’an’ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 315-328.
- _____, Murat Sula, “Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta’lîkâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ ‘Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve’l-Hakk’ Adlı Risâlesi”,

- Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, , c. XVI, sy. 1, (2012), s. 405-426.
- Çimen, Abdullah Emin, “Tâhir el-Cezâirî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 395-398.
- Dartma, Bahattin, “Osmanlı Döneminde Müstakıl Dirâyet Tefsirleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’an Tefsirine Hizmetleri Tebliğler ve Müzakereler-Tartışmalı İlmi Toplantı 21-22 Ekim 2011 (İSAV)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2012, s. 79-106.
- Duman, M. Zeki, Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *DİA*, TDV, İstanbul 1998, XVIII, 401-408.
- Dumlu, Ömer, “Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri’l-Beyzâvî”, *Türk Kültüründe Tire II*, Tire 2008, s. 183-190.
- Durmuş, İsmail, “İsferâyînî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXII, 516-517.
- Efendioğlu, Mehmed, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 559-560.
- Fazlıoğlu, Şükran, “Manzûme Fî Tertîb El-Kutub Fî El-Ulûm ve Osmanlı Medreselerindeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, c. I, sy. 1, (2003), s. 97-110.
- _____, “Nebi Efendi-zadenin Kasîde fi el-Kutub el-Meşhûre fi el-Ulûm’una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve Kitab Haritası”, *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, sy. 3, (2003), s. 191-221.
- Gökkır, Bilal, Safinaz Asri, “Kur’an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Medrese ve Darülfünunları”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, yıl. 2, sy. 6, (2005), s. 121-140.
- Görgün, Tahsin, “Îcî, Adudüddin” md, *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXI, 410-414.
- Gümüş, Sadreddin, “Cürcânî Seyyid Şerîf”, *DİA*, TDV, İstanbul 1993, VIII, 134-136.
- _____, “Cürcânî ve Hâşiye ale’l-Keşşâf’ı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 177-190.
- Günay, Hacı Mehmet, “Semerkandî Alâeddin”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 470-471.

- Güney, Ahmet Faruk, “Gaza Devrinde Kur’ân’ı Yorumlamak: Fetrih Öncesi Osmanlı Müfessirleri ve Tefsirleri”, *Dîvân İlmi Araştırmalar*, sy. 18, (2005/1), s. 193-244.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah, “Osmanlı’da Belağat İlmi”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 207-211.
- Hatiboğlu, İbrahim, “İsrâiliyat”, *DİA*, TDV, İstanbul 2001, XXIII, 195-199.
- Hazer, Dursun, “Şeyh-zâde’nin Kavâ’idü’l-İ’râb’ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış”, *Ekev Akademi Dergisi*, yıl. 7, sy. 15, (2003), s. 211-228.
- Hızlı, Mefahil, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVII, sy. 1, (2008), s. 25-46.
- İpşirli, Mehmet, “Fenârîzâde Muhyiddin Çelebi”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, XII, 339-340.
- _____, “Medrese” (Osmanlı Dönemi) md, *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 327-333.
- _____, “Osmanlı Uleması”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, VIII, 71-79.
- Kanar, Mehmet, “*Geschichte der Arabischen Litteratur*”, *DİA*, TDV, İstanbul 1996, XIV, 35-37.
- Kara, İsmail, “Unuttuklarını Hatırla: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not”, *Divan Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi*, c. XV, sy. 28, (2010/1), s. 1-67.
- Kara, Mustafa, “Emîr Buhârî”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, XI, 125-126.
- Kara, Osman, “Vahidî ve Tefsîrindeki Metodu”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, sy. 3, (2013/2), s. 296-316.
- Kaya, Eyyüp Said, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 560-564.
- Kaya, Mahmud, “Kasîdetü’l-Bürde”, *DİA*, TDV, İstanbul 2001, XXIV, 569.
- Kiraz, Celil, “Beyzâvî Tefsîrinde İşârî Yorumlar ve Muhtemel Kaynakları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XVIII, sy. 1, (2009), s. 365-423.
- _____, “Saçaklızâde Mehmed Efendi’nin Beyzâvî’ye Yönelik Eleştirileri”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. XV, sy. 1, (2006), s. 319-367.

- _____, “Suyûtî’nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîade ve Zebîdî’nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber’in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57.
- _____, “Suyûtî’nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîade ve Zebîdî’nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ’tizâl Tartışmaları”, *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 2, (2010), s. 155-185.
- Kutluer, İlhan “Keşfü’z-Zunûn”, *DİA*, TDV, Ankara 2002, XXV, s. 321-322.
- Maden, Şükrü, “Osmanlı Tefsir Geleneğinde Hâşiyeciliğin Önemi –Şeyhülislam Sa’dî Çelebi’nin (ö. 945/1539) Hâşiyeye-i Sûre-i Mülk ‘ale’l-Kâdî el-Beyzâvî Örneğinde Bir Değerlendirme-”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 57-89.
- Maşalı, Mehmet Emin, “Tefsir’de Ehl-i Sünnet Savunması: İbnü’l-Müneyyir Örneği”, *Marife*, sy. 3, (2005), s. 61-89.
- Mertoğlu, Mehmet Suat, “Sa’lebî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2009, XXXVI, 28-29.
- Nebhân, Abdü’l-İlâh, “eş-Şurûh ve’l-havâşî fi’t-türâsî’l-Arabiyyi’l-İslâmiyyi”, *et-Türâsü’l-Arabî*, sy. 106, Dımeşk (1428/2007), s. 106-116.
- Öz, Mustafa, “Tabersî” md, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 324-325.
- Özcan, Abdülkadir, “eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 485-486.
- Özek, Ali, “el-Keşşâf”, *DİA*, TDV, Ankara 2002, XXV, 329-330.
- Özel, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, (2002), s. 61.-96.
- _____, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XVI, (2002), s. 109-148.
- Özen, Şükrü, “Teftâzânî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2011, XL, 299-308.
- Özkan, Halit, “Tîbî”, *DİA*, TDV, İstanbul 2012, XLI, 125-127.
- Öztürk, Mustafa, “Medârikü’t-Tenzîl ve Hakâkiku’t-Te’vîl”, *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 292-293.

- Rahman, Yûsuf, “Envaru’t-Tenzil ve Esraru’t-Te’vil’inde Beyzavi’nin Hermenotiği”, çev. İbrâhim Görener, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, (2001), s. 221-228.
- Rosenthal, F., “Hashiya”, *The Encyclopaedia of Islam (E1²)*, E. J. Brill, Leiden 1971, III, 268-269.
- _____, “Ta’lîk”, *The Encyclopaedia of Islam (E1²)*, E. J. Brill, Leiden 1971, X, 165.
- Saraç, M. A. Yekta, “Şerhler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (ed. Talat Said Hamran ve diğer.), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2006, II, 121-132.
- Selmî, Abdullah b. Uveykıl, “el-Mütûn ve’ş-şurûh ve’l-havâşî ve’t-takrîrât fi’t-te’lîfi’n-nahvî”, *el-Mecelletü’l-Ahmediyye*, sy. 4, Dubai (1420/1999), s. 245-273.
- Selvi, Dilaver, “Beyzâvî Tefsirinde Nefs Tezkiyesi ve Takva”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 26, (2010), s. 125-161.
- Şensoy, Sedat, “Şerh”, *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXVIII, 555-558.
- _____, “Ta’lîkât”, *DİA*, İstanbul 2010, XXXIX, 508-510.
- Tanman, M. Baha, “Emîr Buhârî Tekkesi”, *DİA*, İstanbul 1995, XI, 126-129.
- Topaloğlu, Bekir, “Mâtürîdî”, *DİA*, TDV, Ankara 2003, XXVIII, 157-159.
- _____, “Te’vîlâtü’l-Kur’ân”, *DİA*, İstanbul 2012, XLI, 32-33.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, “Hâşîye”, *DİA*, TDV, İstanbul 1997, XVI, 419-422.
- Turgay, Nurettin, “Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsamüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 145-166.
- Uğur, Hakan, “Konya Yusufâğa ve Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi’ndeki Bazı Beydâvî Hâşiyeleri”, *Osmanlı Toplumunda Kur’an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-I-*, İlim Yayma Vakfı Kur’an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2011, s. 427-440.
- Uludağ, Süleyman, “Kâşânî Abdürrezzâk”, *DİA*, TDV, Ankara, 2002, XXV, 5-6.
- Unan, Fahri, “Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İlmî Verim”, *Koomduk İlimder Jurnalı/Sosyal Bilimler Dergisi*, (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi), sy. 5, Bişkek (2003), s. 14-34.
- Uzun, Mustafa, “Fevzi Efendi, Edirne Müftüsü”, *DİA*, TDV, İstanbul 1995, 506-509.

Yavuz, Yûsuf Şevki, “Kâdî Beyzâvî”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5-6, (1987-1988), s. 241-254.

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri”, *Osmanlı: Bilim*, (ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, c. VIII, s. 176-186.

Yekbaş, Hakan, “Metin Şerhi Geleneği Çerçevesinde Şârihlerin Divan Şiirine Yaklaşımları”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, (2008), s. 189-217.

Elektronik Kaynaklar

<http://mustafaresmiah.net/mustafaahi/tekkeler/tahtaminare.html> [21.09.2013]

<http://shamela.ws/browse.php/book-23842#page-1> [18.09.2013]

<http://shamela.ws/browse.php/book-26047#page-1> [18.09.2013]

<http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [18.09.2013]

<http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [18.09.2013]

<http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR>]18.09.2013]

EKLER

EK-1. TEFSİRDE ŞERH HÂŞİYE VE TA'LİK BİBLİYOGRAFYASI

1. Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ına Yazılan Şerh ve Hâşiye

- ❖ Alâüddin Ebû Bekir b. Muhammed b. Abdilhamîd el-Esmendî es-Semerkandî (v. 539/1144), *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân*.¹⁶⁹¹
- ❖ Muhammed Tâhir b. Muhammed Lâlezârî (v. 1204/1790), *el-Yâkûtu'l-hamrâ*.¹⁶⁹²

2. Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân'ına Yazılan Hâşiye

- ❖ Ebû's-Se'âdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Es'riddîn Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 606/1210), *el-İnsâf fî'l-Cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.¹⁶⁹³
- ❖ Abdülkâdir b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed el-İrâkî (v. 1288/1872), *Hâşiye alâ Tefsîri's-Sa'lebî*.¹⁶⁹⁴

3. İbn Sînâ'nın İhlâs ve Felak Sûreleri Tefsirlerine Yazılan Şerh ve Hâşiyeler

- ❖ Ebû Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed Devvânî (v. 908/1502), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs*.¹⁶⁹⁵
- ❖ Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'aşî (v. 1165/1751), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ*.¹⁶⁹⁶
- ❖ Ebû Sa'îd Mehmed b. Mustafa el-Hâdimî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-İhlâs li-İbn Sînâ*.¹⁶⁹⁷
- ❖ Ahmet Hamdi Akseki (v. 1370/1951), İbn Sina'nın İhlâs sûresi tefsirini Türkçe olarak şerh (İslam-Türk Filozofu İbn Sina'nın İhlâs Tefsiri) etmiştir.¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹¹ Mâtürîdiyye kelâm âlimlerinden Ebû'l-Mu'în en-Nesefî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* üzerine yaptığı açıklamalar talebesi Alâüddin Semerkandî tarafından *Şerhu Te'vîlâtü'l-Kur'ân* ismiyle derlenmiştir. Eserin tertibi ve ifadesi Nesefî'nin *Te'vîlât* derslerine katılan Alâüddin Semerkandî'ye aittir. (Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, I, 57 (neşredenin mukaddimesi); İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, II, 92; Bırışık, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 558; Günay, "Semerkandî Alâeddin", *DİA*, TDV, XXXVI, 471; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 41.)

¹⁶⁹² Mâtürîdî'nin *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli tefsirinden Fâtiha'nın 5. âyeti ile ilgilidir. Bırışık, "Şerh", XXXVIII, 558; Topaloğlu, "Te'vîlâtü'l-Kur'ân", XLI, 33.

¹⁶⁹³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 41-42; Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VI, 412; Şeşen, *Salahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti*, s. 272.

¹⁶⁹⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 609.

¹⁶⁹⁵ Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 48.

¹⁶⁹⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260; Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 52.

¹⁶⁹⁷ Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 56. Eser hakkında bk. Emine Taşçı, *Osmanlı Düşüncesinde İbn Sînâ Şarihlerinden Hadimî ve İhlâs Sûresi Hâşiyesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- ❖ Hafiz Sinobî, İhlâs sûresi tefsiri üzerine bir hâşiye yazmıştır.¹⁶⁹⁹
- ❖ Mevlânâ Ebu'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman da her iki sûrenin (İhlâs ve Felak) tefsirine birer hâşiye yazmış ve bu hâşiyeler bu iki sûrenin tefsiriyle birlikte basılmıştır.¹⁷⁰⁰

4. Begavî'nin Me'âlimü't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiye

- ❖ Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (v. 855/1452), *Havâş alâ Tefsîri'l-Begavî*.¹⁷⁰¹

5. Zemahşerî'nin el-Keşşâf'ına Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler

5.1. el-Keşşâf'a Yazılan Hâşiyeler

- ❖ el-Fazl b. Hasan et-Tabersî (v. 548/1144), *el-Kâfi eş-Şâfi min Kitâbi'l-Keşşâf*.¹⁷⁰²
- ❖ Ebü's-Se'âdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîriddin Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (v. 606/1210), *el-İnsâf fi'l-cem' beyne'l-Keşf li's-Sa'lebî ve'l-Keşşâf*.¹⁷⁰³
- ❖ Ebü'l-Bekâ Abdullah b. Hüseyin el-Ukberî (v. 616/1220), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁰⁴
- ❖ Abdüllatîf el-Hamevî (v. 629/1232), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁰⁵
- ❖ İbnü'l-Müneyyir Nâsirüddin Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mansûr b. Ebî Bekr el-İskenderî (v. 683/1284), *el-İntisâf mine'l-Keşşâf*.¹⁷⁰⁶
- ❖ Abdülkerîm b. Ali b. Ömer el-Ensârî Alemüddin el-İrâkî (v. 704/1305), *el-İnsâf mine'l-İntisâf fi mesâilî'l-hilâf beyne'z-Zemahşerî ve İbni'l-Müneyyir*.¹⁷⁰⁷
- ❖ Kutbüddin Mahmûd b. Mes'ûd el-Fârisî eş-Şîrâzî (v. 710/1311), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁰⁸ *el-İntisâf: Şerhu'l-Keşşâf*.¹⁷⁰⁹
- ❖ Ebû Ali Ömer b. Muhammed b. Halil el-Mağribî es-Sekûnî (v. 717/ 1317), *Kitâbü't-temyîz ale'l-Keşşâf: el-Muktedab mine't-temyîz li-mâ fi'l-Keşşâf mine'l-i'tizâl fi'l-Kitâbi'l-Azîz: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁰

¹⁶⁹⁸ *Selamet Dergisi*'nin 23 Mart 1949 yılı 11-79 sayısından itibaren "Kur'an'dan İlhamlar/İslam-Türk Filozofu İbn Sina'nın İhlâs Tefsiri" başlığı altında tefrika edilmeye başlanan Ahmet Hamdi Akseki'nin bu çalışması çeşitli aralıklarla 2 Kasım 1949 sayı 36-104'e kadar neşredilmeye devam etmiştir. Ancak İbn Sina'nın İhlâs sûresinin son âyeti ve faziletiyle ilgili açıklamalarıyla ilgili olan kısım yayınlanamamış, eksik kalmıştır. Bu eser hakkında bk. Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 61-62.

¹⁶⁹⁹ Bk. Güney, *İbn Sina'dan Elmalılı'ya İhlâs Sûresi Felsefî Tefsir Geleneği*, s. 271.

¹⁷⁰⁰ İbn Sînâ, *Tefsîru sûreti'l-İhlâs ve'l-Felak (me'a't-tercemeti ve'l-havâşî li-Mevlânâ Ebi'l-Kâsım Muhammed Abdurrahman)*, Delhi 1311.

¹⁷⁰¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1740.

¹⁷⁰² İsmâil Bâşâ, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 280; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1454-1455; Öz, "Tabersî" md, *DİA*, XXXIX, 325.

¹⁷⁰³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455.

¹⁷⁰⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455.

¹⁷⁰⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455.

¹⁷⁰⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455.

¹⁷⁰⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471.

¹⁷⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469.

¹⁷⁰⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455; Zirikli, *A'lâm*, V, 188.

- ❖ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Osman el-Ezdî İbnü'l-Bennâ (v. 721/1322), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷¹¹
- ❖ Şerefüddin Hasan b. Muhammed et-Tîbî (v. 743/1343), *Fütûhu'l-gayb fi'l-keşf an kınâ'i'r-rayb: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷¹²
- ❖ Hasan b. Muhammed b. Abdillâh et-Tîsî (v. 743/1343), *Şerhu'l-Keşşâf*.¹⁷¹³
- ❖ Ömer b. Abdurrahman el-Kazvînî (v. 745/1344), *el-Keşf ale'l-Keşşâf: el-Keşf an müşkilâtî'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁴
- ❖ Fahrüddin Ahmed b. Hasan b. Yûsuf el-Çârperdî (v. 746/1345), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁵
- ❖ İmâdüddin Yahya b. Ebi'l-Kâsım b. Amr b. Ali b. Ömer el-Alevî el-Yemenî (v. 750/1349), 1. *Tuhfetü'l-eşrâf fi keşfi gavâmidi'l-Keşşâf*, 2. *Dürerü'l-esdâf fi halli akdi'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁶
- ❖ Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdilgaffar el-Îcî (v. 756/1355), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁷
- ❖ Takıyyüddin Ali b. Abdi'l-Kâfi es-Sübkî (v. 756/1356), *Sebebü'l-inkifâf an kırâati'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁸
- ❖ Muhlis b. Abdillâh ed-Dihlevî el-Hindî (v. 764/1363), *Keşfü'l-Keşşâf*.¹⁷¹⁹
- ❖ Kutbüddin Muhammed b. Muhammed er-Râzî et-Tahtânî (v. 766/1364), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Tuhfetü'l-eşrâf fi Şerhi'l-Keşşâf*.¹⁷²⁰
- ❖ İftihârüddin Muhammed b. Nasriddin Muhammed ed-Damgânî (v. 775/1374), *Kâşifetü's-sicâf an vechi'l-Keşşâf*.¹⁷²¹
- ❖ Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷²²
- ❖ Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (v. 786/1385), *Enmûzecü'l-Keşşâf*.¹⁷²³
- ❖ Ahmed b. Muhammed b. Abdurrahman et-Tunusî (v. 790/1388), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷²⁴
- ❖ Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî (v. 792/1389), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷²⁵

¹⁷¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481-1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471.

¹⁷¹¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1482; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1455-1456; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469.

¹⁷¹³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 550.

¹⁷¹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷¹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷¹⁷ Nedim Yılmaz, *Adudu'd-dîn el-Îcî ve Tefsirdeki Metodu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1989), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45; Tahsin Görgün, "Îcî, Adudüddin" md, *DİA*, TDV, İstanbul 2000, XXI, 413.

¹⁷¹⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456.

¹⁷¹⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457.

¹⁷²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷²¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457.

¹⁷²² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, II, 353; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508, II, 90; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷²³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457.

¹⁷²⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457.

¹⁷²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1457; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

- ❖ Bahâüddin Ali b. Gıyâsiddin Abdilkerîm b. Abdilhamîd el-Hüseynî el-Alevî en-Neylî en-Necefî (v. 800/1398), 1. *el-İnsâf fi'r-reddi alâ sâhibi'l-Keşşâf*, 2. *el-Cüzâf min kelâmi'l-Keşşâf*.¹⁷²⁶
- ❖ Celâlüddin Ahmed b. Muhammed el-Hacendî (v. 802/1399), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷²⁷
- ❖ İzzüddin Yûsuf b. Hasan b. Muhammed es-Serâirî et-Tebrîzî (v. 804/1402), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷²⁸
- ❖ Sirâcüddin Ömer b. Reslân el-Bülkînî (v. 805/1403), *el-Keşşâf ale'l-Keşşâf*.¹⁷²⁹
- ❖ Muhibbüddin Ebü'l-Velîd Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd b. Gâzî el-Halebî (v. 810/1408), *Şerhu'l-Keşşâf*.¹⁷³⁰
- ❖ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürcânî (v. 816/1413), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³¹
- ❖ Mecdüddin Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzabâdî eş-Şîrâzî (v. 817/1415), *Kutbetü'l-haşşâf li-halli hutbeti'l-Keşşâf: Buğyetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf: Nuğbetü'r-reşşâf min hutbeti'l-Keşşâf*.¹⁷³²
- ❖ Muhammed b. Yûsuf el-Hüseynî ed-Dehlevî (v. 825/1422), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³³
- ❖ Veliyyüddin Ebû Zer'a Ahmed b. Abdirrahim b. Hüseyin b. el-İrâkî (v. 826/1423), *el-İnsâf ale'l-Keşşâf: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³⁴
- ❖ Yûsuf İbnü'l-Hüseyn el-Halvânî (v. 854/1451), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³⁵
- ❖ Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (v. 855/1452), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷³⁶
- ❖ Mevlânâzâde Ebü's-Se'âdât Muhammed b. Ahmed b. Ebî Yezîd b. Muhammed İbni Binti'l-Aksarâyî (v. 859/1454), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³⁷
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhammed el-Bistâmî Musannifek (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³⁸
- ❖ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷³⁹
- ❖ Ahmed b. Abdillâh el-Karîmî (v. 879/1474), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁰

¹⁷²⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁷²⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁷²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458-1459; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷³⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459.

¹⁷³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470. Eser hakkında bk. Gümüş, "Cürcânî ve Hâşiye ale'l-Keşşâf'ı", s. 177-190; Ömer Türker, *Seyyid Şerîf Cürcanî'nin Te'vil Anlayışı: Yorumun Metafizik, Mantiki ve Dilbilimsel Temelleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2006), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 193-137.

¹⁷³² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480, 1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471. Eser hakkında bk. Mehmet Selman Malkoç, *Nuğbetü'r-Raşşaf min Hutbeti'l-Keşşâf'ın Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁷³³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460.

¹⁷³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷³⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1482.

¹⁷³⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

¹⁷³⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

¹⁷³⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷³⁹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

- ❖ Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dı'l-Kâdî*.¹⁷⁴¹
- ❖ Alâüddin Ali et-Tûsî (v. 887/1483), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴²
- ❖ Seyfüddin Ahmed b. Muhammed el-Herevî Hafîdü'd-Teftâzânî (v. 906/1501), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Ta'lîka*.¹⁷⁴³
- ❖ Celâlüddin Muhammed b. Es'ad ed-Devvânî (v. 908/1502), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁴
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabâğî er-Rûmî (v. 942/1535), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁵
- ❖ Hayrüddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî (v. 948/1541), *Hâşiye ale'l-Keşşâf min sûreti'n-Nebe' ilâ âhiri'l-Kur'ân*.¹⁷⁴⁶
- ❖ Muhammed Gıyâsüddin Mansûr b. Muhammed Sadriddin eş-Şîrâzî (v. 949/1542) *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁷
- ❖ Ümmü Veled (İbn Ümmi Veled) Abdü'l-Evvel b. Hüseyin b. Hasan b. Hâmid er-Rûmî (v. 950/1544), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁸
- ❖ Muhammed b. Yahyâ Behrân es-Sa'dî el-Yemenî (v. 957/1550), *et-Tekmîlü's-şâf ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁴⁹
- ❖ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Hanefî b. Bilâl (v. 958/1551), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁵⁰
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhammed Hinnâvîzâde (Kınalîzâde) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁵¹
- ❖ Ebussuûd b. Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Me'âkîdü't-tarâf fî evâili Tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Feth mine'l-Keşşâf*.¹⁷⁵²
- ❖ Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz Habîbî'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Hanefî el-Mar'aşî (v. 983/1575), *Muhâkemât beyne'l-mevâdî'l-hilâf beyne'l-Kâdî ve Sâhibi'l-Keşşâf*.¹⁷⁵³
- ❖ Şeyhülislâm Meylî Zekerîyyâ b. Bayram er-Rûmî (v. 1001/1593), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁴⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁴¹ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 380, 383-384.

¹⁷⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479.

¹⁷⁴³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

¹⁷⁴⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

¹⁷⁴⁵ İsmâil Paşa, *İzahü'l-Meknûn*, II, 353; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 279.

¹⁷⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508, II, 593; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷⁴⁷ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509, II, 593; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462.

¹⁷⁴⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 495.

¹⁷⁴⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462.

¹⁷⁵⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462.

¹⁷⁵¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1462.

¹⁷⁵² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1480; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁵³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 292; Bu eser üzerine Hasan Yücel tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. *Tefsir Gelenğinde Ta'lîka Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lîka alâ Mevâdî'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁷⁵⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

- ❖ Muhammed b. Ahmed b. İsâ el-Mağribî (v. 1005/1597), *Gâyetü'l-ithâf fî mâ hafâ min kelâmil'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.¹⁷⁵⁵
- ❖ Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.¹⁷⁵⁶
- ❖ Sun'ullah b. Ca'fer el-Müftî (v. 1021/1612), *Hâşiye alâ evâilî'l-Keşşâf*.¹⁷⁵⁷
- ❖ İbrâhim b. Hüseyin el-Hemezânî (v. 1026/1617), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁵⁸
- ❖ Râdiyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebi'l-Lutf el-Makdisî (v. 1028/1619), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-u'ûd*.¹⁷⁵⁹
- ❖ Bahâüddin Muhammed b. Hüseyin b. Abdissamed el-Âmilî el-Hârisî (v. 1031/1622), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁰
- ❖ Kudbüddin b. Abdilhay ez-Zâhidî el-Kebîrî (v. 1050/1641), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁶¹
- ❖ Sâlih b. Dâvûd el-Yemenî (v. 1062/1652), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁶²
- ❖ Abdülhakîm b. Şemsiddin es-Siyâlkûtî (v. 1067/1656), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁶³
- ❖ Şihâbüddin Ahmed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659), *el-Keşf ani'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁴
- ❖ Hasan b. Ahmed el-Celâl (v. 1084/1674), *Menhu'l-eltâf bi-tekmileti Hâşiyeti'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁵
- ❖ Yahyâ b. Ömer Ali el-Alâî Minkârî el-Hanefî er-Rûmî (v. 1088/1678), *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁶
- ❖ Ahmed b. Sâlih b. Muhammed Ebi'r-Ricâl (v. 1092/1682), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁷
- ❖ Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*.¹⁷⁶⁸
- ❖ Sâlih b. Mehdî b. Ali el-Yemenî (v. 1108/1697), *el-İthâf li-talebeti'l-Keşşâf*.¹⁷⁶⁹
- ❖ Saçaklızâde Mehmet Efendi (v. 1145/1732), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁰
- ❖ Hâmid b. Ali b. İbrâhim ed-Dımeşkî el-İmâdî (v. 1171/1757), *el-İthâf fî şerhi hutbeti'l-Keşşâf*.¹⁷⁷¹
- ❖ Hocaîzâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî (v. Hicrî 12. asır), *İs'âfü'l-ithâf fî mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.¹⁷⁷²

¹⁷⁵⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁵⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁵⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷⁵⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193-194; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁶⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁶¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁶² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁷⁶³ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 509; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463-1464.

¹⁷⁶⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁶⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁷⁶⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁶⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁶⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 273.

¹⁷⁶⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁷⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 291.

¹⁷⁷¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 471; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁷² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465. Bu eserde Şemseddîn Muhammed eş-Şâmî'nin (v. 942/1536) hocası Süyûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli

- ❖ Muhammed Alyân el-Merzûkî eş-Şâfiî (v. 1355/1936), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁷³
- ❖ Abdülbâkî b. Molla Halil Hacı Derviş, *Kâşifü'l-Keşşâf: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁴
- ❖ Alâüddin Ali Behlevânî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁵
- ❖ Bahşî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁶
- ❖ Cerrahzâde Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁷
- ❖ Ebû Muhammed Şerefüddin Mevlânâ Nizâmüddin el-Elmâliğî, *Hakâiku'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁸
- ❖ er-Rahâvî, *Hâşiyetü'r-Rahâvî ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁷⁹
- ❖ Hoca Çelebi, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁰
- ❖ İbrâhim ez-Zâhidî, *Kâşifü'l-gavvâşî: Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸¹
- ❖ Mahmûd b. Ya'kûb et-Devrekî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸²
- ❖ Muhammed b. Muhammed Rızâ b. İsmâil b. Cemâlidin el-Kummî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸³
- ❖ Muhammed es-Sâdikî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁴
- ❖ Yûsuf b. Cemâlidin b. Hasan el-Arabî, *Risâle alâ Keşfi'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁵
- ❖ Yûsuf b. Hüseyin Ali el-Kuraşî el-Hanefî el-Antakî, *Hâşiye ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁶

5.2. el-Keşşâf'a Yazılan Ta'likler

- ❖ Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza b. Halil b. İsmâ er-Rûmî el-Hanefî (v. 834/1431), *Ta'likât alâ evâli'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁷
- ❖ Sâlih b. Ömer b. Reslân el-Bulkînî (v. 868/1464), *Ta'lik ale'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî*.¹⁷⁸⁸
- ❖ Mehdî b. Abdillâh eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 956/1550), *Ta'lik ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁸⁹

hâşiyesindeki Zemahşerî'ye tabi olduğuna dair Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri derlediği *el-İthâf fî Muâveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* adlı eser tenkit edilmektedir. Eser hakkında bk. Mustafa Erkekli, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kiraz, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, sy. 2, (2010), s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XX, sy. 1, (2011), s. 29-57.

¹⁷⁷³ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl*, Dârul-kütübî'l-ilmiyye, Beyrût 1424/2002'nin hâmişinde.

¹⁷⁷⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1482; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 265.

¹⁷⁷⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 264.

¹⁷⁷⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268.

¹⁷⁷⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁷⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁸⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 275.

¹⁷⁸¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464-1465.

¹⁷⁸² Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269.

¹⁷⁸³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁸⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁷⁸⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 263.

¹⁷⁸⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁸⁷ Fatîha ve Bakara sûresinin bir kısmı üzerine yazılmış bir eserdir. (İbrahim Hakkı Aydın, "Molla Fenârî", *DİA*, TDV, İstanbul 2005, XXX, 246.)

¹⁷⁸⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

- ❖ eş-Şerîf Mehdî-i el-Fikârî (el-Efkârî) Şîrâzî er-Rûmî (v. 957/1550), *Ta'likâ ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁹⁰
- ❖ Kemâlüddin Mehmed b. Şâşî el-Hanefî el-Ferkendî et-Taşkendî (v. 980/1572), *Ta'likâ alâ Tefsîri Sâhibi'l-Keşşâf bi-kavlihî Te'âlâ "Hattâ izâ lekiye gulâmen"*.¹⁷⁹¹
- ❖ Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), *Ta'likû'd-Dârendî alâ âyâtin min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.¹⁷⁹²
- ❖ Muhammed b. Yûsuf b. Ya'kûb el-Halebî (v. 1194/1780), *Ta'likât ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁹³
- ❖ Mustafa Muhammed b. Muhammed Rodosluzâde (v. 1113/1701), *Ta'lik ale'l-Keşşâf*.¹⁷⁹⁴

5.3. el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

5.3.1. Teftâzânî'nin Hâşiye ale'l-Keşşâf'ına Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Haydar b. Muhammed b. İbrâhim el-Hûfî/Havfî el-Herevî (v. 830/1427), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.¹⁷⁹⁵
- ❖ Hızır b. Celâleddin Ahmed Paşa es-Sivrihisarî er-Rûmî (v. 863/1458), *Tekârîr alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.¹⁷⁹⁶
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhammed Kuşcu (v. 879/1474), *Ta'lik alâ Hâşiyeti Sa'd: Hâşiye alâ Şerhi'l-Keşşâf li't-Teftâzânî*.¹⁷⁹⁷
- ❖ Ahmed b. Yahya b. Sa'diddin et-Teftâzânî (Hafîdü't-Teftâzânî) (v. 887/1482), *Hâşiye alâ evâilî Hâşiyeti Ceddihi*.¹⁷⁹⁸
- ❖ Muhammed b. Yûsuf b. Ömer es-Senûsî (v. 895/1489), *Muhtasaru Hâşiyeti't-Teftâzânî*.¹⁷⁹⁹
- ❖ Nizâmüddin Osman b. Abdillâh Mevlânâzâde (v. 901/1495), *Hâşiyetü'l-Hatâî alâ Hâşiyeti Sa'diddîn*.¹⁸⁰⁰

¹⁷⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319, III, 1462.

¹⁷⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319, III, 1462.

¹⁷⁹¹ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 496.

¹⁷⁹² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁹³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465.

¹⁷⁹⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465. Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 3654'te bulunan bu eser üzerinde yapılan bir incelemede eserin içeriğinin tefsirle değil usûl-i fıkıh ve mantıkla ilgili olduğu ifade edilmiştir. (Çiçek, Murat Sula, "Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta'likâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ 'Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve'l-Hakk' Adlı Risâlesi", s. 409.)

¹⁷⁹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479, 1482; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁷⁹⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁷⁹⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479. Ali Kuşcu'nun bu hâşiyesi üzerine de Abdülkerîm b. Abdilcebbâr ed-Dîmeşkî, *Mu'allemât Mevlânâ Abdülkerîm alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Mevlânâ Ali Kuşcu* ismiyle bir ta'likâ kaleme almıştır. Hakkında bk. Çiçek, "Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma", s. 315-328.

¹⁷⁹⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁷⁹⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

¹⁸⁰⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1458.

5.3.2. Cürcânî'nin Hâşiye ale'l-Keşşâf'ına Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Rumeli Kazaskeri Abdülkerîm b. Abdillâh er-Rûmî (v. 874/1470), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹⁸⁰¹
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî (v. 875/1471), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹⁸⁰²
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhammed et-Tûsî (v. 877/1472), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹⁸⁰³
- ❖ Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırımî (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf*.¹⁸⁰⁴
- ❖ Bedrüddin Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Muhammed el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî*.¹⁸⁰⁵
- ❖ Hatîbzâde Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim er-Rûmî Kastamonî (v. 901/1496), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹⁸⁰⁶
- ❖ Kara Kemâl Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid ale'l-Keşşâf*.¹⁸⁰⁷
- ❖ Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî: Ta'lîka alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf li'l-Cürcânî*.¹⁸⁰⁸
- ❖ İsmâüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (v. 945/1538), *Havâş alâ Hâşiyeti'l-Cürcânî*.¹⁸⁰⁹
- ❖ Pîr Muhammed el-Kirmânî (v. 951/1544), *Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Seyyid*.¹⁸¹⁰
- ❖ Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde (v. 968/1560), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Keşşâf: Ta'lîka alâ Hâşiyeti's-Seyyid eş-Şerîf alâ Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁸¹¹

5.3.3. Diğer el-Keşşâf Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'lîkler

- ❖ Cemâlüddin Abdullah b. Yûsuf b. Hişam (v. 762/1360), *Muhtasaru'l-intisâf ve'l-insâf min Tefsîri'l-Keşşâf*.¹⁸¹²

¹⁸⁰¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459. İsmâil Paşa, bu eserin Cürcânî'nin değil, Teftâzânî'nin *Hâşiye ale'l-Keşşâf*'ı üzerine yazılmış bir hâşiye olduğunu söyler. (Bk. *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 611)

¹⁸⁰² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459.

¹⁸⁰³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459.

¹⁸⁰⁴ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 375-377.

¹⁸⁰⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁸⁰⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1479; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1459-1460; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470.

¹⁸⁰⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461-1462; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 401-402.

¹⁸⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460, 1470.

¹⁸⁰⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460.

¹⁸¹⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460.

¹⁸¹¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1460, 1462.

¹⁸¹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456-1457. Bu eser İbnü'l-Müneyyir'in *el-İntisâf mine'l-Keşşâf* ve Alemüddin Abdülkerîm b. Ali el-İrâkî'nin *el-İnsâf* adlı iki eseri üzerine telhistir. Kâtib Çelebi eserin mukaddimesinden bazı önemli bilgiler de vermektedir. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1477)

- ❖ Cemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Fahrüddin el-Aksarâyî (v. 791/1388), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Kutbi't-Tahtânî: İ'tirâzât alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Kutbi't-Tahtânî*.¹⁸¹³
- ❖ Abdülkerîm b. Abdilcebbâr b. İbrâhim et-Tebrîzî (v. 825/1422), *el-Muhâkemât ale'l-Keşşâf beyne's-Şeyhayn Kutbü'r-Râzî ve'l-Aksarâyî*.¹⁸¹⁴
- ❖ Mansûr b. Hasan b. Ali b. İhtiyâridin el-Kuraşî el-Adevî el-Kâzerûnî (v. 860/1455), *Letâifü'l-eltâf fî tahkîki't-tTefsîr ve nakdi'l-Keşşâf*.¹⁸¹⁵
- ❖ Şemsüddin Ahmed b. Mûsâ el-Hayâlî er-Rûmî (v. 875/1470), *Hâşiye ale'l-Keşşâf: Müsveddetü Hayâlî ale'l-Keşşâf*.¹⁸¹⁶
- ❖ Abdülkerîm b. Abdilcebbâr ed-Dımeşkî, *Mu'allegât Mevlânâ Abdilkerîm alâ Şerhi'l-Keşşâf li-Mevlânâ Ali Kuşcu*.¹⁸¹⁷
- ❖ Ali b. Ömer el-Erzincanî, *Tevzîhu müşkilâti'l-Keşşâf*.¹⁸¹⁸

6. Râzî'nin Mefâtîhu'l-Gayb'ına Yazılan Hâşiye ve Ta'lîka

- ❖ Muhammed b. Kâdî Ayasluğ (v. 854/1451), *Hâşiye alâ Tefsîri'r-Râzî*.¹⁸¹⁹
- ❖ Molla İvaz b. Abdillâh el-Alâiyevî (v. 994/1585), *Ta'lîkât alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm min Mefâtîhi'l-gayb*.¹⁸²⁰

7. Necmeddin Dâye'nin Aynu'l-Hayât (Bahru'l-Hakâik)'ına Yazılan Şerh

- ❖ Abdullah b. Mahmud b. Şahfûr Necmiddin Dâye (v. 654/1257), *Şerhu Ayni'l-hayât*.¹⁸²¹

8. Kurtubî'nin el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Ta'lîk

- ❖ Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ahmed el-Hudayr, *et-Ta'lîk alâ Tefsîri'l-Kurtubî*.¹⁸²²

¹⁸¹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 267.

¹⁸¹⁴ Ayrıca İbn Simavna (v. 823/1420) da *Muhâkemât*'a cevaplar verdiği bir eser kaleme almıştır. (Bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1478-1479; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Özek, “el-Keşşâf”, *DİA*, XXV, 330.)

¹⁸¹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461.

¹⁸¹⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 508; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1456.

¹⁸¹⁷ Murad Molla Ktp. Murad Molla, nr. 269. Hakkında bk. Çiçek, “Kur'an'ın Varlığı Şeriatla mı Sağlanır?: Osmanlı Şerh Geleneğinde Bir Tartışma”, s. 315-328.

¹⁸¹⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 469; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464.

¹⁸¹⁹ *Mefâtîhu'l-gayb*'ın III. cildi üzerinedir. (Mecdî, *Hadâiku's-Şekâik*, I, 117.)

¹⁸²⁰ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 287.

¹⁸²¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, II, 1253. Habeşî aynı yerde bu tefsir üzerine Alâüddevle Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Beyâbankî es-Simnânî (v. 737/1336) tarafından yazılmış *Şerhu Ayni'l-hayât* isminde bir şerhten daha bahseder. Bu eser aslında bir şerh değil tefsirin bir tekmiyesi/zeylidir. (Bk. Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu, nr. 54.) Tefsir ve Simnânî'nin tekmiyesi hakkında bk. Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri*, s. 78-80; Algar, “Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî”, *DİA*, IV, s. 515-516.

¹⁸²² Bu ta'lîk el-Hudayr'ın *Tefsîru'l-Kurtubî* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-26047#page-1> [18.09.2013]

9. Sadreddin Konevî'nin İ'câzü'l-Beyân fî Keşfi Ba'dı Esrârî Ümmi'l-Kur'ân'ına Yazılan Hâşiye

- ❖ Atpazarî Osman Fazlı (v. 1102/1691), *Mir'âtü esrârî'l-irfân alâ İ'câzi'l-beyân*.¹⁸²³

10. Beyzâvî'nin Envâru't-Tenzîl'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler

10.1. Envâru't-Tenzîl'e Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Ebû Bekir b. Ahmed b. es-Sâîğ el-Hanbelî (v. 714/1315), *el-Hüsâmü'l-mâzî fî izâhi garîbi'l-Kâdî*.¹⁸²⁴
- ❖ Sedîdüddin el-Kâzerûnî (v. 745/1345), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸²⁵
- ❖ Cemâlüddin Abdürrahim b. Hasan b. Ali el-İsnevî (v. 772/1371), *Şerhu Envâri't-tenzîl*.¹⁸²⁶
- ❖ Ekmelüddin Muhammed b. Mahmûd el-Bâbertî (v. 786/1384), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸²⁷
- ❖ Şemsüddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî (v. 786/1385) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸²⁸
- ❖ İzzeddin İbn Cemâ'a Muhammed b. Abdilazîz b. Muhammed b. İbrâhim el-Kenânî eş-Şâfi'î (v. 819/1416), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸²⁹
- ❖ Ebû Na'îm Ahmed b. Abdillâh b. Bedriddin b. Müferrec el-Âmirî (v. 822/1420), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³⁰
- ❖ Ali b. Ahmed b. Ali el-Mehâimî el-Hindî (v. 835/1432), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³¹
- ❖ Kara Ya'kûb Şerefüddin b. İdris b. Abdillâh en-Niğdevî el-Karamanî (v. 844/1440), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³²
- ❖ Sadrullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Ali el-İsferâyinî (v. 849/1446), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³³
- ❖ İbnü't-Temcîd Muslihüddin Mustafa b. İbrâhim el-Hanefî er-Rûmî (v. 855/1451), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³⁴
- ❖ İmâdüddin Mansûr b. el-Hasan b. Ali b. Sadriddin el-Kureşî el-Kâzerûnî (v. 860/1456), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³⁵

¹⁸²³ Demir, *İstanbul Kütüphanelerinde Mevcut Matbu ve Yazma Fatiha Tefsirleri*, s. 59.

¹⁸²⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸²⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸²⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 138; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸²⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸²⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139.

¹⁸³⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

¹⁸³¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸³² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311-312.

¹⁸³³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸³⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

¹⁸³⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

- ❖ Hamza el-Karamanî Nûruddin b. Mahmûd er-Rûmî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl fî'z-zehrâveyn: Takşîru't-tefsîr: Tefsîru't-tefsîr*.¹⁸³⁶
- ❖ Ebü'l-Meyâmin Mustafa b. Hamza et-Tarsusî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Müsterâdu'l-envâr ve müstefadu'l-esrâr: Hâşiye ale'z-zehrâveyn*.¹⁸³⁷
- ❖ Hacı Baba İbnü's-Şeyh İbrâhim et-Tosyavî (v. 871/1466), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸³⁸
- ❖ Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman el-Mısırî İmâmü'l-Kâmiliyye (v. 874/1469), 1. *Şerh alâ Envâri't-tenzîl* (Mutavvel); 2. *Şerh alâ Envâri't-tenzîl* (Muhtasar).¹⁸³⁹
- ❖ Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Sa'd b. Mes'ûd el-Bergamevî el-Kâfiyeci (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁴⁰
- ❖ Seyyid Ahmed b. Seyyid Kırımî (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî: Misbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.¹⁸⁴¹
- ❖ Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/1474), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.¹⁸⁴²
- ❖ Adududdin Abdurrahman b. Yûsuf es-Sayrâmî (v. 880/1476), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁴³
- ❖ Seyfuddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kutluboğa et-Türkî (v. 881/1477), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁴⁴
- ❖ Molla Hüsrev Muhammed b. Ferâmerz b. Ali (v. 885/1480), 1. *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm mine'l-Keşşâf ve ba'dî'l-Kâdî*,¹⁸⁴⁵ 2. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ evâili Tefsîri'l-Kâdî: Ta'lîkât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁴⁶
- ❖ Ebü'l-Kâsım b. Ebî Bekir el-Leysî es-Semerkindî (v. 888/1483), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-Fâtîha*.¹⁸⁴⁷
- ❖ İbn Kâvân Bedrüddin Hasan b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Geylânî (v. 889/1485), *Hâşiye alâ hutbeti Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁴⁸
- ❖ Kâdî Bedrüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâfi'î el-Bulkînî (v. 890/1485), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁴⁹

¹⁸³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸³⁷ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

¹⁸³⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 530.

¹⁸³⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 138.

¹⁸⁴⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

¹⁸⁴¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸⁴² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸⁴³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

¹⁸⁴⁴ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

¹⁸⁴⁵ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 380, 383-384.

¹⁸⁴⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 286. Bu hâşiyeye Muhammed b. Abdü'l-Melik el-Bağdâdî (v.1016/1608) Bakara sûresinin sonuna kadar *Zeyl* yazmıştır. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190.)

¹⁸⁴⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

¹⁸⁴⁸ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 138; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁴⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139.

- ❖ Bedreddin Hasan Çelebi b. Muhammed Şâh b. Muhammed el-Fenârî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁵⁰
- ❖ Sinan Paşa (Hoca Paşa) Sinânüddin Yûsuf b. Hızır b. Celâlidin (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁵¹
- ❖ el-Hatîbü'l-Vezîrî Muhammed b. İbrâhim b. Osman b. Sa'îd el-Harrâşî (v. 891/1486), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁵²
- ❖ Rûşenî Dede Ömer Ziyâeddin el-Aydî el-Hanefî (v. 892/1487), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl: Müsterâdü'l-envâr ve müstefâdü'l-esrâr*.¹⁸⁵³
- ❖ Molla Gürânî Şemsüddin Ahmed b. İsmâil (v. 893/1488), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁸⁵⁴
- ❖ Nûruddin Abdurrahman b. Muhammed (v. 897/1492), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm mine'l-Beyzâvî*.¹⁸⁵⁵
- ❖ Muhammed Sâdık el-Hulvânî es-Semerkindî (v. hicrî X. asır), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁵⁶
- ❖ Muhammed el-Hanefî et-Tebrîzî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁵⁷
- ❖ Bayezid Halife b. Abdillâh el-Edirnevî er-Rûmî (v. 900/1494), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁵⁸
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. İbrâhim b. Hasan en-Niksarî (v. 901/1495), *Havâşî alâ Envârî't-tenzîl: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁵⁹
- ❖ Nizâmüddin Osman b. Abdillâh el-Hattâbî Mevlânâzâde (v. 901/1495), *Hâşiyetü Mevlânâzâde alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁶⁰
- ❖ Hatîbzâde Muhyiddin Mehmed b. Tâceddin (v. 901/1495), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁶¹
- ❖ Sadrüddin Muhammed b. İbrâhim eş-Şîrâzî (v. 902/1497), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁶²
- ❖ Kemâlüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebî Şerîf el-Kudsî (v. 903/1498), *Hâşiye: Ta'lik: et-Tâc ve'l-iklîl: Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁶³
- ❖ el-Ehaveyn Muhyiddin Muhammed b. Kâsım (v. 904/1499), *Hâşiyetü'l-Ehaveyn alâ ba'dı mevâdî' min Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁶⁴
- ❖ Ahîzade (Ahî Çelebi) Yûsuf b. Cüneyd et-Tokadî. (v. 905/1500), *Hâşiye ale'z-zehrâveyn mine'l-Kâdî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Müşâhedetü Envârî't-tenzîl fî mücâhedeti esrârî't-te'vîl*.¹⁸⁶⁵

¹⁸⁵⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

¹⁸⁵¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 293.

¹⁸⁵² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 312.

¹⁸⁵⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁸⁵⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁵⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁸⁵⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁵⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315.

¹⁸⁵⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁶⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁶¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335.

¹⁸⁶² Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

¹⁸⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315.

¹⁸⁶⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315.

¹⁸⁶⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

- ❖ Ebû Abdillâh Celâlüddin Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (v. 908/1502), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁶⁶
- ❖ Celâlüddin Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Süyûtî el-Mısırî (v. 911/1505), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî: Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*.¹⁸⁶⁷
- ❖ Hacı Hasanzâde Şemsüddin Muhammed b. Muslihiddin Mustafa (v. 911/1505), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm mine'l-Kâdî: er-Risâletü's-sultâniyye fî havâşî Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî li-sûreti'l-En'âm: Ta'lik*.¹⁸⁶⁸
- ❖ Abdülgafûr b. Salâh el-Lârî (v. 912/1507), *Hâşiyetü Abdülgafûr ale'l-Beyzâvî*.¹⁸⁶⁹
- ❖ Ahmed es-Sinobî (v. 914/1508), *Mazharu Envârî't-tenzîl fî keşfi Envârî't-te'vîl*.¹⁸⁷⁰
- ❖ Kâdî-i Bağdâd Kıvâmüddin Yûsuf b. Hasan el-Hanefî eş-Şîrâzî er-Rûmî (v. 918/1512), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁷¹
- ❖ Birgivîzâde Muslihiddin Mustafa (v. 919/1513), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî fî Tefsîri sûreti'l-Kadr*.¹⁸⁷²
- ❖ Kara Kemâl Kemâlüddin İsmâil Karamânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl: Şerhu Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁷³
- ❖ Şeyh Baba Ni'metullah b. Mahmûd en-Nahcivânî (v. 920/1514), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl li'l-Beyzâvî*.¹⁸⁷⁴
- ❖ Sinânüddin Yûsuf (Acem Sinan) b. İlyas et-Tebrîzî el-Gencevî (v. 922/1516), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik*.¹⁸⁷⁵
- ❖ Nûruddin Ahmed b. Muhammed b. Hızır el-Kâzerûnî (v. 923/1518), *Hâşiyetü'l-Kâzerûnî ale'l-Beyzâvî*.¹⁸⁷⁶
- ❖ Zekerîyyâ b. Muhammed el-Ensârî el-Mısırî (v. 926/1520), *Fethu'l-celîl bi-beyânî hafîyyi Envârî't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁸⁷⁷
- ❖ İdris b. Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî (v. 927/1520), *Hâşiye alâ ba'dı Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁸⁷⁸
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Berde'î et-Tebrîzî (v. 928/1521), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁷⁹
- ❖ Şeyhülislâm Zenbillî Ali Efendi (v. 932/1525), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁸⁰
- ❖ Cemâl Halife İshak b. Muhammed el-Hanefî es-Sûfî el-Karamanî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁸⁸¹

¹⁸⁶⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315-316.

¹⁸⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315.

¹⁸⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Brockelmann, *GAL*, I, 531.

¹⁸⁶⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 315.

¹⁸⁷⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 294.

¹⁸⁷¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷² Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 266.

¹⁸⁷³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260.

¹⁸⁷⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531, 633; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁷⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

¹⁸⁸⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 299.

- ❖ Muhammed b. el-Hâc Hasan er-Rûmî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁸²
- ❖ İbn Hilâl Muhammed b. Ali b. Şemsiddin el-Halebî (v. 933/1527), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁸³
- ❖ Muslihuddin Mustafa b. Halil Taşköprizâde el-Hanefî er-Rûmî (v. 935/1528), *Hâşiye alâ Tefsîri ba'dî'l-Kâdî*.¹⁸⁸⁴
- ❖ Şemsüddin Ahmed b. Süleyman b. Kemâl Paşa et-Tokâdî (v. 940/1533), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁸⁵
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. Ali el-Karabağî er-Rûmî (v. 942/1535), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ cüz'i'n-Nebe'*.¹⁸⁸⁶
- ❖ İsmâil b. Abdillâh eş-Şîrvânî (v. 942/1535), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁸⁷
- ❖ İsmâüddin İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (v. 945/1538), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁸⁸
- ❖ Sa'dullâh Sa'dî Çelebi b. İsmâ b. Emirhan ed-Dadayî el-Kastamonî (v. 945/1539), *el-Fevâidü'l-behiyye: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁸⁹
- ❖ Ebü'l-Fadl el-Kureşî es-Sıddîkî Kâzerûnî (v. 945/1539), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁹⁰
- ❖ Hayreddin Hızır b. Mahmûd b. Ömer el-Atûfî el-Merzifonî (v. 948/1541), 1. *Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî: Mir'âtü't-te'vîl*;¹⁸⁹¹ 2. *Hâşiye alâ Tefsîri kavlihî Te'âlâ fe-suhkan li-ashâbi's-sa'îr*.¹⁸⁹²
- ❖ Şeyhzâde Muhyiddin Mehmed b. Muslihiddin Mustafa b. Şemsiddin el-Hanefî el-Kocevî er-Rûmî (v. 950/1543), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁹³
- ❖ Köprücükzâde Sinânüddin Yûsuf (v. 952/1545), 1. *Hâşiye alâ tefsîri'l-Mülk mine'l-Kâdî*; 2. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁹⁴
- ❖ Şâh Tâhir b. Radyıyiddin el-İsmailî el-Hüseynî el-Kâşî (v. 952/1545), *Hâşiye alâ Tefsîri Beyzâvî*.¹⁸⁹⁵
- ❖ Ebü'l-Hayr İsmâ b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Muhammed el-İcî es-Seyyid es-Safevî (v. 953/1546), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Fâtîha min Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁸⁹⁶

¹⁸⁸¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

¹⁸⁸² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140.

¹⁸⁸³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316-317.

¹⁸⁸⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

¹⁸⁸⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

¹⁸⁸⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

¹⁸⁸⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

¹⁸⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190-191; Brockelmann *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 738; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317; Durmuş, "İsferâyînî İsmâüddin", *DİA*, XXII, 517.

¹⁸⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

¹⁸⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Brockelmann, *GAL*, I, 531, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

¹⁸⁹¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 639; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319.

¹⁸⁹² Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 100, vr. 1b-7a.

¹⁸⁹³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 188; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 295.

¹⁸⁹⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 280.

¹⁸⁹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319.

- ❖ Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman b. Hüseyin Hattâb (v. 954/1548), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁹⁷
- ❖ Bedrüddin Mahmûd b. Abdillâh er-Rûşenî el-Aydînî (v. 956/1550), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁹⁸
- ❖ Nasrullah b. Muhammed el-Acemî el-Halhâlî (v. 962/1555), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁸⁹⁹
- ❖ Kara Çelebi Muhyiddin Muhammed b. Hüsâmiddin et-Tirevî el-Hanefî (v. 965/1557), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Risâletün ta'likâ alâ tefsîri kavlihî Te'âlâ min Envâri't-tenzîl "yevme ye'tî ba'du âyâtî Rabbik"*.¹⁹⁰⁰
- ❖ Arabzâde Muhammed b. Muhammed (v. 965/1557), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰¹
- ❖ Ahmed b. Abdilevvel el-Kazvînî (v. 966/1558), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰²
- ❖ Muslihuddin Mustafa b. Şa'bân Sürûrî el-Hanefî el-Gelibolî er-Rûmî (v. 969/1561), 1. *el-Hâşiyetü'l-kübrâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*,¹⁹⁰³ 2. *el-Hâşiyetü's-suğrâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰⁴
- ❖ Arabzâde Muhyiddin b. el-Vâiz Muhammed b. Ömer el-Antâkî er-Rûmî (v. 969/1561), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰⁵
- ❖ Fadl b. Rûşenîzâde (v. 969/1561), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁰⁶
- ❖ Pîr Mehmed b. Îsâ (v. 970/1563), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁰⁷
- ❖ Mahmûd b. el-Hüseyin el-Efdalî el-Hâziki es-Sâdıkî el-Geylânî (v. 970/1563), *Hidâyetü'r-râvî ile'l-fârûki'l-müdâvî li'l-acz an Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰⁸
- ❖ Vâiz Çelebi Ahmed b. Mahmûd el-Karamanî el-Lârendî (v. 971/1563), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁰⁹
- ❖ Garsüddin el-Halebî (v. 971/1563), *Şerhu Tefsîru'l-Beyzâvî: Ta'lik*.¹⁹¹⁰
- ❖ Sıyâmî b. Velî el-Hayrabolî (v. 971/1563), *Hâşiyetü's-Sıyâmî 'âlâ Envâri't-tenzîl: Ta'likât ale'l-Beyzâvî*.¹⁹¹¹
- ❖ Mehmed b. Mustafa (v. 971/1563), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹¹²

¹⁸⁹⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319.

¹⁸⁹⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319.

¹⁸⁹⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319-320.

¹⁸⁹⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 263.

¹⁹⁰² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189-190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁹⁰⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189-190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰⁵ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 531.

¹⁹⁰⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320.

¹⁹⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 320-321.

¹⁹⁰⁹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹¹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹¹¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

¹⁹¹² Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 283.

- ❖ Mahmûd Paşa İmâmzâde Mehmed İstanbulî (v. 973/1565), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹¹³
- ❖ Mehmed b. Mahmûd el-Amâsî (v. 973/1565), *Hâşiye ale'l-Kâdî*.¹⁹¹⁴
- ❖ Kara Dede Kemâlüddin İbrâhim b. Zeyniddin Yahyâ b. Bahşî b. İbrâhim el-Amasyevî (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁹¹⁵
- ❖ Abdülkerîmzâde Muhammed b. Abdilvehhâb (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹¹⁶
- ❖ Dede Cengî Efendi (v. 975/1567), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹¹⁷
- ❖ Nasrullah b. Abdillâh el-Manasturî er-Rûmî (v. 976/1568), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹¹⁸
- ❖ Abdülazîz b. Ali b. Abdilazîz (v. 976/1568), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹¹⁹
- ❖ Muslihuddin Mustafa b. Pîr Ali Bostanzâde er-Tirevî el-Aydînî (v. 977/1569), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî li-sûreti'l-En'âm: Ta'lik*.¹⁹²⁰
- ❖ Muslihuddin Muhammed el-Lârî (v. 977/1569), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹²¹
- ❖ Ahmed b. Abdillâh el-Fevrî (v. 978/1570), *Hâşiye alâ ba'dı Mevâdî'ı'l-Kâdî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹²²
- ❖ Alâuddin Ali b. Muhammed Hinnâvîzâde (Kınalızade) (v. 979/1571), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁹²³
- ❖ Kemâlüddin Mehmed b. Şâşî el-Ferkendî et-Taşkendî el-Hanefî (v. 980/572), *Hâşiye alâ sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹²⁴
- ❖ Sinan Efendi (v. 980/1572), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-En'âm ve'l-Mülk*.¹⁹²⁵
- ❖ Abdülkâdir b. Ahmed el-Fakîhî (v. 982/1574), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: el-Meslekü'l-ebzah fî tevzîhi kelâmi'l-Beyzâvî fî mâ nüsiha*.¹⁹²⁶
- ❖ Ebussuûd Muhammed b. Muhammed el-İmâdî (v. 982/1574), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Hâşiye alâ Tefsîri Fâtihati'l-Kitâb*.¹⁹²⁷

¹⁹¹³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 19; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹¹⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁹¹⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 278.

¹⁹¹⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹¹⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁹¹⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹¹⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹²⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321-322. Eser hakkında bk. Ömer Dumlu, "Tireli Bostan Çelebi ve Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî", *Türk Kültüründe Tire II*, Tire 2008, s. 183-190.

¹⁹²¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹²² Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 270.

¹⁹²³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹²⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322; Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 496.

¹⁹²⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740.

¹⁹²⁶ Brockelmann, *GAL*, I, 531; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

- ❖ Zeynüddin Abdülkâhir el-Fakîhî el-Mekkî (v. 982/1574), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.¹⁹²⁸
- ❖ Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz Habîbî'l-Kâdirî el-Bektûnî el-Hanefî el-Mar'aşî (v. 983/1575), *Muhâkemât beyne'l-mevâdî 'l-hilâf beyne'l-Kâdî ve Sahibi'l-Keşşâf*.¹⁹²⁹
- ❖ İbrâhim b. Sa'd b. İbrâhim el-Kürdî el-Halebî (v. 984/1576), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁹³⁰
- ❖ Muhaşşî Sinanüddin Yûsuf b. Hüsamiddin b. İlyas el-Amasî er-Rûmî (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Kâdî (mine'l-En'âm ile'l-Kehf)*.¹⁹³¹
- ❖ Nişancîzâde Ahmed Çelebi b. Müverrih Mehmed Paşa b. Ramazan (v. 986/1578), 1. *Takrîrât alâ evveli sûreti'l-En'âm min Tefsîri'l-Kâdî*, 2. *İ'râbü'l-Kur'ân li-sûreti'l-A'raf min Tefsîri'l-Kâdî*.¹⁹³²
- ❖ Şemsüddin eş-Şettârî (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹³³
- ❖ Muhammed b. Abdillatîf Buhârîzâde (v. 986/1578), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁹³⁴
- ❖ Pervîz b. Abdillâh er-Rûmî (v. 987/1579), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹³⁵
- ❖ Muhammed Emin b. Emir Padişah el-Hüseynî el-Buhârî ed-Dımaşkî (v. 987/1579), *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*.¹⁹³⁶
- ❖ Kâdîzâde Şemsüddin Ahmed b. Bedriddin Mahmûd Efendi el-İstanbulî (v. 988/1580), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹³⁷
- ❖ Esed Mu'îdüddin eş-Şîrâzî Molla Esed eş-Şâfi'î (v. 993/1585), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹³⁸
- ❖ Habîbullâh b. Muhammed eş-Şîrâzî (v. 994/1585), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁹³⁹
- ❖ Molla İvaz b. Abdillâh el-Manavgâdî el-Hanefî (v. 994/1585), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.¹⁹⁴⁰
- ❖ Abdülganî b. Emirşah b. Mahmûd el-Boluvî el-Geredevî (v. 995/1586), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁴¹
- ❖ Sadrüddin b. Rûhillâh b. Sadriddin eş-Şîrvânî (v. 997/1588), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁴²

¹⁹²⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269.

¹⁹²⁸ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 529.

¹⁹²⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1461; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 292; Bu eser üzerine Hasan Yücel tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bk. *Tefsir Geleneğinde Ta'lika Kültürü (Mu'îdzâde Muhammed b. Abdilazîz el-Mer'aşî'nin (983/1575) Naklu's-Sifâr'ı: Ta'lika alâ Mevâdî'l-Hilâf beyne'z-Zemahşerî ve'l-Beydâvî)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

¹⁹³⁰ Brockelmann, *GAL*, I, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹³¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 191; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹³² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹³³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹³⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹³⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹³⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Brockelmann, *GAL*, I, 530; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹³⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁹³⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹³⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹⁴⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 190; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

¹⁹⁴¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

- ❖ Vecîhüddin Abdurrahman el-Alevî el-Hindî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁴³
- ❖ Mustafa b. Muhammed el-Haneî el-Kastamonî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁴⁴
- ❖ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hasan b. Abdissamed el-Buhârî es-Samsunî (v. 998/1589), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁴⁵
- ❖ eş-Şeyh Ahmed et-Taşkendî (v. 999/1590), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî min sûreti'l-En'âm ilâ âhiri'l-Kur'ân*.¹⁹⁴⁶
- ❖ Keşf Kudretzâde (v. hicrî XI. asır), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁴⁷
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. Mustafa Vânîzâde (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁴⁸
- ❖ Şeyhülislam Meylî b. Bayram el-Ankaravî (v. 1001/1591), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîka alâ Tefsîri sûreti'l-A'râf min Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁴⁹
- ❖ Yûsuf b. Mahmûd b. Kemâliddin el-Gürânî (v. 1000/1591), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁵⁰
- ❖ Hüseyin b. Refî'üddin Muhammed el-Mar'aşî (v. 1001/1592), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁵¹
- ❖ Ebü'z-Zühed Muhammed b. Muhammed (v. 1004/1596), *Şihâbü'l-Mâzî bi Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁵²
- ❖ Muhammed b. Ahmed b. Îsâ el-Mağribî el-Mâlikî (v. 1005/1597), *Gâyetü'l-ithâf bi mâ hafâ min kelâmi'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.¹⁹⁵³
- ❖ Şeyhülislam Hoca Sa'düddin Muhammed b. Hasan Can (v. 1008/1599), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.¹⁹⁵⁴
- ❖ Ahmed b. Rûhillah el-Ensârî el-Haneî el-Câbirî er-Rûmî (v. 1008/1600) *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lîk*.¹⁹⁵⁵
- ❖ Molla Ahmed Şemsüddin Karabâgî (v. 1009/1600), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁵⁶
- ❖ Abdülhalîm Ahîzâde (v. 1013/1605), *Hâşiye ale'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*.¹⁹⁵⁷
- ❖ Molla Ali Sultan el-Kârî el-Herevî (v. 1014/1606), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁵⁸
- ❖ Hüseyin el-Halhâlî el-Hüseynî (v. 1014/1606), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîk*.¹⁹⁵⁹

¹⁹⁴² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹⁴³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 323.

¹⁹⁴⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁴⁵ Brockelmann, *GAL*, I, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 322.

¹⁹⁴⁶ Cevdet Bey, *Tefsir Tarihi*, s. 137.

¹⁹⁴⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

¹⁹⁴⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁴⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 531, *Suppl.* I, 740; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁵⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁵¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁵² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁵³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324-325.

¹⁹⁵⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 275.

¹⁹⁵⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁵⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531.

¹⁹⁵⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1463.

¹⁹⁵⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

- ❖ Sıbgatullah b. Rûhillah el-Berveçî (v. 1015/1607), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: İrâetü'd-Dekâik*.¹⁹⁶⁰
- ❖ Abdülbâkî b. Dursun er-Rûmî Bikâî (v. 1015/1607), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶¹
- ❖ Muhibbüddin Takiyyüddin Ebü'l-Fadl Muhammed b. Ebî Bekir b. Dâvûd b. Abdirrahman el-Ulvânî el-Hamevî (v. 1016/1608), *Havâş alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶²
- ❖ Alâüddin Muhammed b. Ali el-Haskefî (v. 1018/1677), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Sûretü'l-İsrâ*.¹⁹⁶³
- ❖ Celâl Nasîr Cenâbî (v. 1019/1610), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁶⁴
- ❖ el-Kâdî Nûrullah el-Mar'aşî et-Tüsterî (v. 1019/1610), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁶⁵
- ❖ Muhammed b. Cemâlidin b. Ramazan eş-Şîrvânî (v. 1020/1612), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶⁶
- ❖ Bedrüddin el-Hasan es-Saffûrî el-Bûrînî (v. 1024/1616), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶⁷
- ❖ Şeyh b. İlyâs el-Medenî Molla Şeyhî el-Kürdî (v. 1025/1617), *Hâşiye alâ Şerhi Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁶⁸
- ❖ Ahmed b. Ali en-Nevbî (v. 1027/1618), *Keşfü'l-ahvâli'l-mübtezile fî sebki kelâmi'l-Beyzâvî li-mezhebi'l-Mu'tezile*.¹⁹⁶⁹
- ❖ Râdiyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebillutf el-Makdisî (v. 1028/1619), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-su'ûd*.¹⁹⁷⁰
- ❖ Kemâlüddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁷¹
- ❖ Muhammed b. Mûsâ b. Alâiddin (v. 1031/1621), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁷²
- ❖ Bahâüddin Muhammed Hüseyin b. Abdissamed Âmilî el-Cübbe'î (v. 1031/1621), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁷³
- ❖ Muhammed b. Abdilhak (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Risâle fî es'iletin alâ mevâdî' min Envâri't-tenzîl bu'isehâ ilâ Şeyh Hasan el-Bûrînî*.¹⁹⁷⁴

¹⁹⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁶¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁶² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁶³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

¹⁹⁶⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

¹⁹⁶⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 608; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 325.

¹⁹⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 189; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326, 328.

¹⁹⁶⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

¹⁹⁶⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

¹⁹⁶⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 342-343.

¹⁹⁷⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193-194; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326, III, 1463.

¹⁹⁷¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

¹⁹⁷² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

¹⁹⁷³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

¹⁹⁷⁴ Brockelmann, *GAL*, I, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326.

- ❖ Ömer b. Muhammed el-Üskübî el-Kostantinî (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁷⁵
- ❖ Çıkrıkçızâde Altıparmak Mehmed b. Mehmed el-Üskübî (v. 1033/1623), 1. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*; 2. *Ta'likâ alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁷⁶
- ❖ Muhammed b. Yûsuf el-Hamîdî Yahyâ er-Rûmî (v. 1033/1623), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁷⁷
- ❖ Ganîzâde Nâdirî (v. 1034/1625), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*;¹⁹⁷⁸ 2. *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁷⁹
- ❖ Mehmed Emîn İbn Sadreddin eş-Şîrvânî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik*.¹⁹⁸⁰
- ❖ Yûsuf b. Muhammed Han el-Karabâğî (v. 1035/1626), *Hâşiye alâ Tefsîri evâili sûreti'l-Feth*.¹⁹⁸¹
- ❖ Molla Abdüsselâm el-Lâhûrî (v. 1037/1628), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁸²
- ❖ Ebü'l-Vicâhe İsâ b. Mürşid (v. 1037/1628), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁸³
- ❖ Aziz Mahmud Hüdâyî el-Üsküdârî (v. 1038/1628), *Risâle fî Halli Kelâmi'l-Beyzâvî fî Evâili sûreti Tâha*.¹⁹⁸⁴
- ❖ Abdüsselâm b. Ebî Sa'îd b. Muhibbillah Ahmed b. Abdirrahîm el-A'zamî el-Hüseynî el-Kirmânî (v. 1039/1629), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁸⁵
- ❖ Mustafa b. Pîr Muhammed Azmizâde Hâletî (v. 1040/1630), *Hâşiye ale'l-Kâdî*.¹⁹⁸⁶
- ❖ Menhullah/Fethullah b. Mahmûd b. Muhammed el-Beylûnî (v. 1042/1633), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁸⁷
- ❖ Nûruddin Ali b. İbrâhim el-Halebî (v. 1044/1635), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁸⁸
- ❖ Muhammed b. Mûsa el-Bosnevî (v. 1046/1636), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹⁸⁹
- ❖ Ali b. İbrâhim el-Gürânî (v. 1049/1639), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹⁰
- ❖ Ahmed b. Tevfîk el-Geylânî (v. 1051/1642), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹¹
- ❖ Mehmed b Mustafa en-Niksarî (v. 1052/1643), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî: Ta'lik*.¹⁹⁹²

¹⁹⁷⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326-327.

¹⁹⁷⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 262.

¹⁹⁷⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁷⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 271.

¹⁹⁷⁹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 271.

¹⁹⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335, II, 23; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸⁴ Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3743.

¹⁹⁸⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

¹⁹⁸⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327-328.

¹⁹⁸⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁸⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹⁰ Brockelmann, *GAL*, I, 532.

¹⁹⁹¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹² Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 290.

- ❖ Abd Ali b. Nâsır b. Rahmetillah el-Huveyzî (v. 1053/1644), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹³
- ❖ Abdülhalîm b. Abdillâh er-Rûmî el-Germiyânî (v. 1055/1646), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹⁴
- ❖ Abdullâh b. İbrâhim el-Gürânî (v. 1059/1650), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ sûreti'l-Feth*.¹⁹⁹⁵
- ❖ Muhammed Hâşim el-Hasenî b. Emîn Kâsım Geylânî (v. 1061/1651), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.¹⁹⁹⁶
- ❖ Abdullâh el-Geredî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹⁷
- ❖ Nûruddin Nûrullah Muhammed Refî' b. Abdirrahim eş-Şîrvânî (v. 1065/1655), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lik*.¹⁹⁹⁸
- ❖ İbnü's-Sâîğ Muhammed b. İbrâhim el-Mısrî (v. 1066/1656), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.¹⁹⁹⁹
- ❖ Abdülhakîm b. Şemsiddin el-Hindî es-Siyâlkûtî (v. 1067/1656), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁰
- ❖ Hacı Halife Katib Çelebi (v. 1067/1657), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁰¹
- ❖ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî (v. 1069/1659), *Hâşiyetü's-Şihâb alâ Tefsîr'l-Beyzâvî: İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râdî: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁰²
- ❖ Ebü'l-Vefâ Muhammed b. Ömer b. Abdilvehhâb (v. 1071/1661), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰³
- ❖ Hüseyin b. Şihâb b. Hüseyin b. Candar el-Bikâî el-Âmilî (v. 1076/1666), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁴
- ❖ Şeyhîzâde Abdurrahman b. Süleyman (v. 1078/1668), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁵
- ❖ Muhammed b. Şerîf b. Yûsuf b. Mahmûd b. Kemâlidin el-Gürânî (v. 1078/1668), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁶
- ❖ Burhânüddin Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed b. Îsâ el-Meymûnî el-Mısrî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁷
- ❖ Kırımlı Muhammed b. Kadreşî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁰⁸

¹⁹⁹³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328.

¹⁹⁹⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532.

¹⁹⁹⁸ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

¹⁹⁹⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

²⁰⁰⁰ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

²⁰⁰¹ Kâtib Çelebi, *Mîzânu'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak*, Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ, İstanbul 1306.

²⁰⁰² Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

²⁰⁰³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

²⁰⁰⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329-330.

²⁰⁰⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰⁰⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰⁰⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰⁰⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532.

- ❖ Manisalı Kuddûsî Abdurrahman (v. 1080/1669), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Şerhu manzûme-i Tefsîri'l-Kâdî: Ta'lik*.²⁰⁰⁹
- ❖ Abdülkâdir b. Mustafa es-Saffûrî ed-Dîmeşkî (v. 1081/1670), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹⁰
- ❖ Hamza Efendi (v. 1081/1670), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹¹
- ❖ Mahmûd b. Abdillâh el-Mevsîlî el-Hanefî (v. 1082/1672), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹²
- ❖ Sâlih b. İshâk eş-Şîrvânî el-Karabâğî (v. 1083/1673), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰¹³
- ❖ Muhammed b. Kemâliddin b. Muhammed b. Hamza el-Hüseynî el-Hanefî (v. 1085/1675), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹⁴
- ❖ Hızır b. Mehmed Amasyevî (v. 1086/1676), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹⁵
- ❖ Ebü't-Tayyib Muhammed b. Muhammed Kadızâde el-Medenî (v. 1087/1677), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰¹⁶
- ❖ Minkârîzâde Yahyâ Efendi (v. 1088/1677), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰¹⁷
- ❖ Sandıklı Kâdî Abdülhalîm b. Pîr Kadem b. Şeyh Nasûh b. Mûsâ (v. 1088/1677), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰¹⁸
- ❖ Zeynüddin Abdurrahman b. Yûsuf b. Ali (v. 1089/1678), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰¹⁹
- ❖ İbnü'l-İmâd Ebü'l-Fellâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed Hanbelî (v. 1089/1678), *Nüzhetü zâtî'l-İmâd alâ Tefsîri'l-Allâme el-Beyzâvî li-sûreti Yâsîn*.²⁰²⁰
- ❖ Muhammed b. Ali b. Muhammed Şeffî'i'l-Hüseynî (v. 1091/1681), *Cevâhirü'l-esrâr ve zehâirü'l-envâr: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²¹
- ❖ Abdü'l-Cevâd b. Ebi'l-Kâsım b. Muhammed el-Mahallî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²²
- ❖ el-Mirza Muhammed b. Hasan İsfahân (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²³
- ❖ Ebü Yûsuf Ya'kûb el-Lâhûrî el-Bünyânî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²⁴
- ❖ Hâmid b. Mustafa el-Aksarâyî el-Konevî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî ve Tefsîri'z-Zemahşerî*.²⁰²⁵

²⁰⁰⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹⁰ Brockelmann, *GAL*, I, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532.

²⁰¹² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹³ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330.

²⁰¹⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 330-331.

²⁰¹⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 285.

²⁰¹⁸ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 259.

²⁰¹⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

- ❖ Damad Vâni Mustafa b. Abdillâh el-Kürdî (v. 1098/1687), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²⁶
- ❖ Feyzullah Efendi Abdurrahman b. Muhammed Mahallî (v. 1099/1688), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²⁷
- ❖ Habîb el-Aksarayî (v. hicrî XII asır), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰²⁸
- ❖ Îsâ b. Osman es-Sindî (v. hicrî XII asır) *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰²⁹
- ❖ Cârullah el-Hüseynî Âbâdî (v. hicrî XII asır), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰³⁰
- ❖ Muhammed Hâzin b. Abdilkerîm (v. 1100/1689), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰³¹
- ❖ Mustafa b. Hasan el-Antâkî (v. 1100/1689), *Hâşiye alâ cüz'i'n-Nebe' li'l-Beyzâvî: Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰³²
- ❖ Abdullah b. Hasan el-Afîf el-Kâzerûnî (v. 1102/1691), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰³³
- ❖ Muhammed b. Abdîrrasûl b. Abdi's-Seyyid b. Abdîrrasûl el-Berzincânî (v. 1103/1692), 1. *es-Safâvî alâ subhi Fâtihati'l-Beyzâvî*; 2. *Enhâru's-selsebîl fî Şerhi Envâri't-tenzîl*.²⁰³⁴
- ❖ Hacı Evhad Şeyhî Hüseyin b. Abbas el-İstanbulî (v. 1105/1694), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰³⁵
- ❖ Tefsîrî Debbağ Mehmed b. Hamza el-Ayıntabî (v. 1111/1699), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰³⁶
- ❖ Müneccimbaşı Dervîş Ahmed Dede b. Lütfillah es-Selanikî (v. 1113/1701), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰³⁷
- ❖ Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî Debbağzâde (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ Tefsîri cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.²⁰³⁸
- ❖ Muhammed Akkirmânî (v. 1114/1702), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰³⁹
- ❖ Ali b. Muhammed el-Halhâlî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁴⁰
- ❖ Şeyhülislam Feyzullah b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Erzurumî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁴¹

²⁰²⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1464; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 470; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331-332. Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 273.

²⁰²⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 331.

²⁰²⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰²⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰³⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰³¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

²⁰³² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 263.

²⁰³³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

²⁰³⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332-333.

²⁰³⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 272.

²⁰³⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

²⁰³⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 289.

²⁰³⁸ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²⁰³⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁴⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²⁰⁴¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

- ❖ Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî (v. 1117/1705), 1. *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*;²⁰⁴² 2. *Ta'likâ alâ kavlihî Te'âlâ "Yâ Dâvûdu"*;²⁰⁴³
- ❖ el-Aka Hâdî b. Muhammed b. Sâlih b. Ahmed el-Mâzenderânî (v. 1120/1708), *Hâşiye alâ Tefsîri Envâri't-tenzîl*.²⁰⁴⁴
- ❖ Ahmed b. Hayriddin es-Sobicevî el-Aydınî (v. 1120/1708), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁴⁵
- ❖ Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadî er-Rûmî (v. 1123/1711), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁴⁶
- ❖ Cemâlüddin b. Rûkniddin el-Ceştî (v. 1124/1712), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁴⁷
- ❖ Ahmed b. Muhammed el-Halebî (v. 1124/1712), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁴⁸
- ❖ Şumnuhu İbrâhim Vahdî b. Hacı Mustafa b. Mehmed (v. 1126/1715), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁴⁹
- ❖ Gulâmu Nakşibend b. Atâ (v. 1126/1715), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁵⁰
- ❖ Abdürrahim b. Mahmûd b. Muhammed Münteşirzâde (v. 1128/1716), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵¹
- ❖ Emânullah b. Nûrullah b. el-Hüseyn el-Hanefî el-Banarsî (v. 1133/1721), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵²
- ❖ Şerefüddin b. Muhyiddin b. Sadriddin b. Muhammed el-A'zamî (v. 1133/1721), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵³
- ❖ Ebû Bekir b. et-Tâhir el-Âmidî (v. 1134/1722), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵⁴
- ❖ İsmâil Hakkı Bursevî (v. 1137/1725), 1. *Şerh alâ cüz'i'l-âhir li'l-Kâdî el-Beyzâvî*;²⁰⁵⁵ 2. *Ta'likâ alâ evâli Tefsîri'l-Beyzâvî: Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.²⁰⁵⁶
- ❖ Ebü'l-Hasen Nûreddin Sindî (v. 1138/1726), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁵⁷
- ❖ İbrâhim b. İsmâil el-Mostarî (v. 1138/1726), *Hâşiye alâ dîbâceti Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁵⁸
- ❖ Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Yûsuf Efendizâde (v. 1140/1727), *Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.²⁰⁵⁹

²⁰⁴² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 295-296.

²⁰⁴³ Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1794. Hakkında bk. Baltacı, *Müstakil Ayet Tefsirleri -Kastamonu Yazmaları-*, s. 115.

²⁰⁴⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²⁰⁴⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 277.

²⁰⁴⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318-319; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 279.

²⁰⁴⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²⁰⁴⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 273.

²⁰⁴⁹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 277.

²⁰⁵⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²⁰⁵¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 267.

²⁰⁵⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 267.

²⁰⁵⁷ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁵⁹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740.

- ❖ Abdülganî b. İsmâil en-Nablûsî (v. 1143/1731), 1. *et-Tahrîrû'l-havî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*; 2. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶⁰
- ❖ Saçaklızâde Mehmed Efendi Mar'âşî (v. 1145/1732), 1. *Desîsâtü'l-Beyzâvî: Risâle fî'r-reddi alâ ba'zi müdde'âyâtî'l-Beyzâvî: Risâle alâ tab'i'l-Beyzâvî el-felsefetü desse fî tefsîrih: Risâle fî't-tılâ'î alâ ba'zî'd-desâisi'l-vâkıati fî Tefsîri'l-Beyzâvî*;²⁰⁶¹ 2. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶²
- ❖ Mestcizâde Abdullah b. Ömer b. Osman b. Mûsâ (v. 1148/1735), 1. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*;²⁰⁶³ 2. *el-Mi'yâr li-mâ fî Tefsîri'l-Kâdî mine'l-ahbâr*.²⁰⁶⁴
- ❖ Mehmed Emîn Üsküdârî (v. 1149/1736), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶⁵
- ❖ Abdurrahman b. Ömer es-Sefercelânî (v. 1150/1738), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶⁶
- ❖ Muhammed b. Ömer b. Osman ed-Dârendî er-Rûmî (v. 1152/1740), 1. *Ta'lîku'd-Dârendî alâ âyâtî min Tefsîri'l-Keşşâf ve'l-Beyzâvî*;²⁰⁶⁷ 2. *Makâle fî Tefsîri sûreti Tâhâ min Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶⁸
- ❖ Nûruddin b. Muhammed b. Sâlih el-Ahmed Âbâdî el-Hindî (v. 1155/1743), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁶⁹
- ❖ Muhammed Refî' b. Ferec el-Geylânî (v. 1160/1747), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁷⁰
- ❖ Bursalı Abdurrahman Rahîmî Mevczâde (v. 1161/1748), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl: Ta'lîk*.²⁰⁷¹
- ❖ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilganî el-Aclûnî (v. 1162/1748), *Fethu'l-celîl alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁷²
- ❖ Ebü'n-Nâfi' Ahmed b. Muhammed Kazâbâdî (v. 1163/1749), 1. *Hâşiye alâ sûreti'l-Fâtîha li'l-Beyzâvî*; 2. *Tenvîrû'l-basâir bi-Envârî't-tenzîl*.²⁰⁷³
- ❖ Mehmed b. Velî b. Resûl el-Kırşehrî el-İzmirî (v. 1165/1751), *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²⁰⁷⁴
- ❖ Debbağ Müftü Ahmed el-Mar'âşî (v. 1165/1751), 1. *Tahkîku teveccühi'l-Beyzâvî fî sûreti'l-Bürûc*; 2. *Tahkîku cevâbi's-Sa'dî an i'tirâzi sâhibi'l-Keşf ale'l-Kâdî*; 3. *Ta'lîka alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁷⁵

²⁰⁶⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁶¹ Bk. Kiraz, "Saçaklızade Mehmed Efendi'nin Beyzavi'ye Yönelik Eleştirileri", s. 319-367.

²⁰⁶² Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁶³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁶⁴ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, II, 28.

²⁰⁶⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 334.

²⁰⁶⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁶⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335, III, 1465; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

²⁰⁶⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 283.

²⁰⁶⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁷⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁷¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁷² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335.

²⁰⁷³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335-336; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 280.

²⁰⁷⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁷⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 260.

- ❖ Yûsufzâde Abdullah Hilmi el-Amasî (v. 1167/1753), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁷⁶
- ❖ Dâvûd b. Muhammed el-Karsî er-Rûmî el-Hanefî (v. 1169/1756), *Hâşiye alâ Tefsîri'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.²⁰⁷⁷
- ❖ Kemahlı Osman b. Ya'kûb (v. 1171/1757), *Hâşiye alâ sûreti'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl: Nûru'l-ef'ide*.²⁰⁷⁸
- ❖ Muhammed Ebû Sa'îd el-Hâdimî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl min cüz'i Amme: Ta'lîk*.²⁰⁷⁹
- ❖ Muhammed el-Büleydî el-Endelüsî el-Mâlikî el-Mağribî (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁸⁰
- ❖ İnâyetullah b. Abdillâh el-Buhârî Ahvend (v. 1176/1762), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁸¹
- ❖ Altunuçokzâde Abdullah b. Mehmed Altûnî el-İstanbulî (v. 1183/1770), *Hâşiye: el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi Tefsîril-Beyzâvî*.²⁰⁸²
- ❖ Abdulgafûr Lebîb Âmidî (v. 1185/1772), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'lîkât*.²⁰⁸³
- ❖ Sıbgatullah b. İbrâhim Haydar el-Haydarî (v. 1187/1774), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁸⁴
- ❖ Muhammed b. Abdillâh el-Kayserî (v. 1188/1775), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁸⁵
- ❖ Küçük Ahmedzâde Ebû Bekir el-Âmidî (v. 1190/1776), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁸⁶
- ❖ Aydınî Karatepeli Hüseyin (v. 1191/1777), *Hâşiye alâ ba'dı aksâmi Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁸⁷
- ❖ Konevî İsmâil Efendi (v. 1195/1780), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁸⁸
- ❖ Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer b. Ali el-Kal'î (v. 1199/1785), *Şerh alâ hutbeti Envâri't-tenzîl*.²⁰⁸⁹
- ❖ Ali b. Sâdık b. Muhammed b. İbrâhim b. Hüseyin ed-Dağıştanî (v. 1199/1785), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹⁰
- ❖ Muhammed b. Hasan et-Tedâvenî (v. 1200/1786), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹¹

²⁰⁷⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, IV, 241; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁷⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁷⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁷⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁸⁰ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁸¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 336.

²⁰⁸² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 262.

²⁰⁸³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁸⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁸⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁸⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269.

²⁰⁸⁷ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁸⁸ Brockelmann, *GAL*, I, 532; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 531; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁸⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²⁰⁹⁰ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337-338.

²⁰⁹¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

- ❖ Ömer b. Ali b. İbrâhim b. Halil el-İsbirî (v. 1202/1788), *Kâşifü Envâri't-tenzîl: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹²
- ❖ Ali b. Muhammed b. Ali el-Âmidî (v. 1203/1789), *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti Yâsîn min Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹³
- ❖ Gazzîzâde Mustafa Nesîb el-Bursevî (v. 1204/1790), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'îlk*.²⁰⁹⁴
- ❖ İsmâil Müfid Efendi (v. 1210/1796), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹⁵
- ❖ Mehmed Mekkî Efendi el-İstanbulî (v. 1212/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: Ta'îlkât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁹⁶
- ❖ Sa'îd b. Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hâdimî el-Konevî (v. 1213/1798), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹⁷
- ❖ Tatzâde Hüseyin et-Tirevî (v. 1214/1799), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²⁰⁹⁸
- ❖ Ahmed Osman İmâmzâde (v. 1217/1803), *Hülâsâtü'n-nükûl: Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²⁰⁹⁹
- ❖ Muhammed Halîl Dâvûdzâde (v. 1220/1805), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰⁰
- ❖ Hâmid b. Abdîrrahîm el-Ganpûrî (v. 1221/1806), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰¹
- ❖ Damad Hasan b. Ahmed Safranbolî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰²
- ❖ Ebû Ya'kûb Yûsuf (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰³
- ❖ Müftizâde Mehmed Sadık b. Abdîrrahîm b. Süleyman b. Abdillatîf el-Erzincanî (v. 1223/1808), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁰⁴
- ❖ Halîl b. Ahmed Hîmmet el-Konevî (v. 1224/1809), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰⁵
- ❖ Manisalı Halil Na'îmî (v. 1230/1814), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰⁶
- ❖ Ebû İshakzâde Atâullah Mehmed b. Şerîf Mehmed el-İstanbulî (v. 1236/1821), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁰⁷
- ❖ Hüseyin b. Muhammed er-Rûmî (v. 1236/1821), *Bedrî'l-münîr: Hâşiye ale'l-Beyzâvî*.²¹⁰⁸
- ❖ Ahmed es-Sâvî el-Mâlikî (v. 1241/1826), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁰⁹

²⁰⁹² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰⁹³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰⁹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²⁰⁹⁵ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²⁰⁹⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 284-285.

²⁰⁹⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²⁰⁹⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

²⁰⁹⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰¹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²¹⁰² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 289.

²¹⁰⁵ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰⁶ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532.; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 269.

²¹⁰⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁰⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

- ❖ Mustafa b. İsmâil er-Rûmî (v. 1244/1828), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹⁰
- ❖ Mantıkî Mustafa Efendi (v. 1244/1828), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹¹
- ❖ Abdullah b. Muhammed Kâtibzâde (v. 1246/1831), *Hâşiye alâ cüz'i Amme*.²¹¹²
- ❖ Gazzîzâde Abdullatîf (v. 1247/1832), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹³
- ❖ İbn Âbidin Muhammed Emin (v. 1252/1836), *Hâşiyetü'l-Beyzâvî*.²¹¹⁴
- ❖ Muhammed Âbidin b. Ahmed b. Ali b. Murad el-Ensârî es-Sindî (v. 1257/1842), *Havâş alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹¹⁵
- ❖ Ali Ekber b. Ağâ Ali b. İsmâil b. Halîl el-Horasânî eş-Şîrâzî (v. 1263/1847), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹⁶
- ❖ Muhammed b. Muhammed et-Tayyib b. Ahmed b. Selâme et-Trablusî et-Tûnusî (v. 1266/1850), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹¹⁷
- ❖ Abdülhalîm b. Abdîrabb b. Abdîlâlî b. Nizâmmeddin el-Ensârî (v. 1286/1870), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹⁸
- ❖ Nasrullah eş-Şîrâzî (v. 1291/1875), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹¹⁹
- ❖ Ahmed b. Abdîlkerîm b. Îsâ b. Ahmed Ni'metullah el-Halebî (v. 1293/1877), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²⁰
- ❖ Hocazâde Abdullah b. Abdîrrahman el-Kilisî Enverî (v. 1303/1886), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²¹
- ❖ Muhammed b. Muhammed Bakır Fâzîlî'l-Erivânî (v. 1306/1889), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²²
- ❖ Çuhadarzâde Hacı Keşfî Mustafa el-Yozgadî (v. 1308/1890), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹²³
- ❖ Muhammed Kâmil b. Mustafa b. Mahmûd et-Trablusî (v. 1315/1898), *Takrîr alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²⁴
- ❖ Süleymaniyeli Maksûd b. Şah Veli (v. 1330/1914), *Letâîfü't-te'vîl alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²⁵
- ❖ Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman b. Muhammed en-Neccâr (v. 1331/1913), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²⁶

²¹¹⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹¹² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹¹⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹¹⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹²⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹²¹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 275; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XVI, (2002), s. 118.

²¹²² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹²³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 759; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 119.

²¹²⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340.

²¹²⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 282; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 123-124.

²¹²⁶ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 340-341.

- ❖ Köysancaklı Mehmed b. Hacı Molla Abdullah (v. 1332/1914), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹²⁷
- ❖ Tâhir el-Cezâirî (v. 1338/1920), *Tefsîru'l-Kur'ân: Tefsîru'l-Beyzâvî*.²¹²⁸
- ❖ Muhammed b. Hüseyin b. Halil eş-Şîrâzî (v. 1340/1922), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹²⁹
- ❖ Muhammed b. Hüseyin Abdüssamed el-Hârisî el-Cebbârî (v. 1345/1926), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹³⁰
- ❖ Bedrüddin Muhammed b. Yûsuf b. Abdurrahman b. Abdilvehhâb ed-Dîmeşkî (v. 1354/1935), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹³¹
- ❖ Serbestzâde Ahmed Efendi (v. 1939), *Tercümân-ı Kur'ân-Tefsîru Kâdî Beyzâvî*.²¹³²
- ❖ Manisalizâde Mustafa Şevket Efendi (v. 1954), *Kâdî Beyzâvî ile Ebu's-suûd Arasında Bir Mukayese*.²¹³³
- ❖ Ahmed b. Hüseyin b. Sinan, *Hâşiye alâ evâili Envâri't-tenzîl*.²¹³⁴
- ❖ Ali Efendi, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹³⁵
- ❖ Alîmullah el-Hindî, *Hâşiye alâ Sûre 4, Âyet 93*.²¹³⁶
- ❖ Arabzâde Abdurrahman b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹³⁷
- ❖ Cemâleddin Efendi, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹³⁸
- ❖ Ebû İbrâhim Şehriyâr b. Muhammed Yâr b. Kılıç b. Mirzâ el-Belhî, *Sirâcü't-te'vîl şerhî Envâri't-tenzîl*.²¹³⁹
- ❖ el-Hac Ahmed Sa'îd, *Şerhu Tefsîri'l-Fâtiha min Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁴⁰
- ❖ el-Hâc Ekber Nüvâb eş-Şîrâzî, *Hâşiyetü'l-Besmele*.²¹⁴¹
- ❖ Gazzî Şihâbüddin Ahmed b. Abdillâh, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁴²
- ❖ Gurabzâde Abdürrahim b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁴³
- ❖ Hamza Dârendevî, *Hâşiye alâ Tefsîri cüz'i'n-Nebe'*.²¹⁴⁴
- ❖ Hasan b. Muhammed b. Abdilgânî b. Mîr Padîşâh Gânîzâde, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁴⁵
- ❖ Hasan b. Muhammed es-Saffûrî ed-Dîmeşkî, *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁴⁶
- ❖ Hüsâm Çelebi Feyzullah b. Muhammed, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁴⁷

²¹²⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 281; Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 142.

²¹²⁸ Abdullah Emin Çimen, "Tâhir el-Cezâirî", *DİA*, TDV, İstanbul 2010, XXXIX, 397.

²¹²⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 341.

²¹³⁰ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

²¹³¹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 341.

²¹³² Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. XV, (2002), s. 79.

²¹³³ Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I", s. 91.

²¹³⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

²¹³⁵ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 262.

²¹³⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

²¹³⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 263.

²¹³⁸ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740.

²¹³⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 314.

²¹⁴⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 261.

²¹⁴¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139.

²¹⁴² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141.

²¹⁴³ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 271.

²¹⁴⁴ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 273.

²¹⁴⁵ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

²¹⁴⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

- ❖ Hüseyin b. Derviş Ali el-Kırımî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁴⁸
- ❖ Kâdî Ömer b. Abdillâh er-Rûmî, *Şerh alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁴⁹
- ❖ Karamânîzâde, *Hâşiye alâ Tefsîri sûreti'l-Mülk*.²¹⁵⁰
- ❖ Kâşif b. Muhammed Sâdık Âsâf, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl: Sûretü'l-Fâtîha*.²¹⁵¹
- ❖ Mazharuddin, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁵²
- ❖ Mehmed b. Vâiz b. Velican el-Mar'aşî el-İzmirî, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁵³
- ❖ Molla Yeğen Damadzâde, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁵⁴
- ❖ Muhammed el-Abbâsî, *Keşfü'l-hakki'l-yakîn fî Tefsîri'l-Kâdî Nâsiriddin*.²¹⁵⁵
- ❖ Muhammed Sivasî, *Hâşiye alel-Beyzâvî li'l-cüz'i'l-âhir*.²¹⁵⁶
- ❖ Ni'metullah Perveşnî el-Aydînî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁵⁷
- ❖ Sâdık, *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî alâ sûreti Yâsîn*.²¹⁵⁸
- ❖ Sadrüddin Nasrüddin b. el-Mirza Sâlih et-Tabâtabâî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁵⁹
- ❖ Sirozlu Yûsuf b. Hamza el-İlyâsî, 1. *Hâşiye-i kadîme ale'l-Beyzâvî*, 2. *Hâşiye-i cedîde ale'l-Beyzâvî*.²¹⁶⁰
- ❖ Şeyh Muhammed eş-Şîrânî, *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁶¹

10.2. Envârü't-Tenzîl'e Yazılan Ta'likler

- ❖ Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed b. Ali Cürcânî (v. 816/1413), *Ta'lik: Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl*.²¹⁶²
- ❖ Fethullah b. Muhammed Emin b. Sa'diddin eş-Şîrvânî er-Rûmî el-Hanefî (v. 857/1453), *Ta'likât alâ ba'di'l-âyât mine'l-Kâdî*.²¹⁶³
- ❖ Muhyiddin Muhammed b. el-Kâsım (v. 904/1499), *Ta'lik*.²¹⁶⁴
- ❖ Muhyiddin b. Yavsî b. Mustafa el-İmâdî el-Hanefî es-Sûfî el-İskilibî er-Rûmî (v. 920/1514), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁶⁵
- ❖ Alâüddin Ali b. Muhyiddin Muhammed Âlâî Şerîf b. Muhibbî eş-Şîrâzî (v. 945/1539), *Misbâhu't-ta'dîli fî keşfi Envârî't-tenzîl: Ta'lik*.²¹⁶⁶

²¹⁴⁷ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 276.

²¹⁴⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 276.

²¹⁴⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139.

²¹⁵⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 279.

²¹⁵¹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

²¹⁵² Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741.

²¹⁵³ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 283.

²¹⁵⁴ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 740.

²¹⁵⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 324.

²¹⁵⁶ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 287.

²¹⁵⁷ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹⁵⁸ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 292.

²¹⁵⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.

²¹⁶⁰ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹⁶¹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹⁶² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 140; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

²¹⁶³ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 183-186.

²¹⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533.

²¹⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 533; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 316.

- ❖ eş-Şerîf Mehdî-i Şîrâzî er-Rûmî el-Fikârî (el-Efkârî) (v. 957/1550), *Ta'likâ ale'l-Beyzâvî*.²¹⁶⁷
- ❖ Muhammed b. İbrâhim İbn el-Hanbel el-Halebî (v. 971/1563), *Ta'lik 'âlâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁶⁸
- ❖ Garsüddin Halîl b. Ahmed b. Halîl b. Nakîb (v. 971/1563), *Ta'likâ alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁶⁹
- ❖ Mehmed b. Sarı Gürüz (v. 990/1582), *Ta'likât alâ kavlihî Te'âlâ “ve kâlû lev-lâ ünzile aleyhi melek” min Tefsîri'l-Kâdî*.²¹⁷⁰
- ❖ Ebû Bekir el-Kârî Küçük Hamdzâde (v. hicrî 11. asır), *Ta'lik alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁷¹
- ❖ Muhammed b. Abdilganî (v. 1036/1627), *Ta'lik*.²¹⁷²
- ❖ Hidâyetullah b. Muhammed el-Alâî (v. 1039/1630), *Ta'likâ alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁷³
- ❖ Muhammed b. Muhammed b. Ali Şeyhzâde el-Vardârî (v. 1055/1645), *Ta'likâ alâ evâili sûreti Hûd min Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁷⁴
- ❖ Remzi Efendi (v. 1100/1689), *Ta'lik: Lem'atü'l-envâr*.²¹⁷⁵
- ❖ Simkeş Feyzî Hasan b. Abdillâh el-İstanbulî (v. 1102/1691), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁷⁶
- ❖ Abdullâh b. Haydar el-Kürdî es-Safevî el-Hüseyyin Âbâdî (v. 1107/1696), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁷⁷
- ❖ Şeyhülislâm Abdürrahim Efendi Menteşizâde (v. 1128/1715), *Ta'lik: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁷⁸
- ❖ Rahîmî Erzurum Müftüsü Muhammed Hâzık Efendi (v. 1176/1763), *Ta'likât alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁷⁹
- ❖ Osman Efendi el-Kostantinî (v. 1211/1796), *Ta'likât alâ Envâri't-tenzîl*.²¹⁸⁰
- ❖ Tatarcıkzâde Abdullâh b. Osman el-Kırımî (v. 1211/1796), *Ta'likâ alâ Tefsîri sûreti'l-En'âm min Envâri't-tenzîl*.²¹⁸¹
- ❖ Burdurlu Halil Efendi (v. 1269/1853), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁸²

²¹⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319.

²¹⁶⁷ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, II, 1481; İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 319, III, 1462.

²¹⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

²¹⁶⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 321.

²¹⁷⁰ Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, s. 496.

²¹⁷¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

²¹⁷² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

²¹⁷³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 192; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 327.

²¹⁷⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 328; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 297.

²¹⁷⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

²¹⁷⁶ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 271; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, III, 406, 497.

²¹⁷⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 333.

²¹⁷⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

²¹⁷⁹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 337.

²¹⁸⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 339.

²¹⁸¹ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 296.

- ❖ Hasan Fehmi Efendi (v. 1294/1878), *Ta'lik*.²¹⁸³
- ❖ Kadı Hanefî, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beyzâvî*.²¹⁸⁴
- ❖ Muhammed Fâzıl eş-Şîransî, *Ta'lik alâ cüz'i'n-Nebe' min Envâri't-tenzîl*.²¹⁸⁵
- ❖ Muhammed Hafîd, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî fî sûreti Yâsîn*.²¹⁸⁶
- ❖ Seyyid Osman el-Konevî, *Ta'likât alâ ba'dî'l-mevâdî' min Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁸⁷
- ❖ Süleyman b. Ahmed el-Kilisî, *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁸⁸

10.3. Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

10.3.1. Sa'dî Çelebi'nin Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Abdullah b. Muhammed el-Kürdî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'diddin*.²¹⁸⁹
- ❖ Mustafa b. Süleyman (v. 1073/1663), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁰
- ❖ Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (v. 1096/1685), *Hâşiye alâ Envâri't-tenzîl: İ'tirâzât alâ Hâşiyeti Sa'dî Çelebi*.²¹⁹¹
- ❖ Kara Halil b. Hasan b. Muhammed el-Boyabadî er-Rûmî (v. 1123/1711), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî ale'l-Beyzâvî*.²¹⁹²
- ❖ Balîzâde Mustafa, *Hâşiye alâ Hâşiyeti Sa'dî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹³
- ❖ Mahmûd b. Hasan el-Manisavî, *Hallü Hâşiyeti Sa'dî Çelebi alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁴

10.3.2. İsmâüddin'in Hâşiye alâ Envâri't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Abdurrahman b. İbrâhim el-Kürdî (v. 1064/1654), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmâiddin İbrâhim b. Muhammed el-İsferâyînî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁵
- ❖ Uşşâkîzâde Abdülbâkî (v. 1090/1680), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmâiddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁶
- ❖ Muhammed b. Hasan b. Ahmed el-Kevâkibî el-Halebî (v. 1096/1685), *Hâşiye alâ Hâşiyeti İsmâiddin el-İsferâyînî alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁷

²¹⁸² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534; Özel, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II”, s. 114.

²¹⁸³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 336; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 534.

²¹⁸⁴ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 278.

²¹⁸⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Brockelmann, *GAL: Suppl.*, I, 741; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

²¹⁸⁶ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 287.

²¹⁸⁷ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 281.

²¹⁸⁸ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 281.

²¹⁸⁹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

²¹⁹⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

²¹⁹¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 142; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

²¹⁹² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318-319; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 279.

²¹⁹³ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 265.

²¹⁹⁴ Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 282.

²¹⁹⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317.

²¹⁹⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 141; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 335; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 317-318; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 297.

²¹⁹⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

- ❖ Mustafa Mirzâ b. Abdirra'ûf (v. 1135/1723), *el-Fevâidü'l-mekkiyye ve'l-fütühâtü'l-hicâziyye alâ Hâşiyeti'l-İsâmiyye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²¹⁹⁸
- ❖ Cârullah Veliyyüddin Efendi Yenişehirî (v. 1151/1738), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Tefsîri'l-Beyzâvî li'l-İsâm*.²¹⁹⁹
- ❖ Seyyid Abdullah b. Abdirrahman es-Sivasî, *Merâmü't-tâlibîn alâ Hâşiyeti'l-Mevlâ İsâmiddin alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²²⁰⁰

10.3.3. Diğer Envâru't-Tenzîl Hâşiyelerine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

- ❖ Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman b. Ömer b. Reslân el-Bülkînî (v. 790/1388), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-İsnevî alâ Envârî't-Tenzîl*.²²⁰¹
- ❖ İzzeddin İbn Cemâ'a Muhammed b. Abdilazîz b. Muhammed İbn İbrâhim el-Kenânî eş-Şâfi'î (v. 819/1416), *Hâşiye alâ Şerhu'l-İbrî*.²²⁰²
- ❖ Hüsâmüddin Ali el-Bitlisî (v. 909/1504), *Kadı Beyzavi Hâşiyesine Şerh*.²²⁰³
- ❖ Şemsüddin Muhammed b. Ali b. Yûsuf eş-Şâmî es-Sâlihî (v. 942/1535), *el-İthâf bi-temyîzi ma tebi'a fîhi'l-Beyzâvî sâhibe'l-Keşşâf*.²²⁰⁴
- ❖ Hocaâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî (v. hicrî XII asır), *İs'âfü'l-İthâf fî Mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf*.²²⁰⁵
- ❖ Muhammed b. Abdilmelik el-Bağdâdî (v. 1016/1608), *Hâşiye alâ Hâşiyeti Molla Hüsrev*.²²⁰⁶
- ❖ Burhâneddin İbrâhim b. Hasan el-Kürdî el-Gürânî (v. 1101/1690), 1. *et-Tahrîrû'l-hâvî li-cevâbi îrâdi İbn Hacer ale'l-Beyzâvî*; 2. *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*.²²⁰⁷
- ❖ Mustafa b. Ali el-Üsküdarî (v. 1107/1696'den sonra), *Tuhfetü'l-ihvân ve hidâyetü's-sıbyân: Hâşiye alâ Hâşiyeti's-Şihâb el-Hafâcî*.²²⁰⁸

²¹⁹⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 318.

²¹⁹⁹ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 335; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 267.

²²⁰⁰ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 258.

²²⁰¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 311.

²²⁰² İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139.

²²⁰³ Bu şerhin hangi hâşiye üzerine kaleme alındığı belli değildir. Hakkında bk. Nurettin Turgay, "Klasik Osmanlı Dönemi Müfessirlerinden Hüsâmüddin Ali el-Bidlisî ve Tefsirciliği", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları-II-*, İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2013, s. 159-162.

²²⁰⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193; Brockelmann, *GAL*, I, 532; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 342. Müellif bu eserde Süyûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli hâşiyede bazı itizâlî konularda Zemahşerî'ye tâbi olduğuna dair Beyzâvî'ye yönelttiği eleştirileri bir araya toplamıştır. Eser hakkında bk. Mustafa Erkekli, *Beydâvî Tefsirinin Tenkidine Dair Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1990), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kiraz, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", s. 29-57.

²²⁰⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, III, 1465. Bu eserde Şemseddin Muhammed eş-Şâmî'nin (v. 942/1536) hocası Süyûtî'nin *Envâru't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli hâşiyesindeki Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri derlediği *İs'âfü'l-İthâf fî Mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* adlı eser tenkit edilmektedir. Eser hakkında bk. Kiraz, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", s. 29-57.

²²⁰⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 313.

²²⁰⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 332.

- ❖ Karabaşzâde Ali b. İbrâhim (v. 1110/1698), *Hâşiye alâ Hâşiyeti'l-Lârî li-Kâdîzâde*.²²⁰⁹
- ❖ Hasan Paşazâde Mehmed Sa'd b. Hasan el-Karahisarî (1190/1776), *Risâle fî def'i i'tirâzâtî İbn Kemâl ale'l-Beyzâvî*.²²¹⁰
- ❖ Ebü'l-Hasan Alâüddin Ali b. Muhammed b. Ali b. Selîm ed-Dîmeşkî (v. 1200/1786), *Tekmiletü Şerhi Tefsîri'l-Beyzâvî li'n-Necm Ömer er-Rûmî*.²²¹¹
- ❖ Murtazâ ez-Zebîdî (v. 1205/1790), *el-İnsâf fî'l-Muhâkemeti beyne'l-İs'âf ve'l-İthâf*.²²¹²

11. Neseî'nin Medârikü't-Tenzîl'ine Yazılan Hâşiyeler

- ❖ Alâüddin b. Abdillâh el-Hanefî el-Ganpûrî (v. 923/1517), *Hâşiye alâ Medâriki't-tenzîl*.²²¹³
- ❖ Cemâlüddin b. Rükniiddin el-Gücrâtî (v. 1114/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Medârik*.²²¹⁴
- ❖ Abdülhakim el-Afgânî el-Kandehârî (v. 1326/1911), *et-Teysîr ve't-teshîl li-fehmi Medâriki't-tenzîl*.²²¹⁵
- ❖ Muhammed Abdülhak Şah Muhammed b. Yâr Muhammed el-Hanefî el-Hindî el-Mekkî (v. 1333/1915-16), *el-İklîl alâ Medâriki't-tenzîl*.²²¹⁶
- ❖ Mustafa b. Ahmed el-Hakîm el-Mısırî eş-Şâfiî (v. 1341/1925), *Hâşiye alâ Tefsîri'n-Neseî*.²²¹⁷
- ❖ İbrâhim b. İbrâhim el-Cenâcî el-Mâlikî el-Mısırî (v. 1352/1935), *el-Kenzü'l-celîl hâşiye alâ Medâriki't-tenzîl*.²²¹⁸
- ❖ Abdülahad b. İshak el-Kandehârî, *et-Tefsîru'l-muzîl li-muğlakâtî Medâriki't-tenzîl*.²²¹⁹
- ❖ Mustafa Muhammed el-Hadîdî et-Tayr, *Tavzîhu'n-Neseî*.²²²⁰

12. Kâşânî'nin Te'vîlât'ına Yazılan Şerh

- ❖ Dâvûd Kayserî (v. 751/1350), *Şerhu'l-Besmele mine't-Te'vîlâtî'l-Kâşâniyye*.²²²¹

²²⁰⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 329.

²²⁰⁹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 279.

²²¹⁰ Süleymaniye Ktp. Reşid Efendi, nr. 989.

²²¹¹ Bu eser Kâdî Ömer b. Abdillâh er-Rûmî'nin *Şerh alâ Envârî't-tenzîl*'inin üzerine kaleme alınmıştır. İsrâ sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadardır. (İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 139; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 338.)

²²¹² Bu eserde Şemseddîn Muhammed eş-Şâmî'nin (v. 942/1536) hocası Süyûtî'nin *Envârü't-tenzîl*'e yazdığı *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr* isimli hâşiyesindeki Beyzâvî'ye yönelik eleştirileri derlediği *İs'âfî'l-İthâf fî Muâveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* adlı eser ile Hocaîzâde Muhammed b. Vecîh el-İzmirî'nin (v. hicrî XII asır) bu eserdeki görüşleri eleştirmek amacıyla kaleme aldığı *İs'âfî'l-İthâf fî Mu'âveneti'l-Kâdî ve'l-Keşşâf* isimli eser karşılaştırılmakta ve bazı değerlendirmeler yapılmaktadır. Hakkında bk. Kiraz, "Suyûtî'nin Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîzâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Beyzâvî Tefsiri ve İ'tizâl Tartışmaları", s. 155-185; a.mlf, "Suyûtî'nin Beyzâvî Hâşiyesi, Şâmî, Hocaîzâde ve Zebîdî'nin Risâleleri Bağlamında Hz. Peygamber'in İsmeti, Fazileti ve Şefaati Tartışmaları", s. 29-57.

²²¹³ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 267; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616.

²²¹⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616.

²²¹⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616.

²²¹⁶ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 268; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 540; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 616-617.

²²¹⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 617.

²²¹⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 617.

²²¹⁹ Brockelmann, *GAL: Suppl.*, II, 267; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 617.

²²²⁰ Çetiner, *Ebu'l-Berekât en-Neseî ve Medârik Tefsîri*, 50.

²²²¹ Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 268.

13. Alâüddin Türkmânî'nin et-Tefsîr'ine Yazılan Hâşiye

- ❖ Bürhânüddin İbrahim b. Mûsâ b. Bilal el-Kerkî (v. 853/1450), *Hâşiye alâ Tefsîri Alâiddin et-Türkmânî*.²²²²

14. İbn Kesîr'in Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm'ine Yazılan Şerh ve Hâşiye

- ❖ Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdurrahman er-Râcihî, *Şerhu Tefsîri İbn Kesîr*.²²²³
- ❖ İsmâil Zer'î, *Hâşiye alâ Tefsîri İbn Kesîr: el-İlmü'l-gazîr fî tefsîri İbn Kesîr*.²²²⁴

15. Mahallî ve Süyûtî'nin Tefsîru'l-Celâleyn'ine Yazılan Hâşiye ve Ta'likler

- ❖ Muhammed b. Abdurrahman b. Ali b. Ebî Bekir el-Alkamî (v. 969/1562), *Kabesü'n-neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²²⁵
- ❖ Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî (v. 977/15770), *Hâşiye*.²²²⁶
- ❖ Alâüddin Ali el-Gâzî el-Kâhîrî (v. 1001/1593), *Hâşiye ale'l-Celâleyn*.²²²⁷
- ❖ Muhammed b. Muhammed b. Bedriddin el-Kerhî el-Bekrî (v. 1006/1598), *Mecme'u'l-bahreyn ve matla'u'n-neyyireyn fî Tefsîri'l-İmâmeyni'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²²⁸
- ❖ Molla Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Heravî el-Hanefî (v. 1014/1606), *el-Cemâleyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²²⁹
- ❖ Ebû Bekir b. İsmail eş-Şinvânî, (v. 1019/1610), *el-Havâşî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³⁰
- ❖ Muhammed b. Mûsâ b. Alâiddin el-Kudsî (v. 1031/1622), *Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³¹
- ❖ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Yûsuf el-Kasrî el-Fâsî (v. 1036/1627), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³²
- ❖ Abdurrahman b. Îsâ b. Mürşid el-Hanefî (v. 1037/1628), *Ta'mîmü'l-fâide bi-Tefsîri sûreti'l-Mâide min Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³³
- ❖ Afîfüddin Ali b. Muhammed el-Akîbî el-Ensârî, (v. 1101/1690), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³⁴

²²²² Ednevî (el-Edirnevî), *Tabakâtü'l-müfessirîn*, s. 331; <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

²²²³ Bu şerh er-Râcihî'nin *Tefsîru İbn Kesîr* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-37048> [18.09.2013]

²²²⁴ <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

²²²⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 609.

²²²⁶ <http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [18.09.2013]

²²²⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 609.

²²²⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 445; İsmâil Paşa, *Îzâhü'l-meknûn*, I, 304; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 609-610.

²²²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 445; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

²²³⁰ <http://vb.tafsir.net/tafsir18593/> [18.09.2013]

²²³¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

²²³² Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

²²³³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

- ❖ İsmâil b. Abdilbâkî b. İsmâil ed-Dımeşkî (v. 1121/1710), 1. *Şerhu Tefsîri'l-Celâleyn fî cüz'eyn*; 2. *Kabesü'n-neyyireyn alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³⁵
- ❖ Atıyyetullah b. Atıyye el-Burhânî el-Üchûrî/el-Echûrî (v. 1190/1176), *Hâşiye ale'l-Celâleyn: en-Neyyireyn fî halli elfâzi'l-Celâleyn*.²²³⁶
- ❖ Ali b. Şelbî eş-Şâfiî eş-Şebînî (v. 1192'den sonra), *Dav'ü'n-neyyireyn li-fehmi Tefsîri'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³⁷
- ❖ Muhammed b. Ömer b. Abdilcelîl b. Muhammed b. Cemîl b. Dervîş b. Abdilmuhsin el-Bağdâdî (v. 1194), *el-Kemâleyn ale'l-Celâleyn: Hâşiye alâ Molla Aliyyü'l-Kârî*.²²³⁸
- ❖ Muhammed b. Hasan et-Tedâvenî (v. 1200/1786), *Havâşî alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²³⁹
- ❖ Mustafa ed-Dumanî es-Sâlihî el-Hanbelî (v. 1200/1786), *Dav'ü'n-neyyireyn li-fehmi Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁰
- ❖ Süleyman b. Ömer b. Mansûr el-Mısırî el-Ezherî el-Cemel (v. 1204/1790), *el-Fütûhâtü'l-ilâhiyye bi-tevzîhi Tefsîri'l-Celâleyn li'd-dekâiki'l-hafıyye: Hâşiye*.²²⁴¹
- ❖ Abdülkâdir b. Ahmed el-Kevkebânî (v. 1207/1793), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴²
- ❖ Selâmullah b. Şeyhülislâm ed-Dihlevî (v. 1229/1814), *el-Kemâleyn ale'l-Celâleyn*.²²⁴³
- ❖ Abdurrahman b. Muhammed et-Tatvânî (v. 1237/1822), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁴
- ❖ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Halvetî (v. 1241/1826), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁵
- ❖ Muhammed b. Ebi's-Su'ûd Sâlih es-Sıbâ'î el-Mısırî eş-Şâfiî (v. 1268/1852), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁶
- ❖ Burhânüddin İbrâhim b. Muhammed b. Muhammed el-Cârim el-Hasenî el-İdrisî eş-Şâfiî (v. hicrî 1271'den sonra), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁷
- ❖ Abdullah b. Muhammed eş-Şâfiî en-Nibrâvî el-Mısırî (v. 1275/1859), *Gurratü'l-ayn ve nüzhetü'l-füâd: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁴⁸
- ❖ Turâb Ali el-Lekehnevî (v. 1281/1865), *el-Hilâleyn ale'l-Celâleyn*.²²⁴⁹
- ❖ Ahmed b. Abdilkerîm b. Îsâ b. Ahmed b. Ni'metullah el-Halebî (v. 1293/1877), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁵⁰
- ❖ Şeyhülislâm Ahmed Muhtar Bey (v. 1300/1882), *Tuhfetü'l-muhtar*.²²⁵¹

²²³⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

²²³⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610.

²²³⁶ Brockelmann, *Târîhü'l-Edebi'l-Arabî*, VIII, 233; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 610-6111.

²²³⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²³⁸ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²³⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²⁴⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²⁴¹ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 304; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²⁴² Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²⁴³ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 611.

²²⁴⁴ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁴⁵ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁴⁶ İsmâil Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 304; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁴⁷ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁴⁸ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁴⁹ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁵⁰ Habeşî, *Câmi'ü's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

- ❖ Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Halil b. İbrâhim el-Kavukcu (v. 1305/1888), *Meserretü'l-ayneyn Hâşiye alel-Celâleyn*.²²⁵²
- ❖ Sa'dullah b. Gulâm Hazret el-Kandehârî el-Afgânî (v. 1306/1889), 1. *Celâü'l-ayneyn fîmâ yünkeşefü bihî umûru'l-Celâleyn*. 2. *Keşfü'l-mahcûbeyn an hızyi Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁵³
- ❖ Çuhadarzâde Keşfî Hacı Mustafa Efendi el-Halvetî (v. 1308/1890), *Ta'likât alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁵⁴
- ❖ Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Hadîdî el-Yemenî (v. 1311/1894), *Hâşiye alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁵⁵
- ❖ Riyâsetü eş-Şâhcânbûrî (v. 1349/1933), *ez-Zülâleyn ale'l-Celâleyn*.²²⁵⁶
- ❖ Abdülkerîm b. Abdillâh b. Abdirrahman b. Ahmed el-Hudayr, *et-Ta'lik alâ Tefsîri'l-Celâleyn*.²²⁵⁷

16. Ebussuûd'un İrşâdü'l-Akli's-Selîm'ine Yazılan Şerh Hâşiye ve Ta'likler

- ❖ İsmâüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa b. Halil Taşköprizâde (v. 968/1561), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁵⁸
- ❖ Mustafa b. Muhammed el-Aydînî et-Tirevî er-Rûmî Bostan Efendi (v. 977/1570), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁵⁹
- ❖ Zeyrekzâde Mehmed b. Muhammed (v. 1003/1595), *Şerh alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd el-İmâdî: Ta'likât alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Şerh alâ dîbâceti İrşâdi'l-akli's-selîm*.²²⁶⁰
- ❖ Abdülkerîm Efendi Hoca Sinan Paşa el-Vardârî (v. 1003/1595), *Ta'likât alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁶¹
- ❖ Ömer b. Abdilvehhâb b. İbrâhim b. Mahmûd el-Kâdirî (v. 1024/1616), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁶²
- ❖ Radıyyüddin Muhammed b. Yûsuf b. Ebillutf el-Makdisî (v. 1028/1619), 1. *Hâşiye alâ Envârî't-tenzîl ve'l-Keşşâf ve Ebi's-su'ûd el-Müftî*,²²⁶³ 2. *Ta'lik alâ İrşâdi'l-akli's-selîm*.²²⁶⁴
- ❖ Kemâlüddin Mehmed b. Ahmed Taşköprizâde (v. 1030/1620), *Hâşiye alâ sûreti'l-Kehf min Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁶⁵

²²⁵¹ Cemal Hâşiesinin bir özetidir. (Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 753.)

²²⁵² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612.

²²⁵³ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 597; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 612-613.

²²⁵⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 759; Mustafa Özel, "Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler II", s. 119.

²²⁵⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 613.

²²⁵⁶ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 613.

²²⁵⁷ Bu ta'lik el-Hudayr'ın *Tefsîru'l-Celâleyn* derslerinde tutulan ses kayıtlarının metin haline getirilmesiyle oluşmuştur. <http://shamela.ws/browse.php/book-23842#page-1> [18.09.2013]

²²⁵⁸ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147.

²²⁵⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147.

²²⁶⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 65; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 299.

²²⁶¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 147.

²²⁶² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁶³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 193-194; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 326, III, 1463.

²²⁶⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 66; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁶⁵ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148; Abay, "Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası", s. 296.

- ❖ Ahmed b. Mehmed el-Akhisârî er-Rûmî (v. 1041/1631), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Ta'lîka alâ İrşâdi'l-akli's-selîm min sûreti'r-Rûm ilâ sûreti'd-Duhân*.²²⁶⁶
- ❖ Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Îsâ el-Meymûnî (v. 1079/1669), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd alâ Tefsîri'l-âyeti 3 min sûreti Sâd*.²²⁶⁷
- ❖ Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde (v. 1113/1701), *Ta'lîkât alâ Tefsîri kavlihi Teâlâ 've yekfurûne bimâ verâehû ve hüve'l-hakk'*.²²⁶⁸
- ❖ Hâlid b. Muhammed b. Ömer b. Abdilvehhâb b. İbrâhim el-Halebî (v. 1115/1703), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Hâşiye alâ Tefsîri'l-Mevlâ Ebussuûd el-'Îmâdî el-Müftî bi'd-Devleti'l-Osmâniyye*.²²⁶⁹
- ❖ Muhammed b. Abdillâh Zeytûne el-Manasturî et-Tunusî (v. 1138/1726), *Metâli'u's-suûd alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd: Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁷⁰
- ❖ Ebü's-Senâ Mahmûd Makdîş (v. 1228/1813), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁷¹
- ❖ İbnü'l-Hâc Ebü'l-Feyz Hamdûn b. Abdirrahman b. Hamdûn b. Abdirrahman es-Sülemî (v. 1232/1817), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁷²
- ❖ İbrâhim b. Ali b. Hasan es-Sekâ (v. 1298/1881), *Hâşiye alâ Tefsîri Ebi's-Su'ûd*.²²⁷³
- ❖ Manisalizâde Mustafa Şevket Efendi (v. 1954), *Kâdî Beyzâvî ile Ebu's-suûd Arasında Bir Mukayese*.²²⁷⁴

17. Muhammed b. Murtaza Kâşânî'nin Tefsîru's-Sâfî'sine Yazılan Hâşiye

- ❖ Müfîd b. Muhammed Kâzım b. Abdi'n-Nebî b. Muhammed Müfîd b. el-Hüseyn eş-Şîrâzî (v. 1310/1893), *Hâşiye alâ Tefsîri Sâfî*.²²⁷⁵

18. Fevzi Efendi'nin Kudsü'l-Mesnevî'sine Yazdığı Hâşiye

- ❖ Edirne Müftüsü Fevzi Efendi (v. 1318/1900), *el-Ünsü'l-ma'nevî fî Şerhi Kudsi'l-mesnevî*.²²⁷⁶

²²⁶⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, I, 65; Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148; Abay, “Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirle İlgili Eserler Bibliyografyası”, s. 261.

²²⁶⁷ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁶⁸ Eserin tahkikli metni için bk. Çiçek, Murat Sula, “Muhammed b. Muhammed Rodosîzâde ve Ta'lîkâtün alâ Tefsîri Kavlihi Teâlâ 'Ve Yekfurûne Bimâ Verâehû ve Hüve'l-Hakk' Adlı Risâlesi”, s. 405-426.

²²⁶⁹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁷⁰ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁷¹ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁷² Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148.

²²⁷³ Habeşî, *Câmi'u's-şürûh ve'l-havâşî*, I, 148-149.

²²⁷⁴ Mustafa Özel, “Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler I”, s. 91.

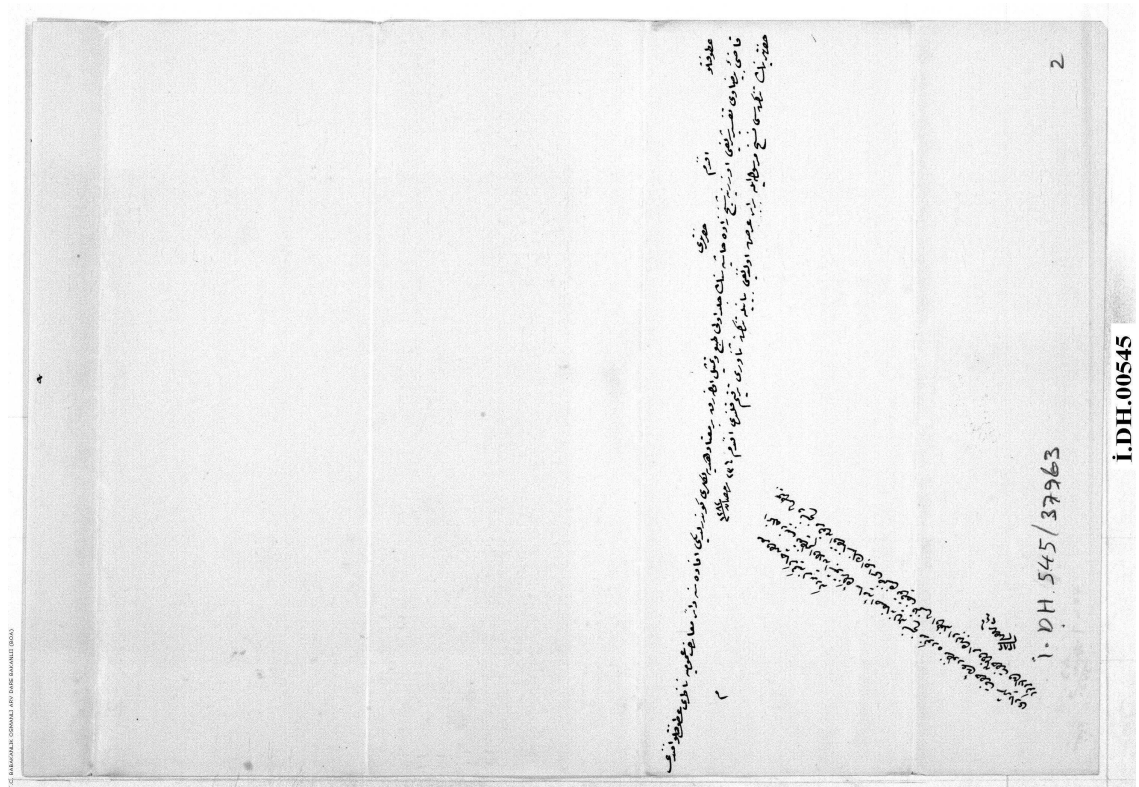
²²⁷⁵ <http://www.tafsir.net/vb/tafsir18593/#ixzz2KPSJiETR> [18.09.2013]

²²⁷⁶ Aynı müellifin *Kudsü'l-Mesnevî* adıyla yazdığı kısa manzum tefsiri üzerine yine kendisinin kaleme aldığı manzum hâşiyedir. (Bırışık, “Şerh”, *DİA*, XXXVIII, 558.)

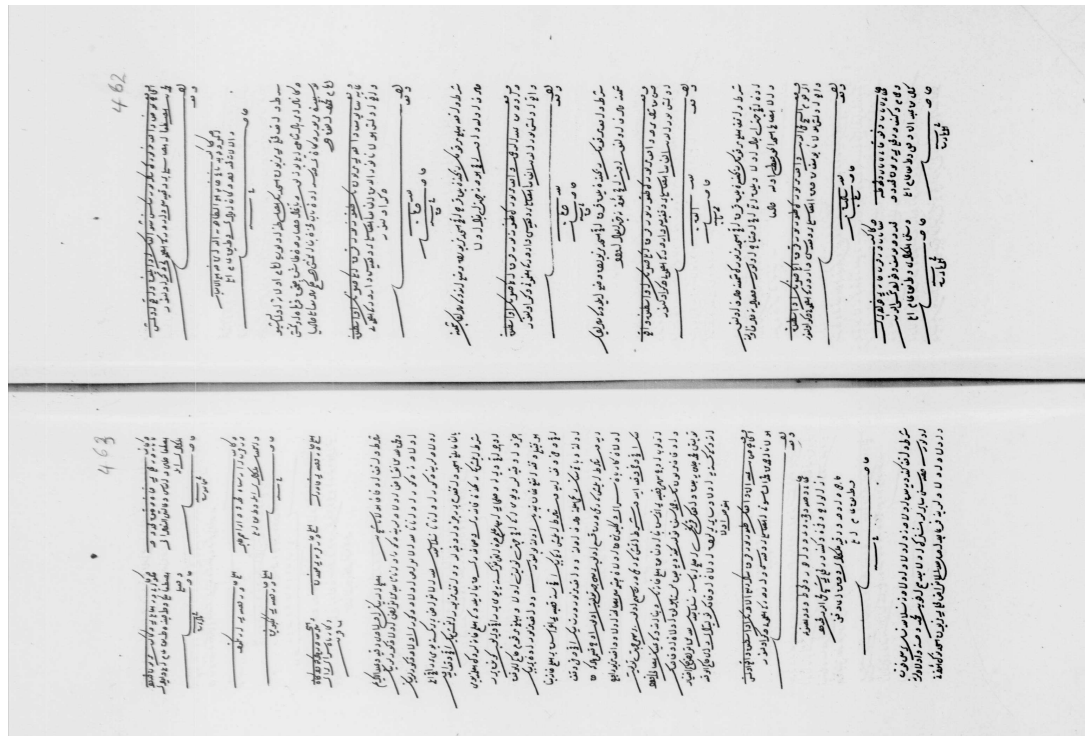
Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 536, vr. 15b-16a. [müellif hattı]

EK-3. ARŞİV BELGELERİ

Kâdî Beyzâvî Tefsîri üzerine yazılan Şeyhzâde Hâşiyesi'nin birinci cildinin basılmasıyla ilgili arşiv belgesi. (BOA, İ.DH.545/37963)

Şeyhzâde'nin vakıflarını gösteren arşiv belgesi. (BOA, TT.d. 251, s. 462-463.)

Câmî, mescid ve tekkeleri gösteren 29 Zilhicce 1341/12 Ağustos 1923 tarihli İstanbul şehir haritası
(BOA, HRT.00668.)